RIPP GÉZA

„DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS" ÉS MARXIZMUS

RIPP GÉZA

„DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS" ÉS MARXIZMUS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1963

A két rendszer békés egymás mellett élésének viszonyai között az ideológiai harc elsőrendű fontosságú. Az emberek cselekvésének végső indítékai társadalmi helyzetükben gyökeredznek, de hogy az adott esetben és időpontban mennyire képesek társadalmi helyzetüknek, osztályérdekeiknek megfelelő magatartást kialakítani, az igen nagy mértékben függ a különféle ideológiai hatásoktól. Az ideológiai harc nem eszmék elvont vetélkedése, hanem az emberek, osztályok társadalmi magatartásának, cselekvésének meghatározásáért folyó küzdelem. S ha e harc eszközei békések is, ez semmit sem változtat azon, hogy az eszmék küzdelme semmivel sem kevésbé jelentős, mint a gazdasági, politikai, katonai, tudományos és egyéb területeken vívott harc. Annak, hogy a szocializmus mindezeken a területeken egyre inkább fölénybe kerül a kapitalizmussal szemben, az alapja a marxizmus—leninizmus elmélete. Történelmi szempontból nézve amióta a marxizmus elmélete megszületett, a szocialista munkásmozgalom mindig fölényben volt a kapitalizmussal szemben, akkor is, amikor ezen az eszmén kívül semmilyen anyagi erővel sem rendelkezett.

Ez a kötet hat különböző, a jelenkori reformizmus ideológiájával és a vele szorosan összefüggő burzsoá nézetekkel foglalkozó tanulmányt foglal magában. Ezek a tanulmányok kísérletet tesznek a különféle burzsoá-reformista nézetekkel folytatott vitában felszínre kerülő problémákat, illetve azok bizonyos vonatkozásait pozitíven megoldani a marxizmus elmélete alapján.

Számos esetben bírálni kellett a munkásmozgalomban jelentkező álforradalmi, dogmatikus nézeteket is, mivel ezek térhódítása, ha ellenkező előjellel is, éppúgy helytelen, valóságos érdekeikkel ellentétes cselekvésre indítaná a dolgozó tömegeket, mint a reformizmus ideológiájának befolyása.

Amikor az ebben a kötetben szereplő írások készültek, a Kínai Kommunista Párt vezetői még nem léptek fel nyíltan a kommunista és munkáspártok 1957-es és 1960-as tanácskozásain elfogadott határozatok legfőbb tételeivel szemben. Éppen ezért az általuk már ebben az időben is terjesztett nézeteket szerzőik megnevezése nélkül általános utalások formájában bírálom az egyes tanulmányokban. Az olvasónak azonban nem okoz majd nehézséget, hogy ezek mögött az általános utalások mögött a pontos címzetteket felismerje.

Budapest, 1963 szeptember.

A szerző

„DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS” ÉS MARXIZMUS

Korunk társadalmi átalakulásának fő tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet. Ennek az átalakulásnak a fő ereje a forradalmi munkásmozgalom, amelynek ideológiai alapja, vezérfonala a tudományos szocializmus, a marxizmus—leninizmus elmélete. A munkásmozgalomnak és a tudományos szocializmus elméletének az összeforrottsága hosszú történelmi harc eredménye. Ennek az összeforrottságnak a megőrzése, valamint állandó szilárdítása napról napra harcot követel a munkásmozgalomban jelentkező különféle antimarxista irányzatok ellen. Az antimarxista ideológiák közül korunkban az egyik legjelentősebb a magát „demokratikus szocializmusnak" nevező irányzat.

Lenin rámutatott arra, hogy az imperializmus kialakulása kettős irányba hat az imperialista országok munkásosztályára, két áramlatot, két ellentétes tendenciát hoz létre a munkásmozgalmon belül. Engels a XIX. század második felében Angliával kapcsolatban beszélt a „burzsoá munkáspárt" létrejöttéről. Lenin az imperializmus alapvető jellegzetességeit tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy míg a XIX. század második felében a „burzsoá munkáspárt" speciális angol jelenség volt, addig „most *valamennyi* imperialista országban *elkerülhetetlen* és jellegzetes a »*burzsoá munkáspárt*« . . . A munkásmozgalom történetének tartalma most elkerülhetetlenül e két tendencia harca lesz. Mert az első tendencia nem véletlen, hanem gazdaságilag »megalapozott«.[1] Az imperializmus világrendszerének ki-

[1] *Lenin* Művei. 23. köt. Szikra 1951. 119. old.

alakulása, a monopóliumok uralma, a monopolista extraprofit létrehozza annak a gazdasági feltételeit, hogy a munkásosztály felső rétegei átpártoljanak az imperializmus oldalára. A munkásmozgalom szétválása forradalmi és reformista szárnyra tehát nem véletlen, hanem az imperializmus gazdasági lényegéből következik. A munkásmozgalom két szárnyának létezése az ideológia területén a marxizmus és a reformizmus (revizionizmus) ellentétében nyilvánul meg.

A „demokratikus szocializmus" irányzata főként az iparilag fejlett tőkésországokban játszik fontos szerepet és elsősorban a nyugat-európai szociáldemokrata pártokat fogja át. Ezeknek a pártoknak igen jelentős, gyakran uralkodó befolyásuk van ezeknek az országoknak a munkásmozgalmában. A „demokratikus szocializmus" hatóköre azonban szélesebb ennél: ideológiai — és következésképpen politikai — befolyását számos ázsiai és latin-amerikai ország munkásmozgalmában is fel lehet lelni. A „demokratikus szocializmus" ideológiája mindezeken túl jelentősen hat számos, a munkásmozgalommal közvetlenül kapcsolatban nem levő irányzatra is.

A „demokratikus szocializmus" alapvető funkciója az, hogy akadályozza a munkásmozgalom és a marxizmus egyesülését, hogy a munkásmozgalmon belül utat nyisson a burzsoá ideológia befolyásának. A burzsoá ideológia előtti behódolás pedig szükségképpen együtt jár a burzsoá politika előtti fegyverletétellel is.

A kommunista pártok egyrészt harcolnak a „demokratikus szocializmus" irányzata ellen, mint a munkásmozgalom ideológiai lefegyverzője ellen; másrészt minden erejükkel azon vannak, hogy megteremtsék a munkásosztály egységét a közös feladatok megoldása érdekében. Ez a gyakorlati együttműködés, illetve az erre való törekvés azonban sohasem vezethet elvi engedményekhez, mivel a munkásosztály létérdekei megkövetelik a reformista ideológia elleni harcot. Azoknak a dolgozó tömegeknek a megnyerése, amelyek a reformista

pártok befolyása alatt állnak, és a reformista ideológia elleni harc egységes, megbonthatatlan feladat.

A két világháború közötti időszakban a reformizmus általában még csak leplezetten törekedett arra, hogy szétválassza a munkásmozgalmat és a marxizmust egymástól: képviselői akkor még többnyire azt állították magukról, hogy marxisták, de nem leninisták. A második világháború után ez az irányzat már nyíltan jelentkezik a „demokratikus szocializmus" formájában: a burzsoá-kispolgári ideológiát általában már nem a marxista terminológiával fejezi ki és közvetíti.

A MAI REFORMIZMUS VISZONYA A MARXIZMUSHOZ

A munkásmozgalom és a marxizmus szétválasztására törekvő irányzat nem új a modern munkásmozgalomban; első programját Bernstein fogalmazta meg. Ez az irányzat fokozatosan uralkodóvá vált a szociáldemokrata pártokban. A szakadás a szociáldemokrata pártok és a marxizmus között — lényegében — már az első világháború idején végbement, amikor a munkásmozgalom forradalmi irányzata elvált az opportunista szárnytól és létrejöttek a szocialista pártok baloldali ellenzékei, majd megalakultak a kommunista pártok.

A két világháború közti időszakban a szociáldemokrata pártok megkísérelték, hogy összeegyeztessék a marxizmus formális elfogadását a jelenkor marxizmusának a megtagadásával s elutasításával, az antileninista irányzattal. Különösen a szociáldemokrácia vezető ideológiai irányzataira, a kautskyzmusra és az ausztromarxizmusra volt ez jellemző. A marxizmus formális elfogadása a szociáldemokrata pártokban abban nyilvánult meg, hogy képviselőik a maguk opportunista, reformista álláspontját marxista terminológiával fejezték ki és megkísérelték a marxizmust a leninizmussal szembeállítani.

A reformista pártok vezetői ebben az időszakban mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a leninizmus elméletét és gyakorlatát — az októberi forradalmat, a szocializmus megvalósulását a Szovjetunióban, a kommunista pártok tevékenységét — úgy állítsák be, hogy mindez ellentétes a marxizmussal. Mint ismeretes, Kautsky és társai azzal vádolták Lenint, hogy „megsértette" a marxizmust. Az októberi forradalmat „törvénytelennek" igyekeztek feltüntetni, arra hivatkoztak, hogy Marx a XIX. század közepén úgy vélte: a szocialista forradalomnak a fejlett nyugat-európai országokban kell elindulnia. Vagyis a marxizmus betűjével próbáltak harcolni a marxizmus szelleme ellen. A szociáldemokrata reformizmus a két világháború közötti időszakban a kommunistákat azzal vádolta, hogy el akarták választani a munkásmozgalmat a marxizmustól, holott a valóságban éppen a reformizmus tett meg mindent annak érdekében, hogy ezt a szétválasztást megvalósítsa.

E fő irányzat mellett már ebben az időszakban is jelentkeztek olyan törekvések a szociáldemokrata pártokban, amelyek a marxizmussal való nyílt szakítást követelték.

A második világháború után a szociáldemokrata pártokban az uralkodó irányzattá a marxizmus nyílt elvetése vált. Egyes reformisták ugyan még megkísérlik szembeállítani a marxizmust és a leninizmust, de általában nyíltan szembefordulnak mindkettővel. Ezt a változást az tette szükségessé, hogy a marxizmus szavakban való elfogadása és lényegének megtagadása közti ellentmondást egyre nehezebbé vált áthidalni. A szociáldemokrata pártok gyakorlati tevékenysége teljes ellentétbe került a marxizmus elméletével; a reformista ideológia új feladatait — így például az osztályharcról, vagy a termelési eszközök társadalmi tulajdonáról való lemondás megindokolását — sehogy sem lehet a marxista terminológiával megokolni. El kellett ismerni, hogy a szociáldemokrácia szembekerült a marxizmussal. A marxizmussal való nyílt szakítás egyik vezető képviselője, a francia szocialista Pierre Bonnel, így írt erről: „... elméletileg és különösen gyakorla-

tilag a nyugati szocializmus határozottan szakított a marxizmussal, mégha meg is őrzi (mintegy kárpótlásul) a frazeológiát... El kell ismerni, hogy a marxizmusra való hivatkozás a szocialista pártban már sok évtizede nem egyéb, mint néhány leegyszerűsített jelszó, bizonyos számú marxista tézis, melyeket elválasztottak alapjaiktól és elszigetelték az azokat szülő gondolatnak az általános tartalmától... Be kell vallani, hogy ez a marxizmus híján van minden komolyságnak."[2]

Ma a „demokratikus szocializmus" valamennyi fontosabb áramlatát az jellemzi, hogy többé-kevésbé nyíltan elveti a marxizmust. A francia Laurat így próbálja bebizonyítani, hogy a marxizmus pusztán a XIX. század szocializmusának tekinthető: „Ha valaki a tudományt a tapasztalat koncentrálásának és rendszerezésének tekinti, úgy a marxizmus *egy adott század* tudományos szocializmusa és az általunk aláhúzott szavak kiemelik a »tudományos« szó teljesen relatív voltát."[3] Az Osztrák Szocialista Párt programtervezete azt állította, hogy „a jelenkori társadalom egészen másként fejlődött, mint azt Marx a »Kommunista Kiáltvány«-ban feltételezte".[4] Az angol Crosland szerint „ma a marxista elmélet nem szolgál kielégítő alapul sem az osztályszerkezet, sem a hatalom megoszlása vizsgálatához; hatóköre túlságosan korlátozott és kategóriái túl szűkek."[5]. A német Sternberg úgy véli, hogy „a világtörténelmi *összkép* nemcsak ma, hanem a XX. század második felében végig gyökerében el fog térni Marx elképzeléseitől."[6]

A nyílt szakítás a marxizmussal a szociáldemokrácia

[2] *P. Bonnel:* Socialisme et marxisme. La Revue Socialiste, 1959 november. 619. és 639. old.

[3] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialisme. Párizs, 1957. 42. old.

[4] Arbeiter Zeitung, 1957. november 23.

[5] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. London 1957. 24. old.

[6] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. Köln 1955. 348. old.

hivatalos állásfoglalásaiban is egyre határozottabban kifejezésre jut. Így például a Szocialista Internacionálé 1951 júliusi frankfurti deklarációja kijelentette: a „demokratikus szocializmus" nem követel egységes világnézetet, s a marxizmus csak egyike a lehetséges szocialista irányzatoknak. A marxizmus elvetése jellemzi a Szocialista Internacionálé két jelentős pártjának nemrég elfogadott programját is, az osztrák és a német szociáldemokrácia új programját. Ez a két párt a két világháború közötti időszakban még az „ortodox marxizmus" védelmezőjének tekintette magát a „revizionizmussal" és a leninizmussal szemben. A két párt programja között pusztán lényegtelen különbség van. Az osztrák program ugyanis a párttagság egy részének nyomására a marxizmust a tervezethez képest kissé leplezettebb formában vetette el. Az Osztrák Szocialista Párt 1958 májusában tartott rendkívüli kongresszusán elfogadott „A szocialisták alapelvei" című nyilatkozat egyebek közt a következőket tartalmazza: „Teljesen mindegy, hogy a szocialisták meggyőződésüket a marxista vagy más megalapozott szociális elemzések eredményéből vagy vallási vagy humanitárius alapelvekből szűrik le." Benedikt Kautsky a tervezetet indokolva a kongresszuson kijelentette: „Mi olyan programtervezetet akartunk alkotni, amelyet egészében és teljességében aláírhat minden marxista és nem marxista, ateista és vallásos keresztény."[7] A Német Szociáldemokrata Párt legutóbb elfogadott, úgynevezett godesbergi programjáról Ulrich Lohmer, a párt egyik teoretikusa kijelentette, hogy ezzel a programmal „a szociáldemokrácia történelmének irattárába helyezte a marxizmust mint filozófiai, gazdasági és szociológiai tanítást"[8]. A szociáldemokrata pártok mai állásfoglalásaikban már a marxista terminológiától is óvakodnak, bőségesen használják viszont a hagyományos polgári liberális frázisokat, valamint

[7] Arbeiter Zeitung, 1958. május 14.

[8] *U. Lohmer*: Zum godesberger Programm der Sozialdemokratie. Die neue Gesellschaft, 1959. 6. sz. 416. old.

a burzsoá ideológia által meghonosított új kifejezéseket. Eltűntek, vagy eltűnőben vannak az olyan fogalmak, mint „osztályharc", „kizsákmányolás", „a termelési eszközök társadalmi tulajdona" stb. Ezek helyét a „gazdasági demokrácia", a „szociális tulajdon", a „demokratikus ellenőrzés", a „hatalom megoszlása", a „szociális partnerség", az „igazgatási forradalom", a „jóléti állam", a „bőség társadalma" stb. kifejezések foglalták el.

Ahhoz, hogy a szociáldemokrata pártok viszonya a marxizmushoz megváltozott, nagymértékben hozzájárult az a tény, hogy jelentősen módosult e pártoknak és különösen vezetőségeiknek összetétele, módosult a reformizmus szociális bázisa. A régi reformizmus ideológiájára és politikájára nagy hatással volt a nagyszámú kistulajdonosi, kispolgári réteg jelenléte még a fejlődésben élenjáró tőkésországokban is. Ezeknek a befolyása nemcsak Sismondi és Proudhon, hanem még Bernstein fellépésében is döntő szerepet játszott. Ennek megnyilvánulása volt az, hogy tagadták a kapitalizmus fejlődésének uralkodó törvényszerűségét, a termelés és a tőke koncentrációjának az előrehaladását, és ezzel együtt arról regéltek, hogy a kisüzemi árutermelés állítólag életképes mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. Ma már — éppen a termelés és a tőke koncentrációjának rendkívüli előrehaladása következtében — ezeknek a rétegeknek a súlya a fejlett tőkésországokban igen nagy mértékben csökkent, így befolyásuk a mai reformizmus ideológiájára másodlagossá vált. A mai reformizmus *uralkodó irányzata* azoknak a rétegeknek az érdekeit fejezi ki, amelyeknek érdekük fűződik a termelés és a tőke koncentrációjának előrehaladásához. Ezért a reformizmus általában már nemigen fáradozik azon, hogy kétségbe vonja az e folyamat szükségszerűségéről szóló marxi megállapításokat, hanem minden igyekezetét arra összpontosítja, hogy a termelés és a tőke koncentrációjának *társadalmi következményeit* a marxizmustól gyökeresen ellentétesen magyarázza. Ennek a változásnak a megértése a kulcsa annak,

hogy a jelenkori reformizmus ideológiáját és társadalmi szerepét helyesen értelmezzük.

A reformizmus szociális bázisának megváltozása szorosan összefügg azokkal a társadalmi-gazdasági és politikai változásokkal, amelyek a fejlett tőkésországokban a második világháború után végbementek. Az állammonopolista kapitalizmus térhódításával rendkívül megnőtt a bürokrácia. Számos tőkésországban a gazdaságnak egy jelentős része állami tulajdonba került. Ebben az időszakban a szociáldemokrata pártok képviselői, vezetői a legtöbb nyugat-európai országban jelentős pozíciókra tettek szert az államigazgatásban, illetve egyes országokban a gazdaság állami szektorának irányításában. Így van ez például Franciaországban és Ausztriában. Pierre Rimbert „Politikai pártok és társadalmi osztályok Franciaországban" című könyvében kimutatta, hogy a francia szocialista párt tagságának egynegyede, funkcionáriusainak pedig több mint az egyharmada az állami hivatalnokok közül kerül ki. Ugyanekkor a munkások aránya a párttagságban csak 24, a funkcionáriusok között pedig csak 11 százalék. Bár Ausztriában a szocialista párt befolyása a munkások körében lényegesen nagyobb, de a párt vezetőinek itt is egy igen nagy hányada az állami hivatalnokrétegből kerül ki. Különösen jelentős pozíciókat foglalnak el az osztrák szocialista párt vezetői a viszonylag igen nagy osztrák állami szektor irányításában. Ez a változás azt eredményezte, hogy a szocialista pártok tagságának, de különösen funkcionáriusainak jelentős része közvetlen függő helyzetbe került a burzsoá állammal szemben. Ennek következményeire a francia szocialista André Philip így mutatott rá: „Az a körülmény, hogy a párt aktivistái, s így funkcionáriusai között igen sok a középhivatalnok, a pártot különösen érzékennyé teszi bizonyos kormányzati nyomással szemben."[9]

A reformizmus szociális bázisának módosulása tehát rend-

[9] *A. Philip:* Le socialisme trahi. Párizs 1957. 203. old.

kívül fokozta a szociáldemokrata pártoknak a burzsoá államok kormányzatától való függését. Az államosítások során vezető pozíciókba került szociáldemokrata funkcionáriusok a termelésben elfoglalt helyzetüknél fogva a burzsoázia képviselőivé váltak a munkásosztállyal szemben. Nyugat-Németországban elsősorban a helyi önkormányzati szervekbe, az úgynevezett „termelési tanácsokba", valamint a biztosító társaságokba és a szakszervezetek által létrehozott bankokba került be sok szociáldemokrata vezető. Ehhez járul még a szociáldemokrata párt és szakszervezeti apparátus munkatársainak jelentős tábora. *Ez a „munkásbürokrácia" ma a reformizmus legfőbb társadalmi bázisa.* Igen jelentős ezek mellett a középrétegek, s közülük az úgynevezett „szabadfoglalkozású" értelmiségiek szerepe is. Ezekre a rétegekre hivatkozva jelentette ki a német Theimer, hogy a hozzájuk való viszony megköveteli a marxizmusról — vagyis a valóságos szocializmusról — való lemondást. Nem hagyható figyelmen kívül természetesen a munkásarisztokrácia befolyása sem. A monopolista burzsoázia nemcsak az Egyesült Államokban és Angliában, hanem a többi fejlett tőkésországban — főként a technikai fejlődésben élenjáró iparágakban — is arra törekszik, hogy különféle előnyök juttatásával, sajátos bérezési formák kialakításával megbontsa a munkásosztály egységét, egy részüket korrumpálja és így maga mellé állítsa.

Ezek azok a rétegek, amelyeknek ma döntő befolyásuk van a szociáldemokrata pártok politikájára, s rajtuk keresztül jut érvényre a burzsoázia befolyása ezekben a pártokban. Ennek megfelelően ezek a pártok ma fő feladatuknak az úgynevezett középrétegeknek a megnyerését tekintik, mégpedig nem úgy, hogy ezeket a szocializmus mellé állítják, hanem oly módon, hogy egyre inkább lemondanak a szocializmus eszméiről.

A szociáldemokrata pártok befolyása a második világháború utáni időszakban általában csökkent. A szociáldemokrata vezetők szerint ez nem opportunista magatartásuknak, hanem a hagyományos szocialista elvekhez, valamint

a marxizmushoz való formális ragaszkodásuknak volt a következménye. Következésképpen a szocializmus „átértékelésében", a marxizmus nyílt elvetésében látták azt az eszközt, amellyel új tömegeket nyerhetnek meg.

Ehhez hozzájárult az is, hogy a második világháború után a Labour Party tekintélye, súlya az európai szociáldemokrácián belül nagyon megnőtt, különösen azután, hogy a háború utáni első választásokon győzelmet aratott. A szociáldemokrácia a Szovjetunióval szemben az angol példára, mint a szocializmus „demokratikus alternatívájára", és mint a kapitalizmus és a kommunizmus közti „harmadik út" lehetőségére hivatkozott. A modern reformizmus a Labour Partyban látta azt az erőt, amely ellensúlyozhatja a Szovjetunió befolyásának növekedését, és amely vele szemben egy másik vonzási központtá alakulhat a nemzetközi — főként az európai — munkásmozgalomban. Léon Blum a „Populaire Dimanche" 1950. március 5-i számában a következőket írta erről: „Az igazság az, hogy az emberi létfeltételek bizonyos fokig megjavíthatók az igazság, az egyenlőség, a szabadság szellemében, amennyiben a tőkés tulajdon jogi rendszere eltűri a forradalmi átalakulásokat. Megérti-e Európa a szovjet leckét? Fellelkesül-e az angol példán? Az egész kérdés ezen dől el."[10]

Mindez azt is maga után vonta, hogy a nyugat-európai szociáldemokrácia ideológiája mind teljesebben azonosult az angol labourizmus ideológiájával, s ez utóbbi fokozatosan uralkodóvá vált a „demokratikus szocializmus" mozgalmában. Ez az azonosulás nem most kezdődött; a második világháború után már lényegében és főként a végső ideológiai konzekvenciák levonásáról van szó. Valójában ezek a pártok — mint ezt az angol Cole teljesen helyesen megállapította — már évtizedek óta a labourizmus, a fábiánus szocializmus útján járnak. „... ezeknek az országoknak a szociáldemok-

[10] „Szocialisták" a szocializmus ellen. Kossuth Könyvkiadó 1962. 158. old.

rata pártjai, még ott is, ahol továbbra is használták a marxizmus forradalmi frazeológiáját, a gyakorlatban egyre inkább reformisták és evolucionisták lettek a politikában és a szemléletben."[11] A teljes szakítás a marxizmussal az a közös eszmei alap, amelyen a „demokratikus szocializmus" különféle áramlatai a második világháború után egyesültek, közös frontba tömörültek.

Az egyesülés hosszú folyamat eredménye volt, amelynek során először gyakorlati-politikai kérdésekben, majd ideológiailag közeledtek egymáshoz a nemzetközi reformizmus különféle irányzatai. Ma a „demokratikus szocializmus" ideológiájában az egység dominál, az egyes szociáldemokrata pártok történelmi fejlődéséből, konkrét viszonyaiból kinövő sajátos vonások háttérbe szorultak, bár természetesen egyáltalán nem tűntek el teljesen. Az egyes szociáldemokrata pártok ideológiájában visszatükröződnek az egyes országok történelmi fejlődésének sajátosságai, a társadalmi viszonyokban fellelhető különbségek, valamint a nemzetközi monopoltőke belső ellentétei is.

A második világháború utáni konjunktúra — párosulva a mai tőkés társadalom bizonyos objektív folyamataival, mindenekelőtt az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével és térhódításával — volt a gazdasági alapja a szociáldemokrata reformizmus ideológiájában bekövetkezett változásoknak. Ezekből próbált érveket kovácsolni ahhoz is, hogy a marxizmussal szembeni állásfoglalásának a megváltozását megindokolja. A reformizmus általános jellemzője, hogy a történelem időleges kitérőivel próbálja tagadni a társadalmi fejlődés szükségszerű fő irányát. A szociáldemokrata pártok azonban nem zárkózhatnak el teljesen a valóságos társadalmi átalakulások hatásától. Ezért annak ellenére, hogy a szociáldemokrata pártok a második világháború után általában nyíltan szakítottak a marxizmussal, a

[11] *G. D. H. Cole:* Capitalism in the Modern World. London 1957. 6. old.

marxizmus ma is, továbbra is hat ezekben a pártokban. Ebben szerepük van a régi hagyományoknak is, de nem pusztán ezekről van itt szó. Amikor a korunkban végbemenő társadalmi átalakulások szinte napról napra igazolják a marxizmus megállapításait, szükségszerűen jelentkeznek a szociáldemokrata pártokban olyan irányzatok, amelyek — ha következetlenül és felemásan is — a marxizmushoz való ragaszkodás szükségességét hirdetik. A már említett Bonnel emiatt így kesereg: „Hivatalosan az SFIO nem marxista párt, de minden úgy történik, mintha az aktivisták és a vezetők tudatában a marxizmus maradna *a* tanítás, amely tiszteletet kelt... A szocializmus és a marxizmus olyan mértékben azonosult, mintha a marxizmus megtagadása azt jelentené, hogy a szocializmus megtagadja önmagát."[12]

Léteznek még különféle áramlatok, amelyek a régi hagyományok örököseinek tekintik magukat. Igaz, a marxizmus formális elfogadása az opportunizmus takarója volt a szociáldemokrata pártok legtöbb vezetője számára. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy e pártok munkástömegei és aktivistái őszintén hittek ezekben a vezetők számára már régen frázissá vált jelszavakban. Ezeknek az áramlatoknak a létezéséről kénytelen tanúskodni az osztrák Benedikt Kautsky is: „Nem volna igaza annak, aki az állítaná, hogy a mai szociáldemokrata pártban már semmi sincs meg Ottó Bauernak és korának hagyományaiból. Még ma is aktívak és erőteljesek a másodlagos áramlatok, amelyek állandóan ideológiai befolyást gyakoroltak az osztrák szocializmusra, még akkor is, ha a körülmények folytán nem is mindig tudtak kifejezésre jutni."[13]

Hogy Benedikt Kautsky e megállapítása mennyire indokolt, azt bizonyítja az a vita is, amely az Osztrák Szocialista Párt elméleti folyóiratában a párt új programtervezetéről le-

[12] *P. Bonnel:* Socialisme et marxisme. La Revue Socialiste, 1959. november. 616—617. és 619. old.

[13] *B. Kautsky:* Le développement ideologique du socialisme democratique en Autriche. La Revue Socialiste, 1958. április.

folyt. E vitának az lett a következménye, hogy a párt vezetői kénytelenek voltak a tervezetnek csaknem valamennyi elméleti megállapítását kihagyni, különösen azokat, amelyeknek nyilvánvaló célja a marxizmus elvetése volt. A hozzászólók egész sora tagadta a tervezetnek azokat az állításait, amelyek szerint a marxizmus a jelenkori társadalmi feltételek között már elvesztette tudományos értékét. Egyikük, Kurt Horak, ezekkel szemben a következőket írta: „Az a felfogásom — s e tekintetben az ifjú nemzedék körében nem vagyok egyedül —, hogy a marxizmus mint társadalomtudományi módszer a jelenre vonatkozóan is a legerősebb ideológiai fegyverünk."[14]

Mindaddig, amíg a szociáldemokrata pártokban jelentős munkástömegek részt vesznek, e pártok viszonya a marxizmushoz sohasem lesz lezárt kérdés, mégha hivatalos dokumentumaikban ezerszer kinyilvánítják is a marxizmus elvetését. Ez annak a következménye, hogy ezeknek a munkástömegeknek az osztályérdekeit egyedül a marxizmus ideológiája képes hűen és teljesen kifejezni. Egyébként ez a magyarázata annak is, hogy a reformista vezérek olyan nagy gondot fordítanak saját pártjaikon belül a marxizmus elleni harcra. A szociáldemokrata pártokban jelentkező marxista irányzatok az e pártokban meglevő baloldali törekvéseknek a kifejezői.

Határozottan meg kell különböztetni az egyes szociáldemokrata pártokban jelentkező — ha nem is következetes — marxista irányzatokat azoktól a kísérletektől, amelyek a marxizmus leple alatt annak diszkreditálására, a marxizmus népszerűségének kihasználására, a szociáldemokrata pártokon belüli baloldali törekvések félrevezetésére irányulnak. Ez jellemzi például Ausztriában Karl Czernetz fellépését, aki látszólag szembefordul a nyílt likvidátorokkal, többek között Heinz Bartllal, Günther Nenninggel, Félix Butschekkel, akik a marxizmust egyenesen „reakciós szocializmusnak"

[14] Die Zukunft, 1958. március. 77. old.

nevezik. Czernetz szembeszáll velük és egyebek között kijelenti: „A Marx és Engels alapította tan lényeges elemei, a tudományos szociológiára vonatkozó módszereik megtartották tudományos jelentőségüket."[15] A reformizmus szerint a marxizmusban el kell választani egymástól a tudományos és az ideológiai részt (ez utóbbi alatt a proletariátus osztályérdekeinek elméleti megfogalmazását értik). Czernetz szintén abban látja a fejlődést, hogy a marxizmust meg kell fosztani osztálytartalmától, vagyis lényegétől: „A modern szociológia folytatja a marxi ideológiát és kritikát, megfosztotta azonban azt osztályjellegétől."[16] Ideológiától megfosztott marxizmus, vagy osztálytartalmától megfosztott ideológia — ez az a „mesterfogás", amellyel a „demokratikus szocializmus" egyes képviselői a marxizmust a reformizmus szolgálatába igyekeznek állítani. Ez a minden forradalmi tartalmától, lényegétől megfosztott „marxizmus" azután már összeelegyíthető a legkülönfélébb elemekkel. A marxizmus „harcos" reformista „védelmezője" így eljut a várt következtetésre: „A szocialista ideológia nem lehet dogmatikus és kell, hogy képes legyen igen különböző elemek egyesítésére."[17]

Mi az oka annak, hogy a marxizmus világméretű térhódítása ellenére a szociáldemokrata pártokban meglevő marxista irányzatok a második világháború utáni időszakban háttérbe szorultak? A feleletet erre a kérdésre — a már említett társadalmi-gazdasági okokon kívül — az adja meg, hogy a szociáldemokrata baloldal eszmeileg rendkívül gyenge. Ezek a baloldali áramlatok magukat gyakran marxistáknak nevezték ugyan és szavakban a marxizmust védelmezték, de ugyanakkor szembefordultak a XX. század marxizmusával, a leninizmussal. A leninizmus elvetése — ez a gyökere a szociáldemokrata pártokon belül fellépő marxista irányzatok esz-

[15] *K. Czernetz:* Braucht die sozialistische Bewegung eine Ideologie? Die Zukunft, 1960. január. 13. old.

[16] Ugyanott, 15. old.

[17] Ugyanott.

mei gyengeségének és a burzsoá-reformista eszmei áramlatokkal szembeni ideológiai kiszolgáltatottságuknak. Nem lehet a marxizmus tanításait eredményesen védelmezni, ha lemondunk korunk társadalmi viszonyainak marxista magyarázatáról, a leninizmusról. Mivel a szociáldemokrata pártokon belüli marxista irányzatok a leninizmust elvetik, ezért csak arra képesek, hogy akadémikus vitákat folytassanak, hiszen a társadalmi fejlődés mai aktuális problémáiról ők maguk is antileninista, tehát antimarxista álláspontot foglalnak el, s így a modern burzsoá-reformista ideológia foglyaivá válnak.

A szociáldemokrata pártokon belüli marxista törekvések, hagyományok hatására, de mindenekelőtt a marxizmus világméretű térhódításától kényszerítve, a reformista ideológusok, miközben a marxizmust nyíltan elvetik, egyúttal bizonyos taktikai engedményeket is kénytelenek tenni a marxizmusnak. Ezt már csak azért is kénytelenek és hajlandók megtenni, hogy eredményesebben, meggyőzőbben harcolhassanak ellene.

A taktikai engedmények első fajtája az, hogy a reformista ideológusok hajlandók elismerni a marxizmust mint olyan ideológiát, amely a múltban helyes és szükségszerű volt, s ezen az áron megpróbálják kiiktatni a jelenből. Eszerint a marxizmus pozitív szerepet játszott a munkásmozgalom fejlődésének meghatározott (már elmúlt) szakaszában, de ma már elavult. Emellett ezzel azt a látszatot igyekeznek kelteni, hogy ők fenntartják a folytonosságot, követik a hagyományokat. Benedikt Kautsky így írt erről: „A marxizmus sutba dobásáról szóló formula — meggyőződésem szerint — önmagában értelmetlen. Még ha akarnák is ezt a szocialista pártok, akkor sem tudnák ezt a szándékot megvalósítani; a marxizmus ugyanis nem csupán tudományos vagy politikai gondolatrendszer, hanem történelmi realitás is."[18] A mai reformizmus hajlandó elismerni a marxizmust, mint „történelmi

[18] *B. Kautsky:* Zur Programmatik des Sozialismus in der Gegenwart. Die neue Gesellschaft, 1960. 1. sz. 24. old.

realitást", de mint „tudományos vagy politikai gondolatrendszert" elveti. Vagyis a mai szociáldemokrácia szívesen adna díszsírhelyet a marxizmusnak az eszmék temetőjében. A marxizmust azonban — a mai reformizmus legnagyobb sajnálatára — nem lehet elhantolni!

A marxizmus elleni harc egy másik módszere, másik eszköze az, hogy a marxizmust úgy tüntetik fel, mint egymáshoz lazán kapcsolódó tételek mechanikus összességét. Ebből a tételhalmazból — állítják — egyeseket helyeselni lehet, el lehet fogadni anélkül, hogy ez kötelezne a többi elfogadására. Ezt az álláspontot a renegát amerikai Browder így fogalmazta meg: „A harcoknak és vitáknak egy évszázada nagy akadályokat emelt Marx tanításának megértése elé. Ezek közül talán egyike a legnagyobbaknak az az egyetértés Marx követői és ellenségei között, hogy Marx tanítása szerves egész, hogy azt vagy egészében el kell fogadni, vagy el kell vetni."[19] E felfogás szerint a marxizmus egyes alkotó részei között nincs szükségszerű összhang, a marxistának tehát nem kell egy egységes világnézet hívének lennie, elegendő, ha elfogadja Marx egyes, önkényesen kiválasztott tételeit.

Az alkotó marxizmus képviselői — Browder állításával ellentétben — sohasem voltak azon az álláspontón, hogy Marx tanítása befejezett egész, amelynek minden tételét, a körülmények változásától függetlenül, feltétlenül el kell fogadni. Lenin erről a következőket írta: „Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érinthetetlen valaminek; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább *kell* fejleszteniök, ha nem akarnak elmaradni az élettől."[20]

A marxizmus alkotó továbbfejlesztésének lenini felfogása

[19] *E. Browder:* Marx and America. New York 1958. 12—13. old.
[20] *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 215—216. old.

gyökeresen különbözik a Browder-féle revizionizmustól. Leninnek és követőinek, az alkotó marxizmus képviselőinek a véleménye szerint a marxizmust *saját belső lényegének megőrzésével* kell továbbfejleszteni az új történelmi tapasztalatoknak a *marxizmus alapján* történő általánosításával. Browder és társai viszont a marxizmus egyes tételeit elválaszthatónak tekintik a marxista elmélet belső összefüggéseitől és ezeket a lényegüktől megfosztott megállapításokat „egészítik ki" a marxizmustól teljesen idegen eszmeáramlatokkal. Mint a legtöbb retrográd irányzatot, a mai reformizmus ideológiáját is az eklekticizmus, a különféle eszmei áramlatok legkülönbözőbb elemeinek összekeverése jellemzi. A marxizmusnak az életben történő igazolódása a reformista ideológusok egy részét arra ösztönzi, hogy ideológiai kotyvalékukat a marxizmus egyes elemeinek belekeverésével, sőt néha díszítőelemként történő felhasználásával próbálják elfogadhatóbbá tenni. Nehéz is volna például a mai kapitalizmus tényeivel szemben a tőkekoncentrációról szóló marxi megállapítást tagadni. A mai reformizmus azonban e marxi megállapítás elfogadását összekapcsolja mindannak tagadásával, ami a tőkekoncentráció előrehaladásának folyamatából szükségszerűen következik. A reformista ideológusok jó része még e kísérletek ellenére is kénytelen belátni, hogy a marxizmus egy darabból öntött, gránitszilárd elmélet, nem lehet önkényesen egymással szükségszerűen össze nem függő részekre bontani és a marxizmustól teljesen idegen, annak alapvetően ellentmondó nézetekkel összhangba hozni. Akármilyen fájdalmas, bele kell törődniük Lenin megállapításába: a marxizmust nem lehet *részlegesen* elfogadni.

A taktikai engedmények harmadik formája abban a nézetben jut kifejezésre, amely szerint a marxizmus már nem alkalmazható az élenjáró országok viszonyai között, mivel ezek fejlett demokratikus intézményekkel rendelkeznek, de elmaradott országokban esetleg érvényes lehet. Strachey például ezt mondja: „... azokban a tőkés társadalmakban, melyek-

ben a demokrácia nem létezik, vagy hatástalan, nincs ok azt feltételezni, hogy az alapvető marxista ábrázolás és annak leninista kiterjesztései helytelenek."[21]

Strachey és sok más reformista szerint a marxizmus a kapitalizmus kezdeti korszakának szocializmusa, amely jelentősebb sikerekre csak a gazdaságilag elmaradott országokban számíthat. A jelenkori reformizmus a saját érdekében igyekszik felhasználni a történelmi fejlődésnek azt a sajátosságát, hogy a szocializmust először főként — nem kizárólag — gazdaságilag viszonylag kevésbé fejlett országok kezdték el építeni. Így igyekeznek meggyőzőbben tagadni a marxizmus elméletének általános érvényét, minthogy a Szovjetunióban és a többi szocialista országban a marxizmus—leninizmus elmélete alapjában elért világtörténelmi jelentőségű eredményeket nem lehet egyszerűen figyelmen kívül hagyni. A marxizmus általános érvényességének ilyenfajta tagadása persze egyszersmind azt is tartalmazza, hogy a kevésbé fejlett országok a fejlett kapitalista országokhoz hasonlóan, szintén kivívhatnak maguknak olyan feltételeket, amelyek között a marxizmus majd érvényét veszíti.

A marxizmusnak tett taktikai engedmények közül a legelterjedtebb a *marxizmus elméletének és módszerének szembeállítása.* Ez a legáltalánosabb jellemzője mindenfajta revizionista, reformista irányzatnak. Az elmélet és a módszer szembeállítása egyúttal a marxizmus elleni harc egyik legelterjedtebb eszköze. A mai reformizmus ideológusai azt igyekeznek bizonygatni, hogy a marxista *módszerhez* való hűségnek a marxista *elmélet* elvetéséhez kell vezetnie. Szerintük amikor a kommunisták ragaszkodnak a marxizmus elméletéhez, akkor hűtlenek lesznek Marx módszeréhez. A reformista ideológusok ellenben hívek maradnak a marxizmus módszeréhez, amikor elvetik Marx elméleti tanításait. Lucien Laurat azt állítja, hogy a Marx módszeréhez való ragaszkodásnak

[21] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. London 1956. 280. old.

egyenesen a kapitalizmus elleni harc beszüntetéséhez kell vezetnie: „... egy szocialistának joga van a kérdést feltennie magának, különösen akkor, ha hű akar maradni Marx *módszeréhez,* vajon a harc a kapitalizmus *ellen* nem válik-e olyan jelszóvá, amely egyre kevésbé felel meg a valóságnak?"[22]

Könnyen belátható azonban, hogy mekkora képtelenség a mai reformizmusnak ez a kísérlete. Az elméletnek és a módszernek a szembeállítása maga is értelmetlen, hiszen az elmélet és a módszer közti megkülönböztetés nagyon is viszonylagos. A módszer ugyanis — a lényeget tekintve — nem egyéb, mint bizonyos elméleti tételek alkalmazása meghatározott jelenségek vizsgálatára, új ismeretek szerzése céljából. Lenin például az imperializmusról szóló *elmélet* kidolgozásában Marx tanításait (többek között a tőkekoncentrációról szóló felfogását) használta fel mint *módszert* kora kapitalizmusának vizsgálatához. És ugyanígy, Lenin imperializmus-*elmélete módszerül* szolgál a mai marxisták számára a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának, mozzanatainak, problémáinak vizsgálatához. A módszernek az a fajta elválasztása az elmélettől, amelyet a reformista írásművek képviselnek, teljes értelmetlenség, hiszen elmélet nélkül nincs módszer sem. Az elméletnek és a módszernek ezt a kapcsolatát már Hegel felfedte. Az ő szavaival élve: a módszer a tudományos tartalom élő lelke.

A marxizmusnak nemcsak az elmélete, hanem a módszere is állandóan változik, tökéletesedik. Másrészt: a marxizmus módszerének dicsőítése és elméletének egyidejű elvetése azért is értelmetlen, mert valamely módszernek az értékét csak az általa elért eredményekkel mérhetjük. Erre az ellentmondásra még egyes reformisták — köztük a volt román szociáldemokrata, Serban Voineau — is rámutatnak: „Minden módszer csak annyit ér, amennyit általa, mint eredményt el tudunk érni, és nem mondhatunk le mindarról az eredményről, me-

[22] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialisme. 89. old.

lyet Marx módszerének segítségével elért, anélkül, hogy ezzel együtt ugyanakkor ne ítéljük el magát a módszert is."[23]

A mai reformizmus, amely mind nyíltabban elhatárolja magát a marxizmustól, általában már nem állítja egymással szembe a marxizmust és a leninizmust. Különösen vonatkozik ez a reformizmusnak azokra az irányzataira, amelyekben a marxizmus befolyása sohasem volt uralkodó. A reformizmus mai képviselői egyre inkább kénytelenek beismerni, hogy a leninizmus a marxizmus szerves folytatása és kiegészítése, hogy Lenin működése szorosan kapcsolódott Marx életművéhez. „Lenin — írta Theimer — saját korának ortodox marxistái között a legortodoxabb volt."[24] Sokan éppen arra hivatkozva próbálják indokolni a marxizmus elvetését, hogy a leninizmus elmélete és gyakorlata a marxizmus szükségszerű következménye. Az angol Cole, akinek a lelkiismeretét nem terhelte marxista múlt, találóan mutatta meg, hogy éppen a legfontosabb kérdésben, a proletárdiktatúra kérdésében mennyire szervesen kapcsolódnak Lenin tételei Marx tanításához, és másrészt, hogy Kautsky, valamint követői éppen ezen a ponton kerültek szembe a marxizmussal. „Ezen a ponton a legnagyobb az eltérés a marxizmus szociáldemokrata és kommunista értelmezése között: s éppen ez volt a centruma annak az elkeseredett vitának, amely Lenin és Kautsky, a két riválisiskola kiemelkedő teoretikusa között folyt. A legcsekélyebb kétségünk nem lehet afelől, hogy ebben a vitában melyik fél nevezhette magát ortodoxnak abban az értelemben, hogy szilárdan a mester írásait követte. Az ő álláspontjáról a legcsekélyebb kétség sincs. Lenin és nem Kautsky mondta azt, amit Marx mondott... Marx kétségkívül kommunista, s nem szociáldemokrata volt."[25]

[23] *S. Voineau:* Le projet du programme du parti socialiste autrichinen. La Revue Socialiste, 1958. április.

[24] *W. Theimer:* Der Marxismus, Lehre — Wirkung — Kritik. Bern. 1950. 208. old.

[25] *G. D. H. Cole:* The Meaning of Marxism. London 1948. 182—183. old.

A nyugat-európai szociáldemokrata pártok lemondása a marxizmusról szükségessé tette számukra, hogy a marxizmust egy új ideológiával pótolják.

Az IDEOLÓGIÁTÓL VALÓ FÉLELEM ÉS AZ IDEOLÓGIA SZÜKSÉGESSÉGE

A szembefordulás a marxizmussal a szociáldemokrata pártokban együtt járt egy olyan irányzatnak a kifejlődésével, amely a marxizmusról való lemondást, annak elvetését mindenfajta szocialista ideológia feladásáig, a szociáldemokráciának mindenfajta ideológiai tartalomtól való megfosztásáig akarja „továbbfejleszteni". A szociáldemokrácia „dezideológizálódásának" az a célja, hogy a szociáldemokrata pártok minden eszmei-politikai elhatárolást, amely őket a különféle burzsoá irányzatoktól elválasztja, felszámoljanak, és így a szocialista ideológia nyílt feladásával a legszélsőségesebb politikai opportunizmust is igazolni tudják. Ez az irányzat úgy véli, hogy az „ideológiai semlegesség" jelszavával növelheti a szociáldemokrata pártok tömegbefolyását, egybeolvadhat a legkülönfélébb elemekkel. Ebben az irányzatban jelentkezik a legtisztább formában a mai szociáldemokrácia eszmei-politikai fejlődésének uralkodó tendenciája: azonosulás a burzsoá ideológiával.

Ez az irányzat a második világháború utáni időszakban számos szociáldemokrata pártban fokozatosan a párt egész eszmei arculatát meghatározó fő irányzattá vált. A jelentősebb pártok közül ez jellemző a Német Szociáldemokrata Pártra. A párt egyik vezetője, Eichler, már 1953-ban kijelentette: „Nincs semmiféle szocialista világnézet, mert a szocializmus általános emberi cél"[26]. Ulrich Lohmer a párt új programját ebben a vonatkozásban így jellemezte: „A godesbergi program szerves folytatása annak a törekvésnek, mely igyekszik kiküszöbölni az ideológiát a szociáldemokráciából, további elő-

[26] Neuer Vorwärts, 1953. december 18.

relépést jelent azon az úton, amelyen a német szociáldemokrácia Carlo Schmidnek a hamburgi pártnapon mondott beszédével kilenc évvel ezelőtt megindult."[27] Hogy szembenállását a marxizmussal még inkább hangsúlyozza, az ugyancsak német Allemann a következőket írta: „A marxizmus azt a feladatot tűzte maga elé, hogy tanulmányozza és megváltoztassa a világot. A német szociáldemokráciának manapság nem áll szándékában, hogy egyetemes érvényű filozófiát kínáljon, és nem állítja, hogy politikája összhangban áll a társadalmi fejlődés bármiféle megingathatatlan törvényeivel."[28] Az osztrák Karl Czernetz pedig kijelentette: „Ma már nemcsak a párt szélén vannak kísérletek arra, hogy a szocialista mozgalmat a szocializmustól eltávolítsák, hanem erőteljes belső törekvés is van az ideológia kiküszöbölésére." Ehhez még hozzátette: „... más országokban is fellelhetők kísérletek, amelyek arra irányulnak, hogy az ideológiát a szocializmusból kiküszöböljék". A továbbiakban a holland munkáspárttal kapcsolatban ezt írta: „Még a kísérletét is elutasítják annak, hogy új szocialista ideológiát fejlesszenek ki. A szocializmust közvetlen politikai feladataira utasítják."[29]

Ugyanez az irányzat igen erős a francia szocialista pártban is. Az erről a kérdésről folytatott vitában Jules Moch kénytelen volt beismerni, hogy a marxizmus elvetése egyet jelent azzal, hogy lemondanak a szocializmus tudományos felfogásáról. „... a szocializmus — írta beismerően — nem tarthat igényt arra, hogy tulajdonképpen tudománynak tartsák"[30]. A már idézett Bonnel pedig egyenesen amellett kardoskodott, hogy a „demokratikus szocializmusnak" kizárólag *politikai* mozgalomnak kell lennie, és nem is szabad önálló ideológiára törekednie: „Így a demokratikus szocializmus nem tud semmit és nem akar tudni semmit isten létezéséről

[27] Die neue Gesellschaft, 1959. november—december.

[28] Forum, 1960. május.

[29] *K. Czernetz:* Braucht die sozialistische Bewegung eine Ideologie? Die Zukunft, 1960. január. 14. old.

[30] La Revue Socialiste, 1959. május. 185. old.

vagy nem létezéséről, a dolgok végső okáról vagy lényegéről, az emberi lét, vagy a történelem legvégső értelméről... nincs saját ismeretelmélete, sem esztétikája, sem etikája..."[31]

A közelmúlt egyik-másik jellegzetessége, hogy — látszólag ezzel az irányzattal teljesen ellentétben — rendkívül megélénkült a nemzetközi szociáldemokrácia ideológiai tevékenysége, s a mai reformizmus számos vezető képviselője egyenesen az „ideológiai újrafelfegyverzést" jelöli meg mint az előttük álló legfontosabb feladatot.

Érdekes módon ez a követelés a mai reformizmus legerősebb osztagában, a hagyományosan empirista és elmélet-ellenes Labour Party-ban jelentkezett a leghatározottabban. Ismeretes, hogy közvetlenül a második világháború utáni években az egész nemzetközi reformizmus a Labour Party-tól várta a „harmadik út" programjának az átültetését az életbe, annak bizonyítását, hogy létezik egy, a Szovjetunióétól elvileg különböző, „demokratikus út", mely szintén a szocializmushoz vezet. A munkáspárti kormány kudarca, a választási vereségek világosan megmutatták empirizmuson alapuló politikájának csődjét. A labourizmus kudarca ebben a vonatkozásban az egész nemzetközi reformizmus kudarca volt, egyik lényeges összetevője annak, hogy a szociáldemokrácia befolyása ekkor csökkent. Crossmann e kudarc elemzése során megállapította, hogy a Labour Party, miután kormányra jutott és néhány reformot megvalósított, a status quo pártja lett, empirizmuson alapuló programja már semmiféle távlatot sem nyújtott az angol dolgozóknak. „A Labour Party nemcsak azért jutott tévútra — írta —, mert nincs térképe azokról az ismeretlen vidékekről, amelyeken áthalad, hanem azért is, mert úgy véli, hogy a tapasztalt utazóknak nincs szükségük térképre."[32]

[31] *P. Bonnel:* Socialisme et marxisme. La Revue Socialiste, 1959 november. 641. old.

[32] *R. H. S. Crossmann:* Repenser le socialisme. L'avenir du travaillisme. Nouveaux Essays Fabiens. Párizs, 1954. 16. old.

A „térképnek", a politikai harcok szövevényében utat mutató és perspektívát adó ideológiának a hiánya éppen az angol Labour Party-ban jelentkezett a legélesebben. De ez nem valamiféle sajátos angol jelenség, hanem a reformizmus alapvető társadalmi funkciójával összefüggő általános probléma. A burzsoá és reformista ideológia közti mindenfajta különbség eltűnése ugyanis azt is jelentené, hogy lemondanak a „harmadik út" illúziójáról, és ez annak a sajátos eszmei-politikai hatásnak a megszűnéséhez vezetne, aminek kiváltása a reformizmus fő társadalmi funkciója. S a korunkban végbemenő társadalmi változások a reformizmus e sajátos társadalmi szerepének a fontosságát nem hogy nem csökkentik, ellenkezőleg, minden eddiginél inkább fokozzák. Hogy a reformizmus ideológiai „újrafelfegyverzésének" szükségessége, az ideológiai problémák előtérbe kerültek, az az egyik legfontosabb vetülete, eszmei visszatükröződése a koegzisztencia viszonyai között folyó osztályharcnak a nemzetközi munkásmozgalomban.

A reformizmusnak az a történelmi funkciója, hogy akadályozza a munkásmozgalom és a marxizmus egyesülését, ma kiegészül annak a hatásnak az ellensúlyozásával, amelyet a szocialista világrendszer gyakorol a tőkésországok dolgozóira. A jelenkori világhelyzetben a marxizmus—leninizmus eszmei hatása párosul a szocialista országoknak a gazdasági és kulturális építőmunkában elért eredményeivel, illetve ezek hatásával, s ez a körülmény egyre nehezebbé, de egyúttal egyre fontosabbá is teszi a reformizmus számára azt, hogy betöltse szerepét a két társadalmi rendszer versenyének viszonyai között a tőkés rendszer védelmezésében. Mindenekelőtt ez a történelmi helyzet magyarázza azt a rendkívül megélénkült ideológiai tevékenységet, amelyet az elmúlt években számos szociáldemokrata pártban kifejtettek. A pusztán a taktikai opportunizmus igazolására szolgáló empirizmus ebben a helyzetben már valóban nem sokat segíthet.

Éppen a jelenlegi világhelyzetnek ez az alapvető vonása magyarázza, hogy miközben a szociáldemokrácia mindenfajta

szocialista ideológiáról igyekszik lemondani, egyidejűleg igen erőteljes formában jelentkezik egy másik, ezzel látszólag ellentétes törekvés is, amely a szociáldemokrata pártok sajátos ideológiai arculatának megőrzéséért, s ennek az ideológiának a továbbfejlesztéséért száll síkra. Ebben a törekvésben helytelen volna *csak* a szociáldemokrata pártokban általában meglevő baloldali erőknek tett engedményt látni — ebben főként a jelenkori reformizmusnak az új történelmi helyzet feladataihoz való alkalmazkodása mutatkozik meg. Czernetz következő megállapítása teljesen megfelel ennek. Azt írja: „Az ideológia kiküszöbölése bűn a szocializmus szelleme ellen, mert elveszi a párt alapelveit, céljait, eszméit. Nem vitás, hogy meg kell tennünk azt, ami szükséges a győzelemhez, de közben nem szabad szocialista felfogásunkat elvesztenünk, nem szabad ideológia nélküli reformpárttá válnunk, mert szocialista alapelvek és szocialista akarat nélkül sohasem juthatunk el a szocializmushoz." Czernetz a továbbiakban rámutat arra, hogy ha teljesen elvetnék a szocialista ideológiát, ez egyúttal szükségképpen egy másfajta ideológia elfogadását jelentené. Bár nyíltan nem mondja ki, céloz rá, hogy ezzel a szociáldemokrácia elveszítené tulajdonképpeni funkcióját. Azzal az állítással szemben, hogy a német szociáldemokrácia új programjában „kiküszöbölte az ideológiát", a következőket mondja ki: „Ezzel azonban a programból nem küszöbölték ki az ideológiát, a program tiszta ideológia, azonban egy általános, liberális, demokratikus, humanista néppárt ideológiája, amelynek sajátos szocialista vonásai a felismerhetetlenségig elhalványultak."[33]

A mai ideológiai osztályharcnak a jelenkori reformizmusra vonatkozó konzekvenciáit próbálja levonni Strachey akkor, amikor kijelenti, hogy a „demokratikus szocializmus" csak akkor teljesítheti feladatát, ha ugyanolyan átfogó ideológiára

[33] *K. Czernetz:* Braucht die sozialistische Bewegung eine Ideologie? Die Zukunft, 1960. január. 14. old.

sikerül szert tennie, amilyen a marxizmus. „A marxizmus megkísérli, hogy túlhaladja a közgazdaságtant és lefektesse egy mindent átfogó társadalomtudománynak az alapjait, s ez egyike azoknak az okoknak, amiért férfiak és nők hajlandók élni és halni érte. Mert megadja nékik a jelenkori események máskülönben rendkívül zavaros áramlata megértésének biztonságos érzését ... a marxizmus vonzóerejét mindaddig nem veszíti el, míg nem sikerül egy reálisabb, rugalmasabb, de az emberi társadalmat ugyanúgy átfogó tudománnyal helyettesíteni. Semmi, ami ennél kevesebb, nem használhat ... Mindaddig a marxizmus fogja uralni a területet, mert egyedül kísérli meg, hogy elfoglalja azt."[34]

Valójában csak a felszínen tűnik úgy, mintha az a két irányzat, amely az ideológia szerepének megítélésében ma a szociáldemokrata pártokban megfigyelhető, egymással gyökeresen ellentétesek volnának. A valóságban a nemzetközi szocialista munkásmozgalom valamennyi fő politikai és ideológiai kérdésében lényegében azonos az álláspontjuk. A két irányzat létezése csak külső megnyilvánulása a mai reformizmus egyik legjellegzetesebb belső ellentmondásának, amely sajátos társadalmi funkciójából ered. Mivel a reformizmusnak az a szerepe, hogy a burzsoá ideológiát közvetítse a munkásmozgalomba, ezért a reformista ideológia fejlődésének uralkodó tendenciája a burzsoá ideológiával való mind teljesebb azonosulás, összeolvadás. A reformizmus fő képviselői — Bernsteintől Stracheyig — mindig a korabeli burzsoá ideológiától kölcsönözték legfőbb érveiket, s a helyzet legföljebb annyiban változott meg, hogy korunkban a burzsoázia is mind jobban támaszkodik a reformizmus ideológiai „fegyvertárára". A burzsoá és a reformista ideológiát mindig, korunkban pedig különösen, csak rendkívül feltételesen lehet elhatárolni egymástól. „Tiszta" reformista ideológia sohasem létezett. De a reformizmus képtelen volna teljesíteni fő társadalmi funkcióját, ha a burzsoá ideológiával való

[34] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 124. és 126. old.

azonosulás tendenciája *teljessé* válna, ha a nemzetközi reformizmus ideológiai-politikai különállása *teljesen* megszűnne.

A mai reformizmus fő ideológiai feladatának nyíltan azt tekinti, hogy elhatárolja magát a „kommunizmustól." De ha saját létezését igazolni akarja, akkor valamilyen módon el kell határolnia magát — ha csak formálisan is — a kapitalizmustól is. Ennek megfelelően a Szocialista Internacionálé 1962. június 2—4-i oslói nyilatkozata megállapította: „A jövő nem a kommunizmusé, de nem is a kapitalizmusé".[35]

A „harmadik út" illúziójának fenntartása, ideológiai védelmezése abból a szükségességből fakad, hogy a nemzetközi szociáldemokráciának állandóan igazolnia kell saját létezését. Vagyis a kísérlet arra, hogy kidolgozzák a „harmadik út" ideológiájának valamiféle korszerűsített formáját és e kísérlet ismétlődő kudarca egyaránt szükségszerű vonása a nemzetközi reformizmus fejlődésének.

Amikor tehát a mai reformizmus egyes képviselői fellépnek a nyílt likvidátorok ellen és az „önálló szocialista ideológia" szükségességét hangoztatják, akkor nem a burzsoá ideológiával való azonosulás tendenciája ellen lépnek fel, hanem csak e tendencia *teljessé válása* ellen, a reformizmus bizonyos önálló ideológiai politikai arculatának megőrzése végett. Enélkül ugyanis a reformizmus meg sem kísérelheti, hogy a marxizmus befolyását eszmeileg ellensúlyozza. A két irányzat lényegbeni azonosságáról tanúskodik az a tény, hogy például az önálló szocialista ideológia szükségességét hangoztató Czernetz egyúttal a „világnézeti semlegesség" mellett száll síkra: „A modern szocializmus elvileg azon az álláspontón van, hogy a szocializmus és a vallás nem ellentétesek... A szocializmus a vallási türelmesség és *a világnézeti semlegesség* álláspontján áll."[36] (Kiemelés tőlem. — R. G.)

[35] The World Today — The Socialist Perspectives, Socialist International Information, 1962. június 16. 357. old.

[36] Die Zukunft, 1960. január. 16. old.

A világnézetileg semleges önálló szocialista ideológia nyilvánvaló értelmetlenség, de olyan értelmetlenség, amely a mai reformizmus megoldhatatlan belső ellentmondását fejezi ki. A reformizmus nem mondhat le arról, hogy *önálló* „szocialista" ideológiája legyen, ugyanakkor belső lényegénél, ellentmondásainál fogva nem képes arra, hogy ezt kidolgozza.

Mindezek alapján könnyen belátható, miért képtelenek a jelenkori reformizmus képviselői arra, hogy teljesítsék a maguk elé tűzött feladatot, vagyis hogy ideológiailag legyőzzék a marxizmust, s kiszorítsák a szocialista munkásmozgalomból.

Először is nyilvánvaló, hogy a munkásmozgalomnak nem lehet két, mégpedig egymással szembenálló ideológiája, amely egyaránt a munkásosztály érdekeit fejezi ki. A munkásmozgalomban napvilágra bukkantak a marxizmuson kívül más elméletek is, és ezek közül néhány ideig-óráig jelentős szerepet is betöltött az egyes országok munkásmozgalmában. De *a marxizmus az egyetlen olyan elmélet,* amely több mint száz éve nem egyszerűen csak létezik és hat a munkásmozgalomra, hanem *amelynek hatóköre létrejötte óta állandóan szélesedik, és a társadalom fejlődésére gyakorolt befolyása állandóan növekszik.* Akik ezt véletlennek tekintik, azoknak fogalmuk sincs az eszméknek a történelemben betöltött szerepét meghatározó valóságos okokról. A történelem tapasztalatai igazolják, hogy a marxizmus és a munkásosztály érdekei egybeesnek, vagyis hogy a marxizmus valóban a munkásosztály érdekeinek tudományos kifejezése. Ezért minden más ideológia, amely a munkásmozgalomban fellép, szükségképpen — kisebb-nagyobb mértékben — idegen osztályerők befolyását tükrözi. Hogy a marxizmus vált a szocializmus egyedüli tudományos elméletévé, annak objektív okai vannak: a marxizmus az egyetlen elmélet, amely hűen, a valóságnak megfelelően fejezi ki a munkásosztály társadalmi helyzetét a kapitalizmusban, s korunkban a társadalmi fejlődést csak a munkásosztály oldaláról, proletár

osztályálláspontról lehet tudományosan elemezni. Azt is tekintetbe kell venni, hogy a burzsoázia egyre inkább képtelenné válik arra, hogy korunk problémáinak bármilyen egységes, átfogó ideológiai koncepcióját kidolgozza.

Másrészt szem előtt kell tartani Leninnek azt a megállapítását, hogy mindenfajta reformista irányzatot az elvtelenség, a változó körülményekhez való opportunista alkalmazkodás, az esetenkénti állásfoglalás jellemez. „A végcél semmi" — Bernsteinnek ez a hírhedt mondása — valamennyi reformista irányzatnak közös jelszava. A reformizmus lényegéből következik minden szilárd elvi állásfoglalás megtagadása. Hiába igyekszik a reformizmus az elvek állandó változtatását, a burzsoá ideológia legújabb „vívmányaihoz" való alkalmazkodását „rugalmasságnak", „reális magatartásnak" feltüntetni, ez a lényegen nem változtat. A társadalmi tapasztalatok általánosítása alapján állandóan továbbfejlődö marxizmus életképességét az biztosítja, hogy megállapításai a társadalmi fejlődés alapvető tényeit, fő irányát fejezik ki. A reformista ideológia viszont csak a társadalmi fejlődés mellékkörülményeire, időleges és részleges vonásaira hivatkozhat és állandó ellentmondásban van e mozgás szükségszerű fő áramlatával. Amikor ez az ellentmondás teljesen nyilvánvalóvá válik, bekövetkezik az „elvek átértékelésének" időszaka, amikor is a reformizmus megkísérli, hogy ideológiájában alkalmazkodjék az új helyzet bizonyos felszíni vonásaihoz.

Nem véletlen, hogy Crossmann, Strachey és társaik, amikor felismerik az empirizmus csődjét, végeredményben nem tudnak semmi olyasmit ajánlani, ami a valóságban — a társadalmi problémákban való állásfoglalást tekintve — túlmutatna az empirizmuson. Az a körülmény, hogy a labourizmusra jellemző empirikus szemlélet az egész mai reformizmusban uralkodóvá vált, nem véletlen jelenség, hanem a reformista ideológia alapvető sajátosságának megnyilvánulása. Ha egy ideológia a maga ideiglenes és részleges igazolását csak a valóság egyes felszíni jelenségeiben találhatja meg, akkor csak a

valóság felszínén megragadó, a társadalmi fejlődés tudományos magyarázatát elvileg elutasító empirizmus lehet az egyetlen módszer, amelyet alkalmazhat.

A SZOCIALIZMUS „ÁTÉRTÉKELÉSE"

A nyílt elfordulás a marxizmustól nem pusztán annyit jelent, hogy a reformista ideológia bizonyos mértékig formálisan megváltozott, hanem emögött fontos tartalmi változások is meghúzódnak. A leglényegesebb tartalmi változás: a szocializmus fogalmának az átértékelése, s ezen belül mindenekelőtt a lemondás a termelési eszközök társadalmi tulajdonáról. A burzsoá ideológiával való azonosulás tendenciája különösen szembetűnően nyilvánul meg abban a változásban, amely a jelenkori reformizmusnak a szocializmus megteremtéséről vallott állásfoglalásában, s ezen belül mindenekelőtt a termelési eszközök társadalmasításának megítélésében következett be.

A reformisták a burzsoá demokrácia viszonyai között végrehajtott államosításokat azonosították a termelési eszközök társadalmasításával és a szocializmus fokozatos megvalósításának tekintették. Felfogásukból következett, hogy a termelési eszközök tulajdonának megítélésében eltekintettek az államhatalom jellegétől. Marxisták számára elemi igazság, hogy az államosítások a kapitalizmus viszonyai között nem teremtik meg a szocialista gazdaság alapjait. Bár az államosítások kérdéséről a szociáldemokrata pártokban folyó vitákban egyáltalán nem veszik figyelembe a szóban forgó állam osztálytermészetét, ezeknek a vitáknak mégis elvi jelentőségük van: szükségszerűen felteszik ugyanis azt a kérdést, hogy a szocializmus megvalósításához szükség van-e a termelési eszközök társadalmi tulajdonára. Emellett az államosítás a tőkésországokban szoros kapcsolatban van a társadalom haladó erőinek antiimperialista, demokratikus törekvéseivel is. Ezért az állásfoglalás ebben a kérdésben szorosan

összefügg azzal, hogy a szociáldemokrata pártok mennyire veszik komolyan a monopóliumok hatalmának, önkényének korlátozásáért, a tőkésországok demokratikus átalakításáért vívott harcot.

A második világháború utáni első években a szociáldemokrata pártok még régi programjukkal léptek fel: a termelési eszközök nacionalizálásának szükségességét hirdették. A Labour Party nagyrészt államosítási programjának köszönhette azt, hogy a háború utáni első választáson győzelmet aratott. Az 1946-os hannoveri kongresszuson még a Német Szociáldemokrata Párt is a „magánkapitalista vállalkozás megszüntetését" követelte, és elengedhetetlennek tartotta, hogy a bányászat, a kohászat, a vegyipar mellett minden olyan iparágat államosítsanak, „amelyben nagyüzem alakítására irányuló tendencia" figyelhető meg.

Az 1950-es évek elejétől kezdve azonban, amikor a nyugat-európai tőkésországokban jelentősen fellendült a termelés, a szociáldemokrata pártok jobboldala egyre erőteljesebben hangoztatta a szocializmus „átértékelésének" jelszavát, s ezen mindenekelőtt a termelési eszközök köztulajdonáról való lemondást értette. Ehhez a pálforduláshoz hozzájárult az is, hogy a tőkés gazdaság időleges fellendülésével a fejlett európai kapitalista országokban megerősödtek és előretörtek a jobboldali irányzatok. A szociáldemokrácia a radikális frázisoktól ismét eljutott az opportunista tettekig. A jobboldali szocialisták először csak annyit jelentettek ki, hogy a termelési eszközök köztulajdonba vétele nem elvi kérdés a szociáldemokrata pártok számára (tehát a szocializmus megvalósítása szempontjából), hanem pusztán a gazdaságpolitikai célszerűség, a gazdasági hatékonyság kérdése. Később pedig már azt hangoztatták, hogy a termelési eszközök általános társadalmasítása ellenkezik a szociáldemokrácia elveivel.

1960 januárjában Utrechtben konferenciát tartottak az osztrák, az angol, a belga és a holland szociáldemokrata pártok képviselőinek részvételével. A konferencia egyik résztve-

vője, a holland den Uyl a következőkben foglalta össze ennek a változásnak a lényegét: „... 1955 körül számos szocialista párt elhatározta, hogy megváltoztatja álláspontját. E változtatás első lépése az volt, hogy programjaik alapelveit revízió alá vették. Ezek a revíziók mindenhol ugyanazokat a jellemző vonásokat mutatják. A fő kérdés többé nem a termelési eszközök tulajdona, hanem a gazdasági kulcspozíciók demokratikus ellenőrzése."[37]

A szocializmus „átértékelésének" igazolása végett a jelenkori reformizmus mindenekelőtt arra törekszik, hogy bebizonyítsa: a mai kapitalizmusban a termelési eszközök tulajdonformájának már nincs többé meghatározó szerepe a társadalmi-gazdasági viszonyokban, az osztályok egymás közti kapcsolatában, s ezért a „modern szocialista gondolkodásban" a tulajdon problémája nem foglalhat el vezető helyet. Crosland szerint „... a kapitalizmusnak a tulajdon terminusaival való meghatározása... teljesen elvesztette jelentőségét".[38] Ezt a változást a burzsoá állam megnövekedett szerepével igyekszik megmagyarázni: „... a tulajdon már nem lényeges meghatározója a gazdasági hatalomnak. A kormány minden gazdasági hatalommal rendelkezik, amire szüksége van. Az egyedüli kérdés az, hogy felhasználja-e ezt a hatalmat. És ebből a szempontból a puszta tulajdonváltozás nem mindig okozott lényeges különbséget."[39]

A szociáldemokrata pártok tehát — Crosland szerint — a kormányhatalom birtokában céljaikat elérhetik anélkül is, hogy a tulajdonviszonyokat lényegbevágóan megváltoztatnák.

A tulajdonforma megváltozott jelentőségéről szóló elméleteket a reformizmus jelenkori képviselői kiegészítik a tulajdon *jellegének* a megváltoztatásáról vallott koncepciójukkal. A reformizmus azt a tényt, hogy a jelenkori kapitalizmusban

[37] Orientation Socialism today and tomorrow. Amsterdam 1960. 5. old.

[38] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 75. old.

[39] Ugyanott, 468. old.

a tulajdon magántőkés formái mellett egyre jelentősebbé válnak a tulajdon kollektív kapitalista formái — az állami, községi, részvénytársasági stb. tulajdonformák —, úgy igyekszik beállítani, mintha ez a változás gyökeresen átalakítaná a burzsoá termelési viszonyok alapjául szolgáló tőkés-bérmunkás viszonyt. Laurat a tulajdon kollektív kapitalista formáinak elterjedéséből arra a következtetésre jut és ezt igyekszik mindenáron elfogadtatni, hogy korunkban „a tulajdon mindinkább egy no man's land (senki földje) lesz. Az összes társadalmi csoportok részt vesznek ennek a no man's landnek a meghódításában."[40] Miután a tulajdon problémáját ilyen könnyedén „megoldotta", nem okoz különösebb nehézséget számára azt kinyilatkoztatni, hogy a megváltozott helyzetben már többé nem érvényes Marx megállapítása, miszerint a munkásosztály helyzetét, viszonyát a burzsoáziához a kapitalizmusban az határozza meg, hogy kénytelen áruba bocsátani munkaerejét. „Ez az ő korában igaz és helyes volt. Az ember, akinek nem volt semmije, kénytelen volt munkaerejét eladni annak, aki a termelési eszközöket birtokolta, a tőkésnek. De Marx meghatározása nem elég többé. Nem elég többé azt mondani, hogy a proletárt egyedüli árujának, a munkaerejének az eladása jellemzi. Fel kell tenni ezt a pótlólagos kérdést: *kinek adja el munkaerejét?* A termelési eszközök tulajdonosai korunkban... nem azonosak többé azokkal, akikről Marx »A tőké«-ben beszél."[41]

Következésképpen Laurat a tőkéstulajdon egyszerű, részleges formaváltozásából, a magánkapitalista tulajdon *mellett* térthódító kollektív tőkéstulajdonból arra következtet, hogy ez a formaváltozás a tőkés termelési viszonyok gyökeres átalakulását, lényegében megszűnését eredményezi.

Laurat tehát a termelés és a tőke koncentrációjának tőkés formáival, az államkapitalista és részvénytársasági formák elterjedésével, a tőke „elszemélytelenedésével" azt az állás-

[40] *Laurat:* Problèmes actuels du socialisme. 117. old.
[41] Ugyanott, 127. old.

pontot akarja igazolni, amely szerint ez a változás nem a termelőerők fejlődésének a kapitalizmus monopolista korszakának megfelelő konzekvenciáit jelenti a kapitalista tulajdon formáit tekintve, hanem a termelési viszonyok tőkés jellegének az átalakulását, a kapitalizmus megszűnését. Vagyis a kollektív kapitalista tulajdont egyszerűen társadalmi tulajdonnak minősíti, és ennek alapján kijelenti, hogy a proletariátus a fejlett tőkésországokban már csak „ál-bérmunkásság" (pseudosalariée). A mai szocialista munkásmozgalom legfőbb baja szerinte az, hogy még mindig nem értette meg ezt a változást és kitart az olyan „elavult" kifejezések mellett, mint többek között az „osztályharc", a „kizsákmányolás" stb.

Marx az értéktöbblet-termelésben tárta fel a munkásosztály kizsákmányolását, a termelés és a tőke koncentrációjában pedig azt a folyamatot látta, amely a proletariátus társadalmi helyzete fokozódó romlásának az alapja a kapitalizmusban. Laurat és társai a kapitalizmusnak ezt a két legfontosabb, egymást feltételező, egymástól elszakíthatatlan gazdasági folyamatát nemcsak elválasztják, hanem szembe is állítják egymással. Azt a képtelenséget állítják, hogy a tőkekoncentráció spontán folyamata megszünteti a tőkés-bérmunkás viszonyt és az azon alapuló értéktöbblet-termelést, holott a valóságban értéktöbblet-termelés nélkül nincs tőkekoncentráció, és éppen a tőkekoncentráció teremti meg az értéktöbblet mennyiségi növelésének és a kizsákmányolás fokozásának a gazdasági alapját.

A termelési eszközök társadalmasításáról való lemondás útján a legmesszebb a német szociáldemokrácia ment. Az 1950-es évek gyors gazdasági fejlődésétől elvakulva mindent megtett, hogy ideológiájában és politikájában alkalmazkodjék a működő nyugatnémet gazdaság követelményeihez. Ebből az igyekezetéből következett a tőkés rendszer létjogosultságának programatikus igazolása és az, hogy a német szociáldemokrácia nyíltan lemondott a hagyományos szocialista követelésekről. A német szociáldemokrácia új programja kimondja: „A társadalomnak védenie kell a termelési eszközök

magántulajdonát, amennyiben az nem akadályozza az igazságos társadalmi rend létrehozását." Ez a program már likvidálta azokat az eszmei-politikai határvonalakat, amelyek a szociáldemokráciát a burzsoá liberalizmustól elválasztják. Jellemző, még a szocializmussal kacérkodó polgári-baloldali politikus, a francia Mendès-France is szükségesnek tartotta, hogy elhatárolja magát a német szociáldemokraták minden szocialista tartalomtól megfosztott, teljesen kapituláló programjától: „A Német Szociáldemokrata Párt legutóbbi kongresszusa minden kétséget kizárólag megmutatta, hogy a német szociáldemokraták teljesen szakítottak minden szocialista ideológiával. Az egyén szabadságát, a majdnem minden megkötöttség nélküli gazdasági életet felmagasztalva, a pártnak egy része feladta régi elveit és gazdaságpolitikája alapjának a szabadversenyt és a magánkezdeményezést tekinti."[42]

A német szociáldemokrácia új programjában a mai reformizmus uralkodó eszmei irányzata nyíltan és végletes formában jelenik meg. A mai reformizmus más irányzataiban ugyanez a tendencia érvényesül, bár kevésbé nyílt és kevésbé végletes formában. Ezek az utóbbi irányzatok nagyobb gondot fordítanak arra, hogy a szociáldemokrácia viszonylagos ideológiai-politikai különállását — vagy legalábbis e különállás látszatát — megőrizzék.

A jelenkori reformizmus — paradox módon — *a burzsoá viszonyok közötti* államosítások társadalmi-gazdasági következményeinek elégtelen voltát, a fennálló tőkés rendszerre a munkásosztály szempontjából gyakorolt gyakran negatív, a dolgozók várakozásaival összhangban semmiképpen sem levő eredményeit igyekszik érvként felhasználni arra, hogy igazolja: az elvi lemondás a termelési eszközök társadalmasításáról, a társadalmi tulajdonról, nem ellentétes a munkásosztály érdekeivel. Az angol reformizmus egyik programdokumentuma ennek megfelelően ezt állítja: „A közösségi tulajdont — nem mint bizonyos közösségi tulajdont, hanem a ter-

[42] L'Express, 1960. április 7.

melés, az elosztás és a csere összes eszközeinek teljes közösségi tulajdonát — hosszú ideig úgy tekintették, mint lényeges és elégséges feltételt a szocialista gazdaság megteremtéséhez. Más szavakkal a szocialista hagyományban a hangsúlyt a gazdasági hatalom átalakítására helyezték... Ezek az optimista teóriák meghiúsultak: a szocialisták mindenütt szembenéznek a következményekkel."[43]

A jól ismert holland közgazdász, Jan Tinbergen, egyenesen a szociáldemokrata pártok demokratikus voltával igyekszik indokolni a lemondást a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételéről. „Bizonyos iparágak szocializálása mellett szóló érvek — írta — nem bizonyultak elég meggyőzőeknek még a munkások nagy csoportjai számára sem, hogy megnyerjék a többséget az ilyen javaslatoknak. S mint jó demokratáknak, a szocialistáknak meg kellett hajolniuk e tény előtt".[44]

Az elmúlt években a nemzetközi reformizmuson belül a Labour Party-ban folytak a legélesebb viták az államosítás kérdéséről. E viták megítéléséhez tudni kell, hogy a Labour Party érvényben levő programja ma is tartalmazza a termelési eszközök társadalmasításának követelését (4. pontja mondja ki ezt a követelést). A jobboldali vezetők arra törekszenek, hogy elérjék ennek a valóságban már régen formálissá vált pontnak a kiiktatását a párt programjából. Ugyanakkor ezek a vezetők kénytelenek figyelemmel lenni a párt egy igen jelentős részének állásfoglalására, amely a leghatározottabban ellenzi ezt. A párt nemrég elhunyt vezetője, Gaitskell a következőket írta erről: az általános nacionalizálás érvei „meggyengültek, de nem semmisültek meg".[45] Éppen ezért a nacionalizálás teljes elvetése helyett fegyvere élét azok ellen fordította, akik „a nacionalizálást nem úgy

[43] Twentieth Century Socialism. London 1956. 123. és 124. old.
[44] *J. Tinbergen:* Socialism in a Divided World. Socialist International Information, 1962. január 6.
[45] *H. Gaitskell:* Socialism and Nationalisation. London 1956. 18. old.

tekintették, mint az *egyik* eszközt a szocializmus eszméinek eléréséhez, hanem mint az *egyedül lehetséges* eszközt, *amely nem vezethet kudarchoz a kívánt cél elérésében*".[46]

A jelenkori reformizmus ideológiai fejlődésének egyik legjellegzetesebb és legfontosabb vonása, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatását már egyáltalán nem kapcsolja össze a kizsákmányolás megszüntetésével és a nacionalizálást mint a tőkés rendszer hatékony működésének alárendelt problémáját tekinti. E felfogás szerint a nacionalizálás szükségességét a gazdaság egyes ágaiban az dönti el, hogy a működő tőkésvállalatok milyen hatékonysággal dolgoznak. A Labour Party egyik hivatalos dokumentuma megállapította: „Nem mindig az államosítás a köztulajdonba vétel útja. Néha szükség van a konkurrencia fenntartására... Nincs szándékunkban beavatkozni azoknak a vállalatoknak a munkájába, amelyek jól dolgoznak."[47] Az államosításnak ez a fajta koncepciója sokkal inkább a deficites tőkésvállalatok állami segítséggel történő szanálásának egyfajta módszere, mint a termelési eszközök társadalmasításának szocialista követelése. Különösen világos ez, ha figyelembe vesszük, hogy a mai reformizmus mindenfajta államosítás elengedhetetlen feltételének tekinti a teljes kártalanítást. Sőt, a reformizmus egyes képviselői szerint még az államosításnak ez a kizárólag a tőkés profit nagysága szempontjából való „pragmatikus" megközelítése sem elég. Szerintük a magántulajdon megszüntetése elvileg összeegyeztethetetlen a „demokratikus szocializmussal", mivel: „a magántulajdon úgy is tekinthető, mint a szabadság feltétele... a teljes társadalmi tulajdon csak totalitarizmushoz vezet."[48]

A modern reformizmus tehát a szocializmus „átértékelése" során a „szocialista gondolat korszerűsítésében" egészen odáig jutott, hogy a kizsákmányolás szabadságának biztosítását teszi meg egyik legfőbb principiumának.

[46] Ugyanott, 5. old.
[47] Industry and Society. London 1957. 18. old.
[48] Twentieth Century Socialism. 124. és 126. old.

A jobboldali szocialisták azzal, hogy lemondanak a termelési eszközök társadalmi tulajdonáról, el akarják vágni az utolsó szálat is, amely a szociáldemokrata pártokat még a szocializmushoz fűzi. Ez a kísérletük azonban a pártjaikban meglevő baloldali erők ellenállásába ütközik. A szociáldemokrácia baloldalának országonként igen eltérő az ereje és a befolyása. Ez természetesen rányomja bélyegét ezeknek a pártoknak az állásfoglalásaira. A Német Szociáldemokrata Párt godesbergi kongresszusán a 340 küldöttből mindössze 16 küldött volt, aki a szocializmussal formálisan is szakító program ellen szavazott. A Labour Party-ban, amelyben a baloldal jóval erősebb, már hosszú idő óta gyakran rendkívül élessé váló vita folyik erről a kérdésről a különféle áramlatok között. Itt lényegében két olyan irányzat van, amely szembefordul a további nacionalizálásról való lemondással. Az egyik irányzat a további nacionalizálást azért tartja szükségesnek, hogy a gazdasági hatékonyságot fokozhassák, s a szocialista országokkal folytatott gazdasági versenyben eredményesen helyt tudjanak állni. Ezt az álláspontot az ismert labourista közgazdász, Thomas Balogh, a következőképpen fejtette ki: „Nem hiszem, hogy egy haladó (még kevésbé egy munkás-) párt meg tudja oldani a jelenkori kapitalizmus nehézségeit, vagy hogy a kapitalista rendszer meg tud mérkőzni a kommunizmus kihívásával radikális reform nélkül, amely magában foglal egy nagyméretű köztulajdont."[49]

Ennél sokkal fontosabb a másik irányzat, amely lényegében az öntudatos munkástömegek állásfoglalását tükrözi és főként az évi szakszervezeti kongresszusokon kap hangot. Erre jellemző Abe Moffatnek, a bányamunkások vezetőjének felszólalása a skót Szakszervezeti Tanács 1960. április 19-i konferenciáján: „Vannak bizonyos vezetők a labourista mozgalomban, akik éppúgy ellene vannak az államosításnak, mint a toryk. A mozgalomnak ezek a vezetői nyilvános nyilatko-

[49] New Statesman, 1959. október 24.

zataikban kijelentik, hogy az államosítások, sőt éppen a szakszervezeti mozgalom a felelős azért, hogy a Labour Party a legutóbbi általános választáson szavazatokat vesztett. Ki szeretném jelenteni erről az emelvényről, hogy jobb lenne a mozgalomnak, ha ezek a vezetők elhagynák a Labour-mozgalmat és csatlakoznának barátaikhoz, a torykhoz."[50] Ugyancsak igen határozottan nyilvánult meg ez az irányzat a Labour Party 1962. évi brightoni konferenciájának számos felszólalásában. Ernest Patterson, az Építőgépipari Szakszervezet küldötte például kijelentette: „A jövendő labour-kormányzatnak nem elég pusztán arra törekednie, hogy csak megreformálja, jobban irányítsa a kapitalizmust, mint a tőkések. Ha a jövő labour-kormány el akarja érni a szocializmus következő szakaszát, akkor az ipar további 20 százalékát államosítania kell."[51] A kérdés előadójának, James Callaghannak, meg kellett ígérnie a párt vezetősége nevében, hogy a legközelebbi labour-kormány ismét köztulajdonba fogja venni az acélipart és a közúti szállítást. (Ezeket a háború utáni első munkáspárti kormány államosította, de a konzervatív kormány visszaadta tőkés tulajdonosainak.) Kétségtelen, a baloldali erők állásfoglalása volt az a tényező, amely az angol Labour Party-ban eddig megakadályozta, hogy a szocializmus utolsó alapelvéről *formálisan* is lemondjanak, hiszen a *valóságban* a labourista vezérek már régen szeretnék puszta formaságnak tekinteni programjuknak ezt a pontját.

A „demokratikus szocializmus" második világháború utáni fejlődésének egyik legjellemzőbb vonása kétségkívül az, hogy miután a gyakorlati politikában már régen szakított a termelési eszközök köztulajdonba vételével, most már ideológiájában is uralkodóvá vált a tőkés társadalmi rend alapjának, a termelési eszközök magántulajdonának védelmezése. Ezzel eltűnik az utolsó fontos választóvonal a reformista és a burzsoá ideológia között, s a mai reformizmus ideológiája

[50] The Times, 1960. április 20.
[51] The Times, 1962. október 5.

még jobban összefonódik a burzsoá ideológiával. Barbara Ward, amerikai burzsoá újságírónő, nem alaptalanul írhatta az európai szociáldemokrata pártokról: „Kétségtelenül jelentős körülmény, hogy az elmúlt tíz évben lényegében minden nyugati szocialista párt elejtette azt a közös elvet, amely valamikor összefűzte őket, tudniillik a termelési eszközök köztulajdonát. A doktriner szocializmus még kísérthet az Atlanti-óceán mindkét oldalán, de ez már nem jelent többé gyakorlati politikát."[52]

A termelési eszközök társadalmi tulajdonáról való többékevésbé nyílt lemondással a jelenkori reformizmus ideológiájában eltűnt minden éles határvonal a két társadalmi rendszer, a szocializmus és a kapitalizmus között. Ennek megfelelően a modern reformizmus képviselői azt állítják, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet nem jelent semmiféle radikális változást a társadalmi-gazdasági viszonyokban. „Vannak szocialisták — írta Laurat —, akik komolyan azt gondolják, hogy úgy lehet átmenni a kapitalizmusból a szocializmusba, mint átlépni egy határt: ezen a ponton egy gazdasági rendszer végződik és egy másik kezdődik! Semmi sem abszurdabb és nem áll távolabb a valóságtól. A különböző társadalmi rendszerek nemcsak egymás mellett léteznek, hanem áthatják egymást. Az egész történelem nem más, mint »vegyes gazdaságok« egymásutánja, állandó átmenetek."[53] Czernetz pedig mindjárt megadja a „vegyes gazdaság" indokolását is a gazdasági hatékonyság szempontjából: „A jövőbeli gazdaság nem a totális államosítás vagy szocializálás irányába fog haladni, hanem a társadalmi tervezés keretében vegyes gazdasági rendet fog létrehozni... Teljes egyenlőségű társadalom könnyen gazdasági stagnáláshoz... vezethet."[54] Igaz, a szocialista országok fejlődésének tapasztalatai már régen megcáfolták ezeket az „érveket".

[52] New York Times, 1959. január 5.

[53] *L. Laurat:* Problèmes actueles du socialisme. 108. old.

[54] *K. Czernetz:* Braucht die sozialistische Bewegung eine Ideologie? Die Zukunft, 1960. január. 15—16. old.

Ezek az országok a gazdasági fejlődésnek olyan ütemét érték el, amely még a burzsoázia számos képviselőjét is elismerésre késztette, de a mai reformizmus egyes teoretikusai a valóságos szocializmussal szembeni mérhetetlen elfogultságukban úgy vélik, hogy nem kötelesek tudomást szerezni arról, ami a világ egyharmadán végbemegy.

A mai reformizmus mindenekelőtt arra törekszik, hogy meggyőzze a munkásokat: a tulajdonviszonyok megváltoztatása nem feltétele szociális követeléseik megvalósításának. Gaitskell szerint „... az elmúlt tizenöt év tapasztalata fölveti azt az elgondolást, hogy fenn lehet tartani a teljes foglalkoztatottságot egy vegyes gazdaságban anélkül, hogy a nacionalizált szektor hatókörét kiterjesztenék".[55] Crosland hozzáteszi: „Teljesen lehetséges, hogy a jövedelemelosztás nagy változáson menjen keresztül anélkül, hogy a tulajdon jelentősebben megváltozna."[56]

A reformista felfogás szerint a mai feltételeknek megfelelő modern szocialista gondolkodásban a termelési eszközök társadalmasításának követelését fel kell váltania a burzsoá kormányok által végrehajtott tervezésen és ellenőrzésen alapuló, s így működő „vegyes gazdaság" koncepciójának. Az Osztrák Szocialista Párt új programja hangoztatja: „A dolgozók ma is függnek a termelési eszközök tőkés birtoklásától (a tőkéstulajdontól). A politikai egyenjogúsítás korában ez még jobban érezhető, mint eddig bármikor. A szocializmus feladata, hogy a szabadság e hiányát megszüntesse. A szocialisták ezt a célt a gazdasági tervezéssel és a termelési eszközök fölötti rendelkezés demokratikus ellenőrzésével, valamint a népgazdasági hozam elosztásával kívánják elérni."[57] Ollenhauer, a Német Szociáldemokrata Párt elnöke, a párt feladatát abban jelölte meg, hogy az ipar magántulajdonát egyesítse a társadalmi ellenőrzéssel. A Labour Party-nak már idézett „Ipar és társadalom" című kiadványa szerint a közösségi tulajdont

[55] *H. Gaitskell:* Socialism and Nationalisation. 31. old.
[56] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 72. old.
[57] Arbeiter Zeitung, 1958. május 14.

a monopóliumok társadalmi ellenőrzésének kell helyettesítenie, kiegészítve az államnak a tőkeberuházásokban való részvételével. Találóan jegyezte meg erről az állásfoglalásról a szemléletében egyébként a Labour Party-hoz közelálló hetilap: „Ez az új politika kísérlet a kapitalizmussal való kiegyezésre, nem pedig a társadalmi szervezetnek egy új formájával való helyettesítésére."[58]

Kétségtelen, a szociáldemokráciának ezek a „követelései" irányukban teljesen egybevágnak a fejlett tőkésországok monopolista burzsoáziájának azzal a törekvésével, hogy az állammonopolista kapitalizmus rendszerének kiépítésével, a burzsoá államnak a gazdasági életre gyakorolt befolyásának kiszélesítésével próbáljon ideiglenes megoldást találni a mai kapitalizmus problémáira, kísérletet tegyen a rendkívüli mértékben kiéleződött ellentmondások enyhítésére. Ezért közöttük nem a meghozandó intézkedések jellegében van eltérés, hanem csak azok méreteiben, módszereiben stb. A mai reformizmus célja valóban nem a harc a fennálló tőkés társadalomnak egy új társadalommal történő felváltásáért, hanem csak a kapitalizmus funkcióképességének biztosítása. A szocializmus „átértékelésének" valóságos értelme tehát a kapitalizmus felváltása helyett annak megreformálása, mégpedig olyan formában, hogy az állammonopolista intézkedéseknek szocialista színezetet kölcsönöznek. Gazdasági tervezés — a termelési eszközök társadalmi tulajdona nélkül —, demokratikus ellenőrzés, amelyet a burzsoá kormány valósít meg, ez minden, amit a jelenkori reformizmus programja a dolgozóknak kínál. Nincsen ebben semmi olyasmi, amit bármely burzsoá kormány ne fogadhatna el.

A jelenkori reformizmus úgy tünteti fel a tervezést, hogy az a termelési viszonyoktól teljesen független, pusztán technikai probléma. A Szocialista Internacionálé 1951-es frankfurti nyilatkozata csak azt mondta ki, hogy „a szocialista tervezés összeegyeztethető a magántulajdon létezésével olyan fontos

[58] New Statesman, 1957. július 20.

területeken, mint például a mezőgazdaság, a kisipar, a kiskereskedelem és a középipar". Ezután a szociáldemokrata pártok már továbbmentek, új programjaik már egyöntetűen azt vallják, hogy a tervezés összekapcsolható a magánmonopóliumok fennmaradásával a gazdaság különböző ágaiban. A „tervezésnek" ez a fajta felfogása már semmi más, mint a tőkés gazdaság állammonopolista szabályozásának ideológiai igazolása.

Ami viszont a mai reformizmus által oly buzgón propagált és annyit dicsőített „demokratikus ellenőrzés" hatékonyságát illeti, erről az utrechti konferencia egyes részvevői — enyhén szólva — korántsem nyilatkoztak túlságosan kedvezően. A holland Ameringen többek között kijelentette: „... még távol vagyunk az ipari demokráciától. A legtöbb, amit elmondhatunk, hogy jelenleg a felvilágosult ipari despotizmus időszakában élünk." A belga Stoel a következőket jelentette ki: „Ahogy az idő halad, a gazdasági hatalom egyre kevesebb kézben koncentrálódik. És ami a dolgot még roszszabbá teszi, e hatalom felhasználásának nagyon kicsi és nagyon elégtelen az ellenőrzése."[59]

Végül a modern reformizmus képviselői azt bizonygatják, hogy a dolgozók számára nem a tulajdonviszonyok megváltoztatása a lényeges, hanem az „igazságos elosztás". Tagadják azt, hogy az elosztás módját végeredményben a tulajdonviszonyok határozzák meg. A mai reformisták úgy tüntetik fel, mintha a mai kapitalizmusban a nemzeti jövedelem elosztását nem a tőkés-bérmunkás viszony határozná meg, hanem az egyes osztályok politikai befolyása. Crosland és társai azon a véleményen vannak, hogy a munkásmozgalomnak nem kell foglalkoznia a tulajdonviszonyok megváltoztatásával, hiszen a munkásosztály anélkül a politikai hatalom birtokosává válhat, hogy a gazdasági viszonyokat átalakítaná; pusztán a politikai hatalom — értsd: parlamenti többség — felhasználásával elérheti a nemzeti jövedelem „igazságos elosztását".

[59] Orientation. Socialism today and tomorrow. 45. old., és Part two, 47. old.

De minden elmélet próbaköve a gyakorlat, s az adott esetben a reformista elméleté a hatalomra jutott szociáldemokrata pártok gyakorlata. Azokban az országokban, amelyekben hosszabb-rövidebb időre szociáldemokrata kormány jutott kormányra, a nemzeti jövedelemnek a burzsoázia és a proletariátus közötti elosztása lényegében semmit sem változott. Egyes országokban a szociáldemokrata kormányok ugyan hoztak és megvalósítottak néhány reformintézkedést, de ezek általában még csak nem is mérsékelték a nemzeti jövedelem elosztásának kiáltó aránytalanságait, s bármely burzsoá kormány is elfogadhatta volna — mint ahogy el is fogadta — ezeket az intézkedéseket. Jellemző egyébként a reformista ideológusok következetességére az is, hogy Crosland könyve elején minden módon és áron azt igyekszik bizonyítani, hogy a nemzeti jövedelem elosztását egyáltalán nem a tulajdonviszonyok határozzák meg. Könyve második részében viszont — a tények alapján és hatására — maga is kénytelen megcáfolni álláspontját: „... a vagyon jelenlegi megoszlása Angliában botrányosan igazságtalan ... a tulajdon egyenlőtlen megoszlása még mindig a fő oka a vásárlóerőben meglevő egyenlőtlenségeknek"[60]. A Szocialista Internacionálé 1962. június 2. és 4. között megtartott oslói értekezletén elfogadott nyilatkozat pedig a fejlett nyugati országokkal kapcsolatban kimondja: „A néptömegek életszínvonalának jelentős javulása ellenére fennmaradnak a nagy egyenlőtlenségek a vagyon és a jövedelem elosztásában."[61]

A szocializmus azonosítása a „vegyes gazdasággal", az állammonopolista intézkedéseknek olyanfajta magyarázata, hogy azok a modern szocializmus elveinek valóra váltását segítik és jelentik, arra szolgál, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek egy, a marxizmus—leninizmus felfogásától elvileg különböző lehetőségét próbálja bizonyítani. A mai reformisták közül sokan azt hangoztatják,

[60] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 296. és 298. old.

[61] The World Today — The Socialist Perspectives. Socialist International Information, 1962. június 16. 355. old.

hogy ma már tulajdonképpen tiszta kapitalista rendszerről nem is lehet beszélni, mivel valamennyi tőkésország, illetve ennek tartott ország a szocializmusba való átmenetnek különböző fokán van. E felfogás szerint létezik a szocializmus megvalósításának egy, a Szovjetunióétól elvileg különböző formája, útja, amelyen lényegében spontán folyamat visz a szocializmushoz a mai kapitalizmus bizonyos fejlődési tendenciáinak automatikus következményeként. Ez az út nem teszi szükségessé azt, hogy a munkásosztály megragadja a hatalmat. A mai reformizmus számos képviselője a fejlett tőkésországok közül mindenekelőtt Angliát tekinti annak az országnak, amelyben ez a fajta szocialista átalakulás megindult és a legmesszebb ment. A német Sternberg még az 1950-es évek első felében kijelentette: „A jelenkori Anglia az az ország, amelyben megkezdődött a szocialista átalakulás."[62] A Szocialista Internacionálé legújabb nyilatkozata ugyanezt hangsúlyozza. Megállapítja, hogy a nyugati tőkésországok a szocialista átalakulás útját járják, s hozzáteszi, hogy ez a folyamat a burzsoá kormányok alatt is tovább haladt előre. „Sok országban szocialista intézkedéseket hoztak és kialakultak a tulajdon és a termelés ellenőrzésének új formái... Azokban az országokban is, ahol a szocialista pártok ellenzékben maradtak, illetve ellenzékbe kényszerültek, a konzervatív kormányzatok — a közvélemény nyomására — kénytelenek voltak a teljes foglalkoztatottság és a társadalmi jólét problémájának megoldása érdekében szocialista intézkedéseket hozni és megvalósítani."[63]

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetről vallott marxista és reformista felfogás között az egyik legfontosabb választóvonal az államkapitalista tendenciák eltérő értékelése. Lenin kimutatta, hogy az állammonopolista kapitalizmus a termelés társadalmasításának a kapitalizmusban elérhető legmagasabb foka, amelyben a szocializmusra való áttérés

[62] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. 58. old.

[63] The World Today — The Socialist Perspectives. Socialist International Information, 1962. június 16. 355. old.

anyagi feltételei a legteljesebben megteremtődnek. A reformista felfogás szerint viszont az állammonopolista kapitalizmus a termelés társadalmasításának azt a fokát jelenti, amely már automatikusan túlmutat és túlvezet a kapitalizmus keretein. Tehát az állammonopolista kapitalizmus nem pusztán a legteljesebb anyagi előfeltételeket teremti meg a szocialista átalakuláshoz, hanem magának a szocialista átalakulásnak a kezdetét, az első szakaszát jelenti. Crosland erről a kérdésről az utrechti konferencián a következőket állította: „Ha elfogadjuk a kapitalizmusnak és a szocializmusnak csak a termelési eszközök tulajdona terminusaival való marxi meghatározását, a jelenlegi Angliát — feltételezésem szerint — úgy írhatnánk le, mint 75 százalékban kapitalista, 25 százalékban szocialista országot."[64]

Crosland — a reformizmus hagyományos álláspontjának megfelelően — a tulajdon jellegének meghatározásában eltekint az államhatalom jellegétől, s az államkapitalista tulajdont azonosítja a szocialista tulajdonnal. Ráadásul mindezt olyan állásfoglalásnak nevezi, mint amely összhangban van a marxizmussal.

A „szocialista fejlődésnek" ez a koncepciója csak arra alkalmas, hogy teljesen torz megvilágításba helyezze korunk alapvető tartalmát, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet. Ebben a koncepcióban teljesen eltűnik ennek a történelmi folyamatnak legfőbb mozgatóereje, a világ összes szocialista erőinek vonzási központja, a szocialista világrendszer, háttérbe szorul a szocialista erők tudatos harca a kapitalizmus megdöntéséért. A reformista felfogás szerint a döntő tényező ebben a folyamatban a társadalmi-gazdasági viszonyok spontán fejlődése a szocializmus felé, mely az államkapitalista tendenciák erősödése révén valósul meg.

A reformizmus ideológiai fejlődésére mindinkább rányomja a bélyegét az a körülmény, hogy egyre nehezebbé, sőt gyakran lehetetlenné válik elméletileg áthidalni azt az

[64] Orientation. Socialism today and tomorrow. 39. old.

ellentmondást, mely a szocializmus követelményeinek szavakban való helyeslése és gyakorlati elutasítása, valamint a radikális frazeológia és az opportunista politika között fennáll. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakában a mai reformizmusnak szinte napról napra állást kell foglalnia olyan kérdésekben, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a szocializmusért vívott harc gyakorlati követelményeivel. Ez az objektív helyzet követeli meg, hogy a reformizmus elméleti nézeteiben igazolja politikáját, amely a valóságban elutasítja a szocializmust.

Ebből következik, hogy a reformista ideológia fejlődésének szükségszerű vonása, hogy a szocializmus tartalmát fokozatosan leszűkíti, s ezen belül csaknem teljesen üressé teszi annak gazdasági tartalmát. A szocializmus így a reformisták felfogásában mindinkább üres fogalommá válik. Viszont a szociáldemokrácia nem teljesíthetné sajátos társadalmi funkcióját, ha szavakban is lemondana a szocializmus követeléséről. Ezért létszükséglet számára, hogy a szocializmus régi tartalmától megfosztott fogalmának új értelmet adjon.

A jelenkori reformizmus ezt a feladatát úgy próbálja teljesíteni, hogy a társadalmi-gazdasági átalakulás szükségességét a kulturális-morális változás szükségességével igyekszik helyettesíteni. E felfogás szerint a szocializmus nem a fejlődés objektív folyamatának, a társadalom gazdasági fejlődésének szükségszerű következménye, hanem kulturális és erkölcsi követelmény. Ezért — állítják — a munkásmozgalom központi feladatává a munkások morális tökéletesítéséért való harcnak kell válnia. Crosland a társadalmi-gazdasági célok másodlagos jelentőségét a „modern szocializmus" programjában a következőképpen próbálja indokolni: „A szocializmus célja egyszerű: a társadalmi előítéletek eltörlése, s helyükbe az érdekközösség és az igazi egyenlőség érzésének megteremtése. Ez a cél nemcsak az életszínvonal és az esélyek nagyobb egyenlősítésére irányuló új gazdasági rendszabályokat követel, hanem szociális-lélektani intézkedéseket is igényel...

ebbe az irányba kell a szocialistáknak erőfeszítéseiket kifejteniük."[65] Még határozottabban s energikusabban képviseli ezt az irányzatot Czernetz: „A szocialista mozgalom döntő feladata a szocialista emberré nevelés, egy szocialista történelmi tudat ébresztése és kifejtése... a szocializmus fő feladatává a kultúrpolitika válik."[66] A francia Pagosse pedig szinte epigrammatikus tömörséggel foglalja össze a modern opportunizmus hitvallását: „... azt mondhatjuk, hogy a szocializmus a XX. század erkölcse"[67].

A reformizmus konklúziója tehát a következő: az emberi tudatot kell megváltoztatni, s nem a társadalmi-gazdasági viszonyokat; a kapitalizmus által okozott morális-kulturális torzulásokat kell felszámolni anélkül, hogy azokat az objektív okokat megszüntetnék, amelyek ezeket a torzulásokat előidézik; le kell mondani a szocializmusért vívott tényleges harcról, ami nemcsak a társadalmi-gazdasági viszonyok átalakításának, hanem a benne részt vevők kultúrális-morális megváltoztatásának is legfőbb ereje.

Helytelen volna azonban, ha a jelenkori reformizmusnak a szocializmusról az elmúlt évtizedben kialakított álláspontját ellentmondás nélkülinek és befejezettnek tekintenénk. Mivel a szociáldemokrata pártok tagságának jó része objektíve érdekelt a — valóságos — szocializmus létrehozásában, ezért ezekben a pártokban állandóan felszínre törnek — a körülményeknek megfelelően hol kisebb, hol nagyobb erővel — olyan irányzatok, amelyek szembefordulnak azzal a törekvéssel, mely a reformizmusnak a burzsoá ideológiával és politikával való azonosulására irányul. Ezek az erők, ha nem is következetesen, a hagyományos szocialista célok megvalósítását követelik. Rendkívül nagy az ideológiai hatásuk — az osztályharc egyéb formái mellett — azoknak az igen erőteljes sztrájkmozgalmaknak is, amelyek a tőkésországokban a

[65] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 93. old.

[66] *K. Czernetz:* Braucht die sozialistische Bewegung eine Ideologie? Die Zukunft, 1960. január. 16—17. old.

[67] La Revue Socialiste, 1959. május. 196. old.

legutóbbi időben is lefolytak, s amelyek kiáltó ellentétben vannak a tulajdonviszonyok megváltoztatásáért vívott osztályharc elvetésével.

Perspektívában még ennél is fontosabb az a hatás, amelyet a szocialista világrendszer gyakorol a tőkésországok dolgozóira és rajtuk keresztül a szociáldemokrata pártok ideológiájára és politikájára. A szocialista országokban elért társadalmi, gazdasági, kulturális eredmények és a szocializmus elvei megvalósításának mind nyíltabb elvetése a tőkésországok szocialista pártjai által, egy olyan, egyre inkább elmélyülő ellentmondás, amelynek időleges áthidalása, enyhítése is mind nehezebbé válik a jelenkori reformizmus ideológiájában és politikájában.

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE A KAPITALIZMUSBAN ÉS A MAI REFORMIZMUS

A MARXIZMUS ÉS A REFORMIZMUS ELLENTÉTE A MUNKÁSOSZTÁLY KAPITALIZMUSBELI HELYZETÉNEK MEGÍTÉLÉSÉBEN

A jelenkori reformizmus és a marxizmus ideológiai és politikai ellentétében központi helyet foglal el az, ahogy a fejlett kapitalista országok munkásosztályának helyzetét megítélik.

A „KETTŐS ELHATÁROLÁS" SZÜKSÉGESSÉGE ÉS LÉNYEGE

A mai reformizmus képviselőinek állásfoglalása a munkásosztálynak a tőkésországok életében elfoglalt helyzetéről a legszorosabban kapcsolódik ahhoz a szerephez, amelyet a reformizmus korunkban a munkásmozgalomban betölt. Ez a szerep megköveteli, hogy a reformizmus képviselői tagadják a munkásosztály érdekei és a tőkés társadalmi rendszer közti ellentétek kibékíthetetlen voltát. Ugyancsak ebből a szerepből következik, hogy a reformizmus képviselőinek valamilyen formában el kell határolniuk magukat attól az álláspontól is, amely a kapitalizmus és a munkásosztály közti teljes érdekazonosságot hirdeti. A „harmadik út" koncepciójának indokolása megköveteli, hogy a reformizmus ideológiai védelmezői egyrészt egészében elutasítsák a marxi felfogást a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban meghatározó törvényszerűségekről, másrészt viszont azt is igényli, hogy legalábbis *formálisan* szembeforduljanak a kapitalizmus és a munkás-

osztály közti teljes harmóniát hirdető nyíltan burzsoá nézetekkel.

Ennek a formálisan „kettős elhatárolásnak" az igazi lényege az antimarxizmus. Amíg a marxizmus végső következtetése az, hogy a munkásosztály társadalmi helyzete és a tőkés rendszer között olyan antagonizmus feszül, amelyet csak a kapitalista társadalom megdöntésével lehet megoldani, addig a reformizmus szerint, ha vannak is bizonyos ellentmondások a munkásosztály és a kapitalizmus között, ezek a fennálló társadalmi rend keretein belül is, annak megőrzésével is megoldhatók. A munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetének megítélésében az ideológia és a politika közti kapcsolat egészen közvetlen: a munkásosztály és a kapitalizmus közti antagonizmust feltáró marxista állásfoglalásból szükségszerűen következik, hogy a munkásosztály harcának végső célja csak a kapitalizmus forradalmi megdöntése lehet; a reformista állásfoglalás viszont a végcélról lemondó opportunista, a kapitalizmussal összebékülő politikát alapozza meg.

Az a kérdés tehát, hogy milyen törvényszerűségeknek megfelelően alakul a kapitalizmusban a munkásosztály helyzete, a proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc alapvető tartalmát érinti. Az erre a kérdésre adott eltérő válaszok az osztályharc különböző stratégiai felfogását képviselik és gyökeresen ellentétes módon világítják meg a proletariátusnak mint osztálynak a céljait és feladatait.

A reformista ideológia elhatárolása a burzsoá ideológiától nagyrészt és lényegében csak formális, következésképpen gyakorlati konzekvenciái sem mennek túl a burzsoázia által is elfogadható kereteken. A reformista ideológia szószólói általában ugyan elutasítják a kapitalizmus és a munkásosztály érdekei közti teljes harmónia hirdetését, és elismerik, hogy a kapitalizmusban felléphetnek olyan tendenciák, amelyeknek hatása ellentétes a munkásosztály érdekeivel. Viszont azt állítják, hogy a munkásosztály szervezett mozgalmával — a fejlett tőkésországokban létrejött demokratikus intézmények felhasználásával — leküzdheti ezeket a

tendenciákat és érvényt szerezhet valamennyi fontos követelésének. A mai reformizmus képviselői azt igyekeznek bizonyítani, hogy a munkásosztály érdekei és a kapitalizmus egyes folyamatai között vannak ugyan ellentétek, de ezek nem antagonisztikus jellegűek. Ezért a munkásmozgalom harcának nem arra kell irányulnia, hogy a kapitalizmust megdöntse, hanem hogy megjavítsa és tökéletesítse. A reformista ideológiának a burzsoá ideológiától történő elhatárolása tehát ebben a kérdésben sem mond ellent a kettő közti lényegbeli azonosságnak, és nem gátolja, hanem inkább megalapozza együttműködésüket, sajátos „munkamegosztásukat" az osztályharc fő kérdéseiben.

A mai reformizmus fellépése a munkásosztálynak a kapitalizmusban elfoglalt helyzetéről szóló marxista felfogással szemben nem valamiféle részleges, másod- vagy harmadrendű támadás, hanem a centrális kérdése annak az ideológiai hadjáratnak, amelyet a reformizmus a marxizmus ellen folytat. A reformizmus jelenkori képviselői úgy vélik, hogy a munkásosztály elnyomorodásáról szóló tanítás a marxizmus leginkább sebezhető pontja. Éppen ezért a marxizmus egész elméletét úgy tüntetik fel, mintha az pusztán arra szolgálna, hogy az elnyomorodás szerintük a priori tételét bizonyítsa. A reformizmus beállításában Marx nem a kapitalizmus gazdasági folyamatainak elemzéséből vezette le azokat a törvényszerűségeket, amelyek a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban meghatározzák, hanem fordítva, a tőkés társadalomról és annak fejlődéséről kialakított véleményét az határozta meg, hogy a munkásosztály eleve szükségszerűnek ítélt elnyomorodásának a felfogásából indult ki. A reformizmus tehát a saját pragmatista, csak valamilyen közvetlen politikai érdekre korlátozódó szemléletét tulajdonítja a marxizmusnak is. Ennek megfelelően például a reformisták szerint Marx nem a munkaérték-elmélet következetes alkalmazása útján jutott el oda, hogy a tőkés kizsákmányolást, a munkásosztály helyzetét meghatározó törvényszerűségeket feltárja, hanem azért indult ki a munkaérték-elméletből, mert alkalmas eszköznek te-

kintette az elnyomorodás igazolására. Ugyanígy a reformizmus torzító tükrében az imperializmus lenini elmélete sem tűnik másnak, mint az elnyomorodásról szóló marxi felfogás valamiféle „kiterjesztésének".

Az előbbi általánosabb megfontolásokon túl a jelenkori reformizmus a munkásosztály elnyomorodásáról szóló álláspontot azért is állította a marxizmus elleni általános támadás középpontjába, mert az elmúlt évtized konjunktúrája — az új világhelyzetnek a munkásmozgalom harca szempontjából igen kedvező alakulásával párosulva —, számos fejlett kapitalista országban lehetővé tette, hogy a munkásosztály bizonyos gazdasági előnyöket harcoljon ki magának. Az előzőekben már volt arról szó, hogy a reformizmus képviselői a tőkés fejlődés szükségképpen ellentmondásos jellegét, az adott helyzet időleges és részleges vonásait úgy igyekeznek magyarázni, hogy velük a fejlődés általános tendenciáit, szükségszerű irányát tagadják. Ennek megfelelően a reformista ideológusok azt tartották és tartják, hogy az elmúlt időszakban a fejlett tőkésországok egy részében a munkásosztály által kiharcolt kisebb-nagyobb részeredmények alkalmasak arra, hogy a rájuk való hivatkozással elfogadhatóvá tegyék a munkásosztály elnyomorodásáról szóló marxi felfogás elvetését.

A reformisták malmára hajtotta a vizet az a tény, hogy a második világháború utáni időszak egy részében az ismert okok következtében a marxista elmélet fejlesztésének igen kedvezőtlenek voltak a feltételei. Ez az időszak elősegítette a munkásosztály helyzetének megítélésében olyan nézetek keletkezését és előretörését, amelyek mind a marxizmus elméletét, mind a kapitalizmus második világháború utáni fejlődését sok tekintetben torz megvilágításba helyezték. Ezekre a nézetekre és az ezeket szülő szemléletre igen nagy mértékben rányomták a bélyegüket az említett időszak bizonyos ideológiai következményei: a marxizmus klasszikusainak állásfoglalásaitól való eltávolodás, a dogmatikus szemléletmód terjeszkedése, a valóság tényeinek sokoldalú és alkotó ta-

nulmányozása helyett előregyártott formulák igazolására szolgáló „adatgyűjtés" stb. Az ideológiai vulgarizálásnak és sematizmusnak ez az álradikális frazeológiával leplezett térhódítása kétségkívül sok kárt okozott a marxizmus elméletének, és inkább segítette, mint gátolta a reformista ideológia befolyását. A jobb- és „baloldali" eltérések a marxizmus elméletétől és szellemétől ebben az esetben is inkább erősítették, mint gyengítették egymást. A fejlődés útja itt is csak a kétfrontos harc lehet, amely az alapvető elvi problémákat nem veti alá kicsinyes taktikai megfontolásoknak.

A MAI REFORMIZMUS A MUNKÁSOSZTÁLY ELNYOMORODÁSÁRÓL

A reformizmus képviselői szerint a jelenkori kapitalizmusban olyan feltételek jöttek létre, amelyek között érvényét vesztette a marxizmusnak a munkásosztály elnyomorodásáról szóló tanítása, és a valóságban ezzel ellenkező előjelű folyamat figyelhető meg: az úgynevezett „jóléti állam" kialakulása. Az állítólag gyökeresen megváltozott helyzetre hivatkozva a marxizmust egészében anakronisztikus jelenségnek nyilvánítják, s alkalmatlannak tekintik arra, hogy korunkban a munkásmozgalom gyakorlati cselekvésének iránytűjéül szolgáljon.

A munkásosztály elnyomorodásának kérdése először a századforduló idején, Bernstein fellépésének hatására vált a modern munkásmozgalmon belüli viták egyik központi témájává. A reformizmus mai ideológusainak az álláspontja Bernsteinéhez kapcsolódik. Theimer a következőket állapítja meg ezzel kapcsolatban: „Ma elmondhatjuk, hogy Bernsteinnek elvileg igaza volt. Az elmúlt fél évszázad olyan szociális reformokat hozott és a munkásosztály helyzetének olyan javulását produkálta, hogy az más képet ad a társadalomnak, mint amilyennek Marx jóslatai szerint lennie kellene."[1]

[1] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre-Wirkung-Kritik 174. old.

A mai reformizmus képviselői szerint Marx mindenekelőtt azért tévedett a kapitalizmus fejlődési perspektíváinak megítélésében, mert állításait kizárólag a kapitalizmus gazdasági folyamatainak vizsgálatára alapozta, és nem vette figyelembe a tőkés társadalomban kifejlődő politikai erőknek, demokratikus intézményeknek állandóan növekvő jelentőségét és a gazdasági folyamatokra gyakorolt visszahatását. Ezt az álláspontot elsősorban John Strachey fejtette ki. Strachey elismerte, hogy Marxnak a munkásosztály elnyomorodásáról kifejtett tétele igaz volt saját korának társadalmi és politikai feltételei között. „De másrészt mennyire tévedett — írta —, amikor feltételezte, hogy a kapitalizmusnak ezt a tendenciáját nem lehetne és bizonyos körülmények között nem lehet felülmúlni és helyettesíteni más, főként nem gazdasági erőkkel."[2] Szerinte a mai fejlett tőkésországokban a kapitalizmusnak ez a tendenciája már nem érvényesül többé: „A kapitalizmus, ha az ortodox közgazdasági kézikönyveknek megfelelően automatikusan működött volna, anélkül, hogy szembekerült volna a munkásmozgalom »ellensúlyozó erejével«, valóban úgy fejlődött volna, hogy a gazdagság minden növekedését a tulajdonosok egy szűk osztálya számára biztosítsa. Azonban ezt a tendenciát a fejlett kapitalista országokban, de nem máshol, hatályon kívül helyezték olyan, lényegében nem gazdasági erők, melyeknek létezését Marx nem vette figyelembe."[3] Crosland szerint is abban gyökeredznek a marxizmus „tévedései", hogy „a marxisták ... mindig elkövették azt a hibát, hogy elvakultan alábecsülték a politikai demokrácia működésének távolabbi társadalmi és gazdasági hatását"[4]. Az angol reformizmus másik ismert képviselője, a nemrég elhunyt Cole professzor, álláspontját ebben a kérdésben így összegezte: „... Marx állítása a munkások fokozódó elnyomorodásáról, melyet a

[2] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 139—140. old.
[3] Ugyanott, 110. old.
[4] *C. A. R. Crosland:* Vers un régime de transition. L'avenir du travaillisme. 58. old.

kapitalizmus nehézségeinek feltételezett elmélyülésére alapozott, nem teljesült. Ellenkezőleg, a munkások anyagi helyzete a fejlett országokban csaknem folyamatos javulási tendenciát mutatott."[5]

Lényegében ugyanezt az álláspontot képviselik a reformizmus francia képviselői is. „A tőkés termelés törvényei a tömegek elnyomorodásához vezetnek — írta Bourgin és Rimbert. — Ismeretes, hogy ez volt Marx következtetése. Ha ez a következtetés hamisnak bizonyult, annak nem az az oka, hogy Marx tévedett a tőkés termelés elemzésében, hanem az, hogy a XIX. század második felében a munkásosztály szervezett és kitartó mozgalma meg tudta változtatni a jövedelemelosztást."[6]

A modern reformizmusnak valamennyi képviselője azt állítja, hogy a munkásosztály abszolút elnyomorodására vonatkozó marxi tétel a XIX. század második felében, vagy legkésőbb a századforduló idején érvényét vesztette. Viszont általában elismerik, hogy a legutóbbi időkig ténylegesen megfigyelhető volt a munkásosztály relatív elnyomorodása. Sokuk állítása szerint azonban az utolsó húsz év során e tekintetben is gyökeres változás következett be. „Ma mindez megváltozott — olvashatjuk az angol reformisták egyik program-dokumentumában —, a gazdagok kevésbé gazdagok, a szegények kevésbé szegények."[7] Ahelyett, hogy a gazdagság tovább koncentrálódott volna, szerintük a jövedelmek fokozatos kiegyenlítődése ment végbe. A munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből nem csökkent, hanem emelkedett. A francia Laurat például a következőket írta: „Miután túlhaladottá tette az »abszolút elnyomorodást«, a XX. század közepének gazdasága kezd diadalmaskodni a relatív elnyomorodás fölött is..."[8] Strachey szerint 1939 óta Angliá-

[5] *G. D. H. Cole:* Capitalism in the Modern World, London 1957. 13. old.

[6] *G. Bourgin—P. Rimbert:* Le socialisme. Párizs 1950. 112. old.

[7] Twentieth Century Socialism. 88. old.

[8] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialisme. 137. old.

ban a relatív elnyomorodás folyamata többé már nem figyelhető meg, és ebből az állításból egy francia folyóiratban megjelent előadásában ezt a következtetést vonja le: „... a dolgozók életszínvonala Angliában és az Egyesült Államokban nemcsak hogy nem süllyed, hanem mind abszolúte, mind relatíve emelkedik, vagyis a dolgozók egyre nagyobb mértékben részesednek a nemzeti jövedelemből".[9]

A német Sternberg azt állítja, hogy az Egyesült Államokban megszűnt a gazdagság koncentrációjának folyamata, és ezt az utóbbi évtizedben egy kiegyenlítődési tendencia váltotta fel: „... nagyjában és egészében az utóbbi időben... az Egyesült Államokban a munkabérek a termelékenység emelkedésének arányában növekedtek... Sőt mi több: a fejlődés az Egyesült Államokban — a legélesebb ellentétben Marx nézeteivel — nemcsak hogy semmiféle párhuzamosságot nem idézett elő a tőke felhalmozása és a nyomor felhalmozódása között, hanem oda vezetett, hogy már az utóbbi évtizedekben a »gazdagok« és a »jómódúak« arányos részesedése a nemzeti jövedelemből nem nőtt tovább, nem maradt stabil, hanem csökkent."[10]

Meg kell azonban jegyezni, hogy a relatív elnyomorodás elvetése csak uralkodó, de nem kizárólagos a mai reformizmus ideológusai között. Egyesek közülük elismerik, hogy a nemzeti jövedelemnek a tőkés társadalom két alapvető osztálya közti elosztásában az uralkodó tendencia jelenleg sem az egyenlőtlenségek csökkenése, hanem a növekedése. Például az osztrák szocialista párt balszárnyához tartozó Hindels arról az állításról, hogy a mai kapitalizmusban az elnyomorodásról szóló marxi elmélet érvényét vesztette, a következőket írta: „De nem szabad szem elől téveszteni, hogy ez csak az abszolút elnyomorodás elméletére vonatkozik. A viszonylagos elnyomorodást, amelynek az a lényege, hogy a dolgozók reáljövedelme elmarad a társadalmi termék növe-

[9] Cahiers Internationaux, 1956. december. 23. old.
[10] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. 62. old.

kedésétől és nem tart lépést a munka termelékenységének emelkedésével sem, statisztikailag ma is be lehet bizonyítani még a leggazdagabb tőkésországokban is."[11] Ez az állásfoglalás nemcsak néhány szerző cikkében jut kifejezésre, hanem egyes szocialista pártok hivatalos dokumentumaiban is.

A MARXIZMUS ÉS REFORMIZMUS SZEMLÉLETÉNEK GYÖKERES ELLENTÉTE

A marxista szemléletnek az a kiindulópontja, hogy a tőkés termelési mód fejlődésének (általában a társadalmi fejlődésnek) szigorú törvényszerűségei vannak, amelyek meghatározzák és korlátozzák az emberek (osztályok) társadalmi cselekvéseit —, következésképpen a munkásosztály elnyomorodása a kapitalizmusban mindaddig szükségszerű, amíg az ezt a szükségszerűséget előidéző feltételek (maga a kapitalizmus) fennállnak. A reformizmus szemlélete viszont azon a feltételezésen alapul, hogy a társadalom életében nincsenek törvényszerűségek, az emberek (osztályok) cselekvésének nincsenek a fennálló társadalmi viszonyokban gyökerező korlátai, ezért a munkásosztály politikai és gazdasági harcával alapvetően megváltoztathatja életfeltételeit a kapitalizmusban.

Ismeretelméletileg a reformizmusnak a megismerés érzéki fokán megragadó empirista szemlélet az alapja. Ez az empirista szemlélet eleve kizárja annak elismerését, hogy a társadalmi fejlődésnek, a társadalom életében végbemenő folyamatok megítélésének bármiféle általános mércéje lehet.

A jelenkori reformizmus ideológusaira általában jellemző empirizmus szubjektivizmuson alapul, és szükségképpen szubjektivista következtetésekhez vezet a társadalmi folyamatok vizsgálatában. Az a felfogás, amely az elmélet helyességének mércéjét a valóság bizonyos közvetlenül adott, felszíni jelenségeivel való összhangjában látja, amely nem veszi fi-

[11] *J. Hindels:* Marx ist jung geblieben. Die Zukunft, 1957. 10. sz.

gyelembe a jelenség mögött meghúzódó lényeget és a jelenségnek a lényeg általi meghatározottságát, amely — végeredményben — tagadja, hogy a társadalom életének alakulását objektív törvényszerűségek határozzák meg, és hogy a társadalom fejlődését nemcsak empirikusan leírni, hanem tudományosan — a jelenség és a lényeg dialektikus kapcsolatának megmutatásával — feltárni is lehet; az a felfogás szükségszerűen tág teret nyit mindenfajta szubjektivizmus előtt. Ez a szubjektivizmus a munkásosztály helyzetének vizsgálatában különösen szembetűnően abban nyilvánul meg, hogy a jelenkori reformizmus *tagadja a gazdasági törvényszerűségek meghatározó szerepét, és a politikai tényezők mindenhatóságát hirdeti.* A politikai tényezők — mégpedig egyes önkényesen kiválasztott politikai tényezők — szerepének ez az eltúlzása nagyon jól összefér a jelenkori reformizmus ideológiájában a munkásosztály forradalmi harcának tagadásával. Hiszen ha a munkásosztály a szakszervezetek, valamint a burzsoá demokrácia hagyományos intézményeinek felhasználásával hatályon kívül helyezheti a kapitalizmus gazdasági törvényeit, és a tőkés rend keretei között érvényt szerezhet valamennyi lényeges követelésének, akkor ez esetben nincs szükség forradalmi harcra, melyet a kapitalizmus megdöntéséért vívnak, valamint nincs szükség e harc szervezőjére és vezetőjére, a munkásosztály forradalmi pártjára sem. Sőt, a mai reformisták szerint nemcsak hogy nincs szükség kommunista pártokra, de ezeknek a működése a munkásosztály számára egyenesen káros, mivel az letéríti tulajdonképpeni hivatásáról, az életviszonyainak *a kapitalizmuson belüli* állandó javításáért folytatott harcról. Annak a felfogásnak, hogy a munkásosztály elnyomorodásának törvénye szubjektív tényezők hatására hatályon kívül helyezhető, egyben az a rendeltetése, hogy tagadja a kapitalizmus forradalmi megdöntésének szükségességét.

A reformista ideológusok a maguk empirista módszerét úgy tüntetik fel, mint a társadalmi valóság megközelítésének és értelmezésének egyedül elfogadható reális eszközét, amely

megvéd a valóságtól elszakadó „elvont spekulációk" kísértésétől.

A reformisták, Bernsteintől Stracheyig, mindig azzal vádolták a marxizmust, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatokat fatalista módon fogja fel, és azt igyekeztek bizonyítani, hogy a marxizmus szerint a munkásosztály tehetetlen a tőkés társadalom vak törvényszerűségeivel szemben. A marxizmusnak ebben a reformisták által rajzolt karikatúrájában a marxista társadalomfelfogás valamiképpen azonosult a XVIII. század mechanikus materializmusának szélsőségesen determinista, a természet és a társadalom *valamennyi* jelenségét *közvetlenül* valamilyen általános törvényszerűségre visszavezető álláspontjával, azzal az állásponttal, mellyel szemben maga Marx és Engels mindig a leghatározottabban fellépett.

A mai reformisták azt állítják, hogy a marxizmusnak a munkásosztály elnyomorodásáról vallott felfogásából az következik, hogy a munkásosztály teljesen tehetetlen az elnyomorodás végzetszerűen érvényesülő törvényével szemben, mintegy holt tárgya e törvényszerűség érvényesülésének. A francia Rimbert szerint „... a kommunisták előtérbe állítják a kapitalista gazdaság tendenciáit, de tagadják, hogy a munkásosztály akciójának lehetősége van arra, hogy ellenálljon ezeknek a tendenciáknak."[12]

Strachey a munkásosztály elnyomorodásának marxista felfogását támadva megkísérli, hogy az empirista relativizmus pozíciójából általános támadást indítson a történelmi materializmus alapvető elve és kiindulópontja, a társadalom fejlődésének mint törvényszerű folyamatnak a felfogása ellen. Strachey szerint a közgazdaságtant csak idézőjelben lehet tudománynak tekinteni, és ennek megfelelően csak idézőjelben lehet gazdasági törvények létezéséről beszélni. A Stracheyvel hasonló eszmei alapon álló Cole a relativista empirizmus és a marxista társadalomfelfogás alapvető ellentétét és

[12] *P. Rimbert:* Les communistes français et la pauperisation. La Revue Socialiste, 1957. május. 317. old.

ezzel együtt a társadalmi fejlődés mindenfajta tudományos vizsgálatának elvi elutasítását a következőképpen indokolta. „Marx ... nem *bizonyította,* hogy a gazdasági tényező elsődleges és minden más másodlagos hozzá képest. Ő egyszerűen állította, hogy így van, és ezt az állítást alátámasztotta egy sor illusztrációval, melyek mutatták, hogy a gazdasági tényező nagyon fontos, de nem bizonyították kizárólagos meghatározó szerepét ... Sokkal inkább valószínűnek látszik, hogy az emberi történelem bizonyos számú egymással kölcsönhatásban levő és egymást kölcsönösen meghatározó erő terméke, minthogy bármelyikük olyan hatalmas volna, hogy minden fokon háttérbe szorítja a többit."[13] Cole szerint Marxnak az a törekvése, hogy általánosítsa a társadalmi-gazdasági jelenségeket, a „kor divatjából" következett, és főként a hegeli általános történelmi elmélet hatásának tudható be. Cole, Strachey és társaik azt állítják, hogy mindenféle törekvés az általánosításra eltávolodást jelent a „racionális szemlélettől" a vallás irányába. A társadalom életének „racionális szemlélete" az a magatartás, amely a jelenségek empirista megfigyelésére korlátozódik és elvileg elutasít mindenfajta törekvést a tudományos általánosításra. Az empirista relativizmus egész bölcsessége lényegében ebben foglalható össze: a társadalom fejlődése igen sok tényezőnek az eredménye, melyek között hiábavaló igyekezet okozati összefüggéseket feltárni. Következésképpen meg kell elégedni a tények bizonyos szisztematikus tanulmányozásával anélkül, hogy valamiféle általánosítható törvényszerűségeket kutatnánk. Strachey hangsúlyozza, hogy amikor a közgazdaságtant tudománynak nevezi, nem gondol többre, „minthogy rendszeres tanulmányozás tárgyát képezte és képezi"[14].

Strachey a törvény és a tendencia szembeállításában vélte megtalálni azt a pontot, amelynél a marxista politikai gazdaságtant — s ezen túl a dialektikus és történelmi materializ-

[13] *G. D. H. Cole:* The Meaning of Marxism. 77—79. old.
[14] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 47. old.

mus egész világnézetét — a sarkaiból kiforgathatja. Ebből kiindulva a munkásosztály elnyomorodásáról szóló marxista felfogást azzal vádolta, hogy a kapitalizmusnak egy ténylegesen megfigyelhető tendenciáját törvénynek tekintette. „Eléggé világosnak látszik — írta —, hogy egy általános tendenciával van dolgunk, nem egy merev törvénnyel."[15] Strachey szerint a kapitalizmusban „létezik egy tendencia, melyet Marx leírt. Az ő előrelátásai, ahelyett, hogy kudarcot vallottak, igazolódtak volna, ha megelégedett volna egy tendencia megállapításával egy megmásíthatatlan »törvény« helyett."[16]

A marxista politikai gazdaságtan gyakran hivatkozik a gazdasági törvények tendencia jellegére. Az elnevezés azonossága azonban nehogy megtévesszen bennünket. Amikor a marxista politikai gazdaságtan a gazdasági törvények tendencia jellegéről beszél, akkor a gazdasági törvények *érvényesülésének* bizonyos sajátosságára mutat rá. Amikor a reformista empirizmus képviselője beszél tendenciáról, akkor a *tendenciák törvényszerű voltát tagadja.* A marxista politikai gazdaságtanban az alapvető gazdasági összefüggéseket, folyamatokat kifejező tendenciák — törvények, melyek érvényesülésének bizonyos sajátosságai vannak.[17] Az empirista relativista felfogásban a tendencia a törvény tagadását, az alapvető gazdasági összefüggések, folyamatok szükségszerű voltának az elvetését jelenti. A marxizmus felfogásában az előbb említett tendenciák objektív jellegűek, létezésük független az emberek akaratától és tudatától. Az empirista relativizmus, amely semmiféle objektív szükségszerűséget nem ismer el, a tendenciák létezését és érvényesülését a társadalom szubjektív erőitől teszi függővé. Az empirista relativizmus

[15] Ugyanott, 94. old.

[16] Ugyanott, 110. old.

[17] A tendenciák törvényszerű jellegét Marx határozottan hangsúlyozta: „*Magukról ezekről a törvényekről* van szó, ezekről a vas szükségszerűséggel érvényesülő *tendenciákról.*" (*Marx:* A tőke I. köt. Budapest 1961. 12. old.)

értelmezésében a gazdasági élet tendenciái nem a fejlődés *szükségszerűségeinek*, hanem *lehetőségeinek* — legjobb esetben valószínűségének — a kifejezői.

A marxizmus tanítása a gazdasági törvények tendencia jellegéről egyaránt irányul a szubjektív tényező mindenfajta önálló cselekvési lehetőségét tagadó fatalista felfogás és a társadalmi fejlődés fő útjának törvényszerű voltát elvető empirista relativizmus ellen. *A gazdasági törvények tendencia jellegéről vallott marxista felfogásban kifejezésre jut egyrészt az, hogy a fejlődés irányát minden társadalmi-gazdasági alakulatban objektív törvényszerűségek határozzák meg, másrészt pedig az, hogy a fejlődésnek ez a szükségszerű iránya ellentmondásokon, ellenható erők ellenállásának leküzdésén, kitérőkön keresztül valósul meg, tehát a társadalom fejlődése nem egyenes vonalú.*

Azt a szerepet is, melyet a természeti jelenségek törvényszerűségeinek tiszta formában történő vizsgálatában a laboratóriumi kísérletek töltenek be, a társadalomtudományokban a tudományos absztrakció játssza. A tudományos absztrakció az az eszköz, amely lehetővé teszi a gazdasági törvények tanulmányozását a maguk tiszta formájában, eltekintve az őket a valóságban kisebb-nagyobb mértékben befolyásoló különféle tényezők hatásától. „Az elméletben azonban feltesszük — írta Marx —, hogy a tőkés termelési mód törvényei a maguk tisztaságában érvényesülnek. A valóságban ez mindig csak megközelítően van így..."[18] Marx ugyanakkor hangsúlyozta: ha a törvények tényleges érvényesülését vizsgáljuk, sohasem elégedhetünk meg elvont formulázásukkal, hanem tekintetbe kell venni mindazokat a körülményeket, amelyek között a törvény működik, s amelyek ezt a működést befolyásolják. A profitráta süllyedésének törvényével kapcsolatban például megjegyezte: „Ellene ható befolyásoknak kell itt érvényesülniük, amelyek az általános törvény hatását keresztezik és ellensúlyozzák, s azt csak tendencia jelle-

[18] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 188. old.

gűvé teszik."[19] „A törvényt nem szüntetik meg, de hatását gyengítik... A törvény így csak mint tendencia hat, amelynek hatása csak bizonyos körülmények között és hosszú periódusok folyamán lép döntően előtérbe."[20] Amit Marx a tőkés termelési mód törvényeinek tendencia jellegéről mondott, az bizonyos értelemben vonatkozik a gazdasági törvényekre általában, de elsősorban a kapitalista gazdaság törvényeinek a megkülönböztető jellegzetességeit emeli ki. Marx rámutatott arra, hogy a tőkés termelés törvényeinek tendencia jellege elválaszthatatlan kapcsolatban van a termelési eszközök magántulajdonán alapuló árutermeléssel, a társadalmi-gazdasági folyamatok spontán voltával. Ebben látta az általános okát annak, hogy „az egész tőkés termelésben az általános törvény mindig csak igen bonyolultan és megközelítő módon, csak örökös ingadozások soha nem rögzíthető átlagaként, mint uralkodó tendencia érvényesül"[21].

Az emberek társadalmi cselekvését végső fokon mindig objektív törvényszerűségek határozzák meg, de az emberek társadalmi cselekvése és a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek a követelményei között *soha sincs* abszolút összhang. Ez a legáltalánosabb oka a gazdasági — és általában a társadalmi — törvények tendencia jellegének minden társadalmi alakulatban. A marxizmus hangoztatja: a társadalom fejlődése szükségszerű, saját belső törvényei által irányított folyamat, amely az emberek cselekvésén keresztül valósul meg. Valamennyi társadalmi alakulatban meghatározott viszony áll fenn a törvényszerűségek érvényesülése és az emberek cselekvése között. A társadalmi fejlődés szükségszerűségei — törvényei — érvényesülhetnek mint felismert szükségszerűségek, a társadalom tagjainak a tervszerű tevékenysége eredményeként és megvalósulhatnak mint vakon, elemi erőként ható törvényszerűségek, szintén az emberek cselekvésén keresztül, de azok tudatos célkitűzéseinek ellenére. Vagyis a

[19] Ugyanott, 240. old.
[20] Ugyanott, 247. old.
[21] Ugyanott, 176. old.

gazdasági törvények tendencia jellegének a legáltalánosabb magyarázata korántsem ad választ a gazdasági törvények érvényesülésének minőségi különbözőségeire a különböző társadalmi alakulatokban, és így nem tárhatja fel a gazdasági törvények tendencia voltának specifikus vonásait sem a tőkés társadalomban.

A gazdasági törvényeknek mint tendenciáknak a kapitalizmusra jellemző meghatározó sajátosságait mindenekelőtt két körülmény magyarázza, melyekben a tőkés termelési viszonyok lényegbevágó vonásai jutnak kifejezésre. Az első körülmény az, hogy a kapitalizmusban a termelési eszközök magántulajdona alapján és folytán a konkurrencia és a termelési anarchia törvénye érvényesül. E törvény érvényesülése kizárja a tőkés gazdaság folyamatainak tervszerű irányítását, az emberek társadalmi cselekvésének összehangolását, és oda vezet, hogy állandó harc folyik a magasabb profitért a burzsoázia különböző csoportjai között. A konkurrencia és a termelési anarchia törvényének a működése a kapitalizmusban azzal jár, hogy az embereknek és az általuk létrehozott intézményeknek a tudatos visszahatása a termelésre igen korlátozott, nem változtathatja meg a tőkés gazdaság folyamatainak jellegét, nem szüntetheti meg a spontaneitás uralmát. A kapitalizmusban — ellentétben a szocializmussal — a gazdasági törvények objektív jellege és érvényesülésük spontán volta között szükségszerű kapcsolat áll fenn.

A másik körülmény: a tőkés gazdaság törvényeinek érvényesülése elválaszthatatlanul összefonódik a kapitalizmus alapvető osztályellentétével, a proletariátus és a burzsoázia közti osztályantagonizmussal. Ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeire egészen másként reagál a proletariátus, mint a burzsoázia. Nyilvánvaló például, hogy az elnyomorodás törvénye egészen másfajta cselekvésre indítja a munkásosztályt, mint a burzsoáziát. A kapitalizmus gazdasági törvényei tehát a társadalom két alapvető osztályának, a proletariátusnak és a burzsoáziának gyökeresen ellentétes irányú cselekvése eredőjeként jutnak érvényre. A két osztály

érdekellentétének kibékíthetetlen volta lehetetlenné teszi, hogy ezek az osztályok a kapitalizmus társadalmi-gazdasági folyamataira azonos módon reagáljanak.

A tőkés gazdaság törvényei tendencia jellegének minőségi sajátosságait meghatározó okok azonban nem magyarázzák a kapitalizmus *egyes* gazdasági törvényeinek érvényesülésében jelentkező különleges vonásokat. Azon túl, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek érvényesülésében közös meghatározó vonások vannak, minden gazdasági törvény megvalósulásának megvan a maga specifikus jellegzetessége is, melyben a tőkés termelési mód különböző oldalainak, folyamatainak, összefüggéseinek lényegbevágó, megkülönböztető sajátosságai fejeződnek ki, és amelyben érvényre jutnak azok a konkrét feltételek, melyek között az adott korszakban és az adott országban a törvény érvényre jut. Így a munkásosztály elnyomorodása törvényének érvényesülésében kifejeződnek egyrészt a tőkés termelési mód bizonyos alapvető, általános vonásai, másrészt pedig a kapitalizmusnak a munkásosztály elnyomorodását *közvetlenül* kiváltó és azzal közvetlen kapcsolatban levő objektív összefüggései, folyamatai és végül mindazok a konkrét körülmények, melyek között az elnyomorodás törvénye az egyes korszakokban és az egyes országokban ténylegesen megvalósul.

Egyesek azt a nézetet vallják, mely szerint a gazdasági törvények tendencia jellegéről szóló marxista tanítás nem vonatkozik a kapitalizmus valamennyi gazdasági törvényére, hanem csak e törvények bizonyos csoportjára. Ez az álláspont kifejezésre jutott a berlini Humboldt Egyetem 1958-ban tartott gazdaságtudományi konferenciájának a munkásosztály elnyomorodásáról folytatott vitájában is. E felfogás képviselői szerint különbséget kell tenni abszolút és tendenciális törvények között, hivatkozva a tőkés felhalmozásnak Marx által feltárt abszolút, általános törvényére. De éppen Marx mutatott rá ennek a törvénynek a tendencia jellegére: „*Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye.* Megvalósulásában, *mint minden más törvényt* (Kiemelés tőlem. — R. G.),

ezt is sokféle körülmény módosítja, amelyeknek elemzése nem tartozik ide."[22]

A reformizmus szemléletéből következik, hogy elméleti vizsgálódásaiban a kapitalizmus lényegét alkotó belső összefüggéseket, fejlődési törvényszerűségeket elhanyagolja, illetve háttérbe szorítja, miközben a tőkés fejlődés egyes oldalait, időleges és felszínes vonásait előtérbe állítja és egyoldalúan hangsúlyozza. Ha valamely ideológia szélesebb körben hatást akar gyakorolni, akkor arra kell hivatkoznia, hogy állításai a valóság bizonyos jelenségeivel összhangban vannak. Ha a jelenkori reformizmus ideológiája nem volna egyéb, mint nyilvánvaló elméleti képtelenségek gyűjteménye, akkor nem számíthatna arra sem, hogy valamelyest is jelentős befolyásra tegyen szert, és ebben az esetben az ellene folytatott harcnak sem lenne különösebb értelme. A reformizmus azért hathat jelentősebben a fejlett tőkésországok munkásosztályának nem lebecsülhető hányadára, *mert a kapitalizmus fejlődésének bizonyos ténylegesen megfigyelhető vonásaira hivatkozik, azokat fejezi ki.* A kapitalizmus fejlődése rendkívül bonyolult, ellentmondásos összetett folyamat, amelyből önkényesen ki lehet emelni bizonyos kapcsolatokat, jelenségeket, és ilyen módon könnyűszerrel hivatkozni lehet az elméleti tételeknek a valósággal fennálló összhangjára. A mai reformisták éppen ezt teszik. Az ilyen empirikus eljárás valójában lemondást jelent a társadalom életének mindenfajta tudományos vizsgálatáról. Annak, hogy valamely elmélet megfelel-e a valóságnak, nyilvánvalóan nem lehet az az ismérve, hogy hivatkozhat-e a társadalom életében ténylegesen megfigyelhető egyes jelenségekre, hogy összhangban van-e bizonyos, összefüggéseiből önkényesen kiragadott folyamatokkal, hanem csak az, hogy képes-e feltárni a társadalom életének, fejlődésének alapvető összefüggéseit, döntő mozgatórugóit, azokat a törvényszerűségeket, melyeknek meghatározó szerepük van a társadalom egész mechaniz-

[22] *Marx:* A tőke. I. köt. 598. old.

musának működésében. A reformisták itt jellemzett módszere a munkásosztály helyzetének tárgyalásakor mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy *először*: a gazdasági konjunktúra bizonyos időleges jelenségeit általánosítják és a kapitalizmus állandó és lényegbevágó vonásainak tüntetik fel; *másodszor:* nem a tőkés világ egészével, hanem csak egyes „kivételezett" országokkal, a kapitalizmus úgynevezett „mintaállamaival" foglalkoznak; *harmadszor:* nem veszik figyelembe a munkásosztály helyzetét meghatározó valamennyi fontos tényezőt, hanem azok közül egyeseket önkényesen kiemelnek, és általános érvényűnek tüntetnek fel. Ennek a módszernek az alkalmazása lehetővé teszi, hogy a reformizmus ideológiája bizonyos időszakokban, bizonyos országokban, a munkásosztály bizonyos részeire jelentékeny befolyásra tehet szert.

A jelenkori reformizmus azonban nemcsak a kapitalizmus társadalmi-gazdasági folyamatairól fest torz képet, hanem az azokkal foglalkozó és azokat egyedül a valóságnak megfelelően tükröző marxista elméletről is. A reformizmus kritikájában sajátos módon keveredik a marxizmus valóságos állításainak támadása a marxizmus félremagyarázott állásfoglalásainak bírálatával. Ez az utóbbi eset nem feltétlenül szándékos meghamisítása a marxizmus tételeinek — bár ez is igen gyakori —, hanem annak a következménye, hogy a reformista ideológusok saját szemléletüknek megfelelően értelmezik a marxizmust is.

A reformizmus képviselőinek az egyik gyakran alkalmazott eljárása, hogy azonosítják Marxnak a kapitalizmus egyes bonyolult folyamatairól kialakított *teljes felfogását* egy-egy összefüggéseiből kiragadott és ezzel konkrét tartalmától megfosztott megállapításával, és így próbálják bizonygatni, hogy Marx szóban forgó megállapítása téves, vagy legalábbis „elavult". Ismeretes, hogy Marx minden folyamatot — a valóság követelményeinek megfelelően — úgy fogott fel, mint különféle tényezők bonyolult kölcsönhatását, ellentétes tendenciák összeütközését. Ami a munkásosztály elnyomorodását illeti, ezzel a kérdéssel Marx általában mindig a kapitalizmus

más folyamataival összefüggésben foglalkozott, ami szükségképpen magával vonta, hogy a kérdésnek hol az egyik, hol a másik vonatkozása került nála előtérbe és kapott egyszer kisebb, másszor nagyobb hangsúlyt. Nincs könnyebb, de egyúttal a marxizmus felfogását jobban meghamisító eljárás, mint önkényesen kiválasztani Marx valamelyik megállapítását és az ugyancsak önkényesen kiválasztott tényekkel összefüggésbe hozni és így „bizonyítani" állításának helytelenségét. Nagyon jól mutatja a marxizmus ilyenfajta értelmezőinek eljárását Engels bíráló megjegyzése, mely szerint Marx félreértelmezésének gyakran az a téves elképzelés az alapja, hogy „Marx definiál, amikor valójában fejteget, és hogy egyáltalában szabad Marxnál merev és kész, egyszer s mindenkorra érvényes definíciókat keresni. Hiszen magától értetődik, hogy ott, ahol a dolgokat és kölcsönös viszonyaikat nem merevnek, hanem változónak fogják fel, gondolati visszatükröződéseik, a fogalmak, szintén változók és átalakulók; hogy ezért nem skatulyázhatók be merev definíciókba, hanem csak történelmi, illetve logikai kialakulási folyamatukban fejthetők ki."[23] Aki Engelsnek ezt a rendkívül fontos módszertani megállapítását nem érti meg, az sohasem remélheti, hogy Marx gondolkodásmódjához, életművének belső logikájához közel kerülhet. Márpedig a modern reformisták legtöbbjétől semmi sincs távolabb, mint a készség a dialektikus gondolkodásra. Ez magyarázza azt, hogy Marxnak egy-egy konkrét helyzetre vonatkozó megállapítását végleges definíciónak tekintik, és magát a marxizmust is mint befejezett, zárt elméletet tüntetik fel, melyben az utolsó szót még valamikor a múlt század hatvanas éveiben mondták ki. A reformistáknak ez a fajta állásfoglalása bizonyos fokig hasonlít a marxizmus egyes dogmatikus védelmezőiéhez, akik a marxizmust szintén végleges definíciók gyűjteményének tekintik. A reformizmus és a dogmatizmus közti ellentét csak viszonylagos: következtetéseik egymástól különböznek, de azonosak abban, hogy

[23] *Marx:* A tőke. III. köt. 19. old. (Engels előszava.)

egyformán képtelenek a dialektikus módszernek — Lenin szerint a marxizmus lelkének — a megértésére és alkalmazására. A reformizmusnak egyes, az empirista szemlélet fogságától szabadulni nem tudó képviselői nyíltan be is vallják, hogy a dialektikát nem tekintik egyébnek, mint hegeliánus fertőzésnek, amitől a józan és gyakorlatias gondolkodású embereknek legjobb minél távolabb tartani magukat. A reformizmussal és a dogmatizmussal szemben a marxisták mindig hangoztatták, hogy a marxizmustól semmi sem áll távolabb, mint az állandóan változó társadalmi folyamatoknak merev és végleges definíciókban történő rögzítése. A marxizmus a tőkés társadalom alapvető belső összefüggéseinek vizsgálata során feltárta azokat a törvényszerűségeket, amelyek a kapitalizmusban a munkásosztály helyzetének alakulását meghatározzák. A marxizmusnak ezek a megállapításai mindaddig alapjául szolgálnak a munkásosztály kapitalizmusbeli helyzete vizsgálatának, amíg fennállnak a kapitalizmus lényegét alkotó társadalmi viszonyok. Viszont a kapitalizmus nem statikus, hanem állandóan változó társadalmi-gazdasági alakulat, amely — lényegbevágó vonásai fenntartása mellett — állandóan új jelenségeket szül. Ezért a marxizmusnak is — az ezekre a lényegbevágó vonásokra vonatkozó megállapításokat fenntartva — állandóan tovább kell fejlődnie. El kell vetni az új körülmények közt már időszerűtlenné vált tételeket, és bátran le kell vonni a következtetéseket az új jelenségek vizsgálatából. Korunk kapitalizmusa nagyon sokban különbözik a XIX. század közepének kapitalizmusától, persze anélkül, hogy a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat néhány alapvető vonása megváltozott volna. A reformizmus csak azt látja — s azt is eltorzítva —, ami megváltozott a kapitalizmusban és nem veszi figyelembe azt, ami maradandó, állandó benne. A dogmatizmus viszont csak azt látja, ami maradandó a kapitalizmusban, s eltekint a változásoktól. Csak a marxista dialektikus módszer alkalmazásával lehetséges a szemléletnek ezt a kétfajta egyoldalúságát kiküszöbölni.

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETÉT MEGHATÁROZÓ FŐ TÖRVÉNYSZERŰSÉGEK A KAPITALIZMUSBAN

A legutóbbi években a marxista közgazdászok jelentős eredményeket értek el a munkásosztály helyzetének vizsgálatában és az ezzel összefüggő reformista és dogmatikus nézetek, valamint az ezekhez kapcsolódó szemlélet bírálatában. Egészen természetes, hogy e munka számos olyan kérdést is érint, amelyről a marxista politikai gazdaságtan képviselői, művelői között viták folytak és folynak. Ezek a viták főként a munkásosztály elnyomorodásának egyes folyamatainak a megítélésével kapcsolatosak, de jelentkeztek e folyamatok elnevezésével kapcsolatos terminológiai problémák is. Ezekre a vitákra azért is szükségesnek látszik a továbbiakban néhány esetben kitérni, mivel még jelenleg is előfordulnak olyan állásfoglalások, amelyek csak formálisan szakítottak a dogmatizmussal, másoknál pedig esetenként a dogmatizmus elleni harc — akarva-akaratlan — a marxizmus egyes tételei elleni fellépésbe csap át.

A TŐKÉS ÚJRATERMELÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE A KAPITALIZMUSBAN

A munkásosztály elnyomorodásáról szóló tanítás nem valamilyen elszigetelt, önálló része a marxi politikai gazdaságtannak, hanem szervesen kapcsolódik a tőkés újratermelés törvényszerűségeiről szóló marxista elmélethez. A munkásosztály helyzetének alakulása elválaszthatatlanul összefügg a tőkés termelési mód alapvető folyamataival, amelyek a kapitalizmusnak mint adott társadalmi-gazdasági alakulatnak a fő jellegzetességeit meghatározzák; az értéktöbblet termelésével és a tőke felhalmozásával.

A tőkés újratermelés törvényszerűségei és a munkásosztály helyzete közötti kapcsolatnak a vizsgálatából jutott Marx arra a következtetésre, hogy antagonizmus áll fönn a tőkés termelési mód és a munkásosztály érdekei között. A re-

formista nézetekkel szemben, amelyek szerint a termelést a kapitalizmusban a társadalom szükségleteinek a szolgálatába lehet állítani, a marxizmus hangsúlyozza: a tőkés termelés lényegéből következik, hogy célja nem lehet a társadalom szükségleteinek kielégítése, hanem csakis az értéktöbblet termelése és a tőke felhalmozása. „A tőkés termelés egész jellegét — írta Marx — ... elsősorban a lehető legtöbb értéktöbblet termelése határozza meg; másodszor azonban a tőke termelése, tehát az értéktöbbletnek tőkévé váló átváltoztatása."[24] Marx nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a kapitalizmusban a termelésnek objektíve meghatározott célja nem a fogyasztás, még csak nem is a tőkések személyes fogyasztása, hanem az értéktöbblet-termelés a tőke felhalmozása érdekében. „Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy ennek az értéktöbbletnek a termelése — s az értéktöbblet egy részének tőkévé való visszaváltoztatása, vagyis a felhalmozás, integráns része ennek az értéktöbblet-termelésnek — a tőkés termelés közvetlen célja és meghatározó indítéka. Sohasem szabad tehát a valóságtól eltérően olyan termelésnek feltüntetni, amelynek közvetlen célja a fogyasztás, vagyis fogyasztási cikkek előállítása a tőkés számára. Ez esetben teljesen figyelmen kívül hagynók a tőkés termelés sajátos jellegét, egész belső tőalakját."[25]

A tőkés termelés meghatározó sajátossága: a társadalom termelőerőinek fejlesztése tőke formájában, vagyis úgy, hogy ez a fejlesztés elválaszthatatlanul összefonódik a termelési eszközök és a közvetlen termelők antagonizmusával, a munkásosztály kizsákmányolásával, és ennek a kizsákmányolásnak a fokozódásával az értéktöbblet-termelés és a tőke felhalmozása érdekében.

A munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban végeredményben nem az egyes országok fejlődésének történelmi sajátosságai, hanem a tőkés újratermelés általános vonásai, a

[24] *Marx:* A tőke. II. köt. 73. old.
[25] *Marx:* A tőke. III. köt. 251. old.

tőkés termelés és felhalmozás törvényszerűségei határozzák meg.

A tőkés termelés alapja az értéktöbblet előállítása, a munkásosztály kizsákmányolása a burzsoázia által. A reformizmus számára ez a viszony puszta mennyiségi problémává degradálódik, úgy jelenik meg, mint a munkabér és a profit nagyságának és egymáshoz viszonyított arányuknak a problémája. A reformizmus a tőkés-bérmunkás viszonyban nem kizsákmányoláson alapuló kapcsolatot, hanem csak az „igazságos elosztás" problémáját látja, és így nem is ennek a viszonynak a megszüntetésére törekszik, hanem csak arra, hogy az e viszonyt felszínesen tükröző számszerű adatokat, mennyiségi arányokat módosítsa. A marxizmus szerint viszont éppen ez a viszony — s nem annak a mennyiségi vonatkozásai — az, ami döntő a munkásosztály helyzete szempontjából. A munkásosztály kizsákmányolásának és elnyomorodásának folyamata nem azért jellemzi a kapitalizmust, mert a munkás munkabére alacsony, hanem azért, mert a tőkés termelési folyamatban a termelés objektív és szubjektív elemei — a munkaerő, illetve a termelési eszközök — mint egymással szemben álló erők vesznek részt, mivel ennek következtében a munkás az újratermelés folyamatában a tőke tartozéka lesz, és tényleges funkciójává a felette uralkodó erőnek, a tőkének a gyarapítása válik. A munkásosztály elnyomorodásának megszüntetése tehát egyáltalán nem azonos a munkabér növelésével, hanem azoknak a feltételeknek a felszámolását foglalja magába, amelyek az értéktöbblet-termelést, a munkásosztály kizsákmányolását a kapitalizmusban szükségszerűvé teszik. Ahhoz, hogy a munkásosztály helyzete gyökeresen megváltozzon, nem elégséges kisebb vagy nagyobb mértékben módosítani a tőkés-bérmunkás viszony mennyiségi vonatkozásait, hanem a kapitalizmusra jellemző termelési viszonyokat kell újakkal felváltani. Végeredményben ezek a termelési viszonyok azok, amelyek — ha nem is közvetlenül, hanem sok áttételen keresztül — a munkásosztály anyagi feltételeinek a számokban is mérhető alakulását eldöntik.

Marx történelmi érdeme, hogy az értékelméletet alkalmazta a kapitalizmusban áruvá váló munkaerőre, és ezzel feltárta a tőkés termelés lényegét és hajtórugóját, a proletariátus és a burzsoázia közötti antagonizmus forrását. Marx bebizonyította, hogy a tőkés termelési mód szükségszerűen hozza létre azokat a feltételeket, amelyek között a munkás kénytelen munkaerejét áruba bocsátani, és egyben rámutatott azokra a törvényszerűségekre is, amelyek a munkaerőáru értékesítésének a feltételeit a kapitalizmusban meghatározzák.

A munkásosztály helyzete mindebből következően a kapitalizmusban alapjaiban nem attól függ, hogy a munkaerő értékesítésének kedvezőek vagy kedvezőtlenek-e a feltételei, hanem a munkaerő értékesítésének a *szükségességétől*, attól a ténytől, hogy a kapitalizmusban a munkás csak úgy maradhat fenn, ha munkaerejét áruba bocsátja. Éppen ennek felismerése választja el a munkásmozgalom forradalmi irányzatát a reformista szárnytól. Míg a különféle reformista szervezetek fő céljuknak azt tekintik, hogy a munkaerő értékesítésének minél kedvezőbb feltételeit vívják ki, addig a marxizmus eszmei alapján álló forradalmi munkáspártok mindenekelőtt azoknak a társadalmi viszonyoknak a felszámolására törekednek, amelyek között a munkásosztálynak el kell adnia a munkaerejét, és a tőkésosztály számára értéktöbbletet kell termelnie, hogy a tőke mértéktelenül gyarapodhasson. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem tartják fontosnak a munkásosztály helyzetének megjavításáért vívott harcot a kapitalizmus fennállása idején.)

Míg az értéktöbblet-termelés a munkásosztály kizsákmányolásának és elnyomorodásának *az alapját* tárja fel, addig a tőkefelhalmozás ezeknek a folyamatoknak *a dinamikájára* mutat rá. Mivel a tőkés termelés növekedésének, a tőke felhalmozásának lényegében egyedüli forrása az értéktöbblet, ezért a bővített újratermelés a kapitalizmusban elképzelhetetlen anélkül, hogy a munkásosztály kizsákmányolása ne fokozódna. Azok a módszerek, amelyekkel a kapitalizmusban az

értéktöbbletet igyekeznek növelni, mind-mind vagy a munkásosztály helyzetének abszolút, vagy relatív rosszabbodásához, a tőke munka feletti hatalmának az erősödéséhez vezetnek.

Marx a munkásosztály helyzetének a rosszabbodásában igen nagy fontosságot tulajdonított a tőkés újratermelés azon törvényszerűségeinek, amelyek a munkanélküliség keletkezésére és fejlődési irányzatára alapvetően hatnak. A kapitalizmus az egyetlen termelési mód, amelynek belső fejlődési törvényszerűségei feltételezik a munkanélküliséget.

Marxnak az egyik legnagyobb tudományos felfedezése az volt, hogy feltárta azokat az okokat, amelyek az újratermelést a kapitalizmusban ciklikus jellegűvé teszik. A tőkés termelés fejlődésének ez a ciklikus volta megmutatkozik a tőkés felhalmozás szükségleteinek nagyarányú változásaiban. A felhalmozás szükségleteinek ez a ciklus alakulásával összefüggő változása azzal jár, hogy a termelésbe bevont munkaerő létszáma is az újratermelési ciklus szakaszainak megfelelően változik. A termelés zavartalansága a kapitalizmusban megköveteli, hogy a termelésbe bevonható munkaerő létszáma a ciklus felmenő szakaszához, a felhalmozás legmagasabb szükségleteihez igazodjék, ami azzal jár, hogy a tőke közepes — vagyis a ciklus átlagát kifejező — értékesítési szükségleteihez viszonyítva fölösleges vagy pótlólagos munkásnépesség jön létre.

A munkanélküliség alakulásának a kapitalizmusban azonban nemcsak ciklikus, hanem strukturális okai is vannak, vagyis váltakozásait nemcsak a tőkés termelés körforgásszerű jellege, hanem a kapitalizmus fejlődésének bizonyos általános tendenciái is előidézik. A kapitalizmusban a bővített újratermelés a tőke növekvő szerves összetételével párosul. Vagyis a kapitalizmust az jellemzi, hogy a létrehozott értéktöbblet egy részét tőkévé változtatják, és a felhalmozásra kerülő tőkén belül gyorsabban nő a termelési eszközökre, mint a munkaerőre fordított rész. Így az össztőkén belül az állandó és változó tőke közötti arány egyre inkább az állandó

tőke javára tolódik el. Ebben a tőkés termelési módtól elválaszthatatlan technikai fejlődés folyamata tükröződik. A technikai fejlődés tőkés viszonyok között fokozza a munkának a tőkével szembeni kiszolgáltatottságát. A kapitalizmusban a technikai fejlődés folytán az állandó tőke részarányának növekedése egy relatív túlnépesedést idéz elő. A technikai haladás velejárójaként a munkásosztály egy része kiszorul a termelésből, létrejön az úgynevezett ipari tartaléksereg. A kapitalizmus történelmi fejlődésének egész tapasztalata bizonyítja, hogy ez az összefüggés a tőkés felhalmozás általános tendenciája és a strukturális munkanélküliség növekedése között fennáll. Míg egy adott cikluson belül az ipari tartaléksereg száma hol csökken, hol emelkedik, addig a kapitalizmus fejlődésének általános irányzata az, hogy — történelmi távlatban vizsgálva — a feleslegessé vált munkásnépesség száma növekszik.

A kapitalizmusban a munkásosztálynak a tőkével szembeni kiszolgáltatottsága a legnyilvánvalóbban a tőkés újratermelés törvényszerűségeiben mutatkozik meg. A munkás csak akkor találhat munkát, ha munkájával kielégíti a tőke felhalmozási szükségleteit. A munkásosztály helyzetének olyan lényeges tényezője, mint a foglalkoztatottak aránya és rajta keresztül a munkabér alakulása, végső fokon a tőkefelhalmozás adott szükségleteitől, általában pedig a tőkés felhalmozás általános irányzatától függ.

AZ ELNYOMORODÁS FOLYAMATÁNAK FŐ ÖSSZETEVŐI

A marxizmus és a reformizmus közti gyökeres eltérés az elnyomorodás folyamatának és fő összetevőinek az értelmezésében is megmutatkozik. A reformista ideológusok többsége elnyomorodáson pusztán a munkásosztály anyagi létfeltételeinek a romlását érti, és ennek megfelelően az elnyomorodás egyetlen kritériumának azt tekinti, hogy a kapitalizmus

fejlődésével süllyedt-e vagy emelkedett-e a dolgozók életszínvonala. Ez utóbbit viszont lényegében a reálbér alakulásával azonosítja. A marxizmus viszont a munkásosztály elnyomorodását — ellentétben a marxizmus reformista félreértelmezőivel, elferdítőivel — mint komplex folyamatot fogja fel, mint a kapitalizmus fejlődési törvényszerűségei által meghatározott általános tendenciát. A marxizmus értelmezésében a munkásosztály elnyomorodása és anyagi létfeltételeinek rosszabbodása közé egyáltalán nem szabad egyenlőségjelet tenni, és ezért az életszínvonal — s ezen belül a reálbér — alakulása sem lehet *egyedüli* kritériuma az elnyomorodásnak. Az elnyomorodás kategóriája a marxizmus elméletében nem egyszerűen a munkásosztály anyagi létfeltételeire, hanem mindenekelőtt és elsősorban *társadalmi helyzetére* vonatkozik. Ezzel szemben a reformizmus a munkást nem társadalmi lényként fogja fel, akinek helyzetét nem lehet önmagában megítélni, hanem csakis a fennálló társadalmi kapcsolatok összességébe beágyazva, s ezért a reformisták számára az elnyomorodás lényegében csak fizikai és nem társadalmi kategóriát jelent. A munkásosztály anyagi és társadalmi helyzete között összefüggés, de különbség is van. A munkásosztály adott életszínvonala része, eleme társadalmi helyzetének, de nem azonos vele. A munkásosztály anyagi helyzete javulhat egy időben, miközben társadalmi helyzete rosszabbodik.

Marx hangoztatta: a munkásosztály elnyomorodásának az az alapja, hogy ki van szolgáltatva a tőke hatalmának. Ez a kiszolgáltatottság a munkás életének valamennyi megnyilvánulására rányomja bélyegét, és ezért a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban csak ezeknek a megnyilvánulásoknak az összessége alapján lehet helyesen megítélni. „*A tőkés rendszerben* — írta Marx — a munka társadalmi termelőerejének fokozására irányuló összes módszerek az egyéni munkás rovására érvényesülnek; a termelés fejlesztésére szolgáló összes eszközök a termelő elnyomásának és kizsákmányolásának eszközeibe csapnak át, a munkást rész-

emberré csonkítják, a gép függelékévé alacsonyítják, munkájának gyötrelmével megsemmisítik annak tartalmát, elidegenítik tőle a munkafolyamat szellemi potenciáit, ugyanabban a mértékben, amelyben a tudományt önálló potenciaként bekebelezik a munkafolyamatba; eltorzítják a feltételeket, amelyek között dolgozik, a munkafolyamat közben a legkicsinyesebben gyűlölködő zsarnokságnak vetik alá, életidejét munkaidővé változtatják; feleségét és gyermekét a tőke Dzsaggernot-kerekei alá dobják."[26]

A marxizmus jobb- és „baloldali" félreértelmezőivel szemben Marx nyomatékosan hangoztatta: amilyen mértékben nő a tőke hatalma és fokozódik a munkásosztály kiszolgáltatottsága a tőkefelhalmozás következtében, olyan mértékben rosszabbodik a munkásosztály helyzete a kapitalizmusban, függetlenül a reálbér színvonalától, noha anyagi létfeltételeit elsősorban az határozza meg. Marx álláspontja félreérthetetlen: „... a bérmunka rendszere a rabszolgaság egy rendszere ..., amely abban a mértékben, ahogyan a munka társadalmi termelőerői fejlődnek, egyre súlyosabbá válik, függetlenül attól, hogy jobb vagy rosszabb fizetést kap-e a munkás."[27] Ugyanezt a gondolatot máshol is hangoztatta: „... abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozódik, a munkásosztály helyzetének rosszabbodnia kell, *bármilyen is a fizetése,* akár magas, akár alacsony."[28] Marxnak ezekről a megállapításairól a marxizmus reformista támadói és dogmatikus „védelmezői" szívesen megfeledkeznek.

Marx feltárta azokat a törvényszerűségeket, amelyek a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban meghatározzák, s a munkásosztály elnyomorodása összetett, bonyolult folyamatának mind ez ideig legteljesebb és fő megállapításaiban ma is érvényes jellemzését adta. Viszont az elnyomorodási folyamat összetevőinek elnevezésével kapcsolatos termino-

[26] *Marx:* A tőke. I. köt. 599. old.
[27] *Marx:* A gothai program kritikája. Szikra 1953. 19—20. old.
[28] *Marx:* A tőke. I. köt. 599. old.

lógiai kérdésekkel Marx nem foglalkozott. Az abszolút és a relatív elnyomorodás kifejezések annak a harcnak a során kerültek be a marxista irodalomba, amelyet Plehanov és Kautsky vívott a korukbeli revizionistákkal szemben. Plehanov, Kautsky fellépésüknek ebben a szakaszában nagyjábanegészében a marxizmus klasszikusainak felfogásával megegyező tartalommal töltötték meg ezeket a kifejezéseket.[29] Azóta ezek az elnevezések a marxisták között általánosan elterjedtek és elfogadottakká váltak. Az abszolút elnyomorodás kifejezés a munkásosztály létfeltételeinek romlásával, életszínvonalának csökkenésével lett azonos értelmű, míg a relatív elnyomorodás azt jelzi, hogy a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből, a burzsoáziáéhoz viszonyítva, csökken.

A munkásosztály elnyomorodásáról szóló marxista felfogásnak az egy időben uralkodóvá vált dogmatizmussal párosult álbaloldali szemlélettől és frazeológiától történő megtisztításához az első jelentős — bár néhány megállapításában vitatható — hozzájárulást Arzumanjan akadémikusnak először 1956-ban megjelent tanulmánya jelentette. Azóta — részben éppen ezzel a tanulmánnyal kapcsolatban és tőle indíttatva — széles körű vita bontakozott ki a nemzetközi marxista irodalomban a munkásosztály elnyomorodásáról. Ez a vita kétségkívül hozzájárult a marxista elmélet továbbfejlesztéséhez.

Ennek a vitának az egyik csomópontja a munkaerő értéke és ára közti viszonyról és e viszony alakulásáról szóló nézetek összeütközése lett. Ezt a munkásosztály helyzetének megítélése szempontjából nagy fontosságú, de hosszú ideig háttérbe szorult problémát Arzumanjan cikke emelte ismét fontosságának megfelelő helyre. Az e kérdésről kifejlődött vita olyan lényeges tartalmi vonatkozású problémákat foglal magában, amelyek a munkásosztály helyzetének meg-

[29] Plehanov és Kautsky hibáit, következetlenségeit bírálja *Bregel*: Revizionizm i reformizm v tyeori obnyiscsanyija című könyvében. Moszkva 1960.

ítélése szempontjából fontosak, másrészt viszont felszínre hozta az elnyomorodási folyamat egyes összetevőinek elnevezésével kapcsolatos terminológiai véleményeltéréseket.

Arzumanjan említett tanulmányában amellett foglalt állást, hogy a munkaerő értéke és ára közti eltérés egyik igen fontos összetevője a munkásosztály helyzetének a kapitalizmusban, és ezt a tényezőt ő az abszolút elnyomorodás legfontosabb megnyilvánulásai közé sorolta. Erről egyebek között a következőket írta: „Továbbá a proletáriátus abszolút elnyomorodása azt a vitathatatlan tényt tükrözi, hogy a munkás még azok között a határok között sem tarthatja fenn életműködésének normális feltételeit, amelyeket a tőkés termelési mód objektíve feltételez. A munkás rendszerint arra kényszerül, hogy munkaerejét értéke alatti áron adja el. Következésképpen munkabére alacsonyabb, mint a munkaerő értéke."[30] Hasonlóképpen foglal állást említett könyvében Bregel is: „*... a munkabérnek a munkaerő értéke alá történő esése az egyik legfontosabb tény, melyben a munkásosztály helyzetének abszolút rosszabbodása megnyilvánul.*"[31] Az olasz Spano pedig egészen odáig megy, hogy a munkaerőnek értéke alatti áron történő eladását egyenesen egyenlővé teszi az abszolút elnyomorodással. A tőkés felhalmozás általános törvényéről írta: „... a kapitalizmusnak állandó tendenciája, hogy a munkaerőt értéke alatt fizetik meg (abszolút elnyomorodás)"[32].

Más szerzők viszont ezzel nem értenek egyet, állásfoglalásuk ezzel ellentétes. Az ismert szovjet közgazdász, Kuzminov például így ír: „A munkásosztály relatív elnyomorodása kifejeződik abban az ellentmondásban, amely a munkások szükségleteinek a társadalmi termelés növekedésével összefüggő fokozódása és a kielégítésükhöz rendelkezé-

[30] *A. A. Arzumanjan:* Obnyiscsanyije rabocsevo klassza v kapitaliszticseszkom obscsesztve. Moszkva 1958. 5. old.

[31] *Bregel:* Revizionizm i reformizm v tyeorii obnyiscsanyija. 19. old.

[32] *V. Spano:* Problèmes de la pauperisation. Cahiers Internationaux, 1959. április—május. 26. old.

sükre álló eszközök (amelyeket munkabér formájában kapnak meg) mérete között áll fenn. Ez tulajdonképpen másik kifejezése ugyanannak a jelenségnek — nevezetesen a viszonylagos munkabér csökkenésének." Ehhez még rögtön hozzáteszi: „De ugyanakkor, amikor a lakosság szükségletei a társadalmi termelés növekedésével együtt nőnek, a kielégítésükhöz a munkásoknak rendelkezésre álló eszközöket a munkaerő értékének törvénye korlátozza."[33] Kuzminov álláspontjából világosan kitűnik, hogy egyrészt a munkásosztály szükségletei és a kielégítésükhöz rendelkezésre álló eszközök közti ellentmondást a relatív elnyomorodáshoz sorolja, és másrészt — ami az érdemi megítélés szempontjából fontosabb —, hogy ezt az ellentmondást függetlennek tekinti a munkaerő értéke és ára közti eltéréstől, amit ő lényegében csak ciklikus jelenségnek tart.

Bizonyos vonatkozásban Kuzminovéhoz hasonló — bár a munkásosztály elnyomorodásáról több fontos kérdésben gyökeresen ellentétes nézeteket vall — Molnár Erik álláspontja is. Ő Arzumanjannak és követőinek az állásfoglalásáról a következőket írja: „Az abszolút elnyomorodásra vonatkozó legújabb elmélet hívei, akik a munkaerő növekedő értékéből indulnak ki, figyelmen kívül hagyják az abszolút elnyomorodás politikai tartalmát. Abban persze igazuk van, hogy a kapitalizmus fejlődése során a munkaerő — reális fogyasztási javakban kifejezett — értéke a munkaintenzitás emelkedésétől függetlenül is növekszik, mert a munkások szükségletei növekednek. Esetleg az is igaz lehet, hogy az emelkedő reálbér mindjobban elmarad a munkaerő növekvő értéke mögött — bár ezt kimutatni aligha lehet. Ez azonban még gazdasági értelemben sem abszolút elnyomorodás. Ha a (reális) munkabér *emelkedik* — ceteris paribus — nem lehet abszolút elnyomorodásról beszélni. Legfeljebb az úgynevezett viszonylagos elnyomorodás egyik

[33] *I. I. Kuzminov:* Obnyiscsanyije trugyascsihszja pri kapitalizme. Moszkva 1960. 19. old.

formájáról lehet szó, melynél a munkabért nem az értéktöbblethez, hanem a munkaerő értékéhez viszonyítják. Az abszolút elnyomorodás fogalmának politikai tartalma is hiányzik itt. Ha a munkabér és ezzel a munkásosztály életszínvonala emelkedik, nem jön létre a végszükség helyzete, amely a munkást a forradalom útjára kényszerítené, még ha a munkabér el is marad a munkaerő értéke mögött. Ez az elmélet tehát azért hibás, mert a relatív elnyomorodást az abszolút elnyomorodással azonosítja, és elejti az utóbbi fogalom politikai tartalmát."[34]

A munkaerő értéke és ára közötti viszony megítélése jelentős helyet foglalt el abban a vitában is, amely a munkásosztály elnyomorodásának kérdéséről folyt a Magyar Szocialista Munkáspárt mellett működő Közgazdasági Elméleti Munkaközösség 1961 áprilisában tartott ülésén. (A vitáról részletes áttekintést ad a „Közgazdasági Szemle" 1961. októberi száma.) A vita itt is — több más kérdés mellett — a már említett két kérdés körül folyt: egyrészt a munkaerő értéke és ára közti eltérésnek a munkásosztály elnyomorodásában játszott szerepéről, másrészt pedig az elnevezéssel kapcsolatos terminológiai problémáról.

Azok, akik a munkaerő értéke és ára közti eltérést pusztán ciklikus jelenségnek tekintik, és tagadják azt, hogy az újratermelési ciklus átlagában a munkaerő értéke és ára eltérhet egymástól, azt állítják, hogy ennek elfogadásával elvetnénk az objektív marxi értékelméletet, szubjektivizálnánk, a kereslet-kínálat viszonyával helyettesítenénk azt.

Kétségtelen, hogy a munkaerő értéke és ára közötti viszonnyal kapcsolatban számos szerző úgy foglalt állást, amely szerint a kapitalizmus fejlődésével, különösen korunkban állandóan növekszik a kettő közti eltérés, úgyhogy ma már a munkabér tulajdonképpen sohasem felel meg a munkaerő értékének. Ez az állásfoglalás szinte kizártnak tartja, hogy egyes esetekben a munkaerő ára felülmúlhatja a munka-

[34] *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Kossuth Könyvkiadó 1959. 190—191. old.

erő értékét. Akik a munkaerő értéke és ára közti eltérést így értelmezik, azok a munkaerő vonatkozásában valóban szakítanak a marxi értékelmélettel, még ha formálisan nem is mellőzik a rá való hivatkozásokat. (Ezekről a nézetekről részletesebben a reálbérek alakulásának tárgyalásakor lesz szó.)

Egy helyes állásfoglalás kiterjesztése érvényességi határán túl kétségkívül hibás eredményekhez vezet, de ebből még nem következik, hogy maga a kiinduló tétel volt helytelen. Valójában az az állásfoglalás, amely a munkaerő értéke és ára közti eltérést nem pusztán ciklikus jelenségnek tekinti és mint a munkásosztály elnyomorodásának fontos összetevőjét fogja fel, nem ellentétben, hanem összhangban van Marx elemzésével.

A marxizmus feltárta, hogy a munkaerő-áru árának — a munkabérnek — az alapja éppúgy, mint minden más árunak, a munkaerő újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség, vagyis a munkaerő értéke. A munkaerőnek minden más árutól eltérő értékesítési sajátossága az értéknek árrá változtatásakor, vagyis a munkaerő eladásakor mutatkozik meg. Az érték és az ár közötti megfelelés a kapitalizmusban csak társadalmi átlagban valósul meg, egyedi esetekben az ár a vevők és az eladók közti konkurrenciaharcnak megfelelően az érték körül ingadozik. A munkaerő-áru árának az alapja szintén a munkaerő értéke, de maga az ár — a munkabér — a vevők és eladók közti konkurrenciaharcnak megfelelően alakul ki. A munkaerő-áru értékesítésében azonban a vevők és az eladók, a burzsoázia és a proletariátus mint a kapitalizmus két alapvető osztálya állnak egymással szemben. Az adott esetben tehát a vevő és az eladó közti konkurrenciaharc a burzsoázia és a munkásosztály közti osztályharc formáját ölti magára. A munkaerő-áru értékesítése tehát elválaszthatatlanul összefonódik a kapitalizmus alapvető osztályellentétével és annak legelemibb és legnyilvánvalóbb kifejezési formáját alkotja. A munkaerő ára, a munkabér a bur-

zsoázia és a proletáriátus osztályharcának alapján alakul ki. „A munka bére hol emelkedik, hol esik, a kereslet és kínálat viszonya szerint, a munka vevői — a tőkések — és a munka eladói — a munkások — közötti konkurrencia alakulása szerint."[35]

A munkaerő tehát az az áru, melynek értékesítési feltételeire nemcsak a szorosan vett „piaci helyzet", hanem az osztályharc általános állapota is rányomja a bélyegét. A munkások harca a bérek emeléséért része annak a folyamatnak, amelynek eredményeként a kapitalizmusban a munkabérek kialakulnak.

Marx amikor a „Tőké"-ben a munkaerő értéke és ára közti viszonyt elemezte, szintén a tudományos absztrakció módszerét alkalmazta. Abból a feltevésből indult ki, hogy a munkás munkaerejének teljes ellenértékét megkapja a tőkéstől, és bebizonyította, hogy a munkásosztály kizsákmányolása a burzsoázia által nem a kapitalizmus törvényszerűségeinek a megsértését jelenti, hanem éppen e törvényszerűségek érvényesülését. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy Marx szerint a kapitalizmus valóságában a munkabér szükségszerűen megfelel a munkaerő értékének. Ellenkezőleg, Marx igen nagy jelentőséget tulajdonított annak az általa megfigyelt ténynek, hogy azok a körülmények, amelyek a munkabér mozgását a kapitalizmusban befolyásolják, abba az irányba hatnak, hogy hosszabb időszakot tekintve a munkabér alatta marad a munkaerő értékének, vagyis, hogy a munkabér mozgásában a munkabér leszorítása a munkaerő értéke alá igen nagy szerepet játszik.

Marx erről a kérdésről a következőket írta: „Ámbár ez a módszer a munkabér valóságos mozgásában fontos szerepet játszik, itt mégis kirekesztjük azzal az előfeltételezéssel, hogy *az árukat*, tehát a munkaerőt is, teljes *értékükön* veszik és adják el."[36]

[35] *Marx—Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 395. old.
[36] *Marx:* A tőke. I. köt. 296. old.

Itt világosan kitűnik Marx állásfoglalásának mindkét vonatkozása: egyrészt az az elvi-módszertani kiindulópont, hogy a munkaerő áruvá válásának, értékesítésének törvényszerűségét a maga tiszta formájában vizsgálta, másrészt pedig, hogy igen nagy fontosságot tulajdonított annak a valóságban lejátszódó folyamatnak, miszerint a munkaerő értékét általában nem fizetik meg teljesen, hogy a munkabér általában alatta marad a munkaerő értékének. Lényegében ugyanezt az álláspontot fejezi ki a következő megállapítása is: „Az értéktöbblet termeléséről szóló szakaszokban állandóan azt tételeztük fel, hogy a munkabér legalábbis egyenlő *a munkaerő értékével*. De *a munkabérnek az érték alá* való erőszakos *lenyomása* túlságosan fontos szerepet játszik a gyakorlati mozgásban, semhogy nè időzzünk itt egy pillanatig."[37]

Marx állásfoglalásából egyértelműen kitűnik, hogy a munkabérnek a munkaerő értéke alá történő leszorítását egyáltalán nem pusztán időleges, ciklikus jelenségnek tekintette, hanem úgy, mint a munkaerő-áru értékesítésének a többi árúétól megkülönböztető sajátos vonását. Marx szembetűnően nem a munkabérnek a munkaerő értéke körüli *ingadozásáról* beszélt, hanem a munkabérnek a munkaerő értéke alá történő *lenyomásáról*. Ha csak az érték körüli ingadozásról volna szó, akkor a munkabér leszorítása a munkaerőérték alá nem játszana a valóságos mozgásban fontos szerepet, mivel a különbségek a nagyobb időszak átlagában kiegyenlítődnének. Marx viszont éppen azt hangsúlyozta, hogy noha a munkást kizsákmányolják akkor is, ha a munkás megkapja a munkaerejének teljes ellenértékét, a kapitalizmus valóságában olyan tendencia érvényesül, amely a munkabért igen gyakran a munkaerő értéke alá szorítja le. Ez a jelenség túlságosan fontos ahhoz, hogy a munkaerő értékesítésének konkrét vizsgálatakor ne kellene alaposan figyelembe venni. Természetesen Marx ugyanekkor azt is

[37] Ugyanott, 555. old.

hangoztatta, hogy a munkásosztálynak harcolnia kell ez ellen a tendencia ellen, és arra kell *törekednie,* hogy a ciklus átlagában elérje a munkaerő értékének megfelelő átlagos árat. Más dolog azonban az, hogy milyen célt állít maga elé a munkásosztály, és megint más, hogy mit valósít meg ebből a célból. Ennek megfelelően a „Tőke" második kötetében Marx megjegyezte, hogy az első kötetben feltételezte: a munkaerő valóságos értékét megfizetik, bár ez a valóságban túlnyomórészt nem következik be.

A munkaerő értéke és ára közti eltérésnek ez a sajátos tendenciája szorosan összefügg azzal a szereppel, amelyet az úgynevezett ipari tartaléksereg tölt be a munkaerő értékesítésében. Az érték és az ár közti megfelelésnek általában az az alapja, hogy a kereslet és a kínálat hosszabb periódusban kiegyenlítik egymást. Nem ez a helyzet azonban a munkaerő esetében. A kapitalizmusban — írta Lenin — a technika fejlődése azzal jár, hogy „a munkaerő-kereslet feltétlenül a kínálaton alul marad, aminek következtében a bérmunka egyre nagyobb mértékben függ a tőkétől, és fokozódik a bérmunka kizsákmányolása"[38].

Marx a viszonylagos túlnépességnek a munkaerő-áru értékesítésében betöltött szerepéről a következőket írta: „Az ipari tartaléksereg a pangás és közepes fellendülés periódusában nyomást gyakorol az aktív munkásseregre, és a túltermelés és a lázas tevékenység periódusában féken tartja igényeit. *A viszonylagos túlnépesség tehát az a mögöttes alap, amelyen a munka keresletének és kínálatának törvénye mozog.*"[39] Marxnak tehát az volt a véleménye, hogy a munkaerő-áru értékesítésénél a viszonylagos túlnépesség folytán a kereslet-kínálat törvényének egyfajta sajátos mozgása jön létre.

Annak a körülménynek, hogy a kapitalizmusban a munkaerő vonatkozásában egy állandósult túlkínálat jött létre, fel-

[38] *Lenin* Művei. 24 köt. Szikra 1952. 488. old.
[39] *Marx:* A tőke. I. köt. 593. old.

tétlenül olyan sajátos befolyást kellett gyakorolnia, amely a munkaerő-áru értékesítését az összes többi árúétól megkülönbözteti. Nem arról van szó, hogy a kereslet és a kínálat dönti el a munkabér nagyságát — ezt a munkaerő értéke határozza meg —, hanem itt a kereslet-kínálat törvénye a munkabérnek a munkaerő értékétől történő eltérését, illetve ennek az eltérésnek a sajátos mozgását magyarázza.

Az az állásfoglalás tehát, amely a munkaerő értéke és ára közti eltérést mint a munkásosztály helyzete alakulásának az egyik fontos összetevőjét tekinti a kapitalizmusban, nem valamilyen új felfedezéssel lép fel, hanem a marxizmusnak egy régi, de egy időben háttérbe szorult tanításához nyúl vissza. Ez az álláspont összhangban van a marxizmussal, ha a munkabér mozgásában a meghatározó, uralkodó mozzanatnak a munkaerő értékének a változását tartja. Nincsenek viszont összhangban a marxizmussal az olyan állítások, amelyek a munkaerő értéke és ára közti eltérést abszolutizálják, a köztük fennálló eltérés állandó növekedéséről beszélnek, és ezzel a marxi értékelméletet a munkaerő vonatkozásában pusztán formális szólammá változtatják.

Mivel a munkaerő értékesítése szorosan összefügg a proletariátus és a burzsoázia között folyó osztályharccal, illetve annak elválaszthatatlan része, ezért a munkaerő értéke és a munkabér közti viszony alakulására a két szemben álló fél politikai erőviszonyai is hatnak. Kétségtelen, hogy amikor a munkabér konkrét alakulását vizsgáljuk, azokat a nem közvetlenül gazdasági jellegű változásokat is tekintetbe kell venni, amelyeknek a jelenlegi világhelyzetben a két osztály közti erőviszonyokra a tőkésországokban befolyásuk van. Azok, akik tagadják, hogy a ciklikus okokon kívül egyéb tényezők is szerepet játszhatnak a munkaerő értéke és ára közti eltérésben, általában csak a mai világhelyzetnek a munkásosztály pozíciói szempontjából előnyös változásaira szoktak hivatkozni: a munkásosztály szervezettségének a nagyfokú növekedésére, a szocialista országok fokozódó befolyására stb. Azok viszont, akik a munkaerő értéke és a

munkabér közti állandóan fokozódó eltérésről beszélnek, arra hivatkoznak, hogy a kapitalizmus régebbi szakaszaihoz képest rendkívül megnőtt a monopóliumok gazdasági ereje, a monopóliumok egyre inkább felhasználják a burzsoá államot a munkásosztály elleni gazdasági és politikai harcban, és mindennek következtében előnyösebbé vált a burzsoázia pozíciója. Valójában önmagukban mind a két fél érvei helytállóak, de csak együttes számbavételük adhat helyes képet a ténylegesen bekövetkezett változásról. Hogy az ellenható erők közül melyiknek a befolyása nagyobb a munkaerő értéke és ára közti viszony alakulására, azt csak a konkrét vizsgálat döntheti el az egyes országokban. De éppen ellentétes hatásuk miatt ezek a változások semmiképpen sem okozhattak olyan minőségi változást a munkaerő értéke és ára közti viszonyban, ami azt követelné, hogy elvileg változtassunk Marx ismertetett álláspontján.

A munkaerő értéke és ára közti viszonyról szóló elvi jelentőségű vita mellett az utóbbi időben meglehetősen előtérbe került az a kérdés is, hogy a munkásosztály helyzetének a szükségletkielégítési fok tekintetében bekövetkezett rosszabbodását — amit egyesek elválasztanak a munkaerő értéke és ára közti eltéréstől — az abszolút vagy a relatív elnyomorodáshoz kell-e sorolni. *E kérdésről* a vita nem a körül forog, hogy ez a folyamat része-e a munkásosztály elnyomorodásának vagy sem, hanem csak arról folyik, hogy hová kell sorolni, milyen nevet adjunk neki. Vagyis itt egy specifikusan terminológiai, s nem elvi kérdésről van szó. Az ilyen terminológiai vita, amelynek az a célja, hogy a dolgoknak olyan elnevezést adjunk, amely azoknak a lényegét a legjobban fejezi ki, nem szükségszerűen vezet skolasztikához. Az ilyen vita akkor válik skolasztikussá, ha a vitatkozók a használt elnevezéssel akarják a munkásosztály elnyomorodásának tartalmi kérdéseiben kifejtett álláspontjuk helyességét bizonyítani. Hogy az ilyen vitákban mennyire nem a használt terminológia a fontos, azt legjobban az bizonyítja, hogy Marx akkor, amikor azokat a törvényszerűségeket

megállapította, amelyek a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban meghatározzák, sem a relatív, sem pedig az abszolút elnyomorodás *kifejezéseket* nem használta, és ez a legcsekélyebb mértékben sem gátolta őt a felvetett problémák tudományos megválaszolásában.

A munkásosztály helyzetének a szükségletkielégítési színvonal tekintetében bekövetkezett rosszabbodása — tartalmát tekintve — különbözik mind az életszínvonal csökkenésétől (abszolút elnyomorodás), mind pedig a munkásosztály helyzetének a tőkésosztályéhoz viszonyított romlásától (relatív elnyomorodás). A szükségleti színvonal kielégítése akkor is rosszabbodhat, ha a munkásosztály anyagi létfeltételei nem romlanak, sőt akkor is, ha a munkásosztály életszínvonala valamelyest javul. Ha a már kivívott életszínvonal csökkenése mellett az életszínvonal és a társadalmi szükségletek színvonala közti ellentmondást is az abszolút elnyomorodás részének tekintjük, akkor különnemű folyamatokat illetünk azonos névvel. Más dolog az, ha a munkásosztály életszínvonala csökken és azt mondjuk, hogy a munkásosztály helyzete abszolúte rosszabbodik, és megint más, ha közben életszínvonala emelkedik és esetleg az életszínvonal és a társadalmi szükségletek színvonala közti ellentmondás fokozódik ugyanebben az időszakban és ezt is abszolút elnyomorodásnak nevezzük. Mindkét folyamat különböző módon hat a munkásosztály helyzetére és másfajta reagálást is vált ki belőle. Értelmetlennek tűnik olyan esetben is abszolút elnyomorodásról beszélni, amikor a munkásosztály életszínvonala nem csökken, sőt esetleg emelkedik.

E terminológiai kérdés eldöntésekor azt is figyelembe kell venni, hogy Marx és Lenin szerint a munkásosztály már elért életszínvonala és a társadalmi szükségletek foka közti ellentmondás nagyjában-egészében állandóan érvényesül. Ugyanakkor Lenin többször leszögezte, hogy az abszolút elnyomorodást olyan folyamatnak tartja, amely időszakonként, *olykor* figyelhető meg. Lenin abszolút elnyomorodáson nyilvánvalóan az életszínvonal csökkenését értette. Az ab-

szolút elnyomorodás fogalmának kiterjesztése — legalábbis a kifejezést tekintve — bizonyos ellentmondást szülne a mi állásfoglalásunk és Lenin között.

Az abszolút elnyomorodáshoz hasonlóan ugyanígy nincs szükségszerű kapcsolat a szükségleti színvonal tekintetében beállott rosszabbodás és a relatív elnyomorodás között sem, a kettő egymástól függetlenül is végbemehet.

Az abszolút elnyomorodás fogalmának kiterjesztése mellett azzal is érveltek, hogy a szükségleti színvonal kielégítésében beállott rosszabbodás is azt jelenti, hogy a proletariátus helyzete az adott viszonyok között a múlthoz képest rosszabbodott. Következésképpen ez is fontos része az abszolút elnyomorodásnak. Kétségtelen, hogy a szükségleti színvonal tekintetében beállott rosszabbodás is azt jelenti, hogy a proletariátus helyzete a múlthoz képest romlott. De ez a megállapítás érvényes a munkásosztály elnyomorodásának valamennyi összetevőjére. A proletariátus elnyomorodásának egyes folyamatait nem az különbözteti meg, hogy érvényesülésükkel a munkásosztály helyzete a múlthoz viszonyítva rosszabbodik-e vagy sem, hanem az, hogy ez a rosszabbodás *milyen vonatkozásban* következik be. A munkásosztály helyzete a múlthoz viszonyítva három fő vonatkozásban rosszabbodhat, és ez a három folyamat a munkásosztály elnyomorodásának fő összetevője:

1. A munkásosztály életszínvonala csökken a már elért legmagasabb színvonalhoz viszonyítva. A munkásosztály életszínvonala igen sok tényezőt foglal magában, ezek közül — nagyobb időszakot tekintve — az életszínvonal változására a legnagyobb mértékben a reálbérek alakulása hat.

2. A munkaerő értéke és ára közti eltérés tendenciája, ami kifejezi azt, hogy a munkabér növekedése elmarad a munkaerő szükséges kiadásai mögött. Ez a tendencia a kapitalizmus fejlődésének egész időszakát végigkíséri.

3. A munkásosztály relatív helyzete is romlik, vagyis a nemzeti jövedelem egyre egyenlőtlenebbül oszlik meg a pro-

letariátus kárára és a burzsoázia javára, az értéktöbblet tömege és rátája, a kizsákmányolás foka egyre nő.

A munkásosztály elnyomorodásáról szóló marxista felfogást a burzsoá és reformista ideológusok főleg és legelterjedtebben úgy magyarázzák félre és hamisítják meg, hogy a munkásosztály elnyomorodását azonosítják a munkásosztály anyagi helyzetének romlásával, és a reálbér mozgását önmagában elégséges mutatónak tekintik a munkásosztály helyzetének megítélésében.

Egyes marxista közgazdászok munkájában is találkozunk olyan felfogással, amely a munkásosztály elnyomorodásának összfolyamatában túlzottan nagy jelentőséget tulajdonít a munkásosztály anyagi helyzete romlásának és ezen belül különösen a reálbérek csökkenésének. Ez a felfogás érvényesült Molnár Erik már idézett megállapításában, amely a marxizmus álláspontját úgy tünteti fel, hogy a munkásosztályt az abszolút elnyomorodás juttatja a végszükség helyzetébe, ami a forradalmat elkerülhetetlenné teszi. Könyvének más helyén ezt a nézetét újólag leszögezi: „Marx a kapitalizmus forradalmi megdöntésének történeti *szükségszerűségét* — a szubjektív folyamatot, amely szükségszerűen a kapitalizmus forradalmi megdöntésére vezet — elsősorban a munkásosztály abszolút elnyomorodásából vezette le."[40] Molnár Erik tehát azt állítja, hogy a marxizmus szerint a munkásosztályt az abszolút elnyomorodás, a munkásosztály anyagi létfeltételeinek romlása és ezen belül mindenekelőtt a reálbér csökkenése vezeti el szükségszerűen a forradalomhoz. Ezt az állásfoglalását még kiegészíti azzal, hogy Marx a munkásosztály szervezett harcát olyan erőnek tekintette, amely hatályon kívül helyezheti az abszolút elnyomorodás törvényét. Ezzel pedig — amint az Molnár Erik felfogásából logikusan következik — megszűnne hatni az a legfőbb erő, amely a munkásosztályt elvezeti a kapitalizmus megdöntéséhez.

Kétségtelen, hogy a marxizmus a munkásosztály és a tő-

[40] *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. 432. old.

kés társadalmi rend közti antagonizmus elemzésében igen nagy fontosságot tulajdonított annak, hogyan alakulnak a proletariátus anyagi létfeltételei. Nem véletlen, hogy Bernstein és követői éppen e tényező jelentőségét tagadva kezdték meg a marxizmus egész elméletének a revízióját. Viszont az sem vonható kétségbe, hogy amikor Marx a „nyomor felhalmozódásáról" beszélt mint olyan tényezőről, amely a munkásosztályt szükségszerűen szembeállítja a kapitalizmussal, sokkal többet értett azon, mint a munkásosztály anyagi létfeltételeinek romlását. A munkásosztály elnyomorodásának folyamata a marxizmus értelmezésében a munkásosztály társadalmi helyzetének szükségszerű romlását jelenti, amelynek a munkásosztály anyagi helyzete, illetve annak romlása csak egyik — igen fontos — eleme. Marx kifejezetten hangsúlyozta, hogy a munkásosztály helyzete a kapitalizmus fejlődésével szükségszerűen rosszabbodik, még a reálbér emelkedése esetén is. Éppen ezért nem helyes a munkásosztály helyzetére vonatkozó általános következtetéseket levonni, ha nem vesszük figyelembe a munkásosztály helyzetének alakulását meghatározó valamennyi tényezőt. Molnár Erik — idézett megállapításából úgy tűnik — lebecsüli a szociális tényezők szerepét a munkásosztály elnyomorodásában és a szocialista forradalom feltételeinek kialakulásában. A forradalmi helyzet kritériumai nem feltétlenül, tekintet nélkül a történelmi helyzetben bekövetkezett változásokra, foglalják magukban a munkásosztály abszolút elnyomorodását, noha annak jelentőségét adott esetben nagy hiba volna figyelmen kívül hagyni. A munkásosztály anyagi létfeltételeinek romlása nagyon fontos, de nem szükségszerűen általános feltétele a szocialista forradalomnak. Egyébként könyvének utolsó lapjain *a jövőre vonatkozóan* maga Molnár Erik is azt állapítja meg, hogy a munkásosztály társadalmi létfeltételei még a reálbérek emelkedése esetén is elkerülhetetlenül szükségszerűvé teszik az áttérést a szocializmus útjára. Ez a helyes megállapítás azonban csak még inkább kiemeli előbbi állásfoglalásainak egyoldalú voltát.

A marxizmus felfogása szerint tehát a munkásosztály elnyomorodása a kapitalizmusban komplex folyamat, és a különféle reformista, illetve dogmatikus állásfoglalásokat éppen az jellemzi, hogy ezt képtelenek — vagy nem akarják — megérteni. A reformizmus és a dogmatizmus eljárásában igen sok a hasonlatosság: mindkettő azonosítja az elnyomorodást annak egyes alkotóelemeivel. A reformizmus például abból a tényből, hogy egyes élenjáró tőkésországokban a munkásosztálynak — vagy legalábbis a munkásosztály egy részének — az életszínvonala hosszabb időszakot tekintve nem csökkent, hanem kisebb-nagyobb mértékben emelkedett, azt a következtetést vonja le, hogy a munkásosztály elnyomorodásáról szóló marxi felfogás érvényét vesztette. A dogmatizmus pedig úgy jár el, az elnyomorodásnak általa helytelenül értelmezett elméletet úgy akarja védelmezni, hogy magukat a tényeket figyelmen kívül hagyja, pontosabban: csak azokat a tényeket hajlandó számításba venni, amelyek állításaival összhangban vannak.

A munkásosztály elnyomorodásának minden országban és minden időszakban megvannak a sajátos vonásai. Vannak olyan országok és időszakok, amelyekben és amikor az elnyomorodás valamennyi összetevője teljes intenzitással érvényesül (például Angliában az ipari forradalom időszakában, vagy általában a legtöbb országban a gazdasági válságok, a háborúk idején). Vannak azután olyan időszakok, amikor egyes országokban a munkásosztálynak, a kedvező feltételeket kihasználva, szívós harc árán sikerül kiharcolnia, hogy helyzetének egyes mutatói ne romoljanak, hanem inkább javuljanak. Mint valamennyi társadalmi-gazdasági folyamat, a munkásosztály elnyomorodása is ellentmondásokon keresztül érvényesül a kapitalizmusban, és nagyon sematikus, a marxizmus szellemétől idegen az a felfogás, amely ezt nem veszi tekintetbe. A fejlett tőkésországokban különösen nem a munkásosztály közvetlen anyagi helyzetének a romlása a legfőbb mutatója a munkásosztály elnyomorodásának, hanem inkább — Lenin kifejezésével — a szociá-

lis nyomor fokozódása. Ez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a fejlett tőkésországokban bizonyos időszakokban nem következik be a munkásosztály helyzetének abszolút rosszabbodása, és még kevésbé mond ez ellent annak, hogy a munkásosztály létfeltételeinek egyes elemei ne rosszabbodnának a kapitalizmus fejlődésével — így például a munkaintenzitás növekszik, a létbizonytalanság fokozódik.

A MUNKÁSOSZTÁLY HARCA ÉS AZ ELNYOMORODÁS

A munkásosztály helyzetéről a marxizmus és a reformizmus között folyó vita egyik csomópontja: igazolta-e a kapitalizmus fejlődése Marxnak a munkaerő értékére és a munkaerő-áru értékesítési feltételeire vonatkozó megállapításait? Számos burzsoá és reformista közgazdász támadásainak tüzét elsősorban Marxnak a munkaerő értékére vonatkozó megállapításaira irányítja. És ez nem véletlen, hiszen Marx a munkaerő áruvá válásának kimutatásával tárta fel a munkásosztály kizsákmányolásának alapját a kapitalizmusban, azokat a törvényszerűségeket, amelyek a nemzeti jövedelem elosztását a tőkés társadalom két alapvető osztálya között meghatározzák, a munkaerő értéke és ára közti eltérés okait az újratermelési ciklus átlagában.

A MUNKAERŐ ÉRTÉKÉRŐL SZÓLÓ MARXI TANÍTÁS ÉS A REFORMIZMUS

A reformizmus a rá jellemző empirista szemléletből kiindulva csak a tőkés termelési viszonyok közvetlen megjelenési formáival, mennyiségi összefüggéseivel foglalkozik, teljesen figyelmen kívül hagyva azok mélyen fekvő okait. Ennélfogva a reformizmus megítélésében a munkásosztály helyzete a kapitalizmusban teljesen független a tőkés-bérmunkás viszony, a kapitalista kizsákmányolás alapjától, a munka-

erő áruvá válásától. Mivel a reformizmus számára a termelési viszonyoknak csak a mennyiségi vonatkozásai érdekesek, ezért éppen ezeknek a vonatkozásoknak az alapjától tekint el.

A jelenkori reformizmusra jellemző szemléletből ezen túl az is következik, hogy megpróbálja tagadni azoknak a marxizmus által feltárt objektív törvényszerűségeknek a létezését, melyek a nemzeti jövedelem elosztását a tőkés társadalom fő osztályai között meghatározzák. Mivel itt már a két osztály közötti közvetlenül érzékelhető és mennyiségileg is kifejezhető viszonyról van szó, a reformizmus sem tekinthet el a probléma létezésétől.

Marx az értéktöbblet-termelés titkának feltárásával megmutatta, *hogy a jövedelemelosztást az osztályok között a kapitalizmusban az emberek akaratától és tudatától független, gazdasági törvények szabályozzák, és bármilyen fontos is a munkásosztály szervezett gazdasági harca, e harc lehetőségei korlátozottak.* A munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből *végeredményben* azoknak a szükségleteknek a fedezésére korlátozódik, amelyek kielégítése a munkaerő újratermeléséhez társadalmilag elengedhetetlen. Marx találóan állapította meg, hogy a kapitalizmusban nem a munkásnak mint embernek, hanem csak az embernek mint munkásnak a szükségletei számítanak, vagyis, hogy a kapitalizmusban a munkás szükségletei csak a profit előállításának szubjektív elemét jelentik.

A jelenkori reformizmus, amely koncepciójának tengelyébe a munkásosztály és a kapitalizmus közti antagonizmus tagadását állítja, természetesen nem békélhet meg a munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetéről tudományosan kialakított marxista felfogással. „Ha van valamilyen törvény — írja a mai reformisták körében nagy tekintélynek örvendő Joan Robinson angol közgazdász —, amely irányítja a jövedelem elosztását az osztályok között, azt még fel kell fedezni."[41] Robinson ezután közvetlenül azt is megállapítja,

[41] *J. Robinson:* An Essay on Marxian Economics. 34. old.

hogy az igyekezet az ilyenfajta törvény feltárására eleve hiábavaló fáradság. Az egész modern reformizmus ismeretelméleti alapelvét megfogalmazva kijelenti: „Az elosztásnak valamiféle empirikus törvénye jobban megalapozott, mint a legtöbb gazdasági általánosítás."[42] Crosland már egyenesen azt állítja, hogy a nemzeti jövedelem elosztását semmiféle gazdasági törvény sem szabályozza. Azt állítja, hogy „a nemzeti jövedelem elosztása ésszerű politikai döntések eredménye, nem pedig vak gazdasági erők automatikus játékának következménye".[43] A reformisták állásfoglalásaiból következik, hogy mivel a nemzeti jövedelemnek az osztályok közötti megoszlása nem a kapitalizmus objektív viszonyaiban gyökeredzik, hanem szubjektív tényezők eredménye, ezért a tőke és a munka közötti ellentmondás sem antagonisztikus jellegű — következésképpen megoldható a tőkés termelési viszonyok fennmaradása esetén is.

A jelenkori reformizmus képviselőire általánosan jellemző, hogy Marxnak a munkaerő értékéről vallott felfogását azonosítják Lassalle „vasbértörvényével", s a kettőjük közötti ellentétet nem elméleteik lényegének a különbözőségére, hanem pusztán politikai-taktikai véleményeltérésre próbálják visszavezetni. Strachey szerint az az állítás, miszerint a munkabért a munkaerő értéke határozza meg, azt jelenti, hogy a munkás „nem kaphat többet, mint a létminimumot"[44]. Ez a létminimum — összhangban Lassalle „vasbértörvényével" — a fizikai létfenntartást biztosító eszközök összessége, mely *adott nagyság*. A munkaerő értékéről szóló marxi tételből Strachey szerint az következik, hogy: „a bérek színvonalát az határozza meg, amibe a munkás »termelése« (és újratermelése) kerül, és semmi köze sincs ahhoz, hogy a munkás mennyit termel"[45]. A munkaerő értékének marxi felfo-

[42] Ugyanott, 88. old.

[43] *C. A. R. Crosland:* Vers un régime de transition. L'avenir du travaillisme. 68. old.

[44] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 93. old.

[45] Ugyanott, 84. old.

gása eszerint szükségszerűnek tartja, hogy a kapitalizmusban a reálbérek stagnáljanak, sőt esetleg essenek.

Bár valamivel árnyaltabban, de Stracheyhez hasonlóan foglal állást Joan Robinson is: „Marx egy helyen elismeri, hogy a termelékenység növekedése növelheti a reálbéreket, mégpedig azáltal, hogy a munkások a technikai fejlődés vívmányai szülte eredményekből bizonyos részt megszerezhetnek. De az világosnak látszik, hogy »A tőke« argumentációja nem vezette őt arra, hogy a munkabéreknek valamilyen jelentős fölfelé menő irányzatát várja a kapitalizmusban. Ugyanakkor a »Kommunista Kiáltvány«-ban arról ír, hogy a bérek a valóságban visszaesnek a munkát megtakarító technika fejlődésével ... az események nem feleltek meg ennek az előrelátásnak, és Marx álláspontja módosítást kíván, ha összhangba akarjuk hozni a reálbéreknek a modern időkben ténylegesen bekövetkezett emelkedésével."[46]

A lényeget tekintve ugyancsak megegyezik Strachey véleményével a francia szocialista Rimbert állásfoglalása, aki különben időnként kedvét leli abban, hogy magát marxistának tünteti fel. Ez azonban egyáltalában nem akadályozza meg abban, hogy megkísérelje gyökeres revízió alá venni a munkaerő értékéről és a munkabérnek a munkaerő értéke általi meghatározottságáról szóló marxista tanítást. Rimbert egész cikksorozatot írt a munkásosztály elnyomorodásáról vallott marxista nézetek ellen, és e cikksorozatban kiemelt hely jutott annak a támadásnak, melyet a munkaerő értékéről és értékesítési feltételeiről szóló marxista felfogás ellen intéz. Rimbert mindenekelőtt annak a tendenciának a létezését igyekszik tagadni, hogy a kapitalizmus objektív feltételei, a munkaerőpiac tényleges viszonyai következtében az újratermelési ciklus átlagában a munkaerő ára — a munkabér — eltérhet lefelé a munkaerő értékétől. „Márpedig ha igaz az, hogy bizonyos árukat rendszeresen értékük alatt adnak el, ez nem igaz a munkaerő esetében. Ellenkezőleg, éppen ez

[46] *J. Robinson:* An Essay on Marxian Economics. 32—33. old.

az az áru, melyet nem adhatnak el rendszeresen értéke alatt."[47] Rimbert a munkaerőnek Marx által meghatározott értékét szintén a fizikai létminimummal azonosítja. Ha ezt a munkás nem kapná meg, akkor a munkásosztály degenerálódna, s így nem volnának meg a feltételek a munkaerőnek a tőke általi hasznosítására sem. Rimbert felfogásából következik, hogy „... a munkaerő értéke nem a maximális határa a bérnek. Ez a határ az értéktöbblet nagysága."[48] Rimbert szerint a munkásosztály gazdasági harca nem arra irányul, hogy az újratermelési ciklus átlagában a munkabért összhangba hozza a munkaerő értékével — mivel ezt a tőkés gazdaság mechanizmusa automatikusan biztosítja —, hanem arra, hogy a munkás a munkaerő értékén felül létrehozott értéktöbbletnek mind nagyobb részét magának megszerezze. A jövedelemelosztás Marx által feltárt és megfogalmazott törvényszerűségeit Rimbert módosítja. Azt állítja, hogy a munkaerő értéke a munkabér *alsó határa,* az értéktöbblet viszont nem a burzsoázia részesedése a nemzeti jövedelemből, hanem a két osztály, a burzsoázia és a proletariátus közti osztozkodás tárgya. „Mind a munkabérnek, mind az értéktöbbletnek van egy minimuma, s lehetetlenség, hogy huzamosabb ideig az alá szálljon. A munkabérnek ezt a minimumát a munkaerő értéke határozza meg, az értéktöbbletét egy olyan profitráta létezése, amely elégséges a kapitalista gazdaság működéséhez."[49]

A jelenkori reformizmus fő képviselői szerint — Strachey kifejezésével élve — Marx „eredeti tévedése" az volt, hogy a munkabért a munkaerő újratermelésének társadalmi szükségleteivel határozta meg. „Amikor Marx azt állította, hogy

[47] *P. Rimbert.* Les communiste français et la pauperisation. La Revue Socialiste, 1957 március. 315. old.

[48] *P. Rimbert:* Controverse sur la pauperisation avec l'economiste sovietique Arzoumanian. La Revue Socialiste, 1957 április.

[49] *P. Rimbert:* Controverse avec Arzoumanian. La Revue Socialiste, 1957 június 94. old.

a reálbérek — amíg a kapitalista termelési viszonyok fennmaradnak — sohasem emelkedhetnek a létminimum fölé, éppen azt a nagyon mechanikus fajtájú tévedést követte el, melyre mindig figyelmeztet minket. Elárulta őt gondolkodásának deduktív, antiempirikus hajlama."[50] Strachey szerint „Marx gyakorlati politikai állításait erre a feltételezett »törvényre« alapozta", és mivel ez tévedésnek bizonyult, ezért „a szakszervezetekről szóló elmélete katasztrofális következményekkel járt és jár most is mindazokra, akik elfogadták a marxista hagyományt"[51].

A jelenkori reformizmus ideológusainak itt ismertetett álláspontja tehát röviden a következőkben foglalható össze:

1. a munkaerő értéke adott nagyság, amely független a termelésben végbemenő változásoktól, a termelőerők fejlődésétől, és általában a fennálló társadalmi viszonyoktól;

2. a munkaerő értéke azonos a létminimummal, vagyis azon szükségletek kielégítéséhez elengedhetetlen használati értékek meghatározott terjedelmével, melyek a munkaerő fizikai regenerálódását biztosítják. A munkaerő értékmeghatározása független a konkrét történelmi-társadalmi körülményektől, mivel a munkaerő újratermelésének fizikai szükségleteit legfeljebb az ország természeti viszonyai befolyásolják. A munkaerő értékét kizárólag természeti és nem társadalmi törvényszerűségek határozzák meg, vagyis a munkabérnek a fizikai létminimum körül kell ingadoznia;

3. a munkaerő értékének marxista felfogása összeegyeztethetetlen azzal, hogy a reálbérek tartósan emelkednek;

4. mindezek következtében a marxizmus álláspontja károsan hat a munkásmozgalomra, lényegében tagadja annak lehetőségét, hogy a munkásosztály a szakszervezetek felhasználásával a kapitalizmusban megjavíthatja életfeltételeit, és ezért helytelen irányba tereli az egész munkásmozgalmat.

[50] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 95. old.
[51] Ugyanott, 130. és 106. old.

A munkaerő értékéről szóló marxi felfogásnak ez a reformista karikatúrája tehát a marxizmusnak tulajdonítja Lassalle „vasbértörvényét", és a marxizmusnak az ezzel szemben felhozott érveit használja fel a marxizmus ellen! Strachey egyenesen kijelenti, hogy Marx tétele a munkaerő értékéről és Lassalle „vasbértörvénye" — gazdasági tartalmukat tekintve — teljesen megegyeztek egymással. A különbség Marx és Lassalle között pusztán annyi, hogy ugyanabból a felismerésből ellentétes következtetésekre jutottak. Lassalle a maga „vasbértörvényéből" arra következtetett, hogy a munkásosztálynak csak politikai harcot kell folytatnia, ezért a szakszervezetek feleslegesek, sőt károsak számára, mert csak hiábavaló illúziókat kelthetnek benne. Marx viszont a szakszervezetek mellett foglalt állást, nem mintha véleménye a gazdasági harc lehetőségeit tekintve a lényeget illetően eltért volna Lassalle-étől, hanem mert a szakszervezeteket olyan alkalmas eszközöknek tekintette, amelyek felkészítik a munkásosztályt a kapitalizmus forradalmi megdöntésére.

Marxnak a munkaerő értékéről vallott felfogása azonban egyáltalán nem egyezik meg azzal az állásponttal, amelyet a reformizmus különböző képviselői neki tulajdonítanak. Marx hangoztatta: a munkaerő az egyetlen olyan áru, amelynek értéke nemcsak a munka termelékenységének — vagyis az újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkaidőnek — a változásától függ, hanem azoktól a konkrét történelmi és társadalmi viszonyoktól is, amelyek között a munkás él. A munkaerő értéke egyenlő a munkaerő újratermelési szükségleteinek kielégítéséhez elengedhetetlen anyagi javak meghatározott terjedelme értékével. Ezek a szükségletek azonban nemcsak fizikai, hanem társadalmi jellegűek is, ezért nagyságuk országonként és történelmi korszakonként változik. „Ha különböző országokban vagy történelmi korszakok szerint ugyanabban az országban a normális béreket vagy a munka értékeit egymással összehasonlítjuk, úgy azt találjuk, hogy *a munka értéke* maga nem állandó, hanem vál-

tozó mennyiség még akkor is, ha feltesszük, hogy minden más áru értéke változatlan marad."[52]

Marx tehát kifejezetten hangsúlyozta, hogy míg minden más áru értéke a munka termelékenységével fordított arányban változik, addig a munkaerő értéke — és így a munkabér — nagysága nemcsak a munka termelőerejének változásától függ, hanem azt a konkrét társadalmi és történelmi feltételek is befolyásolják.

Ahogy a reformizmus a munkásosztály elnyomorodásának folyamatát anyagi feltételeinek romlására szűkíti, úgy a munkaerő értékének is csak a fizikai összetevőit ismeri el. Ennek megfelelően akkor is, amikor a munkásosztály helyzetét vizsgálja, eltekint azoktól a konkrét történelmi-társadalmi körülményektől, amelyek között a munkás él, és mechanikusan összehasonlítja a munkásosztály életkörülményeinek változását a különböző történelmi korszakokban, különböző fejlettségű országokban.

A munkaerő értékét — és rajta keresztül a munkabért — a marxizmus szerint egyrészt természeti, másrészt társadalmi törvényszerűségek szabályozzák. Marx szavaival: „A munkabért egyfelől természeti törvény szabályozza; legalsó határa adva van azoknak a létfenntartási eszközöknek fizikai minimumában, amelyet a munkásnak meg kell kapnia, hogy munkaerejét fenntarthassa és újratermelhesse, tehát bizonyos mennyiségű áruban... Munkaerejének valóságos értéke eltér ettől a fizikai minimumtól; különböző aszerint, milyen az éghajlat és a társadalmi fejlődés foka; függ nemcsak a fizikai, hanem a történelmi fejlődés során kialakult társadalmi szükségletektől is, amelyek második természetté válnak. De minden egyes országban, adott időszakban, ez a szabályozó átlagmunkabér adott nagyság."[53]

A marxizmus a munkást társadalmi lénynek tekinti, akinek szükségletei — a fizikai létfenntartáson túl — társadalmi

[52] *Marx—Engels:* Válogatott művek I. köt. Szikra 1949. 423. old.
[53] *Marx:* A tőke. III. köt. 821—822. old.

jellegűek, függvényei azoknak a konkrét történelmi-társadalmi feltételeknek, melyek között a munkás él. Sőt, még a fizikai létfenntartás eszközeinek *az összetételét* is igen nagy mértékben az adott társadalmi viszonyok szabják meg. A társadalmi szükségletek színvonala *történelmileg változó*, bizonyos országban és meghatározott időszakban viszont *adott* nagyság. *Vannak időszakok, amikor a társadalmi szükségletek meghatározott színvonala viszonylag hosszabb ideig állandó, más időszakokban pedig — így korunkban is — viszonylag gyorsan változik, átalakul.* A munkaerő értéke és a munkabér nagysága egyes történelmi korszakokban és adott történelmi korszakokban a különböző országokban szükségszerűen eltérő, mivel az emberek életének társadalmi feltételei és az azokból objektíve következő szükségletek mások és mások. Lenin ezekre az eltérő társadalmi feltételekre hivatkozva mutatott rá az első világháború előtt arra, hogy például Németországban „a munkások helyzete hasonlíthatatlanul jobb, mint Oroszországban, ami annak köszönhető, hogy a kulturális színvonal magasabb, van *sztrájkszabadság* és egyesülési szabadság, van politikai szabadság, s a szakszervezeteknek több millió tagjuk, s a munkásújságoknak több millió olvasójuk van".[54] Lenin tehát a munkásosztály szükségleti színvonalának alakulásában nagy jelentőséget tulajdonított a politikai — és kulturális — tényezőknek, a munkásmozgalom fejlettségének. A munkásosztály szükségleti színvonalának alakulásában a politikai és kulturális tényezőkön kívül fontos szerepet játszanak az olyan gazdasági tényezők is, mint például a termelőerők fejlettségének, a munka termelékenységének a foka, mivel ezek is befolyásolják a munkaerő értékének egyik elemét jelentő társadalmi szükségleteket.

Mindebből adódik, hogy a munkaerő értékének marxi felfogásában egészen másfajta hely jut a szakszervezetek szerepének, a munkásosztály gazdasági harca lehetőségeinek, mint

[54] *Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 439. old.

Lassalle „vasbértörvény"-elméletében. Teljesen világos az is, hogy a reformizmus kísérletének, hogy a kettőt azonosítsa egymással, Marx valóságos nézeteiben semmiféle alapja sincs. Marxot korántsem csupán a szakszervezetek politikai jelentőségének felismerése állította szembe Lassalle-lal és különféle követőivel.

Marx az I. Internacionálé Főtanácsában a lassalleánus Westonnal folytatott vitájában egyértelműen hangsúlyozta: nem igaz az, hogy a kapitalizmusban érvényesül valamiféle „vasbértörvény", amely eleve sikertelenségre kárhoztatja a munkásosztály gazdasági harcát, és szükségtelenné, sőt károssá teszi a szakszervezetek tevékenységét. Ellenkezőleg: a munkásosztály szervezett gazdasági harca az egyedüli erő, amelyre a proletariátus a reálbéreknek a kapitalizmusban megfigyelhető csökkenő tendenciájával szemben támaszkodhat, és amely lehetővé teheti, hogy munkaerejét a ciklus átlagában megközelítően értékén adja el. Az itt kifejtett véleményével teljes összhangban Marx „A tőké"-ben kiemelte, hogy éppen a munkásosztály szervezett harca az, ami az elnyomorodás törvényét tendenciává változtatja: „... mihelyt ... megkísérlik, hogy szakszervezetek stb. révén a foglalkoztatottak és nem foglalkoztatottak között tervszerű együttműködést szervezzenek, hogy megtörjék, vagy gyengítsék a *tőkés termelés e természeti törvényének* osztályukra gyakorolt pusztító következményeit — a tőke és tányérnyalója, a közgazdász, a kereslet és kínálat »örök« és úgyszólván »szent« törvényének megsértéséről kiabál. A foglalkoztatottak és nem foglalkoztatottak közötti minden összetartás ugyanis megzavarja a törvény »tiszta« játékát."[55] Marx tehát egészen másféle elméleti meggondolásból ítélte meg a munkásosztálynak életviszonyai megjavításáért folytatott harcát, e harc lehetőségeit, és egészen másfajta következtetésekre jutott, mint amilyent a reformizmus ideológusai neki tulajdonítanak.

[55] *Marx:* A tőke. I. köt. 594. old.

A marxizmusnak a fatalizmus és az ismeretelméletileg szubjektivista voluntarizmuson alapuló empirizmus elleni kétoldali ideológiai harcában visszatükröződik a forradalmi munkásmozgalomnak a „bal"-, illetve a jobboldali irányzatokkal szembeni politikai küzdelme, amelyek eltorzítják a proletariátusnak a gazdasági harcával kapcsolatos feladatait. Míg a XIX. század bizonyos szakaszán a kapitalizmus gazdasági törvényeit fatalista módon értelmező és a szakszervezeti harc lehetőségeit tagadó, Lassalle befolyása alatt álló irányzat ellen kellett elsősorban harcolnia a marxizmusnak, addig a XX. század folyamán a kapitalizmus objektív gazdasági törvényeit elvető, a szakszervezeti harc lehetőségeit abszolutizáló trade-unionista, ökonomista, jobboldali irányzat vált a legfőbb veszéllyé a munkásmozgalmon belül.

A reformista befolyás elleni ideológiai harcot megnehezítette az, hogy egyidejűleg a munkásosztály helyzetének megítélésében a marxista közgazdászok között is olyan nézetek kerültek felszínre és terjedtek el, amelyek igazolni látszottak azokat az állításokat, melyeket a reformizmus a munkásosztály elnyomorodásáról a marxizmusnak tulajdonít. Ezek a nézetek szavakban, formálisan ugyan szembefordultak az elnyomorodás fatalista értelmezésével, az elnyomorodás folyamatának a leírásában azonban inkább igazolták, mint cáfolták az ilyen értelmezést. Ezt mutatja a sok példa közül a „Politikai gazdaságtan tankönyv" 1954-ben megjelent első kiadásának az alábbi megállapítása: „A tények azonban arról tanúskodnak, hogy a kapitalizmusban a munkásosztály életszínvonala egyre jobban hanyatlik. Ez sokféle formában nyilvánul meg. A proletariátus abszolút elnyomorodása megnyilvánul a reálbérek csökkenésében. Mint már mondottuk, a tömegfogyasztási cikkek árának rendszeres emelkedése, a lakbérek növekedése, az adók emelkedése következtében a

munkások reálbére szakadatlanul csökken. A XX. században Angliában, az Egyesült Államokban, Franciaországban, Olaszországban és más tőkésországokban a munkások reálbére alacsonyabb, mint a XIX. század derekán volt."[56]

Az ilyenfajta állásfoglalások képviselői szavakban hiába határolják el magukat az elnyomorodás fatalista felfogásától, amikor a valóságban állításaikkal éppen azt támogatják. Mert mi értelme van a proletariátus gazdasági harcának, ha a kapitalizmus fejlődésével — még a legfejlettebb és leggazdagabb tőkésországokban is — a munkásosztály életszínvonala állandóan hanyatlik, *a reálbér szakadatlanul csökken,* s ennek folytán a több mint százéves harc „eredményeképpen", a roppant gazdasági fejlődés ellenére, a munkások a XX. század közepén rosszabb anyagi körülmények között élnek, mint amilyenek között a száz év előtti osztálytársaik éltek, amikor a munkásosztálynak még sem forradalmi pártjai, sem szakszervezetei nem voltak. Az ilyen és ehhez hasonló állásfoglalások csak arra jók, hogy a marxizmust diszkreditálják, és hogy látszólagos alapot adjanak a reformizmus azon állításainak, amelyek a marxizmus lényegét meghamisítják. A marxizmus állásfoglalásának „baloldali" eltorzítása ebben az esetben is a jobboldal kezére játszott. És mivel a marxizmus „baloldali" eltorzításának pozícióiból nem lehet a reformizmus ellen eredményesen harcolni, ezért az ilyen nézetek képviselői a reformizmus elleni fellépésükben az érvek hiányát, a helyes érveket a jelzők erősségével igyekeztek pótolni.

Helytelen volna azt feltételezni, hogy az előbbi idézetben kifejezésre jutott felfogásnak a bírálata pusztán a múlt felesleges felhánytorgatását jelenti. Élnek és hatnak még e felfogással rokon nézetek. Kuzminov például 1960-ban megjelent könyvében védelmébe veszi a tankönyvnek ezt a megállapítását. Az angol marxista Maurice Dobb bíráló észrevételével szemben, azt elutasítva kijelenti, hogy ez az idézett

[56] Politikai gazdaságtan tankönyv. Szikra 1955. 157. old.

álláspont Marxnak a véleményét fejezte ki, vagyis a tankönyv szerzői helyesen foglaltak állást ebben a kérdésben.

Kuzminov a maga álláspontját mindenekelőtt Leninnek egy 1912-ben írt cikkében tett megállapításával akarja alátámasztani, amely a német munkásosztály helyzetével foglalkozott *egy adott időszakban.* Lenin e cikkben a következőket írta: „A munkás *abszolút* elnyomorodik, vagyis ténylegesen szegényebbé válik, mint korábban volt, kénytelen rosszabbul élni, szűkösebben táplálkozni, többet koplalni, pincékben és padlásokon meghúzni magát. Még nyilvánvalóbb azonban a munkások *viszonylagos* elnyomorodása, vagyis az, hogy csökken a munkások *részesedése* a társadalmi jövedelemből."[57]

Leninnek ezt a megállapítását Kuzminov a következőképpen magyarázza: „Lenin itt klasszikusan világos meghatározását adja az abszolút és relatív elnyomorodás folyamatának, és a kétségnek még az árnyékát sem hagyja saját álláspontját illetően ebben a kérdésben. Határozottan elhatárolta magát azoktól, akik nem ismerik el az abszolút elnyomorodást, és azoktól is, akik csak szavakban ismerik el és lényegében a viszonylagossal szeretnék azt fölcserélni. Az utóbbi években gyakorivá váltak a torzítási kísérletek, amelyek Lenin kijelentéseit hibásan, egyoldalúan értelmezik. Többek között néha azt állítják, hogy Leninnek az abszolút és relatív elnyomorodásról szóló tétele részleges, korlátozott jellegű, és csak a XIX. század végének, a XX. század elejének Németországára vonatkozik. Lenin következtetése valóban a XIX. század végi, a XX. század eleji Németország munkásosztályának a helyzetére vonatkozó anyagok általánosításán alapult. De a német munkásosztály helyzetét nem egyedi, hanem a tipikus eset szemszögéből nézi... Ez a munka és a benne foglalt következtetések kétségkívül általános jellegűek és nagy szerepet játszanak a marxista elmélet további kidolgozásában és a revizionizmus elleni harc-

[57] *Lenin* Művei. 18. köt. 439—440. old.

ban."[58] Ez az állásfoglalás összhangban van Kuzminovnak azzal a véleményével, melyet a berlini Humbold Egyetemen az 1958 októberében a tőkésországok munkásosztályainak helyzetéről rendezett vitán kifejtett. Nézeteit a „Wirtschaftswissenschaft" című folyóirat szerkesztőségi cikke a következőkben foglalta össze: „Kuzminov végül szemügyre vette az életszínvonal fejlődését a legfőbb tőkésországokban, s ennek alapján arra az eredményre jutott, hogy *az összes országban a helyzet általános romlása tapasztalható.*" (Kiemelés tőlem. — *R. G.*)[59]

Kuzminov szerint tehát Lenin megállapítása a századforduló német munkásosztályának a helyzetéről általános érvényű. Vagyis az ő álláspontja az, hogy a munkásosztály helyzetének abszolút rosszabbodása nemcsak egyes időszakokban, hanem a kapitalizmus fejlődésének egész korszakában jellemzi valamennyi tőkésországot, még a fejlett kapitalista országokat is, mégha időleges tényezők hatására a munkásosztály helyzete nem is állandóan és egyenes vonalúan romlik. Ha az idézett lenini megállapítás konkrét időbeli meghatározottságától eltekintünk, akkor Kuzminov értelmezésének helytálló voltát az dönti el, hogy ez a magyarázat összhangban van-e Leninnek az erről a kérdésről máshol kifejtett, nyilvánvalóan általános érvényű megállapításaival. Kuzminov azonban ezeknek a megállapításoknak a létezését még csak meg sem említi, nem hogy hivatkoznék rájuk. Ez egyáltalán nem véletlen. Ha ugyanis Leninnek valamennyi e kérdésre vonatkozó megállapítását figyelembe vette volna, azonnal nyilvánvalóvá vált volna, hogy Lenin említett cikkét helytelenül értelmezte, hogy ez az értelmezés egyáltalán nincs összhangban Leninnek több ízben is egyértelműen megfogalmazott nézetével.

A marxizmus—leninizmus megalapítói különösen fontosnak tartották, hogy az egyes országok munkásmozgalmának

[58] *I. I. Kuzminov:* Obnyiscsanyije trudjascsihszja pri kapitalizme. 15. old.

[59] Wirtschaftswissenschaft, 1958 október—november. 1030. old.

feladatait hosszabb időszakra előre meghatározó programdokumentumokban szembeszálljanak az elnyomorodás törvényének mindenfajta fatalista értelmezésével. Ezt elsősorban azért kellett megtenni, mert a fatalista állásfoglalás helytelen megvilágításba helyezte volna a munkásosztály harcának lehetőségeit, lefegyverzően hatott volna erre a harcra. Mielőtt Leninnek az ebben a kérdésben kifejtett nézeteire kitérnénk, hasznos lesz emlékeztetni arra az észrevételre, amelyet Engels az erfurti program tervezetének egyik megállapításához fűzött. Engels az erfurti programtervezetnek azzal a megállapításával kapcsolatban, hogy „egyre nő a proletárok száma és nyomora", a következőket jegyezte meg: „Ez, ilyen abszolút formában, nem helyes. A munkások szervezkedése, egyre fokozódó ellenállása, meglehet, bizonyos gátat vet majd a *nyomor* növekedésének. Biztosan növekszik azonban a *megélhetés bizonytalansága.*"[60] Engels a programtervezet megállapítását annak „abszolút formája" miatt bírálta, tehát azért, mert a nyomor *növekedését* általában nem mint tendenciát, hanem mint elkerülhetetlen, végzetszerű szükségszerűséget fogta fel. Engels e felfogással szemben szükségesnek tartotta a munkásosztály szervezett harcára hivatkozni, amely *gátolhatja* a nyomor *növekedését.* Engelsnek tehát — Kuzminov álláspontjával ellentétben — egyáltalán nem az volt a véleménye, hogy a kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály helyzetének elkerülhetetlenül abszolút értelemben rosszabbodnia kell, bár hangoztatta: a kapitalizmusnak van ilyen tendenciája, de a munkásosztály harca gátolhatja ennek érvényesülését. Ugyanilyen értelemben foglalt állást Lenin is az OSZDMP programtervezetének bizonyos megállapításaival kapcsolatban. Lenin hangoztatta: „... okvetlenül rá kell mutatni szerintem arra is, hogy a kapitalizmusban »a tömegek szegénységben és nyomorban élnek«. Nem mondom azt, hogy a szegénység és a nyomor abszolút növekedéséről kell beszélni..."[61] A későbbiek során a program-

[60] *Engels:* Az erfurti programtervezet bírálata. Szikra 1954. 15. old.
[61] *Lenin* Művei. 6. köt. Szikra 1953. 35. old.

tervezetnek arról a megállapításáról, hogy „egyre nagyobb mindenféle nyomor", a következőket jegyezte meg: „... ezt nem egészen szerencsésen vették át tervezetemből. A nyomor *növekedéséről* én nem beszéltem. A »mindenféle« az *»abszolútat«* is magában foglalja. A *tömegek nyomorára* ezért valamelyest más formában kellene utalni."[62] Lenin tehát expressis verbis szembefordult azokkal az állításokkal, amelyek akár csak közvetve is a nyomor abszolút növekedésének szükségszerűségére utaltak. Jóval később, 1917-ben, a pártprogram felülvizsgálatával kapcsolatban Lenin ismét visszatért erre a kérdésre. Lenin ekkor különösen nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a kapitalizmustól elválaszthatatlan a tömegek nyomora, és hogy ez a nyomor különösen szembetűnővé válik a válságok, a háborúk időszakában. Ugyanakkor a tőkés termelés e tendenciájának megfogalmazásában visszautasított mindenfajta fatalista értelmezést. „A válságok és az ipari pangás időszakai még jobban tönkreteszik a kistermelőket, még jobban növelik a bérmunka függését a tőkétől, még gyorsabban vezetnek a munkásosztály helyzetének viszonylagos, olykor pedig abszolút rosszabbodására."[63] Egyáltalán nem véletlen, hogy az SZKP-nak a XXII. kongresszuson elfogadott új programja *szó szerint megismétli* Leninnek ezeket a megállapításait, ezzel is jelezve, hogy ezt a meghatározást tartja általános érvényűnek. Ez a lenini meghatározás természetesen egyáltalán nincs ellentétben az 1912-es cikk idézett állításával, hiszen magában foglalja, hogy *olykor* szükségszerűen bekövetkezik a munkásosztály helyzetének abszolút romlása is. Leninnek az 1912-ben írott cikke éppen egy ilyen időszakra vonatkozott. Engels és Lenin tehát egészen hasonló értelemben és teljesen egyértelműen foglaltak állást. Mindketten hangsúlyozták, hogy a kapitalizmustól elválaszthatatlan az a tendencia, amely a tömegek elnyomorodásához vezet. Ugyanakkor szembefordultak e tendencia

[62] Ugyanott, 54. old.
[63] *Lenin* Művei 24. köt. 488. old.

abszolútizálásával, olyan értelmezésével, amely szerint a kapitalizmusban a nyomor minden fajtája végzetszerűen és elkerülhetetlenül *növekszik.*

A marxizmus a munkásosztály elnyomorodását mint a kapitalizmus lényegéből szükségszerűen fakadó *komplex folyamatot* fogja fel, mint a tőkés termelési módtól elválaszthatatlan *tendenciát.* Ugyanakkor a marxisták mindig hangsúlyozták és hangsúlyozzák ma is, hogy nem ez az egyetlen tendencia, amely a kapitalizmusban a munkásosztály helyzetét meghatározza, hogy a munkásosztály nem tehetetlen ezzel a tendenciával szemben. Amennyire szükségszerűen együtt jár a kapitalizmussal a munkásosztály elnyomorodásának tendenciája, éppoly elkerülhetetlenül következik a tőkés termelési mód lényegéből, belső feltételeiből, hogy a munkásosztály ellenállást fejt ki e tendenciával szemben. Ennek az ellenállásnak a legelemibb formája a munkásosztály gazdasági harca, amelyben a kapitalizmus és a munkásosztály érdekei közötti antagonizmus felismerésének a csírája tükröződik. A munkásosztály az a reális társadalmi erő, amely harcával képes ellenállni a tőkés termelés rabló tendenciáinak.

„Marx beszélt arról — írta Lenin —, hogy növekedik a nyomor, elnyomás stb., de ugyanakkor rámutatott az ellentétes hatású tendenciára is, valamint az egyetlen reális társadalmi erőre, amely képes ezt a tendenciát előidézni. Marxnak a nyomor növekedésére vonatkozó szavait a valóság teljesen igazolja: először is, valóban azt látjuk, hogy a kapitalizmusnak az a tendenciája, hogy előidézi és növeli a nyomort, amely óriási méreteket ölt, ha nincsen meg a fentemlített ellentétes hatású tendencia. Másodszor, növekszik a nem fizikai, hanem szociális értelemben vett nyomor, vagyis a nyomor abban az értelemben, hogy egyfelől a burzsoázia szükségleteinek és az egész társadalom szükségleteinek színvonala és másfelől a dolgozó tömegek életszínvonala nincs összhangban... a nyomort nemcsak fizikai értelemben kell felfogni, hanem szociális értelemben is... Végül, harmadszor,

a nyomor növekedésére vonatkozó megállapítások teljesen helytállóak a kapitalizmus »határterületeire« vonatkozólag, akár földrajzi értelemben vesszük a határterület szót (azok az országok, amelyekbe csak most kezd behatolni a kapitalizmus és gyakran nemcsak a lakosság tömegeinek fizikai nyomorát idézi elő, hanem valóságos éhezést is), akár politikai-gazdaságtani értelemben (a háziipar és általában a nemzetgazdaságnak azok az ágai, amelyekben még tartják magukat az elmaradott termelési módok)."[64]

Leninnek tehát egyáltalán nem az volt a véleménye, hogy a fejlett tőkésországokban szükségszerűen abszolút értelemben romlania kell a munkásosztály helyzetének a kapitalizmus fejlődésével. De azt nyomatékosan hangsúlyozta, hogy *egyes időszakokban* ez elkerülhetetlenül bekövetkezik. A kapitalizmus nagyobb korszakait tekintve azonban a munkásosztálynak lehetősége van arra, hogy *kitartó harcával eredményesen szembeszálljon* a tőkés termelésnek e tendenciájával. Más a helyzet viszont a kapitalizmus „határterületein", ahol a lakosság nagy tömegeinek fizikai helyzete is elkerülhetetlenül rosszabbodik a tőkés termelési mód térhódítása folytán kialakult viszonyok között. És ugyanígy elkerülhetetlen a „szociális értelemben vett nyomor" fokozódása, a dolgozó tömegek társadalmi helyzetének romlása. A munkásosztály elnyomorodásának ilyenfajta értelmezése teljes összhangban van a kapitalizmus fejlődésének tényeivel, e tények általánosításával nyert tapasztalatokkal, de ellentétes az elnyomorodás fatalista felfogásával, amelynek védelmezői mind a valóság tényeivel, mind a marxizmus klasszikusainak a megállapításaival szemben süketeknek és vakoknak bizonyulnak.

Az abszolút elnyomorodás tendenciájának fatalista értelmezéséből logikusan adódott a következtetés, hogy a második világháború utáni időszakban valamennyi fejlett kapitalista országban „a helyzet általános romlása tapasztal-

[64] *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 204—205. old.

ható". Ezzel szemben például az Olasz Kommunista Pártnak az 1962 őszén Moszkvában tartott gazdasági konferencián részt vett küldöttsége — éppen Lenin előbb idézett állásfoglalására hivatkozva — a következő álláspontot képviselte: „Leninnek ez az állásfoglalása alátámasztja azt az általunk már többször hangoztatott tételt, mely szerint a munkásosztálynak ma megvan az objektív lehetősége arra, hogy egységesen, szervezett harcával szembeszálljon helyzetének növekvő romlásával, és hogy megjavítsa életkörülményeit, méghozzá olyan mértékben, ahogyan a saját javára sikerül módosítani az erőviszonyokat. Az olaszországi osztályharcnak a második világháború utáni tapasztalata is megerősíti a marxizmus—leninizmusnak ezt a tételét. Tudott dolog, hogy a monopóltőke a nemzetgazdaság minden területén igyekezett helyzetét megszilárdítani és a kizsákmányolást kiterjeszteni a parasztság, valamint a vidék és a város újabb termelőrétegeire. De az olasz munkások harca, amelyet osztályszervezeteik, és elsősorban az Olasz Kommunista Párt vezetésével vívtak, képes volt gátat emelni a monopólkapitalizmus azon tendenciája elé, amely a dolgozók helyzetének rosszabbodásához vezet. Ha tehát ma az tapasztalható, hogy a fasizmus korszakához képest az olasz dolgozók életszínvonala javul, akkor ez a javulás azoknak a szakszervezeti és politikai sikereknek tulajdonítható, amelyeket a munkások a fasizmus leverése óta elértek, és amelyek lehetővé tették, hogy az osztályok közötti erőviszonyokat a maguk javára fordítsák. Ha azonban ezt a javulást az egész társadalom fejlődésével és a nagytőke olaszországi pozícióinak színvonalával, a tőkésosztály, mindenekelőtt finánctőkések gazdagságának növekedésével hasonlítjuk össze, akkor újabb igazolást nyer az a tétel, amely szerint növekszik a szakadék a dolgozók és a tőkésosztály társadalmi helyzete között."[65]

Ha mindezek alapján megkíséreljük összefoglalni a marxiz-

[65] Le condizioni e la lotta della classe operaia nel capitalismo attuale. Rinascita, 1962. október 6. 19. old.

mus állásfoglalásának lényegét a munkásosztály — és ezen túl általában a dolgozó tömegek[66] — helyzetének alakulásáról a kapitalizmusban, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

1. a munkásosztály — és általában a dolgozó tömegek — elnyomorodása szükségszerű velejárója a kapitalizmusnak, mivel a tőkés termelési mód lényegét kifejező törvényszerűségek idézik elő, olyan törvényszerűségek, amelyek csak a tőkés termelési viszonyoknak újakkal történő felváltásával szűnnek meg hatni. Bármennyire eltérő mértékben, intenzitásban és a formáknak bármily változatosságában jelentkeznek is ezek a törvényszerűségek a kapitalizmus fejlődésének különböző történelmi korszakaiban és az egyes tőkésországokban, a mértékben, intenzitásban, formákban stb. fennálló különbségek nem változtatnak azon, hogy a tömegek nyomorát, amíg a kapitalizmus fennáll, nem lehet felszámolni;

2. a marxizmus elveti a munkásosztály elnyomorodásának fatalista értelmezését, amelynek elfogadása tehetetlenségre kárhoztatná a munkásosztályt a tőkés termelésnek rá nézve károsan ható tendenciáival szemben. A munkásosztály az a reális erő, amely harcával képes az elnyomorodást feltartóztatni, ezzel szemben egy ellentétes tendenciát létrehozni és így akadályozni, gátolni az elnyomorodás tendenciájának érvényrejutását, különösen a már elért életszínvonal esését. Esetenként a munkásosztály el tudja érni, hogy anyagi létfeltételei bizonyos mértékben javuljanak. A munkásosztálynak ez az ellenállása társadalmi helyzetéből következő objektív szükségszerűség. Ez az ellenállás a kapitalizmus fej-

[66] Lenin hangoztatta, hogy nem elég csak a proletariátus elnyomorodásáról beszélni. „Annak a körülménynek, hogy a proletariátus az egész dolgozó és kizsákmányolt tömeg képviselője, a programban oly módon kell kifejezésre jutnia, hogy *vádat emelünk* a kapitalizmus ellen a *tömegek* nyomora (nem pedig csupán a munkásosztály nyomora) miatt..." (*Lenin* Művei. 6. köt. 47—48. old.)

lődésének különböző korszakaiban eltérő erősségű, és főként a proletariátus politikai öntudatának a fokától függ;

3. a tömegek elnyomorodásának folyamata egyenlőtlenül érvényesül a kapitalizmusban. Ennek az egyenlőtlen érvényesülésnek sok vonatkozása van. *Először:* igen különböző mértékben és intenzitásban jutnak érvényre az elnyomorodás összfolyamatának különböző fő alkotóelemei. Míg a munkásosztály relatív elnyomorodása többé-kevésbé állandó, nagyjában-egészében egyenes vonalú folyamat, addig a munkásosztály helyzetének abszolút romlása — legalábbis a fejlett tőkésországokban — *egészében* általában csak időnként figyelhető meg. A munkásosztály ellenállása sokkal inkább meggátolhatja, hogy a már kivívott életszínvonal csökkenjen, mint azt, hogy a szociális nyomor növekedjék. *Másodszor:* a munkásosztály, a dolgozó tömegek elnyomorodása egyenlőtlenül jut érvényre azért is, mert menetében kapcsolódik a tőkés termelés ciklikus mozgásához. A munkásosztály relatív elnyomorodása és ezzel szoros összefüggésben a szociális nyomor növekedése általában, kisebb-nagyobb mértékben a ciklus egészében is (tehát minden szakaszában) és átlagában is megfigyelhető, viszont helyzete abszolúte — legalábbis a fejlett tőkésországokban — főleg a válság és a depresszió időszakában, valamint háború idején romlik (ami egyáltalában nem jelenti azt, hogy egyes elemei nem erősödhetnek a fellendülés szakaszában is). *Harmadszor:* az elnyomorodás folyamata az egyes országokban is egyenlőtlenül megy végbe. Az elnyomorodás, főképpen a fizikai nyomor növekedése — vonatkozik ez elsősorban az imperializmus korszakára — különösen nagy méreteket ölt a tőkés fejlődés kezdeti fokán álló országokban, a kapitalizmus „határterületein". *Negyedszer:* az elnyomorodás folyamata egyenlőtlenül megy végbe az egyes országokon belül is, és különösen érőteljesen sújtja az elmaradottabb termelési módok — a kisparaszti gazdaság, a háziipar stb. — dolgozóit, akik sokszor rosszabb viszonyok között élnek, mint a munkásosztály. Ezen túl az elnyomorodás folyamata bizonyos

időszakokban különbözőképpen érinti a munkásosztály egyes rétegeit, következésképpen bizonyos periódusokban fokozhatja, máskor pedig csökkentheti differenciálódásukat;

4. a munkásosztály gazdasági harca életviszonyainak javításáért nem vezethet társadalmi helyzetének gyökeres megváltoztatásához, csak korlátozhatja, de nem szüntetheti meg a tőkés termelés ellene ható törvényszerűségeit, vagyis ez a harc az okozat és nem az ok megszüntetésére irányul. A kapitalizmusban a munkásosztály által kiharcolt eredmények állandóan ki vannak téve a tőke támadásainak, annak, hogy a tőke mihelyt teheti, visszavonja ezeket. Éppen ezért a kapitalizmustól elválaszthatatlan a dolgozók létbizonytalansága. Ezért bármennyire fontos is a munkásosztály gazdasági harca, önmagában elégtelen ahhoz, hogy ezzel helyzetét alapjaiban megváltoztassa. A munkásosztály és a kapitalizmus közti antagonizmust csak a termelés tőkés módjának felszámolásával lehet megoldani.

A SZAKSZERVEZETEK SZEREPE

A jelenkori reformizmus természetesen nem békélhet meg ezekkel a következtetésekkel, és különösen nem békélhet meg a kapitalizmus forradalmi megdöntésének szükségességével. A mai reformisták azt állítják, hogy a szakszervezetek a jelenkori kapitalizmusban nemcsak a munkásosztály gazdasági követeléseit tudják kivívni, hanem — mint Strachey állítja — a modern demokrácia döntő alapjává váltak, és elsősorban az ő befolyásukra és rajtuk keresztül valósulnak meg „a demokrácia gazdasági következményei", melyek gyökeresen átalakítják a tőkés rendszer természetét, majd automatikusan túlvezetnek azon. Strachey szerint a szakszervezetek a demokráciáért vívott harcukkal a kapitalizmus valamiféle „stabilizátoraivá" váltak. „Ahhoz a paradox következtetéshez jutunk — írja —, hogy a demokratikus erőknek a kapitalizmus *elleni* harca volt az, ami meg-

mentette a rendszert."[67] A továbbiakban azt állítja, hogy „... a szakszervezetek azok a döntő eszközök, amelyeken keresztül a demokrácia gazdasági következményei hatásossá válnak"[68].

Ebből az alapállásból kiindulva támadja és tartja feleslegesnek Strachey a párt élcsapat jellegéről és szerepéről szóló lenini tanítást és ismétli meg új formában a régi ökonomista tételeket. „Ők (tudniillik a kommunisták — *R. G.*) hevesen támogatják a szakszervezet és a politikai szervezet elvét. De nem ugyanabból a szempontból, mint az egyszerű munkás és munkásnő, aki létrehozza és fenntartja ezeket a szervezeteket. A fő kapitalista társadalmak, Anglia, Egyesült Államok, Németország bérmunkásai hatalmas szakszervezeteket hoztak létre, és ilyen vagy olyan módon egyre növekvő politikai befolyást gyakoroltak. De tették ezt egyszerűen és közvetlenül abban a reményben, hogy jobb béreket, rövidebb munkaidőt, szociális juttatásokat stb., stb. kapnak, abban a reményben, hogy megjavítják jelenlegi életszínvonalukat."[69] A továbbiakban Strachey azzal vádolja a kommunistákat, hogy az egyszerű munkásokétól eltérő célokra igyekeznek a szakszervezeteket felhasználni, mindenekelőtt arra, hogy a tömegeket a kapitalizmus megdöntésére neveljék. „Ez az alapvetően eltérő álláspont — írja — gyakran eredményezte és eredményezi azt, hogy a kommunisták — rendkívüli lelkesedésük, buzgalmuk és önfeláldozásuk ellenére — katasztrofálisan alkalmatlan vezetőknek bizonyulnak a szakszervezetek számára."[70] Strachey szerint tehát a kommunisták a munkásokétól eltérő célokra igyekeznek felhasználni a szakszervezeteket, és ezért nem szabad megengedni, hogy befolyásolhassák a szakszervezetek tevékenységét.

[67] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 154. old.
[68] Ugyanott, 169. old.
[69] Ugyanott, 107. old.
[70] Ugyanott, 108. old.

A lényeget tekintve Strachey felfogásához kapcsolódik Sternberg is, aki azt állítja, hogy a mai kapitalizmus új feltételei között a szakszervezetek funkciói megváltoztak, és a munkásosztálynak a szakszervezetek révén lehetősége van arra, hogy politikai befolyását a tőkésállamra egyre fokozottabban kiterjessze és ily módon elérje politikai célját a munkásosztály forradalmi pártjának létrehozása nélkül. Erről többek közt a következőket írja: „A szakszervezetek növekedésével megkezdődött lényeges funkcióváltozásuk is... Egy olyan korszakban, amikor az ipari koncentráció még nem haladt olyan messze előre, Lenin bizonyos joggal védhette azt a tételt, hogy a munkások saját társadalmi tapasztalataikból szakszervezeti tudatot szereznek, de politikai tudatot nem, s egy pártra van szükség ahhoz, hogy ezt a politikai tudatot kifejlessze. A kapitalizmus történetének ez a szakasza azonban a legfejlettebb ipari országokban már a végét járja."[71] Sternberg szerint ma, amikor az ipari koncentráció rendkívül magas fokra emelkedett, egy iparág sztrájkharca közvetlenül érinti a társadalom valamennyi rétegét és így az államot is, s ennek következtében politikai jellegűvé válik. „Így a szakszervezeti harc ma már nem tisztán szakszervezeti jellegű, nem is lehet pusztán ilyen természetű; gyakran politikai harccá válik, azzá is kell válnia. Így tehát azok a harcok, amelyeket a munkásosztály azért vív, hogy a maga élet- és munkafeltételeinek a színvonalát fenntartsa és megjavítsa, mind erőteljesebben és közvetlenebbül összefüggnek az államra gyakorolt befolyásért és hatalomért folytatott politikai harcokkal."[72]

A jelenkori reformizmus a szakszervezetek szerepét a munkásosztály életfeltételeinek fokozatos javításában és a burzsoá demokrácia intézményeinek fenntartásában és erősítésében látja, és egyúttal tagadja minden olyan munkásszervezet jogosultságát, amely ezeken túlmutató célokat tűz maga

[71] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. 68. old.
[72] Ugyanott, 69. old.

elé. Strachey a munkásosztály és a kapitalizmus közti ellentétből csak annyit hajlandó elismerni, amennyit az egyszerű munkás közvetlen tapasztalataiból felismer — vagyis a burzsoázia elleni gazdasági harc szükségességének az elfogadását. A szocialista munkásmozgalom feladata e felfogás szerint nem az, hogy az osztályöntudat elemi fokán álló munkást tényleges társadalmi helyzetének és az abból adódó konzekvenciáknak a felismerésére nevelje, hanem hogy alkalmazkodjék az ösztönös munkásmozgalom színvonalához és ne tűzzön ki olyan feladatokat, amely a munkásosztály és a kapitalizmus közti harc elemi formáján túlmutat. A jelenkori reformizmus ideológiájában — s hozzátehetjük, hogy a szociáldemokrácia mai politikai gyakorlatában — a munkásmozgalom nem önálló szocialista erő, hanem a burzsoá demokrácia segédcsapata. Az a politika, melyet a jelenkori reformizmus a munkásosztálynak elfogadásra kínál, nem mutat túl a burzsoá demokrácia keretein. Ismét igazolódnak Lenin szavai: „A munkásosztály trade-unionista politikája: ez éppen a munkásosztály *burzsoá politikája.*"[73]

Természetesen hiba volna lebecsülni a szakszervezetek szerepét abban a harcban, amelyet a munkásosztály életfeltételeinek javításáért és a demokratikus szabadságjogok védelméért és kiterjesztéséért folytatnak, még akkor is, ha alapjában véve vagy kizárólag reformista irányítás alatt is állnak. Szakszervezetek nélkül a munkásosztály nem tudna védekezni a monopoltőke támadásaival szemben, nem volna képes megvédeni azokat a szerény vívmányokat, melyeket a burzsoázia elleni, gyakran sok évtizedes harcokban küzdött ki magának. Kétségtelen az is, hogy korunkban a tőkésországokban a kapitalizmus és a szocializmus alternatívája mellett igen gyakran jelen van a különféle reakciós irányzatok, valamint a demokrácia alternatívája is, és nem kell különösebben bizonyítani, hogy általában a szakszervezetek óriási szerepet játszanak a reakció elleni, a demokratikus

[73] *Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 443. old.

szabadságjogokért vívott küzdelemben. Emellett a jelenlegi világhelyzetben számos új lehetősége és formája kínálkozik annak, hogy a demokráciáért és a szocializmusért folyó harcot összekapcsolják, valamint sok tekintetben elvileg is új perspektívája tárul ki ennek az összekapcsolásnak. És mindennek a valóra váltásában elsőrendű feladat vár a szakszervezetekre. A reformista befolyás alatt álló szakszervezetek játszhatnak bizonyos pozitív szerepet a munkásosztály életfeltételeinek javításáért, a demokrácia védelméért folytatott harcban. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a szakszervezetek szerepéről szóló *reformista nézeteknek* lenne pozitív szerepe. Ellenkezőleg: ezek a nézetek reakciós szerepet töltenek be, mivel a burzsoázia ideológiáját közvetítik a munkásosztályhoz, gátolják a munkásosztályt abban, hogy valóságos történelmi hivatását felismerje és annak megfelelően cselekedjék. A reformista ideológia nem segíti, hanem akadályozza a munkásosztályt életviszonyainak javításáért, a demokratikus szabadságjogok védelmezéséért folytatott harcában is, mivel fél az ellentétek „túlzott" kiéleződésétől; arra ösztönzi a munkásosztályt, hogy a burzsoázia érdekeinek megfelelő kompromisszumokat fogadjon el; akadályozza a következetes harcot a különféle reakciós irányzatokkal szemben és gátolja az összefogást a demokráciáért vívott harc legszilárdabb erejével, a kommunista pártokkal.

A jelenkori reformizmus a szakszervezeteket a burzsoá demokrácia politikai bázisának, és nem pedig az ellene folytatott harc erejének tekinti. Adott esetben a harc a burzsoá demokrácia fenntartásáért igen fontos lehet a munkásosztály számára, azonban a munkásmozgalom célját erre korlátozni annyit jelent, mint elfordulni a forradalmi demokratikus követelésektől és lemondani a szocializmus megvalósításáról. A jelenkori reformizmus azzal, hogy a trade-unionista politikát a munkásosztály tömegeinek egyedül megfelelő munkáspolitikának tünteti fel, arra törekszik, hogy az osztályharcot a kapitalizmus keretei között elérhető reformokra korlátozza, hogy így elfogadhatóvá tegye a burzsoázia számára is. A szá-

zadforduló idején Bernstein azzal a programmal lépett fel, hogy a szociáldemokrácia a szocialista forradalom pártjából alakuljon át a szociális reformok pártjává. Ez a bernsteini program a jelenkori szociáldemokrácia ideológiájában és politikájában ténylegesen megvalósult.

Sternberg könyvének előbb idézett részében a kapitalizmus fejlődésében bekövetkezett változásokra hivatkozva azt állítja, hogy a munkásosztály gazdasági harcának új feltételei automatikusan megváltoztatják a szakszervezetek funkcióit, a munkásosztály politikai harcának képviselőivé változtatják ezeket, következésképpen a munkásosztály forradalmi pártjáról szóló lenini tanítás az új helyzetben értelmét vesztette.

Helytelen volna tagadni, hogy az ipari koncentráció azon folyamatának, amely a fejlett tőkésországokban két-három nagy monopolista csoport kizárólagos, vagy szinte teljes uralmához vezetett a gazdaság legfontosabb ágaiban, rendkívül nagyfontosságú következményei vannak a munkásmozgalom, s ezen belül a szakszervezetek számára. Erre egyébként Lenin bizonyos vonatkozásban már 1902-ben felhívta a figyelmet: „A gazdasági harc — már sokszor rámutattunk erre — szakmai harc, és ezért megköveteli, hogy a munkások ne csak munkahelyük, hanem szakmák szerint is egyesüljenek. És ez a szakmai egyesülés annál halaszthatatlanabb, minél gyorsabban halad előre vállalkozóink mindenféle szövetségben és szindikátusban való egyesülése."[73] Az ipari koncentráció szükségszerűen magával hozta a munkások szakmák szerinti egyesülését, mivel csak így tudták felvenni a harcot a nagy monopólista szövetségek hatalmas gazdasági — és politikai — erejével szemben. A munkások óriási tömegeinek egyesülése szakmai szervezetekben — ami az utolsó évtizedekben valamennyi fejlett tőkésországban megvalósult — hatalmas mértékben megnövelte a munkásosztály szervezettségét, valamint erejét, és *potenciálisan* megterem-

[74] Ugyanott, 511. old.

tette a szervezeti feltételeit annak, hogy az egész munkásosztály együttesen léphessen fel osztálykövetéseinek megvalósításáért. De azt, hogy ez a lehetőség valósággá változik-e, vagy sem, végeredményben az dönti el, hogy milyen ideológiai befolyás érvényesül és válik uralkodóvá ezekben a szervezetekben. Számos fejlett tőkésországban — különösen szembetűnően az Egyesült Államokban — óriási ellentmondás van a munkásosztály szervezettségének igen magas foka és a politikai életre gyakorolt befolyása között. Amíg a munkásosztály nagy többsége a reformista ideológia befolyása alatt áll, addig a szakszervezetek tevékenységének politikai konzekvenciái nem léphetnek túl a burzsoázia által is elfogadható kereteken. Amikor a reformisták azt állítják, hogy a mai kapitalizmus új feltételei a szakszervezetek funkcióváltozását idézik elő, vagyis a szakszervezetek a körülmények kényszerítő ereje folytán automatikusan — szinte képviselőik szubjektív akarata ellenére — a munkásosztály érdekeinek politikai képviselőivé válnak, akkor éppen a burzsoá-liberális és a szocialista politika közti különbséget leplezik el. Bár igaz az, hogy a szakszervezetek megerősödésével potenciálisan politikai jelentőségük is nagymértékben megnőtt, de csak a munkásmozgalmon belüli ideológiai és politikai harc dönti azt el, hogy a szakszervezetek a szocializmus, vagy a burzsoá demokrácia bázisává válnak-e.

Az ipari koncentráció folyamatának előrehaladásával a kapitalista országokban együtt jár a munkásosztály szervezettségének fokozódása, a szakszervezetek szerepének növekedése, de ezzel együtt az is, hogy a reformista szakszervezetekben rendkívül megnő a szakszervezeti bürokrácia szerepe. Ez a szakszervezeti bürokrácia mindenütt — az Egyesült Államokban is, ahol nyíltan a kapitalizmus hívének vallja magát, és Angliában is, ahol a szakszervezeti vezetők szocialistáknak nevezik magukat — a munkásmozgalom trade-unionista, tehát burzsoá politikájának a megvalósítója. Ennek a szakszervezeti bürokráciának a felső rétege életmódját és jövedelmét tekintve lényegében éppúgy a burzsoáziához tar-

tozik, mint a nagy részvénytársaságok vezérigazgatói. A tényleges helyzetnek ezt az alapvető vonását figyelembe véve állapította meg Milton Rosen az amerikai marxista folyóirat hasábjain a következőket: „Nagyon gyakran analizáljuk, vizsgáljuk a szakszervezeti vezetőségben mutatkozó irányzatokat. Ezeket az irányzatokat az uralkodó osztályban jelentkező irányzatok kifejeződésének is kell tekinteni... A szakszervezeti vezetők túlnyomó részének ma az az alapvető szerepe, hogy segítse megőrizni a tőkés társadalmi rendszert a monopolisták javára. A szakszervezeti vezetők és az uralkodó osztály egyes részei között az az alapvető ellentmondás, hogyan lehet ezt a célt a legkedvezőbben elérni. Ezeknek az ellentéteknek az a forrása, hogy a két félnek más az amerikai munkásokkal szemben elfoglalt pozíciója."[75]

A reformista szakszervezeti politika meddőségét a szocializmusért folytatott tényleges harcban igen jól jelképezi az angol szakszervezetek tevékenysége a második világháborút követően. Ebben az időszakban a szubjektív és az objektív feltételek egyaránt igen kedvezőek voltak a szakszervezetek tevékenysége számára. Hatalmas tömegekben megvolt az akarat, hogy Anglia társadalmi szerkezetét megváltoztassák. Ez ki is fejeződött az angol Labour Párty 1945-ös választási győzelmében. A gazdasági konjunktúra, a „teljes foglalkoztatottság" időszaka igen kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a szakszervezetek vezetésével a munkásosztály helyzetét lényegesen megjavító intézkedéseket kiharcolja. A nagy lehetőségek azonban jórészt kihasználatlanok maradtak. Ami a legfontosabb: Anglia társadalmi szerkezetében mi sem változott, a megvalósított, igen korlátozott államosítások semmit sem módosítottak az angol társadalom kapitalista jellegén, a legcsekélyebb mértékben sem ingatták meg a monopoltőke uralmát. Igaz, a szakszervezetek értek el bizonyos, nem is lényegtelen eredményeket a munkásosztály életfelté-

[75] *M. Rosen:* The Party and the Labor Movement. Political Affairs, 1959. május. 22—23. old.

teleinek, szociális ellátottságának javításában. Ezek az eredmények azonban messze elmaradtak a lehetőségektől.

A jelenkori reformizmus a szakszervezetek „funkcióváltozásáról" szóló felfogását szorosan összekapcsolja azzal a tételével, mely szerint a munkásmozgalom — elsősorban éppen a szakszervezetek révén — egyre fokozódó befolyást gyakorol az államhatalomra. A mai reformisták szerint a szakszervezetek megerősödése, az a tény, hogy tevékenységük egyre inkább politikai jelleget öltött, azt eredményezi, hogy az állam — melynek burzsoá voltát természetesen tagadják — egyre inkább a munkásmozgalom befolyása alá kerül, és fokozatosan, az osztályharc okozta minden különösebb megrázkódtatás nélkül valóra váltja a munkásosztály gazdasági és politikai célkitűzéseit. Ez az idillikus összhang a munkásosztály törekvései és a mai tőkésállam tevékenysége között azonban csak a reformisták írásaiban létezik.

Kétségtelen tény, a szakszervezetek megnövekedett jelentősége nem utolsósorban abban is megmutatkozik, hogy állásfoglalásuk például egy-egy fontosabb sztrájkharc megindításáról igen gyakran össztársadalmi kérdéssé válik és kihívja az állam beavatkozását is. Az állami beavatkozás azonban az ilyen esetekben a szakszervezetek ellen, s nem támogatásukra irányul, még akkor is, ha a beavatkozás formáinak megválasztásakor a tőkésállam egyre inkább kénytelen számot vetni azoknak a munkásosztályon belül kiváltott hatásával. Ez a helyzet az Egyesült Államokban is, ahol pedig a szakszervezeti vezetők állandóan hangoztatják, hogy tevékenységüktől teljesen távol áll a fennálló társadalmi rendszer megváltoztatásának még a gondolata is. Ennek ellenére az Egyesült Államokban a második világháború után egész sor szakszervezetellenes törvényt hoztak, többek között a különösen hirhedtté vált Taft—Hartley-törvényt, amely feljogosítja az elnököt, hogy az „ország érdekeire" hivatkozva fellépjen a szakszervezetek sztrájkmozgalmaival szemben. Ez a törvény mindmáig érvényben van, és többször alkal-

mazták is a munkáltatók érdekében a szakszervezetek immár több mint egy évtizedes politikai agitációja ellenére.

A tényleges állami beavatkozás, ennek valóságos tendenciája nem igazolja, hanem cáfolja a szakszervezetek funkcióváltozásáról szóló reformista nézeteket, és különösen kifejezésre juttatja a munkásmozgalom trade-unionista politikájának elégtelenségét, valamint az önálló szocialista munkáspolitika szükségességét.

A „TELJES FOGLALKOZTATOTTSÁG" ELMÉLETE ÉS A MUNKANÉLKÜLISÉG ALAKULÁSÁNAK TENDENCIÁI A MAI KAPITALIZMUSBAN

Marxnak az a megállapítása, hogy a kapitalizmusban a technikai fejlődés a tőke felhalmozásának eszköze és ezért elválaszthatatlan tőle a „relatív túlnépesség", a „munkanélküli tartaléksereg" keletkezésének és növekedésének tendenciája, rendkívül erőteljesen igazolódott a kapitalizmus általános válságának első szakaszában. Bár a munkanélküliség állandó velejárója a termelés tőkés módjának, mégis csak az általános válság korszakában lett a kapitalizmusnak krónikus, immár az egész rendszer létezését közvetlenül fenyegető problémájává. Az 1929—1933-as válság időszakában a munkanélküliség addig soha nem látott méreteket öltött és a válság szakaszának lezáródásával sem szívódott fel, hanem nagy részben strukturális jellegű munkanélküliséggé alakult át.

A „TELJES FOGLALKOZTATOTTSÁG" ELMÉLETE ÉS HELYE A REFORMIZMUS IDEOLÓGIÁJÁBAN

A két világháború közötti időszakban a tőkés rendszer valamennyi belső ellentmondása koncentráltan jutott kifejezésre a munkanélküliség problémájában. Mindez visszatükröződött abban a gyökeres változásban is, amely a polgári közgazdaságtan uralkodó felfogásában kezdődött meg ennek az

időszaknak a végén. Ez az új felfogás a tőkés gazdaság egész működési mechanizmusát elvileg új módon ítélte meg, és központi helyre állította a foglalkoztatottság magas színvonalának, a „teljes foglalkoztatottságnak" a biztosítását, mint a tőkés rendszer fennmaradásának és eredményes működésének elengedhetetlen feltételét. Ez az új felfogás vált a mai reformista ideológia egyik fő tartóoszlopává.

A burzsoá közgazdászok közül mindenekelőtt az angol Keynes ismerte fel még a világgazdasági válság előtt, hogy a kapitalizmus általános válságának a korszakában a burzsoáziának gyökeresen meg kell változtatnia a tőkés gazdaság mechanizmusáról kialakított álláspontját. Keynes határozottan szembefordult a gazdasági liberalizmusnak addig jóformán ellenvetés nélkül elfogadott alapelvével, amely szerint a kapitalizmusban a gazdasági erők automatizmusának közvetlen eredményeként szükségszerűen megvalósul az összhang az egyéni és a társadalmi érdek között, és ez az automatizmus biztosítja a tőkés gazdaság lényegében harmonikus működését. „A világot *nem* kormányozzák úgy felülről — írta —, hogy az egyéni és a társadalmi érdek mindig egybeessen. *Nem* irányítják úgy itt lenn, hogy a gyakorlatban egybeessenek. *Nincs* tökéletes következtetés a »Közgazdaságtan Alapelvei«-ből, hogy a felvilágosított magánérdek mindig a közérdeknek megfelelően funkcionáljon. Nem igaz az sem, hogy a magánérdek általában felvilágosított: nagyon gyakran az egyének elszigetelten cselekszenek, hogy saját céliaikat segítsék és túlságosan tudatlanok, vagy túlságosan gyengék, hogy el is érjék őket."[76]

Hogy Keynes egész elméletét helyesen lehessen megítélni, feltétlenül figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy ő „az egyéni és a társadalmi érdek ellentmondását" elválasztotta a kapitalizmus objektív gazdasági viszonyaitól és azok gyökerét szubjektív tényezőkben kereste. Ennek megfelelően Keynes a munkanélküliséget nem a tőkés gazdasági rendszerrel, hanem a tőkésországokban a két világháború közötti idő-

[76] *J. M. Keynes:* The End of Laissez-faire. London 1927. 40—41. old.

szakban uralkodó gazdaságpolitikai irányzattal hozta okozati összefüggésbe. Keynes a szó legszorosabb értelmében pártos közgazdász volt, aki mindenkor, minden fellépésében a kapitalizmus feltétlen hívének vallotta magát. A „teljes foglalkoztatottság" koncepciójával is a kapitalizmust igyekezett megmenteni. Az 1929—1933-as gazdasági válság tapasztalatai meggyőzték arról, hogy „a világ bizonyosan nem fogja sokáig tűrni a munkanélküliséget"[77].

Keynes a burzsoá állam bekapcsolását a tőkés gazdaság működő mechanizmusába tekintette annak az eszköznek, amelynek segítségével a teljes foglalkoztatottság problémája a kapitalizmusban megoldható. Egyik követője, Beveridge írta ezzel kapcsolatban a következőket: „A jövőben az állam funkciójának kell lennie . . . , hogy megvédje polgárait a munkanélküliség ellen, éppoly határozottsággal, mint ahogy jelenleg az állam funkciója, hogy megvédje polgárait a külföldi támadástól, valamint a rablástól és erőszaktól az országon belül . . . A háború tapasztalata bizonyítja, hogy biztosítani lehet a teljes foglalkoztatottságot a kereslet szocializálásával, a termelés szocializálása nélkül."[78] Keynes szerint elsősorban az államnak a beruházások alakulására gyakorolt közvetlen és közvetett befolyása az a fő eszköz, amelynek segítségével a megközelítően teljes foglalkoztatottság a kapitalizmusban biztosítható és fenntartható. „. . . a beruházás valamelyest átfogó szocializálása lesz majd az egyetlen eszköz, amely biztosítja a teljes foglalkoztatottság megközelítését . . . Nem a termelési eszközök tulajdona az, ami fontos az állam számára . . . a szocializálás szükséges mértékét fokozatosan lehet megvalósítani, és anélkül, hogy törés következne be a társadalom általános tradícióiban."[79] Keynes re-

[77] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money, New York 1936. 381. old.

[78] *W. Beveridge:* Full Employment in a Free Society. London 1944. 29. old.

[79] *J. M. Keynes:* The General Theory of Employment, Interest and Money. 378. old.

ceptje tehát a „teljes foglalkoztatottság" megteremtésére és fenntartására az, hogy a beruházásokat — vagy Beveridge szavaival: a keresletet — kell szocializálni a termelés szocializálása helyett, vagyis a burzsoá államnak egyre fokozottabban részt kell vennie a tőkés társadalom beruházásaiban és a megtermelt javak felvásárlásában, illetve megfelelő gazdasági ösztönzőket kell neki alkalmaznia a magánberuházások és fogyasztás növelésére és mindezen keresztül az államnak egyre nagyobb szerepet kell játszania a foglalkoztatottság alakulásának irányításában. Fontos megjegyezni, hogy Keynesnek a „beruházások szocializálására" vonatkozó megállapítása nem azt jelenti, hogy az államnak *helyettesítenie* kell az egyéni beruházásokat, hanem hogy *ki kell egészítenie* azokat. „Az állam legfontosabb teendője nem azokra a tevékenységekre vonatkozik, amelyeket magánszemélyek már betöltenek, hanem azokra, amelyek kívül estek az egyéni cselekvés szféráján, amelyeket az államon kívül *senki* nem végez el. Az állam számára nem az a fontos, hogy kissé rosszabbul vagy kissé jobban azt tegye, amit az egyének már csinálnak, hanem hogy azokkal a dolgokkal foglalkozzék, melyekkel jelenleg senki sem foglalkozik."[80]

A Keynes fellépését megelőző időben a burzsoá közgazdaságtanban az a felfogás uralkodott, amely a munkanélküliséget legfeljebb mint részleges és időleges jelenséget ismerte el, amit a tőkés gazdaság spontán mechanizmusa automatikusan megszüntet. Ez a felfogás az állam beavatkozását nemcsak feleslegesnek, hanem egyenesen károsnak is tartotta, mivel az csak megzavarhatja a lényegében teljes harmóniát biztosító automatizmusok működését. Ehhez az állásponthoz képest Keynes fellépése a burzsoá közgazdászok előtt valóban forradalminak tűnhetett. Ezt szemlélteti Joan Robinson megállapítása, aki Keynes eszméinek legjelentősebb baloldali közvetítője a reformista munkásmozgalom számára: „Mi Angliában olyan rendszerben élünk, ahol általánosan elfoga-

[80] *J. M. Keynes:* The End of Laissez-faire. 46—47. old.

dott dolog, hogy a kormánynak kötelessége fenntartani a teljes foglalkoztatottságot. És ez már a Labour-kormány hatalomra kerülése előtt is elfogadott dolog volt. Számunkra ez az eszmék nagy forradalma. Az 1930-as évek nagy válsága alatt az ortodox és hivatalos nézet az volt, hogy a kormány tevékenysége nem növelheti a foglalkoztatottságot."[81]

Keynes felfogása rendkívül lelkes fogadtatásra talált a reformizmusnak úgyszólván valamennyi áramlatánál. Cole erről többek között a következőket írta: „a nyugati országok szocialistáinak legtöbbje lelkesen vette át azt a keynesi követelést, hogy a kormánynak felelősséget kell vállalnia a teljes foglalkoztatottság fenntartásáért a Keynes által megállapított eszközökkel"[82]. Worswick állítása szerint „a keynesi elmélet, ha ebbe a kifejezésbe a legutóbbi fejleményeket is beleértjük, a lehető legnagyobb fontosságú a munkásmozgalom számára, amennyiben felhasználható, hogy betöltsön egy rendkívül fontos hiányt a szocialista stratégiában"[83]. A szocialista stratégiának az a rendkívül nagy hiánya, amelyet Worswick szerint a keynesizmusnak kell betöltenie, nem más, mint annak megoldása, hogyan lehet a teljes foglalkoztatottságot fenntartani a burzsoá demokrácia rendszerében. Keynes elméletének alkalmazásával Worswick szerint megoldódnak a mai kapitalizmus gazdasági ellentmondásai. „Az ilyen teljes foglalkoztatottságú tőkés társadalmi-gazdasági alakulatban nincsenek belső *gazdasági* ellentmondások."[84]

A reformista teoretikusok szerint az úgynevezett „keynesi forradalom" jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy kidolgozta a „teljes foglalkoztatottság" megteremtésének és fenntartásának az elveit, valamint a konkrét eszközeit — a tőkés

[81] *J. Robinson:* Obstacles to Full Employment. Collected Economic Papers. I. köt. 106. old.

[82] *G. D. H. Cole:* Capitalism in the Modern World. 20. old.

[83] *G. D. N. Worswick:* „Modern Economics" and Politics. Keynesian Economics. Delhi 1956. 37. old.

[84] Ugyanott, 42. old.

társadalmi rend alapjainak megőrzésével. A „teljes foglalkoztatottság" keynesi koncepciója szolgál alapul a „jóléti államról" szóló reformista elméleteknek. E reformista elméletek szerint a teljes foglalkoztatottság megteremtésével gyökeresen megváltoztak azok a feltételek, amelyek a tőkés társadalomban a munkásosztály helyzetét meghatározzák. Ezeknek a változásoknak a következtében Cole szerint „nem teljesen értelmetlen a »jóléti állam« felé való haladásról beszélni"[85]. Míg Cole azt állítja, hogy a mai kapitalizmus a „jóléti állam" felé halad, addig más reformisták arról beszélnek, hogy a „jóléti állam" — mindenekelőtt Angliában — már megvalósult, és ennek a „jóléti államnak" a legfőbb vonása a „teljes foglalkoztatottság" biztosítása. „A kollektív szerződések növekedésén, a társadalmi szolgáltatások bevezetésén, a progresszív adózás kiterjesztésén, a szövetkezeti és községi vállalatok elterjedésén és ami a leghathatósabb eredmény valamennyi között, a teljes foglalkoztatottság megvalósulásán keresztül a dolgozó emberek élete átalakult, noha a magántőke még fennmaradt és uralkodik országunkban... A jóléti állam, amely se nem kapitalizmus, se nem szocializmus, megvalósult... A teljes foglalkoztatottság most végre (tudniillik 1945 után) valósággá vált, és ezen a szilárd talajon be lehetett tetőzni a jóléti állam épületét."[86]

A Labour Party-nak a legutóbbi években nyilvánosságra hozott programdokumentumai szintén azt hirdetik, hogy kivívták a „teljes foglalkoztatottságot", és ezt úgy tüntetik fel, mint ami gyökeresen megváltoztatta a munkásosztály bérharcának a feltételeit: „A teljes foglalkoztatottság fenntartásának mechanizmusa nagyon megerősödött... Az állami tervezés és ellenőrzés szükségességét a teljes foglalkoztatottság fenntartása érdekében érdemben már senki sem vitatja."[87]

[85] *G. D. H. Cole:* Capitalism in the Modern World. 1. old.
[86] Twentieth Century Socialism. 15. és 66. old.
[87] Industry and Society. 9. és 57. old.

Egy másik dokumentum a következőket állítja: „... a teljes foglalkoztatottság arra kényszerítette az ipart, hogy hagyományos bérpolitikáját lényegesen kiigazítsa"[88].

A jelenkori reformizmus szerint a kapitalizmus fejlődésének legújabb szakaszában — a „jóléti állam" kialakulása folytán — a tőkefelhalmozás és a foglalkoztatottsági színvonal közötti régi mechanizmus megszűnik és újfajta kapcsolatoknak adja át a helyét. Állításaik szerint az állam a mai fejlett tőkésországokban a gazdasági élet fő tényezője és alapvető szerepet tölt be a termelés alakulásában. Ez a jelenkori tőkésállam egyre inkább az „általános jólét" államává válik, amelynek egyik fő funkciója, hogy a munkásosztály szociális követeléseit valóra váltsa. Mindennek következtében megvan a feltétele annak, hogy az állam megszüntesse a tőkefelhalmozás nagyobb ingadozásait, szabályozza és ellenőrizze a beruházások alakulását és stabilizálja a foglalkoztatottságot viszonylag magas színvonalon, vagyis biztosítsa a „teljes foglalkoztatottság" fennmaradását. A „teljes foglalkoztatottság" a jelenkori reformizmus szerint a mai fejlett tőkésországok életének *állandó* és *jellegzetes* vonása.

A „teljes foglalkoztatottság" koncepciója az alapja a keynesizmus baloldali, reformista változatának. Ez a reformista változat alapelveiben Keynes megállapításait követi, gazdaságpolitikai következtetéseiben azonban sokban eltér az ő nézeteitől. Amíg Keynes gazdaságpolitikai következtetéseiben is nyíltan és egyértelműen a burzsoázia érdekeit képviselte, addig baloldali követői az ő elméleti feltevéseit egy reformista gazdaságpolitikai koncepcióval kapcsolják össze, amely a munkásosztály helyzetének javítása szempontjából számos lényegbevágó követelést is magában foglalhat. (Így például azt, hogy az államnak felelősnek kell lennie a foglalkoztatottság magas színvonaláért, jelentősebb segélyt kell adnia a munkanélküliség idején, a keresletet a munka-

[88] Towards Equality. London 1956. 11. old.

bérek növelésén keresztül fokozni kell stb.) A „teljes foglalkoztatottság" *elméletének* reformista változata is egyértelműen reakciós, mivel azt hirdeti, hogy a kapitalizmus bajai megszüntethetők anélkül, hogy a kapitalizmust felszámolnák, vagyis a proletariátus osztályharcából kiiktatja a szocializmusért való tényleges harc perspektíváját. Az a tény azonban, hogy a marxizmus a reformizmus mindenfajta ideológiai megnyilvánulását elvileg elutasítja, egyáltalán nem jelenti, hogy a reformokat is elutasítja, vagyis a keynesizmus baloldali változatának az elvetése nem foglalja szükségképpen magában a gazdaságpolitikai célkitűzéseinek a teljes elvetését is, mivel az számos olyan követelést is tartalmazhat, amely a munkásosztály valóságos érdekeit fejezi ki. Az ideológiai ellentét itt sem zárja ki az együttműködést a gyakorlati-gazdasági követelésekért folytatott harcban.

Azt hangsúlyozni, hogy bár a gyakorlati-gazdasági követelésekért folytatott harcban az együttműködés lehetséges, sőt szükséges is, a két irányzat között alapvető ideológiai ellentét van, azért is fontos, mert a keynesizmus számos baloldali, reformista követője valamilyen formában közeledni próbál a marxizmushoz, viszont ezzel egyidejűleg tagadni igyekszik a keynesizmusnak és a marxizmusnak a gyökeresen ellentétes voltát és a két ideológia különféle elemeinek a sajátos összevegyítését tűzi ki célul.

Egyes polgári közgazdászok közeledése a marxizmushoz önmagában kétségkívül pozitív jelenség, kifejezője annak a növekvő eszmei hatásnak, amelyet a marxizmus korunk gondolatvilágára gyakorol. Ez a közeledés megkönnyítheti számukra, hogy a korunkban végbemenő társadalmi átalakulásokat, gazdasági folyamatokat helyesebben ítéljék meg, és azt, hogy számos kérdésben olyan álláspontot foglaljanak el, amely megteremtheti, illetve kiszélesítheti a velük való együttműködés lehetőségét, a marxizmus eszméinek a további térhódítását. De ezzel az alapjában pozitív jelenséggel együtt jár az említett közgazdászoknak az a törekvése

is, hogy a marxizmust összebékítsék a vele ellentétes ideológiákkal.

Különösen a keynesizmus úgynevezett baloldali változatának képviselői adnak annak hangot, hogy számos területen szoros az érintkezés az ő következtetéseik és Marx elméleti feltevései között. „A korlátozott verseny modern elmélete — állítja Joan Robinson —, noha formálisan teljesen különbözik Marx kizsákmányolási elméletétől, szoros rokonságban van vele."[89] Hasonló Worswick álláspontja is: „A »modern« elméletnek sok rokonvonása van »A tőke« gazdasági analizisével."[90] Ezen az állítólagos rokonságon belül is különösen azt hangsúlyozzák, hogy szoros a kapcsolat a munkanélküliség okairól, a foglalkoztatottság színvonalát meghatározó törvényszerűségekről adott marxista elemzés és Keynes álláspontja között. Joan Robinson a következőket írja erről: „Az akadémikus elmélet a saját útján így egy olyan állásponthoz jutott, amely nagymértékben hasonlít Marx rendszeréhez. A munkanélküliség mindkettőben lényeges szerepet játszik. A kapitalizmust ez is, az is úgy tekinti, mint amely magában hordja saját pusztulásának csíráit. A negatív oldalon Keynes és Marx rendszerei egymás mellett állnak az ortodox egyensúlyelmélettel szemben, és most először van elégséges közös alap a marxista és az akadémikus közgazdászok között, hogy a vita lehetséges legyen. Mindennek ellenére az angol akadémikus közgazdászok mindeddig nemigen tanulmányozták alaposabban. Marxot."[91] Joan Robinson a továbbiakban azt igyekszik bizonyítani, hogy Marx és Keynes elmélete a foglalkoztatottságról nem mond ellent egymásnak, ellenkezőleg, a két elmélet inkább kiegészíti egymást. „Az ő (Marx) szemében a foglalkoztatottságnak a kapitalisták által kínált összege a létező

[89] *J. Robinson:* An Essay on Marxian Economics. 4. old.

[90] *G. D. N. Worswick:* „Modern Economics" and Politics. Keynesian Economics. 39. old.

[91] *J. Robinson:* Marx and Keynes. Collected Economic Papers. I. köt. 137. old.

tőke összegétől függ, és azért van munkanélküliség, mert elégtelen a tőke ahhoz, hogy az összes potenciálisan elérhető munkát alkalmazza... Ma világméretekben a munkanélküliségnek ez a típusa elsőrendű fontosságú jelenség. Ez fennáll a Kelet elmaradott, túlnépesedett országaiban és — valóban — mindenütt, kivéve a legfejlettebb ipari nemzeteket. És valami ezzel analóg jelent meg újra a háború által sújtott gazdaságokban, ahol a munkanélküliséget a munkához szükséges felszerelésnek és anyagnak a puszta hiánya szüli. Ez a fajta munkanélküliség gyökeresen különbözik attól a munkanélküliségtől, amely a kereslet elégtelenségének a következménye. Úgy tűnik tehát, hogy Marx és Keynes két különböző problémát tárgyal, és mindegyik elmélet megkívánja, hogy a másik kiegészítse."[92]

Joan Robinson véleménye azt a látszatot szüli, mintha Marx a munkanélküliséget a gazdasági elmaradottságból vezette volna le. Ez azonban Marx valóságos álláspontjának a legteljesebb félreértése. Az persze kétségtelen, hogy számos gazdaságilag elmaradott országban a tőkehiány igen nagy méretű, úgynevezett „rejtett" munkanélküliségnek a szülője. De Marx a munkanélküliséget egyáltalán nem abból vezette le, hogy a társadalom nem elég gazdag ahhoz, hogy a szükséges termelési eszközöket a munkások rendelkezésére bocsássa. Hiszen ha ez így lett volna, akkor Marx a munkanélküliségért nem okolhatta volna a tőkés társadalmi rendszert, mivel ebben az esetben nem a fennálló társadalmi viszonyok, hanem általában a gazdasági fejlettség elégtelen színvonala idézné azt elő. Ennek megfelelően Marxnak a kapitalizmus fejlődéséből, a tőke felhalmozódásából arra a következtetésre kellett volna jutnia, hogy a gazdasági fejlettség előrehaladásával együtt a munkanélküliek számának fokozatosan csökkennie kell. Marx valójában azonban éppen az ellenkező előjelű következtetésre jutott: azt hangoztatta, hogy a tőke felhalmozásával, a gazdagság egyre fokozódó

[92] Ugyanott, 141. old.

növekedésével mind erőteljesebbé válik a kapitalizmusban az a tendencia, amely a munkanélküliséget előidézi.

Ugyanígy teljesen alaptalan Robinsonnak az az állítása is, mely szerint Marxnak a foglalkoztatottságról szóló elmélete csak akkor lesz teljes és a mai fejlett ipari országokra is alkalmazható, ha kiegészül Keynes felfogásával. Ez természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem kell a munkanélküliség új jelenségeit tanulmányozni, és hogy ezzel kapcsolatban a marxista közgazdászok kritikai módon ne használhatnák fel a mai polgári közgazdaságtan egyes megállapításait. Robinson szerint Keynes érdeme Marxszal szemben az volt, hogy felvetette a „tényleges kereslet" (effectíve demand) problémáját. A „tényleges kereslet" problémájával történő előhozakodás azonban legfeljebb a vulgáris egyensúlyelmélethez képest jelenthetett előrehaladást, amely lényegében magát a realizálás problémáját is tagadta a kapitalizmusban. De ami a magyarázatot illeti, a keynesizmus semmivel sem bizonyult tudományosabbnak a vulgáris egyensúlyelméletnél.

A „tényleges kereslet" koncepciója — a valóság tényeitől kényszerítve — elismeri a realizálás problémáját és ezzel a válságok *lehetőségét* a kapitalizmusban, de csak azzal a feltételezéssel, hogy *a tőkés gazdaság mechanizmusából ki van kapcsolva az állami beavatkozás.* A keynesizmus a realizálás nehézségeinek és ezzel együtt a munkanélküliségnek az okát is elsősorban abban látja, hogy a tőkés gazdaság spontán működése esetén a jelenkori kapitalizmusban hiányoznak azok a gazdasági ösztönzők, amelyek a tőkéseket jövedelmeik elköltésére — mindenekelőtt beruházásokra — indítanák. Azzal, hogy Keynes és követői a „tényleges kereslet" problémájára rámutattak, a tőkés gazdaság olyan új „modelljének" a szükségességére hívták fel a figyelmet, amelynek tengelyében a burzsoá állam gazdasági intervencionizmusa áll. A burzsoá állam feladata szerintük az, hogy egyrészt közvetve — megfelelő gazdasági ösztönzők alkalmazásával — a tőkéseket a beruházások fokozására indítsa,

másrészt pedig szükség esetén közvetlenül is részt vegyen a kereslet növelésében, mindenekelőtt azon keresztül, hogy — ha kell — maga is részt vállal a beruházásokból. Végső következtetésük: az állam gazdasági beavatkozása megfelelő formáinak kialakításával fel lehet számolni a munkanélküliséget, amit az „elégtelen kereslet" szül.

Keynes és Marx álláspontja között az alapvető eltérés abban van, hogy míg Keynes szerint a munkanélküliség a tőkés rendszer „technikai hibája", amelyet megfelelő gazdaságpolitikával meg lehet szüntetni, addig Marx bebizonyította, hogy a munkanélküliség a kapitalizmusnak szükségszerű velejárója, mivel a tőkés rendszer lényegét alkotó feltételek állandóan újra és újra életre hívják. Keynes számára a tőkés termelési mód mint probléma, nem létezett. A válság, a munkanélküliség szerinte teljesen független a tőkés termelési viszonyoktól. A funkciózavaroknak semmi közük ahhoz a rendszerhez, amely funkcionál. „A szükség és a nyomor problémája és a gazdasági harc az osztályok és nemzetek között semmi más, mint egy szörnyű zűrzavar, egy mulandó és szükségtelen zűrzavar."[93] A gépezet jó — állítja Keynes —, a hiba az, hogy az emberek még nem tanulták meg, hogyan kell helyesen kezelni. Az egész tehát csak intelligencia kérdése, vagyis el kell sajátítani a rendszer működtetésének helyes módszereit és akkor a kapitalizmus minden baja orvosolható anélkül, hogy a kapitalizmust megszüntetnék. Vagyis Keynes a kapitalizmus alternatívája helyett egy gazdaságpolitikai alternatívát kínál a kapitalizmus számára.

A „tényleges kereslet" koncepciója tehát kísérlet arra, hogy a kapitalizmus egyik alapvető problémáját a tőkés rendszer lényegétől elválasztva tárgyalja, és hogy ezzel egyidejűleg elméletileg kidolgozza a tőkés gazdaság mechanizmusának egy olyan új modelljét, amely lehetővé teheti a kapitalizmus funkcionálását a jelenlegi adottságok közepette. Ehhez hozzá kell tenni, hogy baloldali követői ezen a „mo-

[93] *J. M. Keynes:* Essays in Persuasion. London 1931. VII. old.

dellen" belül lényegesen szélesebb hatáskört akarnak az állami beavatkozásnak juttatni, mint amilyent Keynes szükségesnek tartott. Ez azonban csak a részletekben jelent eltérést, az alapelvek közösek. A tapasztalatok igazolják, hogy bár a „tényleges kereslet" koncepciója egyáltalán nem képes a munkanélküliség valóságos okait feltárni, a tőkésállam megnövekedett szerepe mégis jelentősen befolyásolja a foglalkoztatottság alakulását. Anélkül, hogy ezt az új tényezőt figyelembe vennénk, nem lehet a munkanélküliség alakulásának valóságos tendenciáit feltárni a jelenkori kapitalizmusban.

A MUNKANÉLKÜLISÉG ALAKULÁSA A TŐKÉS VILÁGBAN

Marx a munkásosztály helyzetének alakulásában igen fontosnak tartotta a kapitalizmusnak azt a tendenciáját, amely a technikai fejlődést a munkanélküliség növekvő irányzatával kapcsolja össze. A két világháború közötti időszakban teljesen egyértelműen meg lehetett figyelni, hogy ez a tendencia érvényesült. A második világháború utáni időszakban ennek a tendenciának az érvényesülését nemcsak az újratermelési ciklusnak a két világháború közötti időszakától sokban eltérő sajátosságai befolyásolják; hanem a tőkés világ fejlődésének egy sor új adottsága is. Ezek közül a szóban forgó kérdés helyes megítélése szempontjából annak van igen nagy jelentősége, hogy nagyméretű változás megy végbe a foglalkoztatottság struktúrájában a fejlett tőkésországokban. Ezért miután a munkanélküliség számszerű alakulását megvizsgáljuk, külön szemügyre kell venni a foglalkoztatottság szerkezetében végbemenő változások fő vonásait is. Ez annál is fontosabb, mert ezek a változások — mint majd kitűnik — egyáltalán nem függetlenek Marx fenti megállapításainak korunkbeli érvényesülésétől.

A foglalkoztatottság összetételében végbemenő változásokat egyelőre figyelmen kívül hagyva, a marxizmus és a re-

formizmus közti vitát az dönti el, hogy a második világháború utáni időszakban a fejlett tőkésországokban a burzsoá államnak a keynesi módszerek alkalmazásával sikerült-e a munkanélküliséget megszüntetnie, vagy legalábbis jelentéktelen problémává változtatnia. Ennek a kérdésnek a megválaszolásakor elsősorban azoknak az országoknak a tapasztalatait kell elemezni, amelyeknél az időleges ciklikus tényezők hatása legalábbis jelentős mértékben kiszűrhető.

Rövidebb időszakban a munkanélküliség alakulását csak az újratermelési ciklussal szoros összefüggésben lehet vizsgálni. Az újratermelési ciklusra a második világháború utáni időszakban egy sor sajátos tényező nyomta rá a bélyegét, amelyek egyrészt — ha eltérő mértékben is — csaknem valamennyi fő tőkésországban érvényesültek, másrészt viszont ez az érvényesülés *gyakran igen jelentős fáziseltolódással következett be.* Valamennyi országban szerepet játszottak a háború következményei, de ezek a következmények nagyon eltérően hatottak az egyes országok további fejlődésére, főként attól függően, hogy termelési apparátusuk épen, vagy esetleg jelentősen megerősödve került-e ki a háborúból, vagy pedig nagyrészt elpusztulva. A korunkban végbemenő tudományos-technikai forradalom gyökeres változásokat idézett elő mind a termelési eszközöket, mind a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak szerkezetében, egymáshoz való viszonyában, ez a változás azonban az egyes országokban eléggé eltérő időpontokban vette kezdetét és éreztette befolyását. Hasonlóképpen ebben az időszakban vált uralkodóvá a fejlett tőkésországok mezőgazdaságában a gépi termelés, de ez a folyamat egyes országokban már az 1940-es években kezdődött, másokban pedig csak vagy tíz évvel később. A gazdaságot szintén csaknem valamennyi fő tőkésországban *militarizálták,* de ennek kezdőpontjában és méreteiben szintén jelentősek a különbségek. A gazdasági integrációs törekvések hasonlóképpen differenciálóan hatottak a különböző tőkésországokra. Mindennek és egyéb, itt nem említett okoknak a következtében az újratermelési ciklus a má-

sodik világháború után — az egyéb sajátosságok mellett —, igen jelentős fáziseltolódást mutat, ami többek között a munkanélküliség eltérő alakulásában is megmutatkozik. Ennek a fáziseltolódásnak a következménye, hogy az Egyesült Államokkal ellentétben a legfejlettebb nyugat-európai országokban a második világháború után még nem volt ciklikus jellegű újratermelési válság.

Ezzel a véleménnyel szemben inkább azt az álláspontot fogadják el általánosabban, hogy 1957—1958-ban az egész tőkés világgazdaságra kiterjedő újratermelési válság zajlott le, és ebből következik, hogy a ciklus megbomlott egysége lényegében helyreállt. Így például a marxista közgazdászok 1962-es moszkvai értekezletén tartott vitaindító előadásában Arzumanjan kijelentette: „... amikor 1957-ben az Egyesült Államokban válság kezdődött, fokozatosan hatalmába kerítette az egész tőkés világgazdaságot. A tőkés termelés és kereskedelem görbéje annak arányában, ahogyan a válság egyre újabb tőkésországokra terjedt ki, meredeken esni kezdett."[94] Arzumanjan mint összefoglaló adatra, arra hivatkozott, hogy 1958-ban a megelőző évhez képest, a kapitalista világban az ipari termelés 2,48, az export pedig 1,53 százalékkal csökkent.

A ciklikus újratermelési válság a gazdasági jelenségek egész sorát foglalja magába, de ezeken belül meghatározó jelentősége kétségkívül a termelés *viszonylag tartós* és *viszonylag nagyméretű* csökkenésének van. Az ipari termelésnek 2,5, az exportnak 1,5 százalékos csökkenését azonban aligha lehet erőteljes túlzás nélkül „meredek esésnek" nevezni. Ha a termelés ilyen méretű csökkenését is ciklikus újratermelési válságnak nevezzük, akkor ez a kifejezés minden határozott értelmét, lényegét elveszti. Valójában ezek az adatok azt mutatják, hogy 1958-ban, *az egész tőkés világot tekintve*, a termelés bizonyos megtorpanása, pangása, visszaesése következett be.

[94] *A. A. Arzumanjan:* A mai kapitalizmus problémái. Kossuth Könyvkiadó 1963. 53. old.

A termelés méretei a legfontosabb tőkésországok közül csak az Egyesült Államokban csökkentek olyan mértékben és ezzel együtt a gazdasági visszaesés egyéb fontos mutatói is itt jelentkeztek olyan nyilvánvaló formában, hogy ebben az országban joggal beszélhetünk ciklikus újratermelési válságról. Ha a termelésnek az Egyesült Államokban bekövetkezett csökkenésétől eltekintünk, akkor 1958-ban a tőkés világ többi részében a termelés nem csökkent, hanem valamelyest emelkedett. Bármennyire is döntő az Egyesült Államok szerepe a tőkés világgazdaságban, a kettőt mégsem szabad azonosítani egymással. Kétségtelen, hogy az Egyesült Államokban lezajlott túltermelési válság éreztette hatását az egész tőkés világra: stagnáláshoz, a fejlődés ütemének csökkenéséhez vezetett a többi fejlett tőkésországban, s különösen súlyosan érintette a fejlődő országok helyzetét a tőkés világgazdaságban. De a termelés a fő tőkésországok közül egyedül az Egyesült Államokban esett jelentős mértékben, Angliában, Japánban és Kanadában lényegében stagnált, Nyugat-Németországban, Franciaországban és Olaszországban, ha lassabban is, de tovább növekedett, tehát itt csak a termelés növekedésének üteme csökkent. Aligha van értelme ciklikus túltermelési válságról beszélni az egész tőkés világgazdaságban, ha a fő tőkésországok közül egyedül az Egyesült Államokban csökkent nagyobb mértékben a termelés. Az természetesen igaz, hogy a két rendszer versenyének jelenlegi feltételei között a stagnálás és a lassúbb ütemű fejlődés is igen veszélyes a kapitalizmusra nézve. Ebből azonban még egyáltalán nem következik, hogy el lehet tekinteni a gazdasági jelenségek minőségi differenciálásától, és hogy a stagnálást, valamint a lassúbb ütemű fejlődést a túltermelési válsággal lehet azonosítani.

Az újratermelési ciklusnak az előbb említett sajátosságai visszatükröződnek abban is, ahogy a munkanélküliség az egyes tőkésországokban alakult. Ezt világosan mutatják a munkanélküliségről szóló adatok. (Lásd 1. sz. táblázat.)

Az adatok világosan arról tanúskodnak, hogy az újrater-

1 sz. táblázat

*A teljes munkanélküliek száma**

(ezer főben)

Ország	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Egyesült Államok	1932	1870	3578	2904	2822	2936	4681	3813	3931	4806	4000
Olaszország	1850	1947	1959	1913	1937	1757	1759	1680	1546	1407	1200
NSZK	1379	1259	1221	928	761	662	683	480	237	161	136
Japán	370	450	590	680	640	526	560	580	430	390	430
Anglia	463	380	318	265	287	347	501	512	393	377	500
Franciaország	132	180	183	159	110	80	93	140	131	112	115
Kanada	155	162	247	244	196	274	432	373	448	469	400

* Monthly Bulletin of Statistics. 1958 március. 18—20. old., és 1962 december. 13—15. old. (Az 1962-es adatok előzetesek. — *R. G.*)

melési ciklus sajátosságainak megfelelően a munkanélküliség alakulásában a fő tőkésországokat tekintve két irányzat figyelhető meg. Azokban az országokban, amelyeket nem, vagy csak kevéssé sújtott a háború és amelyekben a korunkra jellemző tudományos-technikai forradalom vívmányai viszonylag hamar benyomultak a termelésbe, ahol a mezőgazdaságban az áttérés a gépi termelésre hamarább kezdetét vette és a gazdaságot korábban és nagyobb méretekben militarizálták stb., azokban az országokban az 1950-es évek közepétől kezdve a munkanélküliség *növekedésének* határozott *tendenciája* figyelhető meg. Ide tartozik az említett országok közül az Egyesült Államok, Kanada és részben Anglia. Azokban az országokban viszont, amelyekben az említett folyamatok később indultak meg, az 1950-es évek közepétől kezdve a munkanélküliség *csökkenésének* az irányzata mutatkozik meg. Az országoknak ebbe a csoportjába a vezető tőkésországok közül elsősorban Nyugat-Németország és Olaszország, valamint Japán és Franciaország tartozik.

Az országok e két csoportjának a munkanélküliségét összehasonlítva világosan kitűnik, hogy a kétfajta irányzatnak lényegében a ciklus fáziseltolódásával összefüggő okai vannak. Ugyanazok a folyamatok az országok egyik csoportjában előbb, a másikban később segítették elő a foglalkoztatottság növekedését. Amiből az is kitűnik, hogy a jelenkori kapitalizmusnak — a reformista állításokkal ellentétben — az állami beavatkozással korántsem sikerült megteremtenie a „teljes foglalkoztatottság" végleges fenntartásának módszereit. A kapitalizmusnak nem sikerült korunkban sem úrrá lennie sem a termelés ciklikus jellegén és ennek a munkanélküliségre gyakorolt hatásán, sem pedig azokon a tényezőkön, amelyek a kapitalizmus általános válságának korszakában a krónikus munkanélküliség tendenciáját előidézik. (A kép teljességében történő megrajzolásához hozzá tartozna a munkanélküliség számbavétele a gazdaságilag elmaradott országokban is. Az erre vonatkozó hivatalos statisztikák azonban még tájékoztató jellegűeknek sem igen tekinthetők, mivel teljesen figyelmen kívül hagyják az ezekben az országokban roppant méretű agrártúlnépesedésből származó „rejtett" munkanélküliséget.)

Amint kimerült a föllendülést előidéző ideiglenes tényezők hatása, azonnal szétoszlottak azok az illúziók is, amelyek a foglalkoztatottság állandóan magas színvonalának a fenntartását a keynesi módszerek felhasználásával megoldottnak tekintették. Walter Lippmann írta ezzel kapcsolatban a következőket: „Az elmúlt tíz évben három recesszió volt és a munkanélküliség mindegyik felgyógyulás után magasabb szinten állt, mint az azt megelőző helyreállás után. Ezek a tények azt mutatják, hogy az elmúlt években az amerikai gazdaság inkább távolodott a teljes foglalkoztatottságtól, mint közeledett hozzá."[95] Az amerikai szakszervezeti szövetség vezetősége, az AFL—CIO végrehajtó bizottsága 1961. augusztus 13-i nyilatkozatában kijelentette, hogy az elmúlt 57 hónapban az amerikai gazdaság egyszer

[95] New York Herald Tribune, 1963. március 15.

sem volt olyan helyzetben, amelyben a teljes foglalkoztatottságot akár csak megközelíthették volna. Nem sokkal bizakodóbb a vélemény Angliában sem. „A munkanélküliség — írta a »Times« — most a legmagasabb szinten van 1959 kezdete óta; az új évben új háború utáni csúcsot érhet el."[96] A „Times" megállapítása igaznak bizonyult: az 1959 januári 666 000-rel szemben 1963 februárjában a munkanélküliek száma elérte a 930 000-et, a háború utáni legmagasabb szintet.

Ami az Egyesült Államok vezetőit joggal nyugtalanítja, az nem egyszerűen a munkanélküliek magas száma, hanem a munkanélküliség *növekvő tendenciája.* Az előbbi adatokból kitűnik, hogy a munkanélküliek száma minden gazdasági visszaesés mélypontján felülmúlta a megelőzőét: 1958-ban magasabb volt, mint 1954-ben, és 1961-ben magasabb, mint 1958-ban, pedig ekkor a visszaesés kevésbé volt súlyos. De ez a növekedési tendencia a „felgyógyulási periódusokra" is vonatkozik. És ez az, amit különösen veszélyesnek tartanak. Kennedy elnök erről így nyilatkozott: „Az 1957 júliusát megelőző évtizedben a munkanélküliség aránya ritkán múlta felül a 4 százalékot. Az azóta eltelt 64 hónapban 5 százalék fölött maradt, és jelenleg 6,1 százalék."[97]

Pedig a hivatalos adatok csak részben jelzik a munkanélküliség okozta probléma igazi súlyát. Az amerikai statisztikák ugyanis csak azokat tüntetik fel a munkanélküliek között, akik egy héten 14 óránál kevesebbet dolgoznak és akik bejegyeztetik magukat a munkát keresők sorába. Hogy ez mennyire kisebbíti a valóságos problémákat, arra jellemző Walter Reuthernek, az AFL—CIO alelnökének a megjegyzése. A szakszervezeti vezető arra hívta fel a figyelmet, hogy a nagyobb munkanélküliség idején főként az idősebb dolgozók közül sokan annyira reménytelennek látják helyzetüket, hogy nem is jelentkeznek munkáért, következésképpen ezeket a statisztika sem tünteti fel a munkanélküliek között. Hasonlóképpen igen nagy a heti 14 óránál töb-

[96] The Times, 1962. december 5.

[97] New York Herald Tribune, 1963. március 14.

bet dolgozó *részleges munkanélküliek* száma. 1961-ben például a 4 806 000 teljes munkanélküli mellett a heti 15-től 34 órát dolgozó részleges munkanélküliek száma 8 767 000 volt.[98] A hivatalos statisztika elégtelenségére mutatott rá W. Willard Wirtz is, a Kennedy-kormány munkaügyi minisztere: „Megbízható becslések azt mutatják, hogy az 1962-es év alatt megközelítőleg 14 millió férfi és nő volt egy bizonyos ideig munka nélkül ... A havi kimutatásokban nem szereplő tények: 1. a munkanélküliség a lakosság nagyon nagy hányadát érinti, bizonyos mértékig csaknem egyötödét a munkaerőnek; 2. a munkanélküliség túlságosan állandó körülménnyé válik a férfiak és nők egy csoportja számára."[99] Ugyanitt a munkanélküliségről mint az ország legkomolyabb gazdasági problémájáról beszélt.

A helyzetet tovább súlyosbítja az a körülmény, hogy az elmúlt évtizedben a munkanélküliség *átlagos időtartama* is csaknem folyamatosan nőtt. A munkanélküliség átlagos ideje — hetekben — az elmúlt évtizedben a következőképpen változott:[100]

1953	8,1	1958	13,8
1954	11,7	1959	14,5
1955	13,2	1960	12,8
1956	11,3	1961	15,5
1957	10,4	1962 március	16,5

További rendkívül fontos vonása a munkanélküliség alakulásának az Egyesült Államokban a legutóbbi időszakban, hogy állandóan növekszik azoknak a dolgozóknak a száma és részaránya, akik *krónikusan munkanélküliek*. Ennek a problémának a súlyosságára mutat, hogy az Egyesült Államok Országos Tervbizottságának egy 1961-ben készült tanulmánya külön, részletesen foglalkozott ezzel. E tanulmány elkészítésében a legnagyobb amerikai monopóliumok képvi-

[98] Lásd: Monthly Labour Rewiew, 1963 január. 86. old.
[99] New York Herald Tribune, 1963. május 21.
[100] Statistical Abstract of the United States 1962. 217. old.

selői is részt vettek. A tanulmány a krónikus vagy strukturális munkanélküliséget megkülönbözteti az úgynevezett „súrlódásos" munkanélküliségtől, amit a munkahelyváltoztatással kapcsolatos rövid ideig tartó munkaerővándorlás idéz elő, valamint a ciklikus munkanélküliségtől, amely a gazdasági fejlődés időszakos visszaeséseivel kapcsolatos. A tanulmány azoknak az időpontoknak az adatait hasonlítja össze, amikor az amerikai gazdaság a bekövetkezett válság után eljutott a „felgyógyulási periódus" csúcsára, vagyis amikor a munkanélküliek száma az elmúlt évtized három különböző típusú visszaesése után a legalacsonyabb volt. Ennek alapján megállapítja, hogy míg 1953 harmadik negyedében a krónikusan munkanélküliek száma kevesebb volt 0,5 milliónál, addig ez a szám 1956 negyedik negyedében 1,5 millióra, 1960 első negyedére pedig mintegy 2 millióra emelkedett és az összes munkaerőnek 3,2 százaléka tartozott ezek közé. Ezekhez a számokhoz a tanulmány a következő megjegyzést fűzte: „Ezeknek az adatoknak az állandó növekedése az elmúlt évtizedben nyilvánvaló és nyugtalanító."[101]

A kanadai helyzet — már csak a két ország gazdasága közötti rendkívül szoros kapcsolat folytán is — nagyjában-egészében azonos az Egyesült Államokéval. Bár kisebb mértékben, kevésbé intenzíven, de a legutóbbi időben érezhetően jelentkezett a krónikus munkanélküliség tendenciája Angliában is. Erre mutatott rá többek között Michael Shanks cikke: „Biztosan feltételezhetjük, hogy a munkanélküliség gyors növekedése az elmúlt néhány hónapban megdöbbentette és meglepte a kormányt éppúgy, mint bárki mást... Mert a brit gazdaság szembetűnő paradoxona, hogy a munkanélküliség és a termelés együtt emelkedtek... Az Egyesült Királyságban februárban az ipari termelés kezdett rendbe jönni, ezért a munkanélküliségnek most csökkennie kellene. A valóságban azonban ennek éppen az ellenkezője történik. Mindez határozott hasonlóságot mutat azzal a proble-

[101] The Rise of Chronic Unemployment. A Statement by the NPA Board of Trustees and Standing Committees. Washington 1961. 7. old.

mával, amellyel Kennedy elnök »Új határ« emberei találkoztak az Egyesült Államokban. Ott a termelés figyelemre méltó emelkedése nem tudta csökkenteni a munkanélküliséget, és a legutóbbi hónapban az Egyesült Államokban 500 000-rel több volt a munkanélküli, bár az ipari termelés változatlan maradt."[102]

Ez a fejtegetés már rámutat arra a problémára, amelyet a jövő szempontjából joggal nevezhetnek a legnyugtalanítóbbnak a legfejlettebb tőkésországokban. Ez a probléma az a hatás, amelyet a korunkban végbemenő tudományos-technikai forradalom a munkanélküliség alakulására gyakorol.

A legfejlettebb tőkésországokban egyre erőteljesebb az ellentmondás a tudományos-technikai fejlődés viharos üteme és a termelés növekedésének igen alacsony és az elmúlt évtizedben csökkenő irányzatot mutató, gyakran a stagnáláshoz közel álló mérete között. Ebben fejeződik ki a legszembetűnőbben az a tény, hogy a tőkés termelési viszonyok milyen szűk lehetőséget nyújtanak azoknak a kedvező feltételeknek a valóra váltásában, amelyeket korunk tudományos-technikai fejlődése nyújt a termelőerők számára. Ennek az ellentmondásnak az egyik legfontosabb megnyilvánulása, hogy a termelékenység néhány legfejlettebb kapitalista országban és különösen az Egyesült Államokban az utóbbi években azonos ütemben növekszik a termeléssel, sőt mindinkább gyorsabban emelkedik annál. Ez azt jelenti, hogy a termelés növekedésével nem emelkedik, hanem inkább csökken a termelésben közvetlenül foglalkoztatottak száma.

A második világháború utáni időszak egyik igen fontos vonása, hogy a termelés és a foglalkoztatottság növekedési rátája egyre gyorsabban elszakad egymástól. Az AFL—CIO által „A gazdasági fejlődés irányelvei" címmel kiadott brosúra megállapította, hogy az 1949 októberével kezdődő időszakban a foglalkoztatottság 1 százalékos növekedésének a termelés 1,78 százalékos emelkedése felelt meg. Az 1954

[102] The Financial Times, 1962. december 12.

augusztusával kezdődő időszakban a megfelelő arány 2,3, az 1958 áprilisával kezdődő időszakban pedig 3,23 százalék volt. Ha már most ehhez hozzávesszük, hogy a termelés átlagos évi növekedési üteme lassul és egyre inkább elmarad a termelékenység növekedésétől, akkor világossá válik az a fenyegető ellentmondás, amely a technikai fejlődés és a foglalkoztatottság követelményei között — ha az egyes országokban jelenleg eltérő mértékben is — fennáll a jelenkori kapitalizmusban.

Napjainkban már a burzsoázia sok képviselője is kénytelen különféle formában hangot adni ennek az ellentmondásnak. A krónikus munkanélküliségről szóló említett tanulmány szerzői például a következőket állapították meg: „A krónikus munkanélküliség hagyományos okaihoz most hozzá kell tenni a technológiai munkanélküliség fenyegetését, amely az automatizálásból és hasonló technikai fejlődésből származik."[103] Az angol John Billers az automatizálás következményeiről így ír: „Elfogadott tényként teret engedtünk számos teljesen félrevezető és széles körben szétkürtölt kitalálásnak az automatizálásról. E kitalálások között legroszszabb az a hiedelem, hogy az automatizálás nem sok munkakört fog megszüntetni. A statisztikák hűvös számadatai azonban mindenkinek megmutatják, mi az automatizálás ára. Az Egyesült Államokban az 1955—1958 közötti hároméves időszakban a termelékenység emelkedett, a produktív munkások száma pedig 13,5 millióról 11,9 millióra csökkent... Egy másik hiedelem, amit sutba kell dobnunk, az, hogy az automatizálás következtében állásukat vesztett munkásokat át lehet helyezni és be lehet tanítani más munkára... Teljesen naiv az az elképzelés, hogy a munkások nemcsak irányíthatják a gépeket, hanem munkaalkalmat is találhatnak a karbantartás és a javítás területén. A kemény igazság azonban azt mutatja, hogy a kezdeti üzemzavarok után viszonylag csekély karbantartó munkálatokra van szükség."[104]

[103] The Rise of Chronic Unemployment. 2. old.
[104] The Sunday Times, 1962. szeptember 30.

A korunkban végbemenő tudományos-technikai forradalom és a munkanélküliség fokozódásának tendenciája közti összefüggés teljesebb megértése elengedhetetlenül szükségessé teszi annak a változásnak a számbavételét is, amely a foglalkoztatottság szerkezetében megy végbe a fejlett tőkésországokban.

VÁLTOZÁSOK A FOGLALKOZTATOTTSÁG STRUKTÚRÁJÁBAN

Az előbbi idézetek, amelyek burzsoá szerzők véleményét fejezik ki, teljesen egyértelműen tanúskodnak a marxizmus mellett: a kapitalizmusban a technikai fejlődéstől elválaszthatatlan a munkanélküliség növekedésének *a tendenciája*. Ezen természetesen a burzsoá államnak a termelésbe történő mind nagyobb méretű beavatkozása, amely a modern burzsoá közgazdaságtan által javasolt módszerek felhasználásán alapul, sem tud változtatni. Az állammonopolista kapitalizmus uralmának viszonyai között, vagyis a jelenkori kapitalizmusban azonban a munkanélküliség növekedésének a tendenciája korántsem juthat olyan „tiszta formában" érvényre, mint akár a két világháború közti időszakban. Ezért ennek a tendenciának a hatása napjainkban nemcsak a munkanélküliek számának az alakulásában mutatkozik meg, hanem abban is, hogy *a fejlett tőkésországokban olyan foglalkoztatottsági struktúra alakul ki, amelyben állandóan csökken a termelésben közvetlenül részt vevő dolgozók aránya, s ennek megfelelően növekszik a termeléssel közvetlenül kapcsolatban nem levő, improduktív rétegek hányada.* Ebben a változásban természetesen szerepet játszanak a termelőerők bizonyos új fejlődési követelményei, a társadalmi munkamegosztás által életre hívott új társadalmi szükségletek is, de rendkívül fontos benne az a befolyás, amelyet az állammonopolista kapitalizmus a foglalkoztatottság szerkezetére gyakorolt.

2. sz. táblázat

*A foglalkoztatottság szerkezetének alakulása az Egyesült Államokban a második világháború után nemzetgazdasági áganként, a mezőgazdaság nélkül**

(százalékban)

A fő csoportok	1945	1948	1950	1953	1955	1957	1959	1961
Feldolgozó ipar	38,2	34,5	33,5	34,7	33,1	32,2	31,1	30,1
Kitermelő ipar	2,1	2,2	2,0	1,7	1,6	1,6	1,3	1,2
Szállítási és községgazdálkodás	9,7	9,3	8,9	8,5	8,1	8,0	7,5	7,2
Építőipar	2,8	4,9	5,1	5,3	5,5	5,3	5,3	5,2
Kereskedelem, szolgáltatások, pénzügyi rendszer, állami hivatalok	47,2	49,1	50,5	49,8	51,7	52,9	54,8	56,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* The Economic Almanach 1962. 42. old.

A táblázat adataiból vitathatatlanul kitűnik, hogy a foglalkoztatottság struktúrája a második világháború utáni időszakban lényegesen módosult. A foglalkoztatottak aránya valamennyi termelő-ágazatban — az építőipar kivételével — csökkent. A foglalkoztatottak hányadának a növekedése az építőiparban annak tudható be, hogy a háború alatt az építkezések nagymértékben csökkentek. De az építőiparban is csak 1955-ig tartott ez az emelkedés. 1955 óta az építőipari foglalkoztatottság részaránya is stagnál, sőt lassan visszaesik. Az egész folyamat előrehaladása szempontjából döntő fontosságú feldolgozóiparban a háborút közvetlenül követő évektől eltekintve különösen az 1957—1958-as válság idején és az azutáni években gyorsult meg ez a folyamat és tart jelenleg is. A feldolgozó iparon *belül* is csök-

kent a munkások részaránya az alkalmazottakéhoz képest, mivel a technikai fejlődés következményei *jelenleg* még őket érintik a legközvetlenebbül. 1959 januárjában az Egyesült Államok feldolgozó iparában 11,9 millió munkás ugyanannyit termelt, mint 1957 áprilisában 13,1 millió. A kieső 1,2 millió munkást a műszaki fejlődés feleslegessé tette a kapitalisták számára. 1959 áprilisában az ipar össztermelése 8,7 százalékkal nőtt 1958 áprilisához képest, a foglalkoztatottság viszont csak 2,5 százalékkal.

Mindez arról tanúskodik, hogy bár a termelés bővítésének természeti korlátai nincsenek, az Egyesült Államok iparában is egyre inkább érvényre jut az a tendencia, amely a mezőgazdaságban már régen uralkodik, az tudniillik, hogy a termelékenység gyorsabban növekszik, mint a termelés, és ez nemcsak a termelésben részt vevő dolgozók arányának viszonylagos, hanem számuk abszolút csökkenését is előidézi. A mezőgazdasági lakosság létszáma az Egyesült Államokban 1945 és 1961 között több mint 10 millióval lett kisebb. Az iparon belül a kitermelő ipar már viszonylag régóta követi a mezőgazdaság példáját, amennyiben az itt dolgozók létszáma folyamatosan abszolúte csökken. A legutóbbi években azzal, hogy a termelés növekedési üteme lelassult, ez a tendencia már a feldolgozó ipar munkáslétszámának alakulásában is érvényre jut. Bármilyen sok tényező is hat a foglalkoztatottság alakulására korunkban az iparilag fejlett országokban, ez az utóbbi tendencia egyértelműen a kapitalizmus parazita, rothadó jellegének a megnyilvánulása.

A mai kapitalizmus parazita, rothadó jellegének egyik legfontosabb mutatója, hogy a legfejlettebb kapitalista országok jelentős részében már nemcsak a munkások részesedése a nemzeti jövedelemből, a munkabérnek a nemzeti jövedelmen belüli hányada csökken, hanem az értéktöbbletnek a felhalmozásra fordított részaránya is. A tőkés termelés fejlődése így újabb „hibás kört" hoz létre. A termelés növekedésének a lelassulása a gyors technikai fejlődés viszonyai között erősíti a munkanélküliség fokozódásának a tendenciá-

ját. A megtermelt értéktöbbletnek viszont egyre nagyobb hányadát nem felhalmozásra, produktív és a társadalom számára szükséges munkahelyek megteremtésére fordítják, hanem kizárólag olyan kiadásokra, amelyeknek egyedüli funkciója az idejétmúlt tőkés rendszer társadalmi bázisának erősítése, fennállásának meghosszabbítása.

Az állammonopolista kapitalizmus hatása a foglalkoztatottságra az Egyesült Államokban mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy egyre növekszik azoknak a száma, akik az anyagi termelésben nem vesznek részt, sőt semmiféle társadalmilag hasznos tevékenységet nem folytatnak. A burzsoáziának a kapitalizmus ilyenfajta fenntartási költségeit — mindenekelőtt a militarizáció és az állami bürokrácia növekedésével kapcsolatos kiadásokat — az értéktöbbletből kell megfizetnie. Ezek a terhek azonban végeredményben nem a burzsoáziát, hanem a munkásosztályt nyomják. A „hagyományos költségeken" kívül a dolgozók vállára nehezednek a jelenkori kapitalizmus parazita, rothadó jellegéből fakadó kiadások is.[105]

A jelenkori kapitalizmus feltételei között tehát a technikai fejlődés és a munkanélküliség növekvő tendenciája közötti, a marxizmus által feltárt összefüggés sok tekintetben torzított formában jelenik meg. Ez az összefüggés nemcsak a munkanélküliek számának emelkedésében jelentkezik, hanem abban is, hogy a foglalkoztatottakon belül nő azoknak a száma, akiknek a munkakörét az állammonopolista kapitalizmus térhódítása és uralkodóvá válása teremtette meg, amely a jelenkori kapitalizmus parazita voltát még magasabb fokra emelte. Vagyis a mai kapitalizmusban a foglalkoztatottak között számosan vannak olyanok, akik a kapitalizmus megelőző szakaszaiban a munkanélküliek számát szaporították volna. Ezek a rétegek annyiban hasonlítanak a munkanél-

[105] Mindennek részletesebb kifejtését lásd Molnár Ferenc: „Az újratermelési ciklus formaváltozása az Egyesült Államokban" című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1963 január.

küliekhez, hogy semmiféle társadalmilag hasznos tevékenységet nem végeznek. Abban viszont különböznek tőlük, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemnek összehasonlíthatatlanul nagyobb részét használják fel. Az kétségkívüli tény, hogy a burzsoázia számára sokkal kevésbé látszik veszélyesnek, ha a munkanélküliek helyett az ilyen rétegek szaporodnak. A valóságban azonban a foglalkoztatottságnak ezt a fajta növelését egyrészt igen drágán kell megfizetnie a kapitalizmusnak, másrészt pedig — hosszabb időszakban, a két rendszer versenyének a viszonyai között — a megtermelt nemzeti jövedelemnek ilyenfaja elfecsérlése semmivel sem kevésbé veszélyes a kapitalizmusra nézve, mint a munkanélküliek számának növekedése.

Parazita rétegek — a burzsoázián kívül is — természetesen a kapitalizmus megelőző időszakaiban, sőt az imperializmus korszaka előtt is voltak. Erre, valamint társadalmi funkciójukra Ricardót bírálva már Marx rámutatott. „Amit elfelejtett kiemelni, az az egyik oldalon a munkások, a másik oldalon a tőkés és földtulajdonos között középen álló és egyre nagyobb terjedelemben, nagyrészt közvetlenül a jövedelemből táplálkozó középosztályoknak az állandó gyarapodása, akik teherként nehezednek a dolgozó alapzatra és a felső tízezer társadalmi biztonságát és hatalmát gyarapítják."[106]

Ebből az idézetből is kitűnik: Marxnak egyáltalán nem az volt az álláspontja, hogy a kapitalizmus fejlődésével az úgynevezett középrétegeknek el kell tűnniük, mint ahogy azt a reformizmus csaknem valamennyi képviselője neki tulajdonítja. Marx csak arról beszélt, hogy a *kisárutermelő* középrétegek fokozatos visszaszorulása szükségszerű a tőkekoncentráció következtében. Ennek a rétegnek a visszaszorulását egyébként már a modern reformizmus is általában elismeri. Az a marxizmus számára sohasem volt kétséges, hogy

[106] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Második rész. Kossuth Könyvkiadó 1961. 537—538. old.

a különféle alkalmazotti, értelmiségi rétegek súlyának, hányadának a kapitalizmus fejlődésével nőnie kell.

Természetesen nem volna helyes Marx előbbi idézetét úgy értelmezni, hogy aszerint az alkalmazotti és értelmiségi rétegek súlyának mindenféle növekedése erősíti a kapitalizmus társadalmi bázisát. A kapitalizmus fejlődése során az e rétegekhez tartozóknak a többsége — társadalmi helyzetét tekintve — inkább közelebb, mint távolabb került az ipari proletariátushoz, s lényegében egy osztályt alkot vele. De azt is figyelembe kell venni, hogy ezek a rétegek sokkal nagyobb mértékben differenciálódtak, mint az ipari proletariátus, s ezért társadalmilag korántsem alkotnak olyan homogén csoportot. Ezeknek a rétegeknek egy részére feltétlenül érvényes Marx idézett megállapítása, hogy tudniillik számuk növekedése a dolgozókat terheli és a burzsoázia társadalmi biztonságát erősíti. Az állammonopolista kapitalizmus rendszerének kiépítésével a burzsoázia koruńkban kétségkívül tudatosan arra is törekszik, hogy komolyan megingott helyzetét különféle kivételezett csoportok létrehozásával is erősítse.

Mindebből következik, hogy az állammonopolista kapitalizmus uralmának feltételei között a munkanélküliség növekedésének a tendenciája sok vonatkozásban eltorzítva jut érvényre. A burzsoázia államának hatásában fokozódó befolyása a foglalkoztatottság alakulására azt tükrözi, hogy a jelenkori kapitalizmus már nem képes arra, hogy olyan mértékű munkanélküliséget elviseljen, mint a két világháború közti időszakban. A munkanélküliség növekedésének tendenciája — ha az ideiglenes tényezők hatásától eltekintünk — számos fejlett kapitalista országban „tiszta formában" is megmutatkozik, vagyis az állami beavatkozás ellenére megvannak és erősödnek e tendencia hagyományos megnyilvánulási formái is. A monopolista burzsoázia államának a befolyása a foglalkoztatottságra egyrészt ugyan bizonyos fokig gátolja a munkanélküliek számának emelkedését, másrészt viszont növeli a tőkés társadalom parazita jellegű kiadásait.

A nemzeti jövedelem mind nagyobb hányadának a társadalom számára szükséges befektetésektől improduktív célokra történő elvonása azzal a következménnyel jár, hogy ismételten létrejön a „hibás kör": a parazita fogyasztás növekedése lelassítja a kapitalizmus fejlődését, a termelés lassú növekedése a gyors technikai fejlődés viszonyai között nem teremt elég munkaalkalmat, az ennek következtében megnövekedett munkanélküliség pedig a parazita jellegű kiadások további fokozására ösztönöz. Ebből a „hibás körből" a szóban forgó kapitalista országok csak különlegesen kedvező körülmények hatására és csak időlegesen tudnak kitörni. Ezért ha a két világháború közti időszakéhoz hasonló méretű válság és munkanélküliség az állammonopolista kapitalizmus adott viszonyai között valószínűtlennek tűnik is, annál inkább valószínű és előre látható, hogy a stagnálás *tendenciája* egyre inkább erősödik, a pangás és a lassú fejlődés időszakai meghosszabbodnak az újratermelési ciklusban.

KÉPES-E A KAPITALIZMUS VÉGET VETNI A TÖMEGEK NYOMORÁNAK?

A kapitalista világgazdaság objektív törvényszerűsége a tőkésországok egyenlőtlen fejlődése. Ebből következik, hogy a tőkés gazdaság törvényei — éppen a nagymértékben különböző történelmi feltételek folytán — igen eltérő formában, a konkrét történelmi adottságoknak megfelelő sajátosságokkal érvényesülnek. A reformizmus abból a tényből, hogy egyes fejlett, különlegesen kedvező történelmi feltételek között kifejlődött tőkésországok dolgozóinak, illetve azok egyes csoportjainak, kitartó harcukkal hosszabb időszakot tekintve is sikerült életszínvonaluk viszonylag jelentős és többé-kevésbé folyamatos — természetesen nem visszaesések nélküli — javulását elérni, azt a következtetést vonja le, hogy megfelelő feltételek között a kapitalizmusban véglegesen és teljesen fel lehet számolni a dolgozó tömegek

nyomorát. A dogmatizmus viszont elhanyagolja a történelmi feltételek eltérő voltából adódó sajátosságoknak a figyelembevételét, következésképpen képtelen megmagyarázni azt a kétségtelen tényt, hogy miért gyakorol *jelentős* és főként *tartós* befolyást a burzsoá és a reformista ideológia számos tőkésország munkásmozgalmára.

Azt, hogy a dolgozó tömegek helyzete hogyan alakul a kapitalizmusban, természetesen nem lehet néhány legfejlettebb tőkésország alapján megítélni, hiszen ezeknek az országoknak a lakossága csak a töredéke a tőkés világ összlakosságának. De még ha a reformizmussal a maga választotta területen vesszük is fel a harcot, akkor is egyértelműen kiderül, hogy a kapitalizmustól elválaszthatatlan az a tendencia, amely a dolgozók jelentős része nyomorának a *fenntartására,* esetenként pedig a már elért életszínvonalnak a csökkentésére irányul, nem is említve itt a „szociális értelemben vett nyomor" növekedését.

Az Egyesült Államok, mint a legfejlettebb és a leggazdagabb tőkésország a kapitalizmus „mintaállamainak" sorában is különleges helyet foglal el. A burzsoá és a reformista ideológia különböző képviselői erre az országra szoktak hivatkozni, mint olyan országra, amelynek „tapasztalata feltárja a marxista elmélet logikájában meglevő nyilvánvaló tévedéseket"[107] — amint azt az amerikai kapitalizmus egyik legelterjedtebb propagandakiáltványa állítja. Az egyesült államokbeli helyzetnek erre az állítólagos vonatkozására hivatkozva állítja Sternberg a következőket: „... az amerikai kapitalizmus bebizonyította, hogy a mi mai technikai fejlődésünk mellett lehetséges elhárítani a szegénységet. Az amerikai kapitalizmus bebizonyította: lehetséges, hogy egy állam lakossága a középosztály színvonalán álló jövedelmet érjen el, és ezt nem elsősorban a jövedelem újraelosztásával, hanem a termelés növekedésével, a termelékenység fokozásával érje el... Az amerikai kapitalizmus fejlődése egé-

[107] The Economy of the American People, 1961 október. 171. old.

szen alapvető pontokon nem a marxi várakozásoknak megfelelően ment végbe, hanem — úgy látszik — azokkal éppen ellentétes módon."[108] Browder pedig a következőket jelenti ki: „Aligha túlzás azt mondani, hogy Amerika számára inkább a magas bérek, mint az elszegényedés volt a tőkés felhalmozás »abszolút, általános törvénye«." Browder szerint a tömegek nyomora nem a kapitalizmusnak, hanem az európai országokban hosszú ideig fennmaradó feudális maradványoknak volt a következménye, amelyek az Egyesült Államokban nem léteztek. Marxnak az amerikai fejlődés sajátosságairól szóló megállapításaihoz a következő „bíráló" megjegyzést fűzte: „Marx mégsem vonta le soha ezekből a tényekből azt a nyilvánvaló következtetést, hogy *a tőkének a bérek feletti despotizmusa inkább a félfeudális maradványoknak a következménye, mint a tőkés gazdaság »tiszta« feltételeinek.*"[109]

Marx a XIX. század közepén hangoztatta, hogy a szabad földek és a krónikus munkaerőhiány következtében a kapitalizmus fejlődésének feltételei Amerikában sokkal kedvezőbbek voltak mint Európában, s ez a körülmény abban is megmutatkozott, hogy az amerikai bérmunkások sokkal magasabb munkabéreket tudtak maguknak kivívni, mint európai osztálytársaik. Ez volt a tömeges kivándorlás alapja. Marx feltételezte, hogy ez a különlegesen kedvező helyzet viszonylag hamar véget ér és ezzel megszűnik az amerikai és az európai munkások bérszínvonalában meglevő különbség is.

Valójában a tömeges kivándorlás feltételei tovább fennálltak, mint ahogy azt Marx feltételezte. Ez a folyamat lényegében az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban zárult le. Ez a korszak az amerikai kapitalizmus viharos ütemű fejlődésének időszaka, amit az említett kedvező körülmények tettek lehetővé. A múlt századra vonatkozó statisztikai adatok ugyan eléggé megbízhatatlanok, még-

[108] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. 62. és 64. old.
[109] *E. Browder:* Marx and America. 24. és 59. old.

is ezek egyértelműen bizonyítják, hogy a szóban forgó periódusban a fejlődés különlegesen gyors volt az Egyesült Államokban. Ezek szerint az adatok szerint 1860 és 1913 között az ipari termelés az Egyesült Államokban tizenkétszeresére, a leggyorsabban fejlődő európai kapitalista országban, Németországban, hétszeresére, Franciaországban négyszeresére, Angliában pedig háromszorosára emelkedett. Vagyis az amerikai termelés fejlődési üteme csaknem a kétszerese volt a németországinak, háromszorosan múlta felül a francia és négyszeresen az angol ipar termelésének növekedési ütemét. A Marx által említett különlegesen kedvező feltételekből származó fölény tehát lényegében egészen az első világháborúig érvényesült.

Az imperializmus korszakában az amerikai kapitalizmusnak az előbbiek során említett kedvező adottságai az első világháborúig fokozatosan kimerültek. A tőke- és munkaerőhiányt a kapitalizmus általános válságának korszakában a krónikussá vált tőke- és munkaerő-felesleg váltotta fel. Ennek ellenére nem következett be a Marx által leírt folyamat: az amerikai és az európai bérszínvonal közti különbség nem egyenlítődött ki. Ebben olyan új tényezők játszottak szerepet, amelyekről Marx saját korában nem láthatta előre, hogy a fejlődésnek ezen a fokán létrejönnek. Ezeknek az új tényezőknek a következtében az amerikai kapitalizmus a tőkés világgazdaságban az első világháborút megelőző időszakban megszerzett pozícióját nemcsak megőrizte, hanem sok vonatkozásban meg is erősítette. Az új körülmények természetesen az amerikai munkásosztály viszonylagos bérszínvonalának alakulására is rányomták bélyegüket. A dogmatikus szemlélet képviselői lényegében figyelmen kívül hagyják ezeket az új tényezőket, s azt igyekeznek bizonyítani, hogy Marx említett megállapítását a történelmi tények igazolják. Márpedig éppen a marxizmus lényegéből következik, hogy minden megállapítás érvényessége meghatározott feltételekhez kapcsolódik, s amennyiben ezek a feltételek megváltoznak, a megállapítást is módosítani kell.

A társadalmi össztermék alakulásáról az Egyesült Államokban az imperializmus korszakában a következő adatok adnak képet:[110]

3. sz. táblázat

Tízéves periódusok	1929-es értékű dollár milliárdban	Index	Népesedési index
1891—1900	294	100,0	100,0
1901—1910	455	154,8	120,6
1911—1920	603	205,1	143,4
1921—1930	838	285,0	165,4
1931—1940	843	286,7	181,9
1941—1950	1493	507,8	201,4

Az adatoknak ez a tízéves csoportosítása bizonyos mértékig gátolja a végbement változások pontos értékelését. A Marx által említett különleges tényezők befolyása az első világháború előtt kimerült. Ezt az adatok éppen a tízéves periodizálás miatt nem mutatják, az adatsor nem mutat törést. A növekedés látszólagos folyamatosságát (bár ezen belül ténylegesen volt törés) azonban új tényezők, mindenekelőtt az első világháború és következményei tették lehetővé. A törés emiatt csak az 1931—1940-es dekádban vált nyilvánvalóvá. Ez volt az első évtized az amerikai kapitalizmus történetében, amikor a társadalmi össztermék a megelőző időszak színvonalán maradt, sőt, az egy főre jutó társadalmi össztermék — a népességnek a termelésnél gyorsabb ütemű szaporodása következtében — még csökkent is a megelőző periódushoz képest. Ebben az időszakban Marx előrelátása

[110] Lásd: *F. C. Mills:* Productivity and Economic Progress. New York 1953.

teljesen igazolódott: amennyiben nem léptek volna fel új, a XIX. század közepén előre nem látható események, az amerikai kapitalizmus előnyös helyzetét nem tarthatta volna tovább fenn. Ezt világosan mutatta a termelés növekedésének nagyméretű lelassulása, a rendkívüli méretű munkanélküliség és kapacitás-kihasználatlanság a két világháború közti időszakban. A fejlődésnek ezt a tendenciáját csak a második világháború változtatta meg.

Mindez részben feleletet ad a következő kérdésre is: mi tette lehetővé, hogy az amerikai kapitalizmus az imperializmus korszakában a maga különleges pozícióját a tőkés világgazdaságban nemcsak fenn tudta tartani, hanem sok vonatkozásban meg is tudta erősíteni. Erre a kérdésre a feleletet mindenekelőtt az az eltérő hatás adja meg, amelyet a két világháború és következményei az Egyesült Államokra, illetve a többi vezető tőkésországra gyakoroltak. Míg az első világháború a legtöbb hadviselő országban — és különösen az Egyesült Államokkal addig még leginkább lépést tartó Németországban — a gazdasági élet nagyarányú leromlásához vezetett, addig Amerikában lehetővé tette a termelés gyors növekedését, a monopoltőkések rendkívüli méretű meggazdagodását. A háború következtében nagyon megerősödött az Egyesült Államok helyzete a kapitalista világgazdaságban és ez lehetővé tette, hogy versenytársai rovására tovább terjeszkedjen az 1920-as években.

Még szembetűnőbben hatott a második világháború az Egyesült Államok, illetve a többi tőkésország fejlődésére. Az Egyesült Államokban a háború vetett véget az évtizedes pangásnak és tette lehetővé, hogy az amerikai ipari termelés a háború utáni évben mintegy 50 százalékkal haladja meg a háborút megelőző év termelési színvonalát. Ugyanekkor Angliában a termelés 10, Franciaországban 24, Németországban több mint 50, Japánban pedig 70 százalékkal csökkent. Az Egyesült Államok részesedése a tőkés világ ipari termelésében az 1937-es 41,4 százalékról 1948-ig 56,4 százalékra

emelkedett, a tőkés világ exportjában pedig az 1937. évi 14 százalékról 1947-ben 33 százalékra nőtt.[111]

Egyes szerzők az itt kifejtett álláspontnak szemben azt vallják, hogy a XIX. század végétől fordulat következett be az Egyesült Államok munkásosztályának helyzetében. Erről Kuzminov, Marx ismertetett álláspontjára hivatkozva, a következőket írja: „A XIX. század végén eltűntek az Egyesült Államok munkapiacának azok a sajátosságai, amelyek a munkabér ismert növekedését meghatározták... a XX. század folyamán az Egyesült Államokban a reálbér mozgásában fordulópont következett be, és mind nagyobb mértékben nyilvánult meg a csökkenés tendenciája."[112] Könyvének végén Kuzminov megjegyzi, hogy mivel a háborúk kevésbé sújtották ezt az országot, lehetséges, hogy a munkásosztály életszínvonala lassabban csökkent az Egyesült Államokban, mint a többi kapitalista országban. A Kuzminov által közölt adatok szerint 1958-ban a reálbérek az Egyesült Államokban több mint 30 százalékkal alatta maradtak a századforduló reálbérszintjének, míg a munka termelékenysége legalább 100 százalékkal nőtt ugyanebben az időszakban.

Egészen másként értékelte az amerikai kapitalizmus XX. századbeli adottságainak a munkabér alakulására gyakorolt hatását az Egyesült Államok Kommunista Pártjának nemrég elhunyt elnöke, William Foster. Szerinte egyes fejlett tőkésországokban — főként az Egyesült Államokban — a viszonylag hosszabb ideig fennálló kedvezőbb feltételek lehetővé tették, hogy a munkásosztálynak legalább egy része viszonylag tartósan megjavítsa életszínvonalát. Erről a következőket írta: „A jelzett korlátozott javulás a reálbérben és az életszínvonalban, ami főként a szakképzett és a legjobban szervezett munkások életviszonyaiban következik be, egy hosszú időtartamú irányzatot mutat a főbb kapitalista ország-

[111] Lásd: *Varga Jenő:* A XX. század kapitalizmusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 79., 81. és 85. old.

[112] *I. I. Kuzminov:* Obnyiscsanyije trudjascsihszja pri kapitalizme. 149. old.

gokban... Az amerikai munkások, főként a szakképzett és jól szervezett csoportok, jelentékeny hasznot húztak az előbb jelzett korlátozott javulási irányzatból. A munka- és életviszonyok az amerikai munkásosztály széles rétegei számára különösen az elmúlt fél évszázadban javultak meg jelentékenyen."[113] Kuzminov — mint láttuk — azt állította, hogy az amerikai munkások reálbére a századforduló óta több mint 30 százalékkal csökkent, Foster szerint viszont az 1950-es években mintegy 50 százalékkal múlta felül a századforduló színvonalát.

Amikor szembeszállunk az amerikai munkásosztály helyzetét idealizáló burzsoá és reformista nézetekkel, egyben el kell határolnunk magunkat az egyesült államokbeli helyzet rendkívül egysíkú, leegyszerűsített szemléletétől, amely szóradikalizmusa ellenére inkább a reformizmus malmára hajtja a vizet, mint cáfolja azt. E felfogás képviselői egyáltalában nem képesek feltárni annak a tényleges okát, hogy az amerikai munkásosztály jelenleg még csaknem teljesen a burzsoázia ideológiai és politikai befolyása alatt áll, még nagyobb mértékben, mint a két világháború közötti időszakban, illetve ezt a helyzetet tisztára szubjektív okokkal próbálják magyarázni. Természetesen a szubjektív tényezők szerepet játszottak ennek a helyzetnek a bekövetkezésében, az alapvető okot azonban *az amerikai kapitalizmus fejlődésének bizonyos, már említett sajátosságaiban kell keresni.* Erről William Foster — összefüggésben az Egyesült Államok Kommunista Pártja 1956—1957-es belső problémáival — az alábbiakat írta: „A párt válságát elősegítő első, legfőbb objektív tényező az amerikai imperializmus hosszan tartó sikereinek mérgező hatása volt. Az Egyesült Államok 1940-től kezdve, főként a második világháború és az azt követő újjáépítés eredményeképpen példátlan ipari fellendülést ért meg, s emellett a dolgozók foglalkoztatottsága viszonylag stabil volt.

[113] *W. Z. Foster:* Karl Marx and Mass Impoverishment. Political Affairs, 1956 november. 36. és 37. old.

Ezenfelül a burzsoázia kénytelen volt a munkásosztály jelentős részének gazdasági körülményeit megjavítani, aránylag könnyen lehetett magasabb bért kivívni stb. Ez a helyzet szülte a munkások körében a virágzással kapcsolatos szívós illúziókat, melyek politikai közönyösségben, »a jóléti állam«, a »népi kapitalizmus« stb. eszméiben nyilvánultak meg. Ezek az illúziók összességükben azt a reményt ébresztették, hogy nem lesz több gazdasági válság, hogy a tömeges munkanélküliség már a múlté, hogy a kapitalizmus automatikusan »jó kormánnyal« rendelkező, haladó rendszerré alakul át, hogy nincs szükség a szocializmusra stb."[114]

Az Egyesült Államokban tehát a különlegesen kedvező történelmi feltételek, valamint a munkásosztály szívós harca együttesen lehetővé tették, hogy a dolgozók viszonylag széles rétegeinek életviszonyai jelentős mértékben megjavuljanak, és a többi tőkésország dolgozóinak életszínvonalához képest lényegesen magasabb életszínvonalat érjenek el. Ezek a különlegesen kedvező történelmi adottságok azonban nem változtatnak azon, hogy az amerikai munkásosztály helyzetét is *végső fokon* ugyanazok a törvényszerűségek határozzák meg, mint a többi tőkésország munkásaiét, vagyis osztálycselekvésük végső indítékai és következményei sem lehetnek mások. Az amerikai kapitalizmus „kivételezettségéről" szóló revizionista elméletek éppoly helytelenek, mint az amerikai fejlődés tényleges sajátosságait elvető — vagy csak formálisan elismerő — sematikus, dogmatikus felfogás.

Azt az állítást, hogy az Egyesült Államoknak a XX. században is sikerült éppen az előbbiek során vázolt okok következtében fenntartania a maga előnyös pozícióját a tőkés világgazdaság fejlődésében, igazolják az egy főre jutó nemzeti jövedelemnek a — természetesen csak nagyon megközelítő pontosságú — összehasonlítása a különböző fejlett tőkésor-

[114] A revizionizmus a legfőbb veszély. Kossuth Könyvkiadó 1959. 104—105. old.

országok között. Ez az összehasonlítás a következő képet mutatja (dollárban):[115]

Egyesült Államok	2722
Kanada	1983
Svájc	1510
Ausztrália	1424
Anglia	1272
Franciaország	1146
Nyugat-Németország . . .	1140
Hollandia	898
Olaszország	578

Ebből az összehasonlításból is kitűnik, hogy az Egyesült Államok még a gazdaságilag élenjáró tőkésországok között sem tekinthető tipikus esetnek, mivel a gazdasági fejlettség színvonalát tekintve mintegy két-háromszorosan múlja felül még a legfejlettebb európai kapitalista országokat is. A kapitalizmus ebben az országban érte el fejlettségének legmagasabb fokát, éppen ezért a nagy tömegek szegénysége és nyomora itt semmiképpen sem tekinthető „természeti csapásnak", hanem csakis olyan jelenségnek, amelynek *kizárólag* a fennálló társadalmi viszonyokban gyökeredző okai vannak.

Eisenhower elnök hivatalba lépésekor 1953 januárjában előterjesztett gazdasági jelentése 4000 dollárban jelölte meg azt a színvonalat, amelynek elérése szerinte lehetővé tenné valamennyi amerikai család részére, hogy „a középosztálynak megfelelő" életnívót elérje, és ezzel a szegénység az Egyesült Államokban végleg eltűnne. Az elnöknek ez a jelentése tíz évben jelölte meg azt az időt, amely alatt ezt a feladatot meg lehet oldani. „Tíz éven belül minden 4000 dolláron aluli jövedelemmel rendelkező család jövedelmét fel lehet emelni a 4000 dolláros színvonalra (a jelenlegi árakon számolva), és ezen felül minden új család számára a teljes foglal-

[115] **Lásd:** The Economy of the American People. 34. old. A számításokat 1961-ben végezték el.

koztatottság alapján hasonló magas jövedelem biztosítható. Azt a célt kell kitűznünk, hogy az amerikai életszínvonal a következő tíz évben erre a pontra emelkedjen."[116]

Tekintettel arra, hogy az elnök által szükségesnek vélt tíz év már lejárt, arra lehetne következtetni, hogy az Egyesült Államok legalább egészen közel került a kitűzött célhoz. Erről azonban szó sincs. A valóságban úgy áll a helyzet, hogy az Egyesült Államok nem jutott sokkal közelebb ehhez a célhoz, lényegében jelenleg is nagyjában ott tart, ahol tíz évvel ezelőtt.

Kétségtelen, hogy az egy családra jutó *átlagos* jövedelem az elmúlt évtizedben viszonylag jelentősen nőtt az Egyesült Államokban. Ez a növekedés azonban rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg a különböző jövedelmi kategóriák között. Ezért nincs különösebb jogosultsága annak, hogy az *átlagos jövedelem* alakulására hivatkozzanak az Egyesült Államokban. Ezt még az amerikai keynesisták vezére és az amerikai kapitalizmus egyik legfőbb dicsőítője, Hansen is kénytelen beismerni. A következőket írta ezzel kapcsolatban: „A mi sokat beharangozott *átlagos* jövedelmünk valóban az irigység tárgya még a magas színvonalon álló országokban is, de gyakran csodálkozást vált ki abban, aki megismeri az átlagos jövedelem körüli hihetetlen nagymérvű szóródást és a legalsó tized jövedelmét. Mi nemcsak a történelmileg legszélesebb ciklikus kilengések országa vagyunk; minket úgy ismernek, mint ahol a jövedelmi osztályok közti szóródások a legszélsőségesebbek, különösen a skála alján."[117]

A jövedelmek elosztásának nagyfokú egyenlőtlensége folytán az elmúlt évtized gazdasági fejlődése a legkisebb mértékben a legalacsonyabb jövedelműek helyzetét érintette. L. Keyserling, Truman elnök volt gazdasági tanácsadója a következőket állapította meg: „A 4000 dollárnál kisebb jövedelmű családok száma az Egyesült Államokban ma ugyan-

[116] The Economic Report of the President, 1953 január. 25. old.

[117] *A. H. Hansen:* The American Economy. New York 1957. 142. old.

annyi, mint 1953-ban volt. Ez azt jelenti, hogy valóban semmi sem történt az emberek szegénységének megszüntetéséért."[118] S ha a hivatalos amerikai statisztika ennél árnyalatnyilag kevésbé sötét képet fest is a helyzetről, ez nem változtat azon, hogy semmiféle lényeges változás nem következett be az említett rétegek helyzetében. A hivatalos statisztikai adatok szerint 1955-ben a családok 50 százalékának a jövedelme alatta maradt a 4000 dollárnak, 1960-ban pedig — a dollár vásárlóerejének kb. 8 százalékos csökkenését figyelembe véve — a családoknak mintegy 42 százaléka tartozott a 4000 dolláron aluli jövedelmi kategóriába.[119] S ha a jelenlegi helyzetet pontosan tükröző adat még nem is áll rendelkezésre, azt nem lehet kétségbe vonni, hogy a tízéves periódus letelte után az amerikai családoknak még mintegy 40 százaléka nem éri el azt a színvonalat, amelyet az Egyesült Államok volt elnöke a szegénység megszüntetéséhez elengedhetetlennek tartott. És az is kétségtelen, hogy ennek a kudarcnak kizárólag a mai amerikai társadalmi rendszerben gyökeredző okai vannak.

Ez évben (1963) látott napvilágot az amerikai munkaügyi statisztikai hivatal jelentése az alacsonyabb jövedelmű családok helyzetéről. Ez a jelentés igen sok illúziót oszlatott szét, melyek az elmúlt évtized amerikai gazdasági fejlődésének következményeiről terjedtek el. Nem véletlen tehát, hogy a jelentés nagy visszhangra talált a burzsoá sajtóban. Az angol „Times" például „Minden öt amerikai közül egy szegénységben él — A »bőség társadalma« adatai elavultak" címmel külön nagy cikkben foglalkozott a jelentéssel. A cikk egyebek között a következő figyelemre méltó megállapításokat tartalmazta: „A hivatalos statisztikai adatok szerint minden ötödik amerikai szegénységben él és még sokkal többen nélkülöznek. Mindent egybevetve 77 millió ember vagy szegény, vagy nincs számára biztosítva a megfelelő életszín-

[118] Progressiv. 1960 november.

[119] Lásd: Statistical Abstract of the United States 1962. 327. és 343. old.

vonal. A szegénység relatív fogalom, de a rendelkezésre álló adatok igen hatásosak és Galbraith professzor bizonyára pontatlan volt, amikor a »Bőség társadalma« című művét megírta. Legtöbb átlagos statisztikai adata elavult. Noha az amerikai társadalom kiegyenlítődési folyamata mindig ingadozásokon, nagy eltéréseken keresztül haladt előre, jelenlegi menetének irányzata sem nyújt sok reményt a mielőbbi javulásra... Ezekben az években a jövedelem megoszlása — amelyet hosszú ideig az amerikai rendszer büszkeségének tartottak — valójában kezdett kevéssé egyenlővé válni. A szegények és a nélkülözők részesedése az összes személyes jövedelemből csökkent, mint ahogy azoknak a száma is csökkent, akik a harmadik jövedelmi kategóriába tartoznak, azaz évi 6000 és 7500 dollár közötti összeget keresnek. Ha a szegény nem is vált szegényebbé, a gazdag biztosan gazdagabb lett. És ez az a fejlemény, amely a közgazdászokat aggasztja. Jóllehet sokakat nyilván meglep az, hogy minden ötödik amerikai nem táplálkozik megfelelően, ez az arány magasabb volt akkor, amikor Franklin Roosevelt hatalomra került. Az utóbbi években — miközben a nemzeti jövedelem óriási mértékben növekedett — a kiegyenlítési folyamat lelassult. Veszélyben forog az ország társadalmi felépítése."[120]

1959-ben jelentés készült az Egyesült Államok Kongresszusának gazdasági bizottsága számára az alacsony jövedelmű családok helyzetéről. A jelentés szerzője alacsony jövedelműeknek azokat a négytagú családokat tartotta, amelyeknek az egyesített jövedelme 1957-ben nem múlta felül a 2500 dollárt. A besoroláskor ehhez arányította az ennél nagyobb vagy kisebb létszámú családok, illetve egyének jövedelmét. 1957-ben ezeknek együttes száma 32,2 millió volt. Ezt az „alacsony jövedelmi csoportot" a szerző szerint a következő fő kategóriák alkották: négerek, 65 évnél idősebbek, csak női keresővel rendelkező családok, valamint az ala-

[120] The Times, 1963. április 19.

csony iskolázottságúak.[121] A szerző által említettekhez — mint külön kategóriákat — még hozzá lehet venni a mezőgazdasági dolgozók jelentős részét, valamint a depressziós körzetek lakóinak nagy hányadát. Ez az elhatárolás természetesen nem teljesen pontos, hiszen egyes személyek egyszerre több kategóriába is tartozhatnak. Mégis érdemes ezeket a kategóriákat külön is figyelembe venni.

A négerkérdés megoldása az Egyesült Államokban korántsem pusztán jogi probléma, mint ahogyan az a politikai harcok felszínén gyakran megjelenik. A faji megkülönböztetés egyúttal a dolgozó négerek fokozottabb kizsákmányolásának is eszköze. Az Egyesült Államokban a néger lakosság egy főre jutó átlagos jövedelme az elmúlt évtizedben átlagosan mintegy 40 százalékkal alacsonyabb volt, mint a fehér lakosságé. 1960-ban a fehér családok évi átlagos jövedelme 5835 dollár volt, a négereké 3233 dollár. 2000 dolláron aluli jövedelemhez a fehér családoknak 11, a négerekének 31,7 százaléka jutott. Ezen belül az 1000 dolláron aluli jövedelműek között a megfelelő arány 4,1, illetve 13,4 százalék volt. 10 000 dollár feletti jövedelemmel a fehér családoknak 15,3, viszont a néger családoknak csak 4,9 százaléka rendelkezett.[122] 1957-ben az előbb felsorolt szempontok szerint „alacsony jövedelmi csoportba" sorolt 32,2 millió személy közül 6,4 millió volt a néger. A néger családok az összes családoknak 10 százalékát alkották, a 2000 dollárnál alacsonyabb jövedelmű családoknak viszont 22 százalékát tették ki.[123] A négereknek nemcsak az alacsony jövedelműek között jóval nagyobb a számarányukhoz viszonyított hányaduk, hanem a munkanélküliek sorában is. 1961 februárjában — szezonálisan nem kiigazítva — a munkanélküliek aránya egészében 8,1 százalék volt. Ezen belül a fehér munkásoknak

[121] Lásd: *R. J. Lampman:* The Low Income Population and Economic Growth. Washington 1959. 12. old.

[122] Lásd: Statistical Abstract of the United States 1962. 334. old.

[123] Lásd: *R. J. Lampman:* The Low Income Population and Economic Growth. 8. és 12. old.

7,3, a néger munkásoknak pedig 15 százaléka volt munka nélkül, vagyis több mint kétszerese a fehérekének. Ugyanez érvényes a munkanélküliség hosszára is: 1961 februárjában minden 1000 polgári munkaerőből 53 néger volt olyan — szemben a 22 fehérrel —, aki már több mint 15 hete keresett munkát.[124]

Az átlagosnál jóval alacsonyabb jövedelemhez jutnak a farmerek — különösen ha egy vékony felső rétegtől eltekintünk —, valamint általában a mezőgazdasági munkások. A második világháború alatt és után az áttérés a gépi termelésre rendkívül meggyorsította a föld- és a tőkekoncentrációt és ezzel együtt a kisebb farmerek tönkremenetelének a folyamatát. 1945-ben a mezőgazdasági népesség még felülmúlta a 25 milliót, viszont 1961-ben száma már kevesebb mint 15 millióra csökkent. A mezőgazdasági lakosság hányada az összlakosságban ugyanebben az időszakban 18,8 százalékról 8,1 százalékra csökkent. Az elmúlt évtizedben az Egyesült Államokban az összes nagyobb társadalmi csoportok közül egyedül a farmerek *összjövedelme* esett: 1950-ben még 14 milliárd, 1960-ban pedig csak 11,9 milliárd dollár volt.[125] Az amerikai ártámogatási rendszer főként a teljes egészében piacra termelő nagygazdaságokat segítette, s úgyszólván alig a legrosszabb helyzetben levő farmerek csoportját. Erről egy amerikai szerző, L. Soth, a következőket írta: „Nem találtuk meg a mezőgazdaságban a krónikus nyomor felszámolásának az útját. Az állami intézkedések azt segítik, hogy a gazdagabbak még gazdagabbakká váljanak... Az ártámogatási intézkedések alig segítik azokat, akik keveset termelnek piacra. Legalább 1 millió azoknak a családoknak a száma, akik 75 százalékát elfogyasztják annak, amit termelnek."[126]

A munkanélküliség növekvő irányzata miatt azoknak a nagy része, akik kénytelenek a mezőgazdaságot elhagyni,

[124] Lásd: The Rise of Chronic Unemployment. 8. és 12. old.
[125] Lásd: Statistical Abstract of the United States 1962. 608. és 630. old.
[126] *L. Soth:* Farm Trouble. Princeton 1957. 84. old.

képtelenek máshol állandó munkát találni. Ennek megfelelően az Egyesült Államok mezőgazdasági lakosságának gyors csökkenésével egyidőben az úgynevezett „inséges mezőgazdasági körzetekben" a lakosság száma 1950 és 1960 között 29,8 millióról 30,7 millióra nőtt.[127]

Még a farmereknél is súlyosabb a mezőgazdasági munkások helyzete. Ezeknek a száma — családtagok nélkül — 1958-ban 2,3 millió volt. Az amerikai Munkaügyi Minisztérium egyik széles körben terjesztett kiadványa szerint átlagos órabérük 1958-ban 76 cent volt, vagyis jóval alacsonyabb az ipari munkások szabályozott 1 dolláros minimális órabérénél. (Ugyanebben az évben az Egyesült Államok feldolgozó iparában a termelőmunkások átlagos órabére 2,13 dollár volt.) A déli államokban ez az összeg alig múlta felül az 50 centet. Emellett a mezőgazdasági munkásokat évente sokkal rövidebb ideig foglalkoztatják, mint az ipari dolgozókat. A mezőgazdasági munkások legalább annyira szenvednek az elégtelen foglalkoztatottság, mint az alacsony bérek miatt. 1957-ben egy mezőgazdasági munkást átlagosan 144 napig foglalkoztattak. Az amerikai agrárproletár összes mezőgazdasági és nem mezőgazdasági forrásból származó átlagjövedelme 892 dollár volt, kevesebb, mint a fele a *fizikai létfenntartás* legalacsonyabban megállapított összegének. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy az Egyesült Államok sok államában a gyermek-munkát tiltó és a gyermekmunkást védelmező intézkedések nem érvényesek a mezőgazdasági dolgozókra. 42 államban semmiféle korlátozó intézkedés sincs, de például New Jersey államban 12, Utah-ban pedig tíz évben állapították meg a gyermekeknek azt az életkorát, amelyen túl alkalmazni lehet őket a mezőgazdaságban. Ezek a viszonyok a XIX. század első felének Angliájára emlékeztetnek, még akkor is, ha a lakosságnak jóval kisebb hányadát érintik is. Mindezek olyan tényei az Egyesült Államok jelenlegi életének, amelyeket az „amerikai életformáról" szóló végtelen számú

[127] Lásd: The Economic Report of the President, 1961 január. 106. old.

kiadvány — ők tudják miért — sohasem szokott megemlíteni. Az Egyesült Államok Munkaügyi Minisztériumának az előbbi adatokat tartalmazó kiadványa a vándorló, munkát kereső mezőgazdasági munkások helyzetét összefoglalóan a következőképpen jellemzi: „Bár a munkaerő fontos részét alkotják, a vándorló munkások az amerikai népnek a legkevésbé privilegizált részéhez tartoznak. Szenvednek attól, hogy nincsenek állandóan foglalkoztatva, az alacsony bérektől, a rossz utazási viszonyoktól, a rossz lakáshelyzettől, a gyermekmunkával való visszaélésektől; elégtelen a nevelés, a gyermekekről történő gondoskodás, nem megfelelőek az egészségügyi és jóléti szolgáltatások . . ."[128]

Az átlagos életkor emelkedésével együtt növekszik az idősebb dolgozók száma és részaránya, s alapvető létfenntartási problémáik megoldatlansága folytán egyre súlyosabb helyzetbe kerülnek. Az előbb idézett kiadvány ezzel kapcsolatban megállapítja: „. . . az idősebb népesség rendelkezésére álló munkahelyek száma nem tart lépést számuk növekedésével . . . A legtöbb munkaadó az új munkások felvételekor a korhatárt 35—45 évre, vagy még alacsonyabbra nyomja."[129] A 65. évnél idősebbek 1957-ben az egész lakosságnak 8,5 százalékát alkották, viszont a legalacsonyabb jövedelmi csoportba tartozóknak 25 százaléka került ki közülük, a 32,2 millióból mintegy 8 millió.[130] Hosszú évek statisztikai adatai szerint a munkanélküliség 35—45 év között a legalacsonyabb, és fokozatosan nő a 45. év után. Ha a 35. éven felüli női és a 45. éven felüli férfimunkások elvesztik állásukat, nagyon nehezen találnak újat. A 65. életéven felüli személyek (számuk 1956-ban körülbelül 16 millió volt) 36 százaléka nem jutott saját jövedelemhez, 38 százaléknak a jövedelme nem érte el az 1000 dollárt, 11 százaléké 1000—2000

[128] The American Workers' Fact Book. United States Department of Labor. 1960. 134—142. old.

[129] Ugyanott, 145. old.

[130] *R. J. Lampman:* The Low Income Population and Economic Growth. 6—7. old.

dollár között mozgott és csak 15 százaléka szerez évente 2000 dollárnál nagyobb jövedelmet. Azoknak a 65. éven felüli személyeknek, akik elhagyták munkájukat, 56 százaléka kényszerből vonult vissza, mivel állását elvesztette és nem talált újat.[131] Figyelembe kell venni, hogy a társadalombiztosítás és a nyugdíjrendszer az Egyesült Államokban még az európai tőkésországokéhoz képest is nagyon elmaradott.

A legrosszabb helyzetben levő családok egy jelentős részében nő a család fő keresője (eltartója). Lampman már többször idézett tanulmányában leírta, hogy míg az összes családoknak csak 10 százalékában van női családfő, addig a 2000 dollárnál alacsonyabb jövedelemmel rendelkező családokénak 24 százalékában. Azoknak a családoknak, amelyekben nő a családfő, nem kevesebb mint 38 százaléka tartozik ebbe a kategóriába. Az ezekhez a családokhoz tartozó összes személyek száma 8 millió körül van. Ennek a helyzetnek az okára fényt vet az alábbi összehasonlítás: 1960-ban egy férfidolgozó évi átlagos jövedelme 4081 dollár volt, egy női dolgozóé pedig 1262 dollár, vagyis kevesebb, mint egyharmada a férfidolgozóénak.[132]

Végül érdemes röviden külön is megemlékezni az úgynevezett „depressziós körzetek" dolgozóinak a helyzetéről. Ezek azok a helyek, ahol az átlagos munkanélküliség két-háromszorosa az országos átlagénak, ahol a munkanélküliség átlagos ideje is sokszorosan felülmúlja az országos átlagot. Ezeknek a dolgozóknak a helyzetét még az ipari fellendülés periódusai sem változtatják meg lényegesen, mivel ezeknek a területeknek a gazdaságát az ilyen föllendülés nem, vagy alig érinti. Ezekhez a körzetekhez tartoznak — a már említett mezőgazdasági területek mellett — már több mint egy évtizede bizonyos hagyományos és már régóta stagnáló, sőt visszafejlődő iparágak központjai, többek között a szénbányászaté és a textiliparé, és az utóbbi időben egyre gyakrab-

[131] Lásd: Labor Fact Book. 13. köt. New York 1957. 42—43. old.
[132] Lásd: Statistical Abstract of the United States 1962. 334. old.

ban jellemez ez a helyzet egyes acélipari — és más ipari — központokat is.

*

Mindezek a megállapítások az Egyesült Államok dolgozóinak egyes kategóriáiról és azok helyzetéről *kizárólag a hivatalos amerikai statisztikai adatokra támaszkodtak.* Az adatokból levont következtetések *sehol sem mentek túl azon a határon, amelyet ezek az adatok eleve magukban foglaltak.* Ahhoz, hogy a kép pontosabb legyen, szükség lett volna ezeknek az adatoknak a kritikai felülvizsgálatára és értelmezésére. A cél azonban nem az volt, hogy itt a szegénység és a nyomor pontos mértékét megállapítsuk, hanem csak annak a bebizonyítása, hogy a dolgozók jelentős tömegei a legfejlettebb és leggazdagabb tőkésországban sem tudtak megszabadulni a nyomortól, a munkanélküliségtől, a nélkülözéstől, melyek a kapitalizmus elkerülhetetlen velejárói. Ezt a tényt a hivatalos amerikai statisztikai adatok önmagukban is egyértelműen bizonyítják.

A MUNKAERŐ ÉRTÉKÉT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK ÉS A REÁLBÉR ALAKULÁSA

A munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetének megítélésében igen nagy fontossága van annak, hogy a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat fejlődése során melyek azok a fő tényezők, amelyek a munkaerő értékváltozását és ennek az értékváltozásnak a történelmi tendenciáját meghatározzák. Ehhez a problémához szorosan kapcsolódik az a kérdés, hogy milyen törvényszerűségeknek megfelelően, hogyan alakul a kapitalizmusban a munkásosztály reálbére, mivel ez életszínvonalának legfontosabb mutatója.

A marxizmus — ellentétben a reformizmussal — mindig hangoztatta, hogy a munkásosztály helyzetét nem lehet azoktól a társadalmi körülményektől függetlenül megítélni, amelyek között él. „Szükségleteink... — írta Marx — a társadalomból fakadnak; tehát a társadalmon, nem pedig kielégítésük tárgyain mérjük őket. Mivel társadalmi természetűek, természetük viszonylagos."[133] *Mivel a munkásosztály szükségletei társadalmi természetűek, ezért társadalmi helyzetének mércéje nem lehet pusztán a fizikai létfenntartásra szolgáló eszközök mennyisége. A munkásosztály társadalmi helyzetének megítélésekor tekintetbe kell venni az általa kivívott életszínvonalnak a viszonyát a társadalmi szükségleteknek a társadalom gazdasági és kulturális fejlődése során létrehozott általános színvonalához és ezzel összefüggésben a burzsoáziához viszonyított részesedését a társadalom által megtermelt anyagi javakból.* Bár a kapitalizmusban benne rejlik az a tendencia, hogy a munkás szükségleteit a fizikai létfenntartásra redukálja, a munkásosztály azonban ebbe nem nyugodhat és nem is nyugszik bele, hanem harcával igyekszik elérni, hogy a társadalom fejlődése által létrehozott új szükségleteket maga is kielégíthesse. A kapitalizmus fejlődésének egyik jellemzője, hogy fokozódik az ellentmondás a munkásosztály anyagi helyzete és a társadalmi szükségletek színvonala között, s ez a szociális nyomor növekedésének egyik fő kifejezője a kapitalizmusban.

A kapitalizmus fejlődésének objektív feltételei törvényszerűen oda vezetnek, hogy a munkásosztály szükségleti színvonala emelkedik. „... A kapitalizmus fejlődése és a »piac« növekedése közötti kölcsönös viszony taglalása során — írta Lenin — nem szabad szem elől téveszteni azt a kétségtelen igazságot, hogy a kapitalizmus fejlődésével elkerülhetetlenül emelkedik az egész lakosság és a munkásproletariátus szük-

[133] *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 70. old.

ségleti színvonala. Ez az emelkedés általában abból ered, hogy gyakoribbá válik a termékek kicserélése, s ez a városok és falvak, különböző földrajzi vidékek stb. lakosainak sűrűbb érintkezésére vezet. Ugyanerre vezet az a tény is, hogy a munkásproletariátus nagy tömegekben, összezsúfoltan él, ezért erősödik az öntudata és emberi méltóságérzete, és lehetővé válik számára, hogy sikeresen harcoljon a tőkés rend harácsoló tendenciái ellen. A szükségletek növekedésének ez a törvénye teljes erővel mutatkozott Európa történetében; hasonlítsuk össze például a XVIII. század végének és a XIX. század végének francia proletariátusát, vagy az 1840-es évek és napjaink angol munkásosztályát."[134] A szükségleti színvonal emelkedésének ez a törvénye az egyik fontos tényező, amely meghatározza a munkaerő értékének a változását a kapitalizmusban. Az új szükségletek bekerülését a munkaerő értékének alkotó részei közé a kapitalizmus fejlődésének objektív feltételei követelik meg, de a munkásosztály csak szervezett harcával vívhatja ki, hogy ezek a szükségletek ténylegesen is a munkaerő értékének alkotórészeivé váljanak.

A kapitalizmus fejlődése azonban nemcsak a munkásosztály szükségleti színvonalának emelkedését vonja törvényszerűen maga után, hanem az ellentmondás éleződését is előidézi a munkásosztály helyzete és a társadalmi szükségletek színvonala között, és ezzel együtt társadalmi helyzetének romlását, a szociális nyomor növekedését is. Ez a folyamat végbemegy még abban az esetben is, ha a munkásosztály anyagi helyzete javul, a munkabér viszonylag gyorsan növekszik. A munkásosztály a kapitalizmusban lényegében nem vívhat ki a munkaerő értékénél, illetve annak történelmi, vagy szociális eleménél magasabb szükségleti színvonalat. Ez a színvonal messze elmarad azoktól a lehetőségektől, amelyeket a termelőerők fejlődése szül a tőkés társadalomban. Ez egyike azoknak az ellentmondásoknak, amelyekben a mun-

[134] *Lenin* Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1957. 102—103. old.

kásosztály és a kapitalizmus közti antagonizmus megjelenik. Emellett a kapitalizmusban állandóan érvényesül az a tendencia, miszerint a tőke a minimálisra igyekszik szorítani a szociális elem súlyát a munkaerő értékében, s arra törekszik, hogy a munkabért a fizikai létfenntartásra korlátozza. Vagyis a munkásosztály és a kapitalizmus közti antagonizmus megnyilvánul abban is, hogy a proletariátus a munkaerő értékének történelmi elemét csak állandó harcával tudja — s így is gyakran csak részlegesen — a tőkés társadalomban elismertetni.

Mindennek következtében a munkásosztály szükségleti színvonalának emelkedése a kapitalizmusban nagyon ellentmondásos folyamat és úgy valósul meg, hogy elválaszthatatlanul összefonódik a munkásosztály társadalmi helyzetének romlásával, a szociális nyomor növekedésével. Ezért válik — végeredményben — egyik tényezőjévé a proletariátus és a burzsoázia közti antagonizmusnak. Mivel a munkás szükségletei társadalmi természetűek, ezért kielégítésük mércéje is csak a társadalmi szükségletek színvonala lehet. „Ha tehát — írta Marx — a munkás élvezetei fokozódtak is, csökkent az a társadalmi kielégülés, melyet az élvezetek adnak, viszonyítva a tőkés megsokszorozódott élvezeteihez, amelyek a munkás számára elérhetetlenek, viszonyítva általában a társadalom fejlődésének fokához... Még a munkásosztály számára *legkedvezőbb eset, a tőke lehetőleg gyors növekedése* sem szünteti meg az ellentétet a munkás érdekei és a burzsoázia érdekei, a tőkések érdekei között, akármennyire javíthat is a munkás anyagi életén. *Haszon és munkabér* továbbra is *fordított viszonyban állanak* egymással."[135]

A szükségleti színvonal emelkedésének törvénye azonban csak az egyik tényező azok közül, amelyek a munkaerő értékének változását befolyásolják, de ez korántsem határozza meg a munkaerő értékének alakulását, ennek az alakulásnak a történelmi tendenciáját. A szükségleti színvonal emel-

[135] *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 70. és 74—75. old.

kedésének törvénye csak azt a követelményt tartalmazza, hogy a kapitalizmus fejlődése során növekednie kell *a használati értékek* azon *tömegének,* amelyek értéke adott időszakban a munkaerő értékét alkotja. A tőkés társadalom fejlődésével — hosszabb időszakot tekintve — általában együtt jár az is, hogy megváltozik ezeknek a használati értékeknek az összetétele. A szükségleti színvonal emelkedésének törvénye csak akkor határozná meg a munkaerő értékének változását, ha a növekvő tömegű használati érték előállításához társadalmilag szükséges munkaidő változatlan maradna, vagyis, ha a munka termelékenysége nem emelkedne a kapitalizmus fejlődése során (vagy ha a termelékenység növekedése közvetlenül vagy közvetve nem terjedne ki a gazdaságnak azokra az ágaira, amelyek a munkaerő értékébe bekerülő használati értékeket állítják elő). Ez azonban olyan hipotézis, amely teljességgel összeférhetetlen a kapitalizmus lényegével. Marx feltárta, hogy a munka termelékenységének a növekedése az a döntő tényező, amely — az összes többi áruéhoz hasonlóan — a munkaerő értékváltozásának a történelmi tendenciáját is meghatározza.

Az utóbbi időben széles körben elterjedt az a felfogás, miszerint a kapitalizmus fejlődését — legalábbis a legutóbbi időszakban — az jellemzi, hogy a munkaerő értéke fokozatosan, állandóan növekszik. Az egyik legelterjedtebb tankönyv például erről a következőket írja: „Márpedig a munkaerő értéke az utóbbi évtizedek folyamán jelentősen megnövekedett."[136] Hasonlóképpen foglaltak állást azok a marxista közgazdászok is, akik az 1962-ben tartott moszkvai tanácskozáson részt vettek: „Az eszmecsere részvevőinek általános megállapítása az volt, hogy a háború utáni időszakban, elsősorban a munka nagymértékű intenzifikálása következtében, a munkaerő értéke emelkedett. Az uralkodó osztályok közvetett formában elismerték ezt a tényt — mutattak rá a fel-

[136] A marxizmus—leninizmus alapjai. Kossuth Könyvkiadó 1960. 344. old.

szólalók — azáltal, hogy a tőkésországokban közzétett úgynevezett »standard« családi költségvetések összege állandó növekedést mutat. Így például a Heller-féle költségvetés (Egyesült Államok) összege 1953 és 1960 között 20 százalékkal, míg a létfenntartási költségindex csak 11 százalékkal emelkedett."[137] Lényegében ugyanezt az álláspontot képviseli a közelmúltban megjelent „A reálbér a kapitalizmus általános válsága időszakában" című kiadvány is: „... végbemehet, és a legutóbbi évtizedekben végbe is megy a munkaerő értékének olyan növekedése — főként a munka fokozott intenzifikálása következtében —, amelyet nem mindig szárnyal túl a munkás és családja növekvő szükségleteinek körébe belépő termékek értékét csökkentő munka termelékenységének az emelkedése, annál inkább, minthogy a II. osztályban a munka termelékenysége lassabban nő, mint az I. osztályban. Azonban a munkaerő értékének ez a növekedése egyáltalán nem fejeződik ki megfelelően a munkaerő árában, a munkabérben és ennek következtében a munkaerő értéke és ára közti szakadék növekszik."[138]

Marx a munkaerő értéke alakulásának történelmi tendenciáját a tőkés felhalmozás törvényszerűségeivel összhangban, azok alapján elemezte. Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a tőkés felhalmozás fő forrásául a gépi nagyipari termelés uralkodóvá válása után a relatív értéktöbblet termelése szolgál. Ez volt már a helyzet Marx idejében és még inkább ez ma, amikor egyrészt a termelőerők összehasonlíthatatlanul fejlettebbek, mint a XIX. század második felében voltak, másrészt pedig ugyanehhez az időponthoz viszonyítva a munkásosztálynak szívós harcával sikerült a munkaidőt jelentősen lerövidítenie és így meggátolnia a burzsoáziát abban, hogy az értéktöbbletet a munkaidő meghosszabbításával növelje. De azt is látni kell, hogy a burzsoáziának a munkaintenzitás fokozásával nagyrészt sikerült kár-

[137] Béke és szocializmus, 1962 december. 127. old.

[138] Realnaja zarabotnaja plata v period obscsevo krizisza kapitalizma. Moszkva 1962. 18. old.

pótlást szereznie a munkaidő csökkentése folytán elszenvedett veszteségekért.

A relatív értéktöbblet termelésének viszont — ha ragaszkodunk a kapitalizmus gazdasági folyamatainak szigorúan tudományos marxista felfogásához — *a munkaerő értékének csökkenése a kizárólagos forrása,* vagyis a szükséges munkaidőnek a csökkenése, amely alatt a munkás előállítja munkaerejének az értékét, és a többletmunkaidőnek a *viszonylagos* növekedése a munkanapon belül, amelyben a munkás létrehozza az értéktöbbletet. Ha elfogadjuk, hogy a munkabér alapja a kapitalizmus fejlődésének minden szakaszában *végeredményben* a munkaerő értéke, és hogy ez az a törvényszerűség, amely a munkásosztály részesedését a nemzeti jövedelemből végső fokon meghatározza, akkor a munkaerő értékének növekedése egyértelműen azt jelenti, hogy a munkásosztály kizsákmányolása a kapitalizmus fejlődésével nem fokozódik, hanem csökken, és hogy a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből a burzsoáziáéhoz viszonyítva nem csökken, hanem növekszik. Mindkét következtetés gyökeresen ellentmond mind a kapitalizmus tényleges gazdasági folyamatainak, mind az azokat tudományosan tükröző marxi megállapításoknak.

Marx a munkaerő értékváltozásának történelmi tendenciájáról teljesen egyértelmű álláspontot foglalt el, melyhez a legcsekélyebb kétség sem férhet. Erről egyebek között a következőket írta: *„Az áruk értéke fordított arányban áll a munka termelőerejével. A munkaerő értéke* hasonlóképpen, hiszen áruértékek határozzák meg. Ezzel szemben *a relatív értéktöbblet egyenes arányban* áll a munka termelőerejével... A tőkének ezért benső törekvése és állandó tendenciája a munka termelőerejének fokozása, hogy az árut, és az *áru olcsóbbítása révén magát a munkást olcsóbbá tegye."*[139]

Marx szerint tehát a tőkések alapvető érdeke, hogy csökkenjen a munkaerő értéke. Ebből következik, hogy a tő-

[139] *Marx:* A tőke. I. köt. 300—301. old.

rekvés a munkaerő értékének a csökkentésére a tőke *állandó tendenciája.* Ezen túlmenően Marx egyenesen kizárta annak a lehetőségét, hogy még akkor is, ha a reálbér emelkedik, a munkaerő értékét megtestesítő használati értékek tömegének növekedése túlszárnyalhassa azt a hatást, amit a munka termelékenységének fokozódása gyakorol a munkaerő értékére és ezen keresztül a kizsákmányolás növelésére. „De a munka termelékenységének növekedésével, mint láttuk, együtt jár a munkás olcsóbbá válása, tehát az értéktöbblet rátájának növekedése, még akkor is, ha a reális munkabér emelkedik. Ez *sohasem emelkedik ugyanolyan arányban, mint a munka termelékenysége.*"[140]

Köztudomású, hogy Marx „A tőké"-ben mindig feltételezte, hogy a munkabér megfelel a munkaerő értékének, vagyis *a munka termelékenységének növekedését* tekintette annak a döntő tényezőnek, amely a munkaerő értékének alakulását, ennek történelmi tendenciáját a kapitalizmusban meghatározza, és *kizártnak tartotta,* hogy az ellenható tényezők befolyása ezt a hatást túlszárnyalja.

Ha tehát elfogadjuk; hogy a munkabér mozgását a kapitalizmus jelenlegi szakaszában is a munkaerő értéke határozza meg, akkor a munkaerő értékének növekedéséről szóló koncepció összeférhetetlen a tőkés fejlődés alapvető törvényszerűségeit feltáró marxista állásponttal. Ha viszont valaki ezt az elemzést elfogadja, akkor a munkaerő értékének növekedéséről szóló koncepciót csak akkor tarthatja fenn, ha lemond arról, hogy a munkabér alakulásának objektív alapja a kapitalizmus jelenlegi feltételei között is a munkaerő értéke — még ha formálisan ragaszkodik is ehhez az állításhoz. Valójában a fenti álláspont képviselői éppen ezt teszik. Szerintük a kapitalizmus mai adottságai mellett a munkabér *egyre nagyobb mértékben* eltér a munkaerő értékétől, a kettő közti szakadék *egyre szélesedik.* Ebből logikusan következik az az állítás, hogy napjainkban

[140] Ugyanott, 560. old. (Kiemelés tőlem. — *R. G.*)

a munkabér már tulajdonképpen sohasem felelhet meg a munkaerő értékének. „Ha a reálbér emelkedik, ez a legjobb esetben is csak azt jelenti, hogy csökken a szakadás a munkabér és a munkaerő értéke között."[141]

Az a marxi megállapítás, hogy a munkabér alapja a munkaerő értéke, természetesen egyáltalán nem zárja ki eltérését a munkaerő értékétől, sőt feltételezi, hogy a munkabér a valóságban a munkaerő értéke körül ingadozzék, és mint a többi áru értékesítésétől eltérő sajátosságot azt is magában foglalja, hogy ezt az ingadozást egy olyan tendencia befolyásolja, amelynek hatásaként *az újratermelési ciklus átlagában* a munkabér általában alatta marad a munkaerő értékének. S ha így a munkaerő értékének és a munkabérnek a mozgása nem is esik teljesen egybe, a közöttük fennálló kapcsolatban mégis az összetartozás a döntő, a munkaerő értékváltozásáé a meghatározó szerep, az eltérés legfeljebb a mozgás mértékében van. Ha viszont a jelenkori kapitalizmusra az a jellemző, hogy folyamatosan *növekszik* a szakadék a munkaerő értéke és ára között, és a munkásosztály a legkedvezőbb esetben is csupán arra képes, hogy ezt a szakadást időlegesen mérsékelje, ha tehát a mai kapitalizmusban a munkásosztály a legkedvezőbb esetben sem harcolhat ki magának olyan munkabért, amely megfelel a munkaerő értékének, akkor nyilvánvaló, hogy a munkaerő értéke egyáltalán nem szabályozhatja a valóságban a munkabér változását. Ha a mai helyzetre a kettő közti szakadás *növekedése* a jellemző, akkor végeredményben a munkaerő értékének és a munkabérnek a mozgása lényegében *teljesen eltér egymástól,* vagyis a munkaerő értékének semmiféleképpen sem lehet meghatározó befolyása a munkabér változására. Ha viszont nem a munkaerő értéke határozza meg a munkabér alakulását, akkor a munkabér változásának a mai kapitalizmusban semmiféle objektív alapja sincs.

[141] *V. Ljubimova*: Realnaja zarabotnaja plata v Zapadnoj Evrope i v Japonyii. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1962 május. 69. old.

A proletariátus osztályharcának objektív feltételeiben az elmúlt időszakban semmiképpen sem következhetett be olyan minőségi változás, amely a munkaerő értékesítési feltételeinek ezt a gyökeres rosszabbodását indokolná. Ellenkezőleg, azzal, hogy a szocialista országok tábora létrejött és állandóan erősödik, minden eddiginél kedvezőbb lehetőségek születtek a kapitalista országok dolgozói számára a bérköveteléseikért vívott harcban. Ezzel tehát egyáltalán nem magyarázható ez a felfogás.

A munkaerő értéke növekedéséről szóló koncepció képviselői mindenekelőtt a munkaintenzitás fokozódására utalnak, mint arra a fő tényezőre, amely ezt a növekedést előidézte. Ez az álláspont tipikus példája egy helyes felismerés eltúlzásának, egy részleges jelenség abszolutizálásának. Kétségtelen tény, a jelenkori kapitalizmust az jellemzi, hogy a munkaintenzitás nagymértékben fokozódott és fokozódik, s elvitathatatlan az is, hogy a munkaintenzitás fokozódása önmagában a munkaerő értéke növelésének az irányába hat. Azonban az az állítás, hogy elsősorban a munka fokozódó intenzifikálása következtében a munkaerő értéke növekedett, ennél a helyes felismerésnél sokkal többet foglal magában. Azt is tartalmazza, hogy a munka intenzitásának fokozódása az a *fő tényező,* amely a munkaerő értékének alakulását meghatározza, vagyis hogy a munka intenzitása a legutóbbi évtizedekben gyorsabban nőtt, mint ahogy a munka termelékenysége. Ha ezt az állítást elfogadnánk, akkor viszont teljesen torz megvilágításba kerülnének azok a valóságos mozgatórugók, melyek a fejlett kapitalista országoknak a legutóbbi évtizedekben elért gazdasági fejlődését előidézték.

Józan megfontolás alapján aligha vonható kétségbe, hogy a legfejlettebb tőkésországok fölényüket az egy főre jutó termelésben mindenekelőtt *a munka magasabb termelékenységével* érték el. A legutóbbi évtizedekben kibontakozó technikai-tudományos forradalom pedig különösen meggyorsította ezt a folyamatot. Ez az időszak a kapitalizmus fejlődésének azok közé a periódusai közé tartozik, amikor a

munka termelékenysége különösen gyorsan nőtt. A mai gazdaságilag kevésbé fejlett országok hiába érnék el a munkának ugyanazt az intenzitását, amelyet a fejlett tőkésországok elértek, pusztán ezzel a köztük és az élenjáró kapitalista országok között a gazdasági fejlettség színvonalában fennálló különbség még csak nem is mérséklődne figyelemre méltó mértékben. A szocialista országoknak is elsősorban a munka termelékenységében még meglevő elmaradásukat kell felszámolniuk ahhoz, hogy az egy főre jutó termelésben utolérjék a legfejlettebb kapitalista országokat. Ebből is nyilvánvalóvá válik, hogy bármily nagy szerepet játszik is az intenzitás fokozása a munkásosztály kizsákmányolásának a növelésében, mégis a termelés növekedésének ennél sokkal nagyobb hányada származik a fejlett tőkésországokban a termelékenység emelkedéséből. Ezért is tekintette Marx már a maga korában a munka termelékenységének növekedésén alapuló relatív értéktöbblet-termelést a tőkés kizsákmányolás fokozása és a tőkefelhalmozás fő módszerének. A munka termelékenységének növekedése adott munkanapon belül az értéktöbbletet létrehozó többletmunkaidőt sokkal nagyobb mértékben növeli, mint ahogy a munkaintenzitás fokozódása a munkaerő értéke újraelőállítását biztosító szükséges munkaidő növelését igényli. A munka intenzitásának a fokozódása csak mérsékelheti a munkaerő értéke változásának Marx által feltárt történelmi tendenciáját, amelynek meghatározó összetevője a munka termelőerejének a növekedése.

Ennek a tendenciának az uralkodó voltán az az érvelés sem változtathat, amely szerint a II. osztályban a munka termelékenysége nem növekszik olyan mértékben, mint az I. osztályban. Lehet, hogy ez így van — bár ezt bizonyítani kellene —, ez az elmaradás azonban korántsem lehet olyan mértékű, hogy az általános irányzatot megváltoztathatná. Először is figyelembe kell venni, hogy a termelés két osztályát nem választja el valamiféle kínai fal egymástól: a fogyasztási cikkeket előállító II. osztályban azokat a termelési eszközöket használják, amelyeket az I. osztályban gyártot-

tak. Az I. osztályban a munka termelékenysége növelésében, a technikai fejlődésben elért eredmények — legalábbis nagy részben — valamilyen módon hasonló irányú hatást gyakorolnak a fogyasztási cikkek termelésére is. Emellett tekintetbe kell venni, hogy a főként a II. osztályba tartozó élelmiszertermékeket és a túlnyomórészt a II. osztályban felhasználásra kerülő nyersanyagokat előállító mezőgazdaságban a munka termelékenysége a szóban forgó periódusban különösen gyorsan nőtt, felülmúlva még az iparban elért átlagos növekedést is. Márpedig az élelmiszerek még a fejlett tőkésországokban is fontos részét alkotják a munkásosztály fogyasztásának, s így a munkaerő értékének. Emellett tekintetbe kell venni azt a jelentős változást is, amely ezeknek az országoknak a fogyasztási struktúrájában végbement az elmúlt évtizedekben. Ez a változás szükségszerűen hatott a munkásosztály és általában a dolgozó tömegek fogyasztásának a szerkezetére, ami mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy az úgynevezett tartós fogyasztási javak — gépkocsi, hűtőszekrény, televíziókészülék stb. — súlya állandóan növekedett a fogyasztási cikkek termelésében és keresletében. Márpedig ezeket a termékeket olyan iparágakban állítják elő, amelyekben a technika és technológia rendkívül gyorsan fejlődik, és amelyekben a munka termelékenysége kivételesen gyors ütemben emelkedett az elmúlt időszakban. Emellett az úgynevezett hagyományos fogyasztási cikkek termelésében igen nagy mértékben nőtt a különféle műanyagok szerepe. Ha ezek gyártásában emelkedik a munka termelékenysége, akkor közvetlenül a termelés I. osztályában növekszik a termelékenység, de felhasználásuk a termelékenységnek hasonlóan gyors növekedéséhez vezet a fogyasztási cikkek előállításában is. E néhány utalásból is kitűnik, hogy a korunkban lezajló tudományos és technikai forradalom igen erőteljesen befolyásolja a fogyasztási cikkek termelését is és a munka termelékenységének igen gyors emelkedését idézi elő. Ez természetes is, hiszen a tőkések így csökkenthetik a munkaerő értékét, fokozhatják

a kizsákmányolás mértékét még akkor is, ha a reálbér valamennyire emelkedik is, mivel ily módon lehetőség nyílik az értéktöbbletet előállító többletmunkaidő növelésére.

A marxista közgazdászok moszkvai tanácskozásáról szóló, előbb idézett beszámolóban többek között azzal érveltek, hogy a kapitalista országokban készített különféle családi költségvetések bizonyítják, hogy az elmúlt időszakban a munkaerő értéke emelkedett. Ezt bizonyítaná állítólag az, hogy míg a létfenntartási költségindex 1953 és 1960 között 11 százalékkal emelkedett az Egyesült Államokban, addig a Heller-féle költségvetés összege 20 százalékkal növekedett ugyanebben az időszakban. De nem nehéz belátni, hogy ez egyáltalán nem bizonyítja a munkaerő értékének növekedését. Ez a különbség csupán arról tanúskodik, hogy a szükségleti színvonal emelkedése következtében *megnövekedett a használati értékeknek az a tömege, amely a munkaerő értékét alkotja.* Akik pusztán ebből arra következtetnek, hogy a munkaerő értéke növekedett, azok elkövetik azt az elemi hibát, hogy a használati értéket összekeverik az értékkel. A Heller-féle költségvetés csak akkor bizonyítaná a munkaerő értékének növekedését, ha nemcsak a munkaerő értékét alkotó használati értékek tömege nőtt volna meg 1953 és 1960 között, hanem velük arányosan nőtt volna a munkaerő értékének újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő is. Vagyis akkor, ha a munkaerő értékét megtestesítő azonos tömegű használati érték előállítására fordított társadalmilag szükséges munkaidő az eltelt hét év alatt lényegében nem változott volna. Erről azonban a Heller-féle kölségvetésben egy árva szó sincs. Közgazdasági banalitás, hogy a használati értékek tömegének változása csak akkor esik egybe a bennük megtestesülő érték változásával, ha közben a munka termelőereje nem változik. Ellenkező esetben csupán arról van szó, hogy az ugyanakkora társadalmilag szükséges munkaidő — vagyis az érték — a különböző időpontokban a használati értékek igen eltérő tömegében jelenik meg. Azonban — mint arról az előzőek-

ben már volt szó — 1953 és 1960 között a munka termelékenysége nem maradt változatlan szinten az Egyesült Államokban, hanem igen jelentős mértékben nőtt, jóval nagyobb mértékben emelkedett, mint a létfenntartási index és a Heller-féle költségvetés közti különbség. Ha tehát a munka termelékenységének emelkedését is számításba vesszük, akkor a Heller-féle költségvetésnek és a létfenntartási költségindexnek az összevetése éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, mint amit a rá hivatkozók bizonyítani szerettek volna. Nem azt igazolja, hogy a munkaerő értéke növekedett, hanem annak a marxi megállapításnak az érvényességét, hogy a *kapitalizmus egész időszakában* a munkaerő értéke — történelmi tendenciáját tekintve — csökken.

A munkaerő értékének növekedéséről szóló koncepció további logikai ellentmondáshoz is vezet. Ismeretes, hogy a szocializmusban a munkabér növekedése nem előzheti meg a munka termelékenységének az emelkedését, a szocialista bővített újratermelés követelményeinek megfelelően attól valamivel el kell maradnia. Viszont a munkaerő értékének nönövekedéséről vallott koncepcióból az következne, hogy a jelenkori kapitalizmusban, ha a kapitalizmus gazdasági törvényeinek követelményei érvényre jutnának, akkor a tőkésországok proletariátusa munkabérének a termelékenységet meghaladó mértékben kellene növekednie — vagyis a megtermelt nemzeti jövedelemnek nagyobb részét kellene megkapnia, mint a szocialista országok munkásosztályának. Ilyen képtelen következtetésre vezet, ide kell eljutnia, ha valaki letér a munkaerő értékváltozásának történelmi tendenciájáról szóló marxista álláspontról.

Ez is csak arról tanúskodik, hogy a mai kapitalizmus számos alapvető gazdasági folyamatát megérteni és megfelelően értékelni csak a marxi felfogás alapján lehetséges, amely feltárta a munkaerő értékének alakulását meghatározó törvényszerűségeket. Ez a felfogás ma — a viharos technikai fejlődés időszakában — inkább érvényes, mint valaha.

Igen érdekes tanulmányt írt a munka termelékenységé-

nek és a munkaerő értékének a változásáról a leningrádi egyetem közgazdasági professzora, D. K. Trifonov, „A munka növekvő termelékenységének törvénye és a munkaerő értékének történelmi tendenciája" címmel.[142]

A tanulmány az Egyesült Államok 1849 és 1957 közötti fejlődése alapján vizsgálja, hogyan alakult a munkaerő értéke. Elemzésében a szerző a hivatalos amerikai statisztikai adatokra támaszkodik. Az Egyesült Államok statisztikája természetesen nem a marxi politikai gazdaságtan kategóriáinak megfelelően csoportosította az adatokat, és ezért ezek — a magukban a hivatalos statisztikai adatokban meglevő gyengeségek mellett — természetesen nem adhatnak egészen pontos eredményt, de arra alkalmasak, hogy belőlük a történelmi folyamat tendenciáját fel lehessen tárni.

Trifonov mindenekelőtt arra törekszik, hogy megállapítsa az értéktöbbletrátát (a kizsákmányolás fokát) a szóban forgó időszakban, mindenütt az Egyesült Államok feldolgozó iparát véve alapul. Ehhez a szükséges (a munkaerő értékét előállító) és (az értéktöbbletet létrehozó) többletmunkaidő viszonyának a változását kell figyelemmel kísérni és meghatározni. Erre több-kevesebb pontossággal a profit és a munkabér nagyságának a változása nyújt lehetőséget. Ennek alapján az értéktöbbletráta az említett időszakban a következőképpen változott:

1849	96%
1899	160%
1919	169%
1939	206%
1957	228%

Az értéktöbbletráta egyértelműen és nyilvánvalóan növekvő tendenciájú. Bár a növekedés mértékét a hivatalos ameri-

[142] *D. K. Trifonov:* Zakon novicsajuscsejszja proizvogyityelnosztyi truda i isztoricseszkaja tengyencija sztojmosztyi rabocsej szili. Vesztnyik Leningrádszkovo Universzityeta, 24. sz. Leningrád 1962. 5—15. old. (A következő adatok kivonatok a tanulmányban szereplő táblázatokból.)

kai statisztika adatai torzítják, ez a folyamat jellegét nem változtatja meg.

Ezután a szerző a tényleges munkanap átlagos hosszát és annak megoszlását szükséges és többletmunkára veszi az elemzés bonckése alá. Ezt a következő formula alapján végzi:

$$b = y : \left(1 + \frac{m'}{100} \right)$$

(b = szükséges munkaidő; y = a munkanap hossza; m' = az értéktöbblet rátája.)

Ennek alapján a következő eredményhez jut (órákban):

4. sz. táblázat

Év	Egész munkanap	Szükséges munkaidő	Többletmunkaidő
1849	11,0	5,6	5,4
1899	9,9	3,8	6,1
1919	8,7	3,2	5,5
1939	6,3	2,1	4,2
1957	6,6	2,0	4,6

1849 és 1957 között a teljes munkaidő hossza 40 százalékkal, ezen belül a szükséges munkaidőé 64,3, a többletmunkaidő pedig 14,8 százalékkal csökkent, vagyis az utóbbi viszonylagos súlya a szükséges munkaidőhöz képest a teljes munkanapon belül nagyon megnőtt. A munkaerő értékének az előállításához szükséges munkaidő alakulása világosan mutatja a munkaerő értékváltozásának a dinamikáját. Trifonov következtetése világos: „Ha a munkaerő értéke nem csökkent volna, de a munkaidő csökkent vagy változatlan maradt volna, akkor a relatív értéktöbblet termelésének a módszere elesett volna." A szerző ezek után a munka termelékenységének az alakulásáról közöl részletes adatokat, amelyek — kivonatosan — a következő tendenciát mutatják:

5. sz. táblázat

Év	A munka termelékenysége százalékban	A munkaerő értéke százalékban
1849	100	100
1899	229	68
1919	236	57
1939	472	37
1957	717	36

Ezek az adatok persze távolról sem tekinthetők pontosaknak, azt azonban egyértelműen mutatják, hogy a munkaerő értékváltozásának a fő meghatározója a munka termelékenységének az emelkedése: minél inkább növekszik a munka termelékenysége, annál jobban csökken a munkaerő értéke. De az is kitűnik, hogy a munkaerő értéke lényegesen lassúbb ütemben változik, mint a termelékenység. Ebben a munkaerő-áru már említett sajátossága tükröződik, az tudniillik, hogy értékváltozását nemcsak a munka termelékenysége határozza meg, hanem befolyásolják a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyok is. Abban az esetben, ha a munkaerő értékét *kizárólagosan* a munka termelékenységének alakulása határozta volna meg, akkor a szükséges és többletmunkaidő, valamint az értéktöbblet rátája az alábbiak szerint változott volna:

6. sz. táblázat

Év	Szükséges munkaidő	Többlet-munkaidő	Értéktöbbletráta százalékban
1849	5,6	5,4	96
1889	2,4	7,5	313
1919	2,4	6,3	263
1939	1,2	5,1	425
1957	0,8	5,8	725

Ebben az esetben tehát a munkaerő értéke sokkal nagyobb mértékben csökkent volna, illetve az értéktöbblet rátája jelentősebben növekedett volna, mint ahogy az a valóságban történt. Ha a munkaerő értékének tényleges csökkenését e csökkenés mértékét összehasonlítjuk azzal a hipotétikus csökkenéssel, amely csak a munka termelékenységének hatását veszi figyelembe, lehetővé válik a történelmi elem súlyának — pontosabban, a történelmi elem növekedési tendenciájának — a megállapítása a munkaerő értékváltozásában.

7. sz. táblázat

Év	A történelmi elem hányada a munkaerő értékében	
	órákban	százalékban
1849	—	—
1899	1,4	36,8
1919	0,8	25,0
1939	0,9	42,9
1957	1,2	60,0

Trifonov számításai szerint a történelmi elem súlya az Egyesült Államok feldolgozó iparában a múlt század közepén még egészen jelentéktelen volt, a XIX. század második felében már elérte a 30—35 százalékot, s a második világháború után tartósan az 50 százalék körül mozgott, az 1950-es évek közepétől pedig a 60 százalék körül ingadozik. Vagyis a munkaerő értékének a nagyobbik hányadát már a történelmi elem teszi ki. Ez az a fő tényező, amely gátolta, hogy a munkaerő értéke olyan mértékben csökkenjen, mint ahogy a termelékenység nőtt, de nem tudta megváltoztatni a munkaerő értékváltozásának történelmi tendenciáját, annak irányát; a munkaerő értékének csökkenését a termelékenység fokozó-

dása következtében. Trifonov ehhez még hozzáteszi, hogy ezen a tendencián az sem változtat, legfeljebb a mértéket csökkenti valamivel, ha a munka intenzitásának akár 60 százalékos növekedését is feltételezzük. A munkaerő értéke még ebben az esetben is mintegy a felére csökkent a tárgyalt időszakban.

Trifonov számításai mindenekelőtt hosszabb időszakot tekintve nyújtanak támpontot ahhoz, hogy a munkaerő értékváltozását nyomon követhessük. Rövidebb időszakot vizsgálva ennél pontosabb számításokra volna szükség. Azonban ezek a számítások is azt igazolják, hogy a kapitalizmus fejlődésének valamennyi időszakában érvényesül Marx megállapítása a munkaerő értékváltozásának történelmi tendenciájáról.

A REÁLBÉR ALAKULÁSA A KAPITALIZMUSBAN

A munkásosztály szükségleti színvonalának emelkedése a kapitalizmusban nemcsak annyiban ellentmondásos folyamat, amennyiben a szükségletek kielégítésének a munkásosztály által elérhető mértéke a munkaerő értékére korlátozódik, sőt gyakran elmarad attól. Ez a színvonal éles ellentmondásban van a termelőerők által teremtett lehetőségekkel, a burzsoázia fogyasztási szintjével, és ezen túl gyakran a munkaerő újratermelésének társadalmi szükségleteit sem foglalja magában. Ezen kívül a szükségleti színvonal emelkedése időnként beleütközik a reálbéreknek a kapitalizmus egyes szakaszaiban megfigyelhető csökkenő tendenciájába. Erre az utóbbi ellentmondásra utalt Marx a következőkben: „A tőkés termelési mód ellentmondása: a munkások mint áruvásárlók fontosak a piac számára. De amikor mint árujuk — a munkaerő — eladói lépnek fel, a tőkés társadalomnak az a tendenciája, hogy ennek árát a legalacsonyabbra szorítsa."[143] Ennek következtében a kapitalizmus fejlődése során időnként szükségszerűen bekövetkezik a munkásosz-

[143] *Marx:* A tőke. II. köt. 279. old.

tály már kivívott szükségleti színvonalának esése, életszínvonalának csökkenése is, a már elért legmagasabb színvonalhoz viszonyítva.

A munkásosztály anyagi helyzetének javulása a szükségleti színvonal emelkedése eredményeként nyilvánvalóan — nem kizárólag, de elsősorban — a reálbér növekedésével valósulhat meg, míg a kapitalizmusnak az a tendenciája, amely a munkaerő árát a lehető legalacsonyabbra igyekszik szorítani, időszakonként a reálbér csökkenését váltja ki. A reálbér alakulása a kapitalizmusban visszatükrözi e két ellentétes tendencia érvényesülését.

A reálbér alakulására végső fokon ugyanazok a tényezők nyomják rá a bélyegüket, amelyek a munkaerő értékváltozását is befolyásolják. A munkaerő értékváltozására igen sokféle tényező hat. Ezek közül — hosszabb időszakot tekintve — a legfontosabbak: egyrészt a munka termelékenységének növekedése, másrészt pedig a munka intenzitásának fokozódása és a szükségleti színvonal emelkedése. Ezek a tényezők hatásukban ellentmondásosak: a termelékenység növekedése csökkenti, az intenzitás fokozódása és a szükségleti színvonal emelkedése viszont növeli a munkaerő értékét. A kapitalizmus fejlődését történelmileg az jellemzi, hogy a munkaerő értéke a termelékenység növekedésével csökken, mivel hosszabb időszakot, a fejlődés nagyobb szakaszait tekintve, a termelékenység alakulásának van döntő hatása. De ez a csökkenés nem áll egyenes arányban a munkatermelékenység növekedésével, mivel az előbb említett tényezők ellentétes irányú hatást gyakorolnak a munkaerő értékére. Az említetteken túl természetesen még sok más tényező — a munkásosztály szakképzettsége, a női és gyermekmunka aránya stb. — is hat a munkaerő értékváltozására a kapitalizmus fejlődése során. Ezek hatása a munkaerő értékváltozására korántsem olyan nagymérvű, s állapítható meg olyan egyértelműen, mint az előbb említett tényezőké. A munkásosztály szakképzettségi színvonala például a fejlődés különböző szakaszaiban eléggé eltérően alakul, s a kapitalizmus fejlődése

során a gyermekmunka visszaszorulása növeli; a női munka térhódítása pedig csökkenti a munkaerő értékét stb.

Más a helyzet akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a munkaerő értékváltozását megszabó fő tényezők hogyan hatnak a reálbér alakulására. A munka termelékenységének növekedése általában — közvetve vagy közvetlenül — csökkenti a munkaerő értékét, vagyis azt eredményezi, hogy a munkás munkaidejének kisebb részét fordítja a munkaereje újratermeléséhez szükséges áruk ellenértékének megteremtésére, *de nem csökkenti a munkaerő újraelőállításához szükséges létfenntartási javak mennyiségét.* A termelékenység növekedésével tehát — az egyéb tényezőket változatlannak tekintve — csökken a munkaerő újratermeléséhez szükséges áruk körének az értéke, de nem csökken ezek *mennyisége.* Vagyis annak, hogy a munkaerő értéke a termelékenység növekedésével csökken, elvileg semmiféle kapcsolata nincs a reálbér változásával. A munka intenzitásának növekedése, a szükségleti színvonal emelkedése viszont növeli a munkaerő értékét, a munkaerő újratermeléséhez szükséges áruk mennyiségét, és így a reálbér emelkedését követeli meg. Abban az esetben, ha a munkabér pontosan a munkaerő értékében végbemenő változásoknak megfelelően alakulna, akkor a reálbéreknek — nagyobb időszakot tekintve — folyamatosan emelkedniük kellene a kapitalizmusban. Ez azonban koránt sincs így. Kétségtelen tény, hogy a szükségleti színvonal emelkedése, a munkaintenzitás fokozódása megmutatkozik a reálbérek alakulásában, de egyrészt — a munkaerő értéke és ára közti eltérés sajátos tendenciájának következtében — gyakran nem a megfelelő mértékben, másrészt pedig időnként bekövetkezik az is, hogy a szükségletek kielégítésének már kivívott színvonala csökken, elsősorban a reálbér csökkenő tendenciájának következményeként. A munkaerő értékében bekövetkező változások tehát azt követelnék meg, hogy a reálbér emelkedjék. Ez azonban nem mindig, és ha az újratermelési ciklus átlagát vesszük, általában nem a megfelelő mértékben következik be. A mai kapitalizmusban is hat a

munkaerő értéke és ára közti eltérést előidéző tendencia, de nem abban a formában, hogy a kettő közti szakadás *állandóan* mélyül, hogy a munkabér eltérése a munkaerő értékétől egyre inkább *fokozódik*.

Abban, hogy a fejlett tőkésországok munkásosztályának szükségleti színvonala emelkedik, egyrészt a munkaerő értéke fizikai összetevőjének — mindenekelőtt a munka intenzitásának — a növekedése, másrészt pedig a társadalmi szükségletek általános színvonalának az emelkedése tükröződik vissza. Abban az esetben, ha a reálbérek emelkedése csak a munkaintenzitás fokozódásának felel meg, csak azt fedezi, akkor a munkásosztály helyzete valójában egyáltalán nem javult. Ha tehát a reálbérek emelkednek, ez *önmagában* nem jelenti feltétlenül a munkásosztály életszínvonalának javulását, még kevésbé lehet egyedül ebből következtetéseket levonni a munkásosztály társadalmi helyzetét illetően.

Politikai gazdaságtani propagandánkban egy időben meglehetősen elterjedt a reálbér csökkenő tendenciájának az az értelmezése, hogy az ugyan nem zárja ki a reálbérek emelkedését bizonyos időszakokban, de hosszabb időszakot tekintve a reálbéreknek szükségszerűen csökkenniük kell. Kétségtelen, hogy vannak a kapitalizmus fejlődésében olyan időszakok, amikor a reálbérek folyamatosan csökkennek, és vannak olyan időpontok, amikor a reálbérek jóval a már elért legmagasabb színvonal alá esnek. A reálbér csökkenő tendenciájának érvényesülése *időszakonként* mindenütt megfigyelhető. De nincs olyan általános, minden országra egyaránt érvényes törvényszerűség, hogy a reálbéreknek a kapitalizmusban — hosszabb időszakot tekintve — feltétlenül csökkenniük kell. Akik ezt az utóbbi álláspontot vallják, azt a hibát követik el, amelyre Lenin gyakran figyelmeztetett, hogy tudniillik a kapitalizmusnak egy ténylegesen megfigyelhető tendenciáját azonosítják a valósággal, a kapitalizmus *egyik* irányzatát befejezett ténynek tüntetik fel. Nem a marxizmust, hanem a marxizmusnak a reformisták által rajzolt karikatúráját jellemzi az, hogy az elnyomorodást azonosítja a

reálbérek csökkenésével. Az ilyen nézetekről joggal állapították meg az 1962-es moszkvai eszmecserén részt vevő marxista közgazdászok: „Mélységesen hibás a munkásosztály helyzetével kapcsolatos probléma dogmatikus kezelése is. A dogmatikusok nem akarják észrevenni a világforradalmi folyamat fejlődésében fellépő új tényezőket, és azt állítják, hogy a proletariátus helyzete szüntelenül rosszabbodik, szakadatlanul folyik az abszolút elnyomorodás, a reálbér csökkenése, a munkásosztály szakképzettségének szakadatlan romlása, és hogy a proletariátus életszínvonala a XX. század közepén alacsonyabb, mint a XIX. században, sőt majdhogynem rosszabb, mint a XVIII. században volt."[144]

A legutóbbi években megjelent művek közül mindenekelőtt Kuzminovnak a már többször említett könyve képviseli azt az álláspontot, hogy hosszabb időszakot tekintve a jelenkori kapitalizmusban szükségszerűen csökkennie kell a munkásosztály reálbérének, annak színvonalának. Kuzminov abból indul ki, hogy a munkaerő értéke alapvetően a munka termelékenységének növekedése folytán változik, tehát alakulásának ez a fő meghatározója. Az előbbiek során részletesen szóltunk arról, hogy valóban a munka termelékenysége az a fő tényező, amely a munkaerő értékváltozásának a tendenciáját *meghatározza*. A munka termelékenységének emelkedése szabja meg a munkaerő értékváltozásának *irányát*, de az ellenható tényezők befolyása miatt a munkaerő értéke lényegesen lassabban csökken, mint ahogy a munka termelőereje fokozódik. Kuzminov azonban ennek éppen gyökeresen ellentmondó következtetésre jut.

Kuzminov szerint a munkásosztály számára az a *legkedvezőbb* eset, ha a munkaerő értéke csak olyan ütemben csökken, mint ahogy a munka termelőereje fokozódik. Vagyis Kuzminov azt állítja, hogy a munkás, mivel a termelékenység emelkedik, a használati értékek egyre s egyre nagyobb tömegét állítja elő, de számára az a „legkedvezőbb eset", ha

[144] Béke és szocializmus, 1962 december. 123. old.

a munkabér formájában ugyanazt a mennyiségű terméket kapja meg, mint régebben. De a valóságban Kuzminov szerint a munkaerő értéke általában nagyobb mértékben csökken, mint amilyen mértékben a termelékenység emelkedik, s ezért a reálbérnek a kapitalizmus fejlődése során csökkennie kell. Kuzminov álláspontja tehát lényegében teljesen eltekint a munkaerő értékének mozgásában a munkaerő értékének a növelésére irányuló tényezők befolyásától, s a munkaerő értékcsökkenését annyira egyirányú folyamatnak tünteti fel, hogy annak üteme még a termelékenység növekedését is felülmúlja.

Kuzminov, hogy ezt a felfogását megalapozza, azt állítja, hogy a kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály szakképzettsége állandóan csökken a munkák egyszerűsödése következtében. Erről a következőket írja: „A munkamegosztás növeli a munka termelékenységét és ezzel együtt egyszerűsíti a munkás funkcióját, akinek különleges jártassága és szakképzettsége így elveszti értékét. A gépek bevezetése és tökéletesítése ugyanebbe az irányba hat, csak sokkal intenzívebb mértékben... De ezzel együtt csökkennek a kvalifikált munkaerő újraelőállításához szükséges munka költségei. A munkaerő nemcsak viszonylagosan, hanem abszolút mértékben is olcsóbb lesz."[145] Vagyis a munkaerő értéke nemcsak az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkaidő értelmében csökken, hanem a munkaerő értékét kifejező használati értékek tömegét tekintve is. Következésképpen a kapitalizmus fejlődésével a reálbéreknek szükségszerűen esniük kell. És valóban, Kuzminov e felfogásnak megfelelően írja le a reálbérek alakulását a XX. század folyamán a fő tőkésországokban. Azt már említettük, hogy szerinte a reálbérek az Egyesült Államokban az 1950-es évek közepén mintegy 30 százalékkal alacsonyabbak voltak, mint a századforduló idején. Angliával kapcsolatban szintén arra a következtetésre jut, hogy 1958-ban a reálbérek ala-

[145] *I. I. Kuzminov:* Obnyiscsanyije trugyascsihszja pri kapitalizme. 120. old.

csonyabbak voltak, mint az 1938-as, vagy akár mint az 1900-as években. Nyugat-Németországról pedig egyenesen azt állítja, hogy ott a reálbérek szintje az 1950-es évek közepén nemcsak a századforduló színvonalától maradt el, hanem lényegében a XIX. század elejének, az 1820—1829-es évek színvonalához állt közel!

Az ilyenfajta állásponttal való vitát csak az ellenvetések bősége nehezíti. Ami az érvelés elméleti megalapozását illeti, kétségtelen, hogy a munkásosztály szakképzettségének alakulása befolyásolja a munkaerő értékét. De először is ez csak az egyik tényező a sok közül, és korántsem a meghatározó jelentőségű. A munkásosztály általános szakképzettségi színvonala csak viszonylag hosszabb időszak alatt változik figyelemre méltó mértékben. A változás mértéke messze elmarad nemcsak a munkatermelékenység növekedésétől, hanem attól a mértéktől is, ahogyan a munkaintenzitás vagy a szükségleti színvonal emelkedik a kapitalizmus fejlődésével. Ezért a munkaerő értékének a változására gyakorolt hatásfoka sem hasonlítható az említett tényezőékéhez. Ez a tényező csak hosszabb időszakban és viszonylag kis mértékben érezteti hatását a munkaerő értékének az alakulásában. Másrészt a munkásosztály szakképzettségi színvonalának változása korántsem annyira egyértelműen egyirányú folyamat, amint azt Kuzminov feltünteti. Kétségkívül voltak a kapitalizmus fejlődésében időszakok, amikor a munkásosztály szakképzettsége valóban csökkent. Az azonban egyáltalán nem állítható, hogy ez a tendencia a kapitalizmus fejlődésének egész korszakában uralkodó volt. A szakképzettség változása egyes időszakokban a munkaerő értékének a csökkenése, máskor pedig annak növekedése irányában fejtett ki hatást. A munkaerő értékét sokkal ellentmondásosabban befolyásolta, mint ahogy az Kuzminov értelmezéséből kitűnik.

Ha Kuzminov álláspontja helyes volna, akkor a munkásosztály szakképzettségi színvonalának ott kellene a legmagasabbnak lennie, ahol a kapitalizmus még viszonylag fejletlen, ahol a gépi nagyipari termelés még nem, vagy csak

részlegesen vált uralkodóvá. A valóságos helyzet azonban ennek éppen a fordítottja. A dolgozók kvalifikáltsága a fejlett kapitalista országokban jóval magasabb, mint ott, ahol a kapitalizmus még kevéssé fejlődött ki. S ez a körülmény a munka magasabb termelékenysége szempontjából semmivel sem kisebb jelentőségű előny az országok előbbi csoportja számára, mint az, amely a korszerű termelési eszközökkel való ellátottságukban mutatkozik meg. Bár a magasabb szakképzettség önmagában növeli a munkaerő értékét, azonban ezt a hatását messze túlszárnyalja a magasabb szakképzettségnek a munka termelékenységét, a relatív értéktöbblet termelését fokozó befolyása.

Egyébként a szocialista országok tapasztalata is ellentmond Kuzminov állításának. Azokban az országokban, amelyekben a szocializmus építésének útjára történő áttérés előtt a kapitalizmus magasabb fejlettségi fokot ért el, ott a dolgozók általános szakképzettségi színvonala is magasabb volt (a Német Demokratikus Köztársaságban és Csehszlovákiában magasabb, mint Magyarországon és Lengyelországban, ezekben pedig magasabb, mint Romániában és Bulgáriában).

A jelenkori kapitalizmusra vonatkozó adatok sem igazolják Kuzminov minden bizonyítást nélkülöző megállapításait. Az Egyesült Államokban például 1900 és 1950 között a termelésben részt vevők egyes csoportjai a következőképpen növekedtek:[146]

mérnökök, művezetők, műszaki rajzolók száma	7	-szeresére,
félig képzett munkások	„	3,2-szeresére,
szakmunkások	„	2,6-szeresére,
segédmunkások (mezőgazdaságon kívül)	„	7,3 százalékkal.

Az adatokból világosan kitűnik, hogy a legutóbbi időszakot egyáltalán nem az jellemezte, hogy a munkásosztály szakképzettségi színvonala csökkent. Vagyis a szakképzett-

[146] Munkásmozgalom a kapitalista országokban (1959—1961). Kossuth Könyvkiadó 1962. 98. old.

ség alakulásának a befolyása a munkaerő értékére éppen ellentétes volt azzal, mint amivel Kuzminov a munkaerő értékének a munkatermelékenység növekedését is meghaladó csökkenését, és ezzel a reálbér esésének a szükségszerűségét az elmúlt több mint fél évszázadban igazolni akarta.

A reálbér csökkenő tendenciájának Kuzminov-féle értelmezése ellentmond a szükségleti színvonal emelkedése törvényének, melynek fontosságát Lenin hangsúlyozta, de ellentmond a munkaerő értéke és ára közti összefüggésről szóló marxi felfogásnak is. A munkásosztály nem elégítheti ki új szükségleteit, amelyeknek társadalmi elismertetését már elérte, ha a kapitalizmus fejlődését a reálbérek folyamatos csökkenése jellemzi. A reálbéreknek — vagyis a munkabérért vásárolható javak *mennyiségének* — történelmileg folyamatos csökkenése nem egyeztethető össze azzal, hogy a munkaintenzitás fokozódásával és a szükségleti színvonal emelkedésével növekszik a munkaerő újratermeléséhez szükséges használati értékek tömege, és ezen keresztül a létfenntartásra szolgáló javak mennyiségének — és így a reálbérnek — szükségszerűen növekednie kell.

Végül pedig szólni kell Kuzminovnak azokról a megállapításairól, amelyek a reálbérek konkrét alakulására vonatkoznak az egyes vezető kapitalista országokban. A számítások, amelyeken ezek a megállapítások nyugszanak, annyira nyilvánvalóan ellentmondásosak, hogy aligha igényelnek részletes bírálatot. Ismeretes, jelenleg a szocialista országok előtt álló legfontosabb feladat a két rendszer versenyében az, hogy a gazdasági fejlettség színvonala tekintetében utolérjék és túlszárnyalják a legfejlettebb tőkésországokat. Ennek a feladatnak az egyik nagyon fontos része, hogy az életszínvonal legfontosabb mutatójában, a reálbér tekintetében is elérjék ezeket az országokat. Ha Kuzminov állítása a reálbérek alakulásáról helytálló volna, akkor ebből az következne, hogy a szocialista országoknak, amikor ezt a feladatot teljesítették, még egy hosszú utat kellene megtenni ahhoz, hogy elérjék a reálbéreknek azt a színvonalát, amely az

említett országokban *a századforduló időszakában* állt fenn. Ezen túl tudott dolog például, hogy — mindenekelőtt a munka magas termelékenysége következtében — Nyugat-Németországban a reálbér-színvonal még magasabb, mint a Német Demokratikus Köztársaságban, bár az életszínvonal egy sor fontos mutatóját tekintve ez utóbbinak már sikerült a nyugatnémet színvonalat túlszárnyalnia. De ha Kuzminovnak az az állítása igaz volna, hogy nemrégiben Nyugat-Németországban a reálbérek még alacsonyabbak voltak, mint az 1900-as évek elején és a múlt század 20-as éveiben elért színvonalhoz álltak közel, ebből az a képtelenség következne, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban a reálbérek Németország kb. másfél évszázaddal ezelőtti reálbéreinek a színvonalán állnak! Az ilyen logikai ellentmondásokhoz vezető álláspont magában rejti saját cáfolatát.

A reálbérek alakulásának ellentmondásos voltát előidéző tényezők hatását jól megfigyelhetjük, ha nyomon kísérjük a reálbérek konkrét változásait a fő tőkésországokban. Természetesen figyelembe kell venni, hogy az itt említett általános törvényszerűségeken túl az egyes országokban a reálbérek alakulását egy sor konkrét történelmi körülmény is befolyásolja, illetve hogy ezek az általános törvényszerűségek az egyes országok adottságainak megfelelő formában érvényesülnek. A reálbérek alakulására vonatkozó adatok — a dolog természeténél fogva — csak nagyon megközelítő pontosságúak, azonban az általános irányzat szemléltetésére alkalmasak.[147] A reálbérek alakulása a kapitalizmusban természetesen nem sima, egyirányú folyamat. Az ellentétes tendenciák összeütközésében itt a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályellentét és osztályharc fejeződik ki.

Lenin a századforduló idején megállapította, hogy az angol

[147] A reálbérek alakulására vonatkozó adatok forrásai: *J. Kuczynski:* Die Geschishte der Lage der Arbeiter in den Vereinigten Staaten von Amerika von 1789 bis in die Gegenwart. Berlin 1949.; *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája; Realnaja zarabonaja plata v period obscsevo krizisze kapitalizma.

munkásosztály szükségleti színvonala szembetűnően emelkedett, szemben az 1840-es évek munkásaiéval, akiknek állapotáról Engels döbbenetes képet rajzolt. Kétségtelen, hogy a XX. század közepén az angol munkásosztály helyzete — a reálbér színvonalát tekintve — lényegesen felülmúlja a XIX. század közepének nívóját: A reálbérek a második világháborúig kb. a kétszeresükre emelkedtek. Figyelembe kell venni, hogy a reálbéreknek ezt az emelkedését az ipari forradalom időszaka előzte meg, amely alatt a reálbérek tartósan és nagymértékben csökkentek. A XIX. század első felében a reálbérek átlagosan 20—30 százalékkal — egyes években még nagyobb arányban — voltak alacsonyabbak, mint a XVIII. század közepén. Ebben az időszakban a reálbér csökkenő tendenciája mint az egész korszakra jellemző általános irányzat érvényesült. Az ipari forradalom időszakában az angol munkásosztály nagy részének helyzetét a fizikai degenerálódás jellemezte. Ha ez a folyamat a XIX. század második felében is fennmaradt volna, úgy az angol munkásosztály fizikailag teljesen tönkrement volna.

A reálbérek jelentékeny emelkedése a XIX. század második felére esik, arra az időszakra, amikor Anglia gazdasága virágzott, világpiaci és gyarmati monopóliuma a teljében volt. Erre az időszakra jellemző a szükségleti színvonalnak az a gyors emelkedése, amelyre Lenin hivatkozott, s amely magával hozta az életszínvonal jelentős emelkedését. A XX. század folyamán a reálbérek alakulását a stagnálás és az időszakonkénti visszaesés jellemezte, s csak az 1930-as évektől figyelhető meg bizonyos lassú emelkedés, de csak akkor, ha a munkanélküliség növekedésének a hatását figyelmen kívül hagyjuk. A reálbérek egyes időszakokban különösen jelentős mértékben csökkentek, így elsősorban az első világháború idején, amikor a reálbérek mintegy 20 százalékkal voltak alacsonyabbak, mint a századforduló idején, valamint az 1920-as évek első esztendeiben, amikor kb. 15 százalékkal maradtak alatta az említett színvonalnak. A nagy 1929—1933-as gazdasági világválság a munkásosztályt köz-

vetlenül a nagyarányú munkanélküliség formájában sújtotta, ami természetesen jelentékenyen csökkentette jövedelmét, a teljes munkaidőben dolgozó munkások reálbérének csökkenése nélkül is. Az első világháborút megelőző időszakban és a kapitalizmus általános válságának első szakaszában tehát egyáltalán nem emelkedett olyan mértékben a munkásosztály életszínvonala, mint a XIX. század második felében. Ezt a periódust a stagnálás jellemezte, sőt több esetben az következett be, hogy a szükségletek kielégítésének már kivívott színvonala *csökkent*, mégpedig a reálbérek esése, illetve a nagyarányú munkanélküliség miatt.

A reálbérek alakulásából csak úgy vonhatunk le valamennyire is helytálló következtetéseket a munkásosztály életszínvonalának emelkedéséről, illetve csökkenéséről, ha figyelembe vesszük a foglalkoztatottságban beálló változásokat, a teljes és részleges munkanélküliség méreteit. Ez különösen vonatkozik a két világháború közti időszakra, amikor nem annyira a reálbérek csökkenése, hanem a munkanélküliség nagyarányú növekedése vezetett oda, hogy a munkásosztály hatalmas tömegeinek helyzete nagymértékben romlott.

Angliában a XIX. század második felében és az első világháború előtt a munkanélküliek aránya a gazdasági ciklusok átlagát tekintve 4—5 százalék volt, és igen szűk határok között ingadozott. A munkanélküliség méreteiben bekövetkezett kisebb ingadozások nem befolyásolták lényegesen a munkásosztály életszínvonalának alakulását. Az első világháború alatt gyakorlatilag nem volt munkanélküliség. Nem sokkal a háború befejezése után a munkanélküliek száma ugrásszerűen megnövekedett, arányuk 1921-ben már felülmúlta a 16 százalékot. Az 1920-as évek során — egészen a nagy gazdasági világválság kitöréséig — a munkanélküliek aránya végig 10 százalékon felül volt, vagyis több mint kétszeresen múlta felül az első világháborút megelőző évtizedek átlagos színvonalát. A gazdasági válság kirobbanása után a munkanélküliek száma a kétszeresére emelke-

dett, és 1931—1934 között arányuk 20 százalék körül mozgott, vagyis a négyszerese volt az 1914 előtti átlagnak. Ezekben az években a munkanélküliek egyötöde, illetve egynegyede egy évig, vagy még tovább nem kapott munkát. A gazdasági válságot követő években a második világháború kitöréséig a munkanélküliek aránya 10—15 százalék között ingadozott. Lényegbevágó változás e tekintetben csak a második világháborúban következett be, amikor a munkanélküliség gyakorlatilag megszűnt. A második világháború utáni években a munkanélküliek aránya 1—3 százalék között váltakozott, vagyis sokkal alacsonyabb volt, mint a két világháború közti időszakban, és alacsonyabb, mint az angol kapitalizmus utolsó százéves történetében — a két világháború kivételével — bármikor. 1957—1958 óta ismét megfigyelhető, hogy érvényesül a munkanélküliség növekedésének a tendenciája és a munkanélküliség az ország egyes körzeteiben komoly problémává vált, bár egészében a munkanélküliség mérete jóval alacsonyabb, mint a kapitalizmus általános válsága első szakaszában volt.

Míg az első világháborút megelőző fél évszázadban a foglalkoztatott munkások reálbérének változása megközelítő pontossággal visszatükrözte az egész angol munkásosztály reáljövedelmének alakulását, így a munkanélküliség méretében bekövetkező változásoktól — hosszabb időszakot tekintve — el lehetett tekinteni, addig ez a helyzet a kapitalizmus általános válságának időszakában alapvetően megváltozott. Ebben az időszakban — az első világháború éveitől eltekintve — a reálbérek viszonylag stabilak voltak, ugyanakkor viszont a foglalkoztatottsági színvonal igen nagy mértékben váltakozott, így azután a munkásosztály életszínvonalának alakulását nem annyira a reálbérek változásai, mint inkább a foglalkoztatottság méretei befolyásolták döntően. A statisztikák szerint az 1930-as évek első felében a teljes munkaidőben dolgozó munkások reálbére emelkedett. Önmagában ebből a tényből arra lehetne következtetni, hogy az egész munkásosztály reáljövedelme emelke-

dett. De ha tekintetbe vesszük a nagyarányú munkanélküliségnek a hatását az egész munkásosztály reáljövedelmére, akkor ennek a színvonalnak a csökkenéséről kell beszélni. Ugyanígy az egész munkásosztály reáljövedelmének a jelentékeny javulása a második világháború után csak részben volt annak a következménye, hogy a foglalkoztatott munkások reálbére emelkedett, nagymértékben a foglalkoztatottság magasabb színvonalából eredt (ez tette lehetővé azt is, hogy a munkásosztály vásárlóerejét növelő túlórázás is jelentékenyen növekedett).

Az Egyesült Államokban a reálbérek a XIX. század folyamán a kedvező körülmények (szabad föld, munkaerőhiány) következtében közel megkétszereződtek. A reálbérek emelkedésének általános irányzatán belül időszakonként — főként az 1850-es és az 1860-as években — érvényesült ezzel ellentétes tendencia. Ez azonban a fejlődés általános irányzatán nem változtatott. A XX. század folyamán a második világháborúig terjedő időszakban a gyári munkások átlagos vásárlóerejének alakulását a következő adatok mutatják:[148]

8. sz. táblázat

Év	Index
1899	100
1909	94
1919	115
1929	133
1939	139

Ezek az adatok azonban nem mutatják meg, hogy a munkásosztály reálbére a gazdasági válság időszakában nagymértékben csökkent. A munkanélküliség méreteiben beálló

[148] Lásd: *V. Perlo:* The Income „Revolution". New York 1954. 55. old.

nagy változások az Egyesült Államokban is igen jelentősen befolyásolták a munkásosztály életszínvonalának alakulását. A munkanélküliek száma már az 1920-as évek során is igen magas volt. A gazdasági válság időszakában rendkívüli mértékben csökkent az amerikai munkásosztály életszínvonala: hatalmas arányú volt a munkanélküliség, s emellett a foglalkoztatott dolgozók reálbére is jelentékenyen esett (a gyáripari munkások reálbére — a teljes munkanélkülieket figyelmen kívül hagyva — 10—15 százalékkal csökkent). A munkanélküliek helyzetét is figyelembe véve, a gyáripari munkások reálkeresete a válság éveiben a következőképpen alakult (1900 = 100):

9. sz. táblázat

Év	Index
1929	135
1930	122
1931	115
1932	100
1933	102

Vagyis a munkásosztály reáljövedelmének színvonala — a mezőgazdasági munkásoké nélkül — majdnem egyharmadával csökkent. (1932-ben a gyáripari munkások 37 százaléka volt munka nélkül.) Még nagyobb mérvű ez a csökkenés, ha a mezőgazdasági munkások helyzetét is számításba vesszük: ez esetben a reáljövedelmek — az egész munkásosztályra számítva — jóval az 1900-as szint alá estek. A munkanélküliség az 1930-as években végig igen nagy arányú volt, s így — noha a foglalkoztatott munkások reálbére 1934-től emelkedett és 1939-ben valamivel felülmúlta az 1929-es szintet — az 1930 és 1940 közötti évtizedben a munkásosztály egészének a reáljövedelme alacsonyabb volt, mint a gazdasági válságot megelőző évtizedben. Roosevelt elnök ebben

az időben volt kénytelen kijelenteni, hogy a nemzet egyharmadának a legelemibb fizikai szükségleteit sincs módjában kielégíteni. Az Egyesült Államokban a munkásosztály életszínvonala az 1929—1933-as gazdasági válságig — kisebb-nagyobb visszaesésektől eltekintve — lényegében folyamatosan emelkedett, viszont ettől kezdve egészen a második világháborúig az ellentétes tendencia bizonyult az erősebbnek, és így a munkásosztály életszínvonala az évtized átlagát tekintve csökkent. Ez a folyamat a második világháború idején szűnt meg, mégpedig elsősorban annak következtében, hogy a háború idején a munkanélküliek száma minimálisra csökkent (1940-ben 7,3 millió, 1944-ben 0,8 millió dolgozó volt munka nélkül). A háború utáni években a létfenntartási költségek gyors emelkedése folytán a reálbérek egy ideig csökkentek, s csak az 1950-es években kezdtek ismét emelkedni. A munkanélküliek száma is nőtt és végig igen magas szintet ért el, azonban arányuk az összes foglalkoztatottakéhoz képest jelentékenyen alacsonyabb volt, mint a két világháború közötti időszakban. Mint az előzőekben már volt szó róla, különösen az 1957—1958-as válság óta ismét igen nagy mértékben nőtt a munkanélküliek száma és aránya.

A XIX. század második felében tehát a két vezető tőkésországban a foglalkoztatott munkások reálbére és a munkásosztály egészének a reáljövedelme *lényegében* folyamatosan emelkedett. A foglalkoztatottságban beálló változások — a korszak egészét tekintve — a reáljövedelmek mozgásának ezt az általános irányzatát nem változtatták meg. A kapitalizmus általános válságának az időszakában a helyzet megváltozott, nagymértékben növekedett az ellenható tendenciák jelentősége. A legfőbb szerepet ebben a tömeges munkanélküliség állandósulása játszotta, ami oda vezetett, hogy a munkásosztály egészének reáljövedelme csökkent, mégpedig jóval nagyobb mértékben, mint ahogy a foglalkoztatott munkások reálbére esett egyes periódusokban. S hangsúlyozni kell, hogy ez a csökkenés akkor is bekövetkezett, amikor a teljes

munkaidőben dolgozó munkások reálbére stagnált, vagy éppen emelkedett. A két világháború közti időszakban a tőkésországok nagy részében a munkásosztály anyagi helyzete általában nem javult, sőt az 1929-es válságot követő évtizedben határozottan rosszabbodott. A háború utáni konjunktúra időszakában az Egyesült Államokban, Angliában és több más fejlett kapitalista országban a munkásosztálynak kemény harccal sikerült elérnie, hogy életszínvonala elég jelentős mértékben emelkedett. Az a körülmény, hogy a második világháború utáni időszakban kialakult a szocialista országok tábora és a nemzetközi munkásmozgalom hatalmas erővé vált, igen kedvező helyzetet teremtett a tőkésországok munkásosztályai számára követeléseik megvalósításáért folytatott harcukban. Kétségtelen, hogy a jelenlegi helyzetben a fejlett tőkésországokban a munkásosztály semmiképpen sem nyugodna bele életszínvonalának olyan méretű esésébe, amilyen a két világháború között bekövetkezett.

A második világháború után a reálbérek alakulását a fő kapitalista országokban a 10. sz. táblázatban feltüntetett adatok jellemzik (hetibérek: 1938 = 100):[149]

A második világháború utáni időszakban tehát a munkásosztálynak szívós harcával, a kedvező feltételeket kihasználva, a legtöbb fejlett tőkésországban sikerült elérnie, hogy reálbére bizonyos mértékben emelkedett. Tekintettel arra, hogy a foglalkoztatottság színvonala a második világháború utáni időszakban viszonylag kedvezőbb volt, mint a két világháború között, ezért a reáljövedelem növekedése az országok többségében valamivel meghaladta a reálbérek emelkedését. Azonban a reálbéreknek ez a növekedése — bár korántsem helyes jelentéktelennek feltüntetni a munkásosztály életszínvonala alakulása szempontjából, mivel ez, egyebek mellett, a munkásosztály harcának a lebecsülését is jelentené — messze elmaradt azoktól a lehetőségektől, amelyeket a termelőerők rohamos fejlődése szült, valamint a bur-

[149] Lásd: *A. A. Arzumanjan:* A mai kapitalizmus problémái, 69. old.

Év	Egyesült Államok[1]	Anglia[2]	ZK [3]	Franciaország[4]	Olaszország[5]	Japán[6]
1946	88,6	—	—	72	—	—
1947	87,1	100	—	67	—	—
1948	89,4	101	—	68	103	48,6
1949	91,5	104	—	61	108	66,3
1950	96,3	104	91	65	113	85,4
1951	94,9	104	95	70	112	92,1
1952	96,0	107	101	73	112	102,3
1953	99,9	112	109	78	113	107,3
1954	100,6	118	112	83	114	108,0
1955	106,6	120	120	88	116	101,1
1956	109,4	122	125	94	117	108,9
1957	108,4	122	132	101	120	109,3
1958	106,8	123	132	96	121	112,8
1959	112,4	128	135	95	123	121,0
1960	111,7	135	147	—	125	127,1

[1] 1944=100.
[2] 1947 = 100.
[3] A német szövetségi köztársaságbeli reálbérek alakulásáról csak 1950 óta vannak statisztikai adatok.
[4] A párizsi kerület munkásainak havi átlagbére.
[5] Reálórabérek.
[6] Az 1948—1955. évi időszakra az 1934—1936. évi átlagbér az alap, az 1956—1960. évi időszakokra pedig az 1955. évi bér.

zsoázia profitjának a növekedésétől. Bár a reálbér emelkedett, ennek ellenére egyáltalán nem szűnt meg, hanem inkább fokozódott a munkásosztály társadalmi helyzetének a romlása. Ezt a tényt egyébként mind a reálbéreknek az úgynevezett

családi költségvetésekkel történő összevetése, mind pedig a nemzeti jövedelem elosztása bizonyítja. (Ezekről részletesebben a következő fejezetben, illetve e kötet utolsó tanulmányában lesz szó.)

A reálbérek alakulása a jelenkori kapitalizmusban tehát ellentmond mind a reformista, mind a dogmatikus nézeteknek. Nem igazolja a reálbérek szükségszerű csökkenéséről szóló dogmatikus álláspontot. A dogmatikusok a radikális szólamok ellenére mélységesen lebecsülik a kapitalista országok munkásosztályának azt a harcát, amelyet az az életviszonyainak a megjavításáért folytat. A reálbérek valóságos mozgása ugyanígy megmutatja azoknak a reformista nézeteknek a tarthatatlanságát is, amelyek a munkásosztály helyzetének gyökeres megváltozását hirdetik, s a reálbérek szakadatlan és nagymértékű emelkedéséről beszélnek. Valójában a kapitalizmusnak a legutóbbi évtizedekben végbement fejlődése arról tanúskodik, hogy időnként a jelenkori kapitalizmusban is csökken a reálbérek már kivívott színvonala, igen gyakori, hogy a reálbérek hosszú ideig stagnálnak, s a reálbérek még amikor emelkednek is, messze elmaradnak a burzsoázia profitjának növekedésétől, valamint azoktól a lehetőségektől, amelyeket a korunkban végbemenő tudományos-technikai forradalom hozott létre.

Kétségtelen, hogy a jelenkori kapitalizmusban is érvényesül az a tendencia, miszerint a munkaerő ára az újratermelési ciklus átlagában bizonyos mértékig eltér értékétől. Az újratermelési ciklus a második világháború utáni időszakban sok vonásában eltér a két világháború közti időszakétól, s ez az eltérés a munkabér mozgására is kihat. Mivel a tárgyalt okok folytán ebben az időszakban a termelés ciklikus ingadozásainak a mértéke általában kisebb volt, mint a két világháború között, és az állammonopolista intézkedések egyre inkább a ciklikus kilengések bizonyos mérséklésének, valamint a stagnálási tendencia erősítésének az irányába hatnak, ezért a munkásosztály reálbére és reáljövedelme sem ingadozik olyan nagy mértékben, mint a két

világháború közti periódusban. Ebben természetesen igen nagy szerepe van a munkásosztály harcának, az osztály-erőviszonyokban bekövetkezett változásoknak is. Éppen ezért a jelenlegi világhelyzet semmiképpen sem indokolja azt a véleményt, hogy korunkban már nem a munkaerő értéke a munkabér mozgásának objektív alapja, hogy korunkban a munkabér egyre nagyobb mértékben eltér a munkaerő értékétől, hogy a munkásosztály harca a legkedvezőbb esetben is csak mérsékelheti ezt a szakadást, de nem szüntetheti meg. Teljesen helyesen állapította meg erről az említett moszkvai eszmecserén tartott előadói beszédében Arzumanjan: „A munkásosztály harcával realizálhatja a munkaerejét értékének felső határán, amely a fizikai szükségleteken kívül a munkás történelmileg kialakult társadalmi szükségleteit is magában foglalja."[150]

Ez az állásfoglalás helyesen tárja fel a munkásosztály harcának a lehetőségeit a tőkés társadalomban és ezért mozgósítóan hat a munkásosztályra az előtte álló feladatok megvalósításában.

A NEMZETI JÖVEDELEM ELOSZTÁSÁNAK MEGVÁLTOZÁSÁRÓL SZÓLÓ REFORMISTA ELMÉLETEK ÉS A MAI KAPITALIZMUS

Azoknak a törvényszerűségeknek a megítélésében, amelyek a kapitalizmusban a nemzeti jövedelem elosztását meghatározzák, a reformizmus különféle irányzatai nincsenek egységes véleményen. A mai kapitalizmus tényei a reformizmus számos képviselőjét arra kényszerítik, hogy beismerjék a jövedelmekben meglevő nagy különbségek fennmaradását, sőt egyesek azt is elismerik, hogy ez az egyenlőtlenség fokozódik. Ennek ellenére a második világháború utáni időszakban egyre jobban tért hódított a reformizmus ideológiájá-

[150] *A. A. Arzumanjan:* A mai kapitalizmus problémái. 72. old.

ban az az álláspont, hogy a fejlődésben élenjáró tőkésországokban a relatív elnyomorodást a nemzeti jövedelem újraelosztása, a mai burzsoá közgazdaságtantól kölcsönzött divatos kifejezéssel élve, valamiféle „jövedelmi forradalom" váltotta fel.

A jelenkori reformizmus szóban forgó képviselői általában nem tagadják, ellenkezőleg, hangsúlyozzák, hogy a kapitalizmus fejlődése szükségszerűen maga után vonja a termelés és a tőke nagyarányú koncentrációját. Ebben szerintük Marx előrelátása teljes mértékben igazolódott. Viszont azt állítják, hogy a termelés koncentrációjának *következményei* már ellentétesek Marx megállapításaival, és tagadják, hogy a jövedelmeknek az osztályok közötti megoszlását a kapitalizmusban a tőke koncentrációjának és centralizációjának a folyamata határozná meg. A jelenkori reformizmus számos irányzata azt állítja és hangoztatja, hogy a termelés koncentrációjával nem szükségszerűen jár együtt — és nem is jár együtt — a tulajdonnak, és különösen nem a jövedelemnek a koncentrációja.

A mai reformizmus számos ideológusa annak a véleményének ad hangot, hogy a legutóbbi évtizedekben a legfejlettebb tőkésországokban — mindenekelőtt az Egyesült Államokban és Angliában — valóságos forradalom ment végbe a jövedelmek elosztásában, s ennek folytán gyökeres változások következtek be a nemzeti jövedelem megoszlásában. E felfogás szerint a jövedelmek közti nagyarányú különbségek már eltűnőben vannak, mivel a mai kapitalizmusban érvényesül az a tendencia, hogy a bérek és a fizetések a munka termelékenységének megfelelően növekedjenek és így a nemzeti jövedelem emelkedése folytán túlnyomóan a dolgozó osztályok részesedése növekszik. Ezzel fokozatosan megszűnnek a nagyarányú eltérések a jövedelmek megoszlásában.

A jövedelmek kiegyenlítődéséről szóló burzsoá és reformista nézetek legfőbb forrása Simon Kuznetsnek „A felső jövedelemcsoportok részesedése a jövedelmekből és a megtaka-

rításokból" című könyve, amely 1953-ban jelent meg New Yorkban. A Kuznets könyvében kifejtett tételek közül az a legfontosabb, amely szerint a jövedelmek megoszlásának az Egyesült Államokban semmi közük sincs a fennálló tőkés termelési viszonyokhoz, mivel — szerinte — a jövedelmek megoszlása nem a tulajdon megoszlásától függ, hanem egészen másfajta tényezőktől, többek között olyanoktól, mint a nem, az életkor, a képzettség, a lakhely, a családtagok száma stb. Kuznets e szempontok alapján vizsgálta, hogyan oszlanak meg a jövedelmek az Egyesült Államokban, és arra a következtetésre jutott, hogy míg 1929-ben a lakosság „legfelső" csoportjához tartozó 5 százaléknak a jövedelme az összes személyi jövedelem 34 százaléka volt, addig ez a részesedés 1939-ig 27 százalékra, 1946-ig 18 százalékra csökkent. A lakosság „legfelső" 1 százalékának részesedése az összjövedelemből az 1929-es 19,1 százalékról 1946-ban 7,7 százalékra esett vissza. A. F. Burns amerikai burzsoá közgazdász, aki szintén a jövedelmek kiegyenlítődését igyekezett bizonyítani az Egyesült Államokban, néhány nyilvánvaló tény figyelmen kívül hagyása miatt kénytelen volt Kuznets adatait bizonyos fokig helyesbíteni. Eszerint a felső 5 százalék részesedése 1946-ban 20 százalékot, a legfelső 1 százalékáé pedig 9,9 százalékot tett ki. A jövedelmek kiegyenlítődését, mint a mai kapitalizmusra jellemző *alapvető tendenciát* fogja fel a jelenkori reformizmus számos irányzata is, és ebből is arra következtet, hogy az osztályellentétek fokozatosan gyengülnek. A fenti számokra hivatkozva Sternberg a következőket írta: „A legfelső 1 százalékos és 5 százalékos csoportok részesedésének csökkenése a nemzeti jövedelemből valószínűleg nem volt olyan nagy, mint az itt idézett számok mutatják. A felsőbb rétegek az Egyesült Államokban jelentős olyan jövedelemmel rendelkeznek, amely nehezen megfogható. De minden korlátozás ellenére is tény az, hogy az utolsó évtizedekben a »gazdagok« részesedése az amerikai nemzeti jövedelemből csökkent, és hogy ennek megfelelően a 95 százalék-

nak — azaz a középosztálynak és annak a 20 százaléknak, amely még nem érte el a középosztály színvonalát — a részesedése nőtt. Nem látható olyan erő, amely ezt az irányzatot a következő 10—20 évben megváltoztatná."[151]

Nem kétséges, hogy a Kuznets által felsorolt tényezőknek van bizonyos szerepük a jövedelmeknek a dolgozó osztályokon *belüli* megoszlásában. Az Egyesült Államokban a férfiak átlagos munkabére mintegy háromszorosa a nőkének. Az ipari központokban általában jelentékenyen magasabb az egy főre jutó jövedelem, mint a mezőgazdasági területeken. Ugyanígy az életkor, a családtagok száma, a szakképzettség szintén jelentősen befolyásolhatja az egyes családok, illetve személyek jövedelmét. De ugyanezek a tényezők már semmit sem mondanak akkor, ha a jövedelmeknek *az osztályok közötti* megoszlását vizsgáljuk. Nyilvánvaló, hogy például a Rockefeller-család sok százmillió dolláros jövedelmét aligha lehet a fenti tényezőkkel megmagyarázni.

A múlt évben (1962-ben) egy igen érdekes könyv jelent meg az Egyesült Államokban, amely a jövedelmek megoszlásának a megváltozásáról vallott nézeteket bírálja nagyon alaposan, a tények gondos tanulmányozása alapján. A könyv szerzője Gabriel Kolko, polgári közgazdász, aki a „jeffersoni demokratikus örökség" védelmében lép fel a jövedelmekben megmutatkozó egyenlőtlenségek növekedése ellen. E fellépés fontosságát azzal is hangsúlyozni kívánja, hogy kijelenti: „a politikai demokráciának" korunkban szembe kell néznie egy „totális életforma kihívásával", amely szintén „az egyenlőség igéretével" lép fel. Bármennyire is jogosan utópisztikusnak tűnhet az olvasó szemében a könyv szerzőjének eszménye, a visszatérés a „jeffersoni demokratikus örökség" hagyományához az Egyesült Államok jelenlegi gazdasági-társadalmi viszonyai között, ez a könyv tudományos érdemén semmit sem változtat: a polgári közgazdászoknak azok közé az egészen ritka alkotásai közé tartozik,

[151] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. 62. old.

amelyek valóban a tények igazi feltárására, s nem apologetikus tételek hangoztatására és bizonyítására törekszenek.

A könyv bevezetőjében a szerző ismerteti azokat a nézeteket, amelyeket a legutóbbi évtizedekben az Egyesült Államokban fenntartás nélkül elfogadtak nemcsak a társadalomtudományokkal foglalkozók, de általában mindazok, akik a politikai kérdések iránt érdeklődnek. Ezek a nézetek a kormány gazdaságpolitikai tevékenységének is alapjául szolgáltak ebben az időszakban. E nézetek azon a feltételezésen alapulnak, hogy az Egyesült Államok ma egyre inkább abba az irányba fejlődik, mely a gazdasági egyenlőtlenség felszámolásához vezet. Erről a szerző a következőket írja: „De ez a feltevés mindamellett téves, mert a jólét nyilvánvaló növekedése ellenére, amely a nagy válság legnehezebb évei óta bekövetkezett, a vagyonnak és a jövedelemnek az alapvető elosztása az Egyesült Államokban lényegében ugyanolyan ma, mint amilyen 1939-ben, vagy éppen 1910-ben volt. A legtöbb alacsony jövedelmű csoport jelentősen jobban él ma, de még ha reálbérük emelkedett is, részesedésük a nemzeti jövedelemben nem változott."[152]

Kolko sorra veszi Kuznets könyvének fő érveit, amelyekkel a „jövedelmi forradalom" végbemenetelét és annak szükségszerű folytonosságát akarta igazolni. Az egyik ilyen érve az volt, hogy a foglalkoztatottság problémáját az Egyesült Államokban lényegében megoldották. A növekvő foglalkoztatottság révén pedig az alsóbb jövedelmi csoportok jövedelme növekszik elsősorban, mivel a munkanélküliség túlnyomórészt őket sújtotta. Kuznets könyvének megjelenése óta azonban az Egyesült Államokat négy különböző mélységű válság, a termelés különböző méretű visszaesése sújtotta, és a munkanélküliség nem csökken, hanem az 1950-es évek közepétől határozottan növekvő irányzatot mutat.

Kuznets másrészt arra hivatkozott, hogy a farmerek jövedelme 1939 óta folyamatosan növekedett, és ezt állandó ten-

[152] *G. Kolko:* Wealth and Power in America. An Analysis of Social Class and Income Distribution. New York 1962. 3. old.

denciának tekintette. 1948 óta azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, a farmerek összjövedelme azóta csaknem folyamatosan csökken.

Kuznets következő érve a jövedelmek kiegyenlítődése mellett az volt, hogy szerinte csökkenni fog a tulajdonból származó jövedelem fontossága a nagyobb egyenlőséget mutató bérek és fizetések viszonylagos súlyának a növekedése folytán. A részvénytársasági profitok viszonylagos súlya azonban nem csökkent, és egyáltalán nem bizonyult az sem nyilvánvalónak, hogy a bérek és fizetések megoszlása fokozatosan kiegyenlítődne. 1954-ben például a lakosságnak a legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozó része az összes bérek és fizetések 2,5 százalékát kapta, a legfelső ötöd pedig 44,7 százalékát. Kolko megállapításához azt lehet hozzátenni, hogy jelenleg a tulajdonból származó jövedelmeknek a bérből és fizetésből származó jövedelmekkel történő összehasonlítása egyáltalán nem mutatja pontosan a nemzeti jövedelem osztályok közti megoszlását, mivel a burzsoáziának az egyik legfontosabb és jelentőségben egyre növekvő csoportja, mindenekelőtt a nagy monopóliumok vezető alkalmazottai, jövedelmüket — formálisan a munkásokéhoz hasonlóan — túlnyomórészt fizetés formájában kapják.

Kuznets koncepciójának alapvető gyengesége, hogy figyelmen kívül hagyta a be nem vallott jövedelmek hatalmas növekedését az 1941-ben bevezetett magas és progresszív jövedelmi adók következtében, s ugyancsak ezzel összefüggésben a fel nem osztott részvénytársasági profitok súlyának nagyméretű emelkedését, és mindezeken túl erőteljesen eltúlozta a progresszív jövedelemadó tényleges jelentőségét a jövedelmek kiegyenlítődésében. Ezek mellett nem vette számításba, hogy a nagy részvénytársaságok vezető alkalmazottainak a fizetésen kívüli jövedelme nagy arányban növekszik.

Kolko először a hivatalos amerikai statisztika adatai alapján vizsgálta, hogy milyen változások mentek végbe az elmúlt fél évszázadban a jövedelmek elosztásában, majd pedig

*Az egyes jövedelmi csoportok részesedése az összes személyes jövedelemből, adók előtt**

Év	Legfelső tized	2	3	4	5	6	7	8	9	Legalsó tized
1910	33,9	12,3	10,2	8,8	8,0	7,0	6,0	5,5	4,9	3,4
1918	34,5	12,9	9,6	8,7	7,7	7,2	6,9	5,7	4,4	2,4
1921	38,2	12,8	10,5	8,9	7,4	6,5	5,9	4,6	3,2	2,0
1929	39,0	12,3	9,8	9,0	7,9	6,5	5,5	4,6	3,6	1,8
1934	33,6	13,1	11,0	9,4	8,2	7,3	6,2	5,3	3,8	2,1
1937	34,4	14,1	11,7	10,1	8,5	7,2	6,0	4,4	2,6	1,0
1941	34,0	16,0	12,0	10,0	9,0	7,0	5,0	4,0	2,0	1,0
1945	29,0	16,0	13,0	11,0	9,0	7,0	6,0	5,0	3,0	1,0
1946	32,0	15,0	12,0	10,0	9,0	7,0	6,0	5,0	3,0	1,0
1947	33,5	14,8	11,7	9,9	8,5	7,1	5,8	4,4	3,1	1,2
1948	30,9	14,7	11,9	10,1	8,8	7,5	6,3	5,0	3,3	1,4
1949	29,8	15,5	12,5	10,6	9,1	7,7	6,2	4,7	3,1	0,8
1950	28,7	15,4	12,7	10,8	9,3	7,8	6,3	4,9	3,2	0,9
1951	30,9	15,0	12,3	10,6	8,9	7,6	6,3	4,7	2,9	0,8
1952	29,5	15,3	12,4	10,6	9,1	7,7	6,4	4,9	3,1	1,0
1953	31,4	14,8	11,9	10,3	8,9	7,6	6,2	4,7	3,0	1,2
1954	29,3	15,3	12,4	10,7	9,1	7,7	6,4	4,8	3,1	1,2
1955	29,7	15,7	12,7	10,8	9,1	7,7	6,1	4,5	2,7	1,0
1956	30,6	15,3	12,3	10,5	9,0	7,6	6,1	4,5	2,8	1,3
1957	29,4	15,5	12,7	10,8	9,2	7,7	6,1	4,5	2,9	1,3
1958	27,1	16,3	13,2	11,0	9,4	7,8	6,2	4,6	3,1	1,3
1959	28,9	15,8	12,7	10,7	9,2	7,8	6,3	4,6	2,9	1,1

* Forrás: G. *Kolko:* Wealth and Power in America. An Analysis of Social Class and Income Distribution. 14. old.

rámutatott a hivatalos statisztika fő torzításaira. Megállapította, hogy legalábbis 1910 óta — a kisebb ingadozásoktól eltekintve — a jövedelem elosztását az Egyesült Államokban óriási egyenlőtlenségek jellemezték, és semmi sem mutat abba az irányba, hogy a jövedelmek kiegyenlítődnének. Ezt igazolják a hivatalos amerikai statisztika alapján készült (11. sz.) táblázat adatai, amely az Egyesült Államok lakosságát jövedelmeik alapján tíz egyenlő nagyságú csoportba sorolta és ennek megfelelően mutatta meg a jövedelmi csoportok részesedésének a változását az összes személyi jövedelemből 1910 és 1959 között.

Ezekből az adatokból sok mindent ki lehet olvasni, csak a jövedelmek fokozódó kiegyenlítődését nem. Igaz, a legfelső tized részaránya 1959-ben 1910-hez viszonyítva némileg csökkent. Ez a csökkenés azonban egyrészt minimális, másrészt a táblázatból is kiolvashatóan 1941 óta következett be. 1941-ben az Egyesült Államoknak a háborúba történő belépésével egyidőben jelentősen emelték a jövedelemadókat és fokozták azok progresszivitását. Az adóeltitkolás — az adózás alóli kibúvás a jövedelmek elrejtése révén — ez idő óta vált külön művészetté az Egyesült Államokban. Ez a minimális csökkenés is főként ennek hatását mutatja.

A táblázatból viszont az egyértelműen kitűnik, hogy az alsóbb jövedelmi csoportok helyzete szembetűnően rosszabbodott. Míg 1910-ben a lakosságnak az alsó öt jövedelmi kategóriába tartozó fele az összes személyi jövedelmek 27 százalékával rendelkezett, addig 1959-ig ez az arány 23 százalékra csökkent. Még nyilvánvalóbb, hogy a legalsó jövedelmi kategóriába tartozók viszonylagos helyzete nagymértékben romlott. A legalsó tized részesedése az összes jövedelemből az eltelt ötven év alatt kevesebb mint az egyharmadára esett, s az ezt megelőző tizedé pedig majdnem a felére csökkent. 1910-ben a legalsó tizedbe tartozók jövedelme mintegy tizedrészét tette ki a legfelső csoportba tartozók jövedelmének, 1959-ben csak mintegy harmincadát. Nagyon jellemző egyébként, hogy az 1941-et követő évti-

zed, a „teljes foglalkoztatottság" időszaka sem hozott semmiféle javulást a legalsó jövedelmi kategóriák viszonylagos helyzetében. A jövedelmek polarizációja tehát nem csökkent, hanem nagymértékben fokozódott. De ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a lakosság azon hányadának a helyzete, mely a felső jövedelmi kategóriákba tartozik, többé-kevésbé stabil maradt. A lakosságnak ez a rétege *jelenleg* az amerikai kapitalizmus „tömegbázisa". Természetesen ezt sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Az amerikai helyzet pontosabb számbavétele azonban megköveteli a hivatalos statisztika adatainak a lényeges kiigazítását. Az egyik ilyen kiigazítást igénylő tényező Kolko szerint a vezető részvénytársasági alkalmazottak költségelszámolás és egyéb címen élvezett különjövedelme. Ennek a jövedelemnek a jelentősége is főleg 1941 óta növekedett, mivel ezt a jövedelemfajtát semmiféle jövedelemadó sem terheli. Az ilyenfajta jövedelemkiegészítések a fizetés elismert részévé váltak. Ebbe a jövedelmi formába tartozik a vállalat által rendelkezésre bocsátott gépkocsi, a luxusüdülés, a kiváló orvosi ellátás — ami az Egyesült Államokban rendkívül költséges —, a legdrágább klubok tagsága, a szórakozási kiadások stb. Például a legdrágább éttermek számláinak mintegy 80 százalékát, a Broadway színházjegyeinek 30—40 százalékát ily módon fedezik. Ide tartoznak aztán a különféle ajándékok is. 1956-ban az ilyenfajta adómentes jövedelmek összege — nem hivatalos számítások szerint — 5—10 milliárd dollár között mozgott. Ha ezeket a jövedelmeket figyelembe vették volna, akkor legalább egy ponttal, vagyis kb. a lakosság legalsó tizede jövedelemarányával megegyező mértékben magasabb lett volna a szóban forgó évben a legfelső tized jövedelme.

A jövedelem elosztását jellemző statisztikai adatokat különösen erőteljesen eltorzítja az — Kolko szerint —, hogy a jövedelmeket eltitkolják. 1957-ben az összes személyes jövedelemnek 9 százalékát, 27,7 milliárd dollárt tett ki ez az összeg. Ennek túlnyomó része a legmagasabb jövedelmi

csoport jövedelmét növelte, anélkül, hogy adózás alá esett volna.

A jelenlegi statisztikák azt sem veszik számításba, hogy a részvénytársasági jövedelmek növekvő részét nem osztják fel személyes jövedelmek formájában, hanem — hogy a progresszív adózást elkerüljék — a fel nem osztott profitot növelik. Ez a törekvés szintén 1941 óta vált nyilvánvalóvá. 1923—1929 között a részvénytársaságok tiszta nyereségüknek 27 százalékát tartották vissza, 1946—1959-ben pedig már 51 százalékát. Ez az arányváltozás a kifizetett osztalékokat évi átlagban 4,7 milliárd dollárral csökkentette. Vagyis a hivatalos statisztika azt a tényt, hogy a tőkések jövedelmüknek nagyobb hányadát tőkésítették, úgy tükrözi, mint a jövedelmek kiegyenlítődését. Ennek következtében az eltelt években 1—4 százalékkal alacsonyabbnak tűnt a legfelső jövedelmi csoport részesedése a nemzeti jövedelemből. Ehhez hozzá kell számítani a részvénytársasági vezető alkalmazottak külön jövedelméből eredő említett 1 százalékot, valamint a be nem vallott jövedelmeket, amelyek nagyon jó indulatú számítással is 3—5 ponttal növelik meg a legfelső jövedelmi csoport részesedését az összes jövedelemből. Mindezt a hivatalos statisztika adatai egyáltalán nem tükrözik, mivel a torzító tényezők a legutóbbi két évtizedben kezdtek hatni, vagyis éppen abban az időszakban, amelyben a legfelső jövedelmi csoport részaránya az összjövedelemből a hivatalos statisztika szerint minimálisan csökkent. Következtetésképpen teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a valóságban ez a csekély visszaesés sem következett be, a legfelső csoport részesedése nem csökkent, hanem inkább nőtt.

Kolko a továbbiakban részletesen foglalkozik azokkal a nézetekkel, amelyek az adózást mint valamiféle jelentős kiegyenlítő tényezőt tüntették fel. Fényt derít azokra a legfontosabb módszerekre, amelyek segítségével a tőkésosztály tagjai kivonják jövedelmeiket a hivatalosan magas progresszív adózás alól. Rámutat arra, hogy csak a szövetségi adók

kapcsán lehet progresszivitásról beszélni, az állami és helyi adók az egyenlőtlenséget nem csökkentik, hanem növelik. Hangoztatja, hogy az 1941-ben bevezetett új adórendszer egyik legfontosabb vonása az, hogy a jövedelemadó-fizetési kötelezettséget számos olyan alacsony jövedelmi kategóriára is kiterjesztette, amelyekhez tartozóknak azelőtt soha sem kellett ilyen adót fizetniük. Végül megállapításait a következőkben összegezi: „Az adózás komplex hatása nem homályosíthatja el az alapvető irányzatot, azt tudniillik, hogy az alacsony és a közepes jövedelmi osztályok adóterhe egyre növekszik, ugyanakkor a vagyonosok elméleti és valóságos adózási rátája között óriási az aránytalanság. A következtetés elkerülhetetlen: az adózás nem mérsékelte az alapjában egyenlőtlen jövedelemmegoszlást. Ha valamit elért, hát állandósította az egyenlőtlenséget az alacsony és közepes jövedelmi csoportok súlyos megadóztatásával, amelyek a legkevésbé képesek annak terheit viselni."[153]

Hogy az adózás mennyire kis mértékben hat a jövedelmek elosztására, az egyébként a hivatalos statisztikákból is kitűnik. Az Egyesült Államok lakosságát öt egyenlő — a családoknak egyaránt 20 százalékát magukba foglaló — csoportra osztva, az egyes csoportok — és külön a felső 5 százalék — 1958-ban a következő mértékben részesedtek az összes jövedelemből:[154]

12. sz. táblázat

Jövedelmi csoportok	Adó előtt	Adó után
Legalsó csoport	4,7	5,0
Második csoport	11,1	11,6
Harmadik csoport	16,3	16,9
Negyedik csoport	22,4	22,8
Legfelső csoport	45,5	43,7
Felső 5 százalék	20,2	18,2

[153] *G. Kolko:* Wealth and Power in America. An Analysis of Social Class and Income Distribution. 45. old.

[154] Lásd: Survey of Current Business, 1960 április. 14. old.

Amint látható, minden alapot nélkülöznek azok az állítások, amelyek az adózásnak valamiféle fontos szerepet tulajdonítanak a jövedelmek kiegyenlítődésében. Az adózás valóságos hatása még ennél is kisebb, ha a jövedelmeknek azt a részét is számításba vesszük, amelyet a burzsoáziának sikerül mindenfajta adózás alól kivonnia.

Az a minimális csökkenés a felső csoportok jövedelmének az arányában, amelyet a hivatalos amerikai statisztika kimutat, a második világháború éveire vonatkozik. A háború befejezése óta eltelt időszakban ezek az adatok semmiféle változásra sem utalnak a jövedelemelosztásban. 1945-ben a legfelső 10 százalék részesedése az előbb közölt táblázat szerint 29 százalék volt, 1959-ben pedig 28,9 százalék.

Mindezek után külön is érdemes megvizsgálni, hogyan alakult a legfelső 5 és 1 százalék részesedése az Egyesült Államok nemzeti jövedelmében. Kuznets és követői mindenekelőtt ennek a jövedelmi csoportnak a csökkenő részesedésére hivatkozva beszéltek valamiféle „jövedelmi forradalomról" az Egyesült Államokban. Még jóval Kolko könyvének megjelenése előtt — Kuznets könyvét bírálva — Victor Perlo, amerikai marxista közgazdász, végzett ezzel kapcsolatban számításokat. Perlo fő következtetései mind a Kuznets könyvében követett eljárás bírálatát, mind a hivatalos statisztika torzításait tekintve, lényegében megegyeztek Kolko jóval későbbi bíráló megjegyzéseivel, bár világnézeti alapállásukat tekintve a két szerző nagyon is különbözik egymástól. Kuznets számításainak torzításait kiküszöbölve — figyelembe véve a részvénytársaságok fel nem osztott profitjait, az adócsalások kihatásait és az egyéb jövedelmi forrásokat — Perlo kimutatta, hogy Kuznets állításaival szemben a felső 1 százalék 1948-ban nem 45, hanem 123,7 százalékkal, a felső 5 százalék pedig nem 70,5, hanem 140,3 százalékkal kapott többet, mint 1929-ben. Ennek megfelelően módosította a felső jövedelmi csoportok részesedéséről Kuznets által közölt arányokat.

13. sz. táblázat

*A felső jövedelmi csoportok részesedése a nemzeti jövedelemből**

Év	Felső 1 százalék	Felső 5 százalék
1929	19,2	33,9
1939	16,6	32,1
1945	16,4	33,0
1948	17,2	32,6

* Forrás: *V. Perlo*: The Income „Revolution". 47. old.

Az eltelt húsz év alatt a felső 1 százalék részesedése kb. 1/6-a maradt a nemzeti jövedelemnek, a felső 5 százaléké pedig kb. 1/3-a. A látszólagos minimális csökkenés 1929-hez képest — a számítási pontatlanságokon kívül — annak tudható be, hogy 1929 csúcsév volt a profitok szempontjából. Ha másik évet választunk viszonyítási alapnak, akkor kitűnik, hogy e csoportok részesedése még minimálisan sem csökkent. A felső 1 százalék 35 milliárd dolláros jövedelme 1948-ban egyenlő volt az összes önálló háztartás kb. 45 százalékának az együttes jövedelmével, és csaknem egyenlő a gyáriparban a termelőmunkásoknak kifizetett összes munkabérrel. A felső 5 százalék 66,5 milliárdos jövedelme — durván számítva — egyenlő az önálló háztartások 78 százalékának az egész jövedelmével. Ez az összeg jelentékenyen felülmúlja a gyáripar, az építőipar, a bányászat, a mezőgazdaság és a közlekedés bérmunkásainak összesített jövedelmét (54 milliárd dollár).[155]

Ezek után Perlo megkísérelte feltárni, hogyan alakult a nemzeti jövedelemnek az osztályok közti megoszlása az Egyesült Államokban. Ezt bizonyos mértékig megvilágíthat-

[155] *V. Perlo:* The Income „Revolution" 44—45. old.

juk, ha a fő jövedelmi típusok arányának a növekedését összehasonlítjuk.

14. sz. táblázat

*Irányzatok a nemzeti jövedelemben az osztályelosztás szempontjából**

(1929=100)

A jövedelem típusa	1929	1939	1945	1948	1952
Részvénytársasági profit	100,0	65,9	200,8	343,9	404,4
Bérek és fizetések	100,0	83,0	181,6	255,8	328,9
Nem részvénytársasági vállalatok jövedelme	100,0	85,5	231,9	276,8	339,9
Farmok jövedelme	100,0	79,5	221,1	311,8	268,3

* Forrás: V. Perlo: The Income „Revolution". 50. old.

Az összehasonlításokból kitűnik, hogy a leggyorsabban a részvénytársaságok profitja növekedett, a legkisebb mértékben viszont — 1948-hoz viszonyítva — a bérek és fizetések emelkedtek, 1952-höz képest pedig a farmok jövedelme. A fő jövedelemtípusok arányának a növekedését összehasonlítva kitűnik, hogy a burzsoázia jövedelmének a részaránya növekedett, a munkásokénak és az alkalmazottaknak a részaránya pedig csökkent. Ebből az összehasonlításból az is kiderül, hogy mennyire alaptalan Kuznetsnek az a következtetése, hogy a részvénytársasági profitok viszonylagos súlya az Egyesült Államokban csökkent.

Legvilágosabb képet a nemzeti jövedelemnek a két fő osztály közötti megoszlásáról az ad, ha a termelési eszközök tulajdonából származó különféle jövedelmeket összehasonlítjuk a bérek és fizetések összegével. Az előbbiek során azonban már volt arról szó, hogy a burzsoázia jövedelmén

belül igen jelentős a fizetések részaránya. Vagyis a fizetésből élők legfelső rétege valójában a burzsoáziához, nem pedig a munkásosztályhoz tartozik. Azért tehát, hogy a nemzeti jövedelemnek az osztályok közötti megoszlásáról helyes képet kapjunk, a bérből és fizetésből élők felső 5 százalékának a jövedelmét a burzsoázia jövedelméhez — a tulajdonból származó jövedelmekhez — kell hozzászámítani. A felső 5 százalék az összes bérből és fizetésből 1929—1940 között 22,6 százalékkal részesedett, 1941 és 1952 között pedig 21,2 százalékkal.

15. sz. táblázat

*A bérek és fizetések összehasonlítása a tulajdonból származó jövedelmekkel**

(milliárd dollárban)

Jövedelemformák	1929—1940	1941—1952
Bérek és fizetések	318,4	944,8
Tulajdonból származó jövedelmek	347,8	1129,8
Az utóbbi az előbbi százalékában	109,2	119,6

* Forrás: *V. Perlo:* The Income „Revolution". 52. old.

Tehát míg a háború előtt a burzsoázia részesedése kb. 9 százalékkal haladta meg a munkásosztályét (ide értve az 5 százalékos csúcs kivételével minden bérből és fizetésből élőt), addig a háború alatti és utáni tizenkét évben ez az arány már csaknem 20 százalékra nőtt. Ez az összehasonlítás világosan megmutatja, hogy a háború utáni időszakban a burzsoázia részesedése a nemzeti jövedelemből nem csökkent, ellenkezőleg, növekedett, s ez volt ennek az időszaknak egyik jellemző vonása. A bérből és fizetésből élők részesedése csak abban az esetben „növekedett", ha egyrészt

a burzsoáziához tartozó felső 5 százalék részesedését is ideszámítjuk (ez pedig teljesen eltorzítaná a nemzeti jövedelem osztály-megoszlását), másrészt, ha nem vesszük figyelembe a tárgyalt időszak alatt az osztálystruktúrában bekövetkezett változásokat. (Az Egyesült Államokban a bérből és fizetésből élők aránya az összlakosságon belül jóval gyorsabban növekszik, mint amilyen mértékben az egész lakosság száma emelkedik.) A tények tehát megdöntik a jelenkori reformizmusnak a jövedelmek kiegyenlítődéséről, a nemzeti jövedelem elosztásában végbement gyökeres változásokról szóló tételeit.

Az amerikai kapitalizmus egyes propagandistái szerint önmagában a részvénytársaságok profitjainak növekedéséből nem lehet arra következtetni, hogy a burzsoázia jövedelmének részaránya emelkedett, mivel — állítják — az amerikai kapitalizmus valamifajta „népi kapitalizmussá" változott és ezt a „népi kapitalizmust" mindenekelőtt a részvénytőke „demokratizálódása" jellemzi. A „népi kapitalizmus" amerikai propagandistái arról beszélnek, hogy a részvénytőke „demokratizálódásával" fokozatosan minden amerikai részvénytulajdonossá, kapitalistává válik és így az Egyesült Államokban szinte észrevétlenül megvalósul az osztály nélküli társadalom.

Ami az arra történő hivatkozást illeti, hogy a részvények megoszlásán keresztül az Egyesült Államok munkásai kapitalistává válnak, érdemes röviden összegezni egy amerikai burzsoá intézménynek, a Brookings Institutionnak a részvények megoszlásáról 1952-ben folytatott vizsgálata eredményeit. E vizsgálat tanúságai szerint 1952-ben a segédmunkásoknak 0,2 százaléka, a betanított munkásoknak 1,4 százaléka, a szakmunkásoknak és művezetőknek 4,4 százaléka rendelkezett egyáltalán valamilyen részvénnyel.[156] Vagyis az amerikai munkásosztálynak csak egy elenyésző töredéke

[156] Lásd: *J. M. Budish:* People's Capitalism Stock Ownership and Production. New York 1958. 9. old.

rendelkezett a részvénytőke egészéhez viszonyítva pusztán teljesen jelképes értékű részvénytulajdonnal. Az 1955-ös helyzetről V. Perlo a következőket írta: „Félmillió bérből élő családnak van részvénye, de a kezükben levő összes részvényállomány értéke nem haladja meg a forgalomban levő részvények értékének $^2/_{10}$ százalékát. Egy családnak, a du Pont-dinasztiának tízszer annyi részvénye van, mint amennyit a bérből élők az egész országban összesen meg tudtak szerezni. Az átlagos munkás-részvényesnek jutó évi osztalék összege nem több kétnapi bérénél, azaz csak egy igen kis töredéke annak a profitnak, amelyet a nagytőkés a munkás munkájából szerzett. A bérből élők 97 százaléka pedig egyáltalán nem rendelkezik még ezzel a jelképes »termelési eszközökben való részesedéssel« sem."[157]

A valóságban ahelyett, hogy a részvénytőke „demokratizálódott" volna az Egyesült Államokban, a részvények fölötti tulajdon és ellenőrzés hatalmas mértékben koncentrálódott. A Brookings Institution már említett vizsgálata szerint 1952-ben a gyáripari részvénytársaságoknál a tulajdonosok 2,3 százaléka tartotta kezében az összes részvény 57 százalékát. A pénzügyi és beruházási társaságoknál a részvénytulajdonosok 3 százaléka, a közlekedésben 1,5 százaléka ellenőrizte a részvények 52, illetve 56 százalékát. A közszolgáltatásoknál (telefon, gáz, villany stb.) a részvénytulajdonosok 1 százalékáé volt az összrészvény 46 százaléka. 1952-ben az összes részvénytulajdonosok száma az Egyesült Államokban 6 490 000 volt, vagyis a felnőtt lakosságnak mintegy 6 százaléka rendelkezett valamilyen részvénnyel. A részvények tömegét azonban a tulajdonosoknak 1—3 százaléka ellenőrizte, vagyis a felnőtt lakosságnak mindössze 0,06—0,18 százaléka. 1957-ben több hivatalos szerv végzett vizsgálatot, s ennek eredménye azt mutatta, hogy ebben az évben az Egyesült Államokban az önálló háztartások 89 százalékának nem volt a tulajdonában részvény, 4 százaléka 2000

[157] *V. Perlo:* A nagytőke birodalma. Kossuth Könyvkiadó 1958. 37. old.

dollárnál kisebb értékű részvény felett rendelkezett és a családoknak csak 3 százaléka birtokolt 10 000 dollárnál nagyobb értekű részvényt.[158]

A részvénytőke koncentrációjának méreteire utalnak a következő adatok: 1950-ben az Egyesült Államok 587 000 részvénytársaságából a legnagyobb 250 (az 1 százaléknak a tizenkettede) birtokolta az összes részvénytársaságok aktívumainak 42 százalékát. 1949-ben a 250 000 dolláron aluli tőkével rendelkező részvénytársaságok profitrátája 8,4, az 1 000 000-n aluliaké 10, az 1 000 000-n felülieké pedig 14 százalék volt.[159]

A felső 1 százaléknak a nemzeti jövedelemben való részesedéséről számított hivatalos statisztikai adatok csak nagyon megközelítően mutatják a tulajdonnak és a jövedelemnek a koncentrációját. Az Egyesült Államok nemzeti jövedelmének igen jelentékeny hányadát néhány tucat család sajátítja ki. A „népi kapitalizmusról", a jövedelmek kiegyenlítődéséről szóló elméletek valódi értékét igen jól megvilá-

16. sz. táblázat

*A du Pont-, Mellon- és Rockefeller-vagyonok 1937-ben és 1956-ban**

Család	Részvénytársasági vagyon értéke a legalacsonyabb becslés szerint (millió dollárban)	
	1937. december 31.	1956. április 30.
Du Pont	574	4660
Mellon	391	3769
Rockefeller	397	3515

* Forrás: V. *Perlo:* A nagytőke birodalma. 47. old.

[158] Lásd: *J. M. Budish:* People's Capitalism Stock Ownership and Production. 9—10. old.

[159] Lásd: *H. Aptheker:* Perspectives for the American Left. Mainstream 1959 április. 5. old.

gítja az, hogyan növekedett az Egyesült Államok néhány leggazdagabb családjának a vagyona az elmúlt mintegy húsz évben. (Lásd 16. sz. táblázatot.)

Az utóbbi húsz évben az említett családok vagyona tehát 8—10-szeresére terebélyesedett. Íme, ilyen a „népi kapitalizmus", ez a jövedelmek kiegyenlítődése a gyakorlatban! Míg a közölt statisztikai adatok szerint a legfelső jövedelmi csoportba tartozó 1 százaléknak a részesedése a nemzeti jövedelemből húsz év alatt lényegében nem változott, addig az 1 százalékon *belül* a leggazdagabb tőkés csoportok részaránya továbbra is jelentősen nőtt. Az Egyesült Államok gazdasági életét nem a felső 1 százalék, hanem annál egy jóval kisebb csoport uralja. Különböző amerikai szakértők értékelése szerint a legfelső 1 százaléknak az $^1/_{10}$-e birtokolja az összes részvény 35 százalékát.[160] Budish a részvénytőke megoszlásáról folytatott beható vizsgálatait a következőképpen összegezi: „A nagy társaságoknak és az Egyesült Államok egész kapitalista gazdaságának a tényleges tulajdona és ellenőrzése a szuperkapitalisták kicsiny, de nagy hatalmú osztályának a kezében koncentrálódik, amely kevesebb, mint egyötödét alkotja az Egyesült Államok felnőtt lakossága 1 százalékának."[161]

A reformizmus képviselői az Egyesült Államokon kívül Angliára hivatkoznak a leggyakrabban, mint arra az országra, amelyben az utóbbi évtizedekben a vagyon és a jövedelmek megoszlása lényegbevágóan megváltozott. Anélkül, hogy a részletekre kitérnénk, könnyen bizonyítható, Angliában semmiféle ilyen változás nem ment végbe.

A tőkének a második világháború utáni megoszlását Angliában jól mutatják a következő oldalon levő táblázat adatai.

A táblázatból kitűnik, hogy 1946—1947-ben a lakosságnak alig több mint 1 százaléka birtokolta a tőke 50 százalékát, és hogy a tőke 80 százaléka a lakosság 10 százalékának a

[160] Lásd: *V. Perlo:* The Income „Revolution". 50. old.

[161] *J. M. Budish:* People's Capitalism Stock Ownership and Production. 30. old.

*A tőke nagysága és az egyes tőkéscsoportokhoz tartozó (25 éven felüli) személyek száma Angliában és Walesben 1946—1947-ben**

Tőkéscsoportok a vagyon nagysága szerint	Az egyes csoportokhoz tartozó személyek százalékosan	Az egyes csoportokra jutó tőke az összes tőke százalékában
100 fontnál kevesebb	60,62	4,16
100— 1 000 fontig	27,79	10,99
1 000— 5 000 fontig	8,87	21,59
5 000— 10 000 fontig	1,38	11,35
10 000— 25 000 fontig	0,90	16,43
25 000—100 000 fontig	0,38	19,18
100 000 fonton felül	0,06	16,30
Összesen:	100,00	100,00

* Forrás: *M. Dobb:* Capitalism Yesterday and Today. London 1958. 12. old.

kezében koncentrálódott. A lakosságnak a felső 0,06 százaléka lényegesen nagyobb tőkével rendelkezett, mint a lakosságnak az alsó három csoportba tartozó közel 70 százaléka.

Azt, hogy a jövedelmek megoszlása az osztályok között Angliában megváltozott, Strachey kísérelte meg bebizonyítani. Azonban ez a bizonyítás még nála is igen határozatlan formát öltött. Többször is kénytelen beismerni, hogy egészen 1939-ig a megelőző száz évben a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből semmit sem emelkedett. Ehhez hozzá kell tenni — bár ezt Strachey elmulasztja —, hogy ez önmagában is a relatív elnyomorodás elismerése, hiszen az eltelt száz év alatt az angol munkásosztálynak az egész

lakosságon belüli részaránya jelentősen megnövekedett, vagyis a nemzeti jövedelemnek ugyanakkora százaléka a lakosság jóval nagyobb hányada között oszlott meg. A Strachey által az 1910 és 1944 közötti időszakról közölt adatok sem tanúskodtak arról, hogy a nemzeti jövedelem elosztása valamennyire is érdemlegesen megváltozott volna. Ezek szerint a bérek részaránya a nemzeti jövedelemben a következőképpen változott:[162]

1911	1924	1929	1932	1935	1938	1944
39,5	42,1	41,8	42,5	40,5	37,6	35,2 százalék.

Növekedést a bérek részarányában Strachey csak úgy tudott kimutatni, hogy a fegyveres erők fizetését is a munkabérekhez számította, vagyis a tőkésállam hadseregét is a munkásosztályhoz sorolta. Mindenesetre az elmúlt évtizedekre vonatkozó adatokból ő is — kénytelen-kelletlen — az alábbi következtetésre jutott: „Látjuk, ha csak a béreket vesszük számításba, azt találjuk, hogy egy időben tendencia érvényesült arra, hogy a bérek részaránya a nemzeti jövedelemben csökkenjen. A bérek részaránya — a legjobb esetben — 1945-ig csak a száz évvel ezelőtti színvonalat érte el."[163] Ehhez még hozzáfűzte, hogy a tárgyalt időszak végén, éppúgy, mint az elején, a népesség 10 százaléka jutott a nemzeti jövedelem egyik feléhez, a 90 százaléka pedig a másik felét szerezte meg.

Strachey végül is következtetéseiben kénytelen egészen szerénynek maradni. Csupán annyit állapít meg, hogy mindössze egy évtizedben, 1939 és 1949 között — vagyis a háború alatt és az azt követő újjáépítési periódusban — következett be a nemzeti jövedelem elosztásában bizonyos változás a munkásosztály javára. Ebben az időszakban szerinte a munkásosztály részesedését a nemzeti jövedelemben 10 százalékkal növelte. Természetesen egy ilyen rövid időszak, amelyben ráadásul egész sor rendkívüli tényező hatott, egy-

[162] Lásd: *J. Strachey* Contemporary Capitalism. 133. old.
[163] Ugyanott, 136. old.

általán nem lehet sorsdöntő egy történelmi tendencia megállapításában, különösen akkor, ha a megelőző évszázad tapasztalatai az ellenkezőjét bizonyították. Emellett Strachey itt sem veszi tekintetbe a munkásosztály részarányának a változását az egész lakosságon belül, bár ez a folyamat a háborút követő években igen erőteljes volt. Kénytelen azt is előbbi megállapításához hozzátenni, hogy a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből sokkal szerényebb méretű volt, mint amilyenről a burzsoázia képviselői írtak.

De még ennél is figyelemre méltóbb Stracheynek az a megállapítása, hogy az említett „egyenlősítési politika" 1949-ben elérte csúcspontját, és 1951-től a tulajdonosok részesedése már szemmel láthatóan növekedett. Újabb könyvében pedig már egyértelműen leszögezi, hogy a tulajdonból származó jövedelmek aránya „1949 óta kétségkívül ismét emelkedett".[164] Vagyis az angol kapitalizmus egész történelméből Strachey mindössze egy évtizedre tud hivatkozni, amelyben a munkásosztály helyzetének az alakulása — állítólag — ellent mondott a relatív elnyomorodás Marx által felismert és megrajzolt folyamatának. Strachey egész érvelése így sokkal inkább igazolta, mint cáfolta Marxot, nyilvánvalóan anélkül, hogy ez szándékában állt volna.

A jövedelmek elosztásáról összeállított hivatalos angol statisztikai adatok messze a legkevésbé megbízhatóak közé tartoznak és ilyen szempontból még sokkal kevésbé lehet rájuk támaszkodni, mint a hasonló amerikai statisztikákra. Az ismert angol polgári közgazdász, Richard M. Titmuss professzor nagy feltűnést keltő könyvében kimutatta, hogy mindazok a torzító tényezők, amelyekről az amerikai statisztikákkal kapcsolatban már volt szó, az angol munkákban még sokkal fokozottabban jelentkeznek és ez utóbbiakban még egy sor egyéb tényező is zavarja, sőt — Titmuss szerint — teljesen lehetetlenné teszi az eligazodást. Ez különösen vonatkozik az egyes jövedelmi csoportok viszonylagos hely-

[164] *J. Strachey:* The End of Empire. 234. old.

zetét bemutató statisztikákra. De az egyes jövedelemfajták alakulása is sokkal inkább az egyenlőtlenség fokozódásáról, mint csökkenéséről tanúskodik a második világháború utáni Angliában.[165] Különösen erőteljesen növekedtek a részvénytársaságok fel nem osztott jövedelmei, amelyeknek a burzsoázia profitja eltitkolásában, valamint az adózás alóli kibúvásban ugyanolyan szerepük van Angliában, mint az Egyesült Államokban. Ezek sokkal gyorsabb ütemben növekedtek, mint amilyen mértékben az egyéni jövedelmek, s ezen belül a bérmunkából származó jövedelmek emelkedtek. A következő táblázat adatai arról nyújtanak tájékozódást, hogy a fő jövedelmi fajták százalékosan hogyan növekedtek.

18. sz. táblázat

A nettó jövedelmek alakulása Angliában

Jövedelemfajták	Adózás előtt		Adózás után	
	1938—1948/1949	1948/1949—1959	1938—1948/1949	1948/1949—1969
A bérmunkából származó jövedelmek	128	96	114	93
A többi egyéni jövedelem	44	60	32	64
Részvénytársaságok fel nem osztott profitja	341	83	243	114

Az Angliában érvényes adórendszer rendkívül kedvező a profit felhalmozása szempontjából. Az elmúlt évtizedben az adórendszer folytán a fel nem osztott profitok a megelőző tízéves időszakhoz viszonyítva százalékosan jóval gyorsabban növekedtek. A részvénytársaságok tiszta nyereségüknek egyre nagyobb hányadát kivonják az adózás alól. 1938-ban a fel nem osztott profitok a nemzeti jövedelemnek

[165] Lásd: National Income and Expenditure; Annual Abstract of Statistics évfolyamai.

adózás előtt 7,8 százalékát, adózás után pedig 6,1 százalékát tették ki; 1959-ben adózás előtt már 15,9 százalékát, adózás után pedig 11,7 százalékát. A háború alatt bevezetett progresszív jövedelemadó hatása ebben a növekedésben éppúgy megmutatkozik, mint az Egyesült Államokban. A burzsoázia profitjának ezt a jelentőségében és súlyában rendkívül megnőtt részét a hivatalos statisztika viszont a jövedelmi kategóriák megállapításakor teljesen figyelmen kívül hagyja! Így azután nem nehéz kimutatni, hogy a felső jövedelmi csoportok részesedési aránya az összjövedelemből csökkent, különösen nem, ha ez csak egy a sok torzító tényező közül.

Titmuss említett könyvében rendkívül aprólékossággal sorra vette a hivatalos statisztikának mindezeket a torzításait a jövedelmek elosztásában. Arra itt nincs lehetőség, hogy ezeket részletesen ismertessük. Ezért meg kell elégednünk végső következtetésének ismertetésével. Ez így hangzik: „Mindebből az következik, hogy sokkal kevésbé szabad magabiztosaknak lennünk annak állításában, hogy valamilyen működésben levő egyenlősítő erők Angliában 1938 óta egy »természeti törvény« rangjára emelkedhettek, és hogy ezek kivetíthetők a jövőbe. Amint láttuk, van sok más, mélyen a társadalom szerkezetében gyökeredző, és sok olyan, a nagy gazdaságokban rejlő bonyolult tényező által táplált erő, amely az ellenkező irányba hat. Ezek közül a különösen kényes tényezők közül számos szoros kapcsolatban van a hatalom megoszlásával... Ezeket jelenleg nem mérik a jövedelmi statisztikák, és a vagyonstatisztikák is csak marginálisan. Mégis több az, ami a tanulmányok sokaságában van, mint egy utalás arra, hogy a jövedelmek egyenlőtlensége 1949 óta fokozódott, míg a vagyon tulajdona, amely sokkal koncentráltabb az Egyesült Királyságban, mint az Egyesült Államokban, valószínűleg még egyenlőtlenebbé vált..."[166]

[166] *R. M. Titmuss:* Income Distribution and Social Change. A Study in Criticism. London 1962. 198. old.

A munkásosztálynak a kapitalizmusban elfoglalt társadalmi helyzete természetesen a problémáknak sokkal szélesebb körét foglalja magába, mint amivel ez a munka foglalkozik. Mindamellett néhány fontos következtetést az itt érintett kérdések vizsgálatából is le lehet vonni.

Először is, ha valamennyi, a munkásosztály helyzetére a kapitalizmusban ható tényezőt figyelembe vesszük, akkor teljesen egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a munkásosztály társadalmi helyzete romlott és romlik. A marxizmus értelmezésében pedig ez a munkásosztály elnyomorodásának fő kritériuma.

Ha vizsgálatunkat nem korlátozzuk a kapitalizmus „mintaállamaira", a néhány legfejlettebb tőkésországra, hanem számításba vesszük a kapitalizmus „határterületeit" — az ázsiai, afrikai, dél- és közép-amerikai kapitalista országokat is —, akkor megállapíthatjuk, hogy a második világháború utáni időszakban a tőkés világ nagy részében a dolgozók helyzete abszolúte is rosszabbodott, mivel a fejlett országokban bizonyos vonatkozásokban elért javulást ellensúlyozza, sőt talán semmissé is teszi az, hogy az úgynevezett gazdaságilag kevésbé fejlett országok sok száz milliós tömegei esetében a szó legszorosabb értelmében vett fizikai nyomor abszolúte fokozódott ebben az időszakban. Az egész tőkés világgazdaságot tekintve sohasem voltak még igazabbak Marx szavai a gazdagságnak és a nyomornak az ellentétes pólusokon történő felhalmozódásáról, mint éppen a jelenkori kapitalizmusban.

Ha csak a néhány legfejlettebb tőkésországot vesszük szemügyre, akkor ezeknél ugyan általában a dolgozók helyzetének abszolút rosszabodása nem állapítható meg, de azt ki lehet mutatni, hogy

1. a munkásosztály anyagi helyzetének egyes mutatói fokozottan rosszabbodnak (ilyen például a létbizonytalanság, a munkaintenzitás stb.);

2. *időszakonként* szükségszerűen abszolúte is rosszabbodik a dolgozók helyzete. Igaz, a legfejlettebb tőkésországokban az életszínvonal ma magasabb nemcsak annál, mint ami-

lyen a XIX. század elején volt, hanem a századforduló időszakáénál is. Viszont ez az emelkedés — különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában — rendkívül nagy visszaesések közepette következett be, amelyek a munkásosztály és a dolgozó tömegek számára gyakran sokkal több szenvedést okoztak, mint akár a korai kapitalizmus viszonyai. A XX. század folyamán legalább öt olyan időszak volt, amikor a legfejlettebb kapitalista országok többségében is abszolúte rosszabbodott a munkásosztály helyzete. Tehát a dolgozóknak rendkívül drágán kellett megfizetniük azt az emelkedést, amelyet az életszínvonal bizonyos vonatkozásaiban elértek. Az életszínvonal emelkedésében a második világháború után rendkívül nagy szerepet játszott a szocialista világrendszer létezése, annak hatása, amely a burzsoáziát engedményekre kényszerítette a munkásosztállyal szemben;

3. a legfejlettebb tőkésországokban is vannak a dolgozóknak olyan kategóriái, amelyeknek helyzete a gazdasági fellendülés viszonyai között sem javul, ellenkezőleg, gyakran rosszabbodik;

4. az életszínvonal bizonyos emelkedése ellenére a nyomor a legfejlettebb tőkésországokban is fennmaradt, nemcsak relatív értelemben, nemcsak a burzsoázia helyzetéhez képest, nemcsak a megnövekedett társadalmi szükségletekhez viszonyítva, hanem abban az értelemben is, hogy a munkásosztály, a dolgozó tömegek jelentős részének nincs módjában, hogy legelemibb létszükségleteit rendszeresen kielégítse. A kapitalizmus nem képes megoldani a munkásosztály alapvető szociális problémáit.

AZ IMPERIALIZMUS LENINI ELMÉLETÉNEK REFORMISTA BÍRÁLATA

(JOHN STRACHEY: „A BIRODALOM VÉGE" CÍMŰ KÖNYVÉRŐL)

A modern reformizmus ideológiájának általános jellemzője, hogy az imperializmus megjelenését és térhódítását úgy tárgyalja, mint egyfajta eltévelyedést, a XX. század kapitalista fejlődésének olyan megnyilvánulását, amelynek nincsenek kitéphetetlen gyökerei a mai kapitalizmus gazdasági szerkezetében. A reformista ideológia egyik fő törekvése, hogy bebizonyítsa: a jelenkori kapitalizmus és az imperializmus nem szükségszerűen tartozik össze, s a fejlett tőkésországok fejlődését a legutóbbi időszakban az imperializmustól való mind teljesebb elfordulás, sőt a vele való szembefordulás jellemzi. E felfogás szerint egyes fejlett tőkésországok — mindenekelőtt az Egyesült Államok — eddig is — a századforduló rövid kitérőjétől eltekintve — a tőkés fejlődés antiimperialista útját járták, s fokozatosan erre az útra tértek a fő nyugat-európai kapitalista országok is. A reformizmus képviselői az imperializmust úgy tekintik tehát, mint a kapitalizmus fejlődésének egy már lényegében túlhaladott korszakát, amelynek ma már legfeljebb egyes maradványait kell eltakarítani.

A reformizmusnak ez az ideológiai alapállása szorosan összefügg azokkal az igényekkel, amelyeket korunk osztályharcának követelményei kényszerítenek rá a kapitalizmus védelmezőire. Ennek az ideológiai magatartásnak központi gondolata: megakadályozni, hogy a tényleges antiimperializmus legyen a jelenkor osztályharcaiban az egyik fő elválasztó vonal, meggátolni, hogy mindazok az erők összefogja-

nak, amelyeket objektív helyzetük az imperializmussal való szembefordulásra indít.

Minden ideológiában valamilyen osztályérdek nyilvánul meg. Az imperializmus lenini elméletének reformista bírálatában, az imperializmus reformista koncepciójának kialakításában azoknak az osztályoknak az érdeke tükröződik, amelyek az imperializmusra jellemző viszonyok fenntartásában érdekeltek, a megváltozott világhelyzet adottságainak megfelelő formákban. Az imperializmus modernizált reformista elméletének az a feladata, hogy elvileg megalapozza a nemzetközi reformizmus programját, amelyet a fejlett tőkésországok munkásmozgalma és a nemrég a nemzeti felszabadulás útjára tért népek számára kínál. Az imperializmus modernizált reformista elméletének mind ez ideig legteljesebb összefoglalóját John Stracheynek „The End of Empire" („A birodalom vége") című munkája tartalmazza. Ez a munka része egy tervezett sorozatnak, amelynek nyíltan hangoztatott célja, hogy a marxizmus—leninizmus elméletét kiszorítsa a modern munkásmozgalomból.

AZ IMPERIALIZMUS VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERTANA

Az ellentét a marxizmus és a reformizmus között rögtön az imperializmus meghatározásával kezdődik. Első látásra ez pusztán terminológiai kérdésnek tűnhet, valójában azonban csírájában magában rejti a két szemléletmód közti elvi különbséget. Ez az ellentét egyáltalán nem azt jelenti, hogy egy adott társadalmi jelenségnek más-más nevet ad a marxizmus és a reformizmus, vagy hogy egy tudományos kategóriába a társadalmi összefüggések közül melyeket sorolja be az egyik, illetve a másik. Valójában arról van szó, hogy milyen nézőpontból, milyen szemlélet alapján vizsgálják a társadalom életében végbemenő folyamatokat, milyen kritériumok alapján döntik el azok tartalmát.

Ennek megfelelően Strachey meghatározása az imperializmusról nem elsősorban terminológiai kérdésben való állásfoglalás, hanem egy olyan szemlélet tömör összefoglalása, amely az imperializmusról szóló egész reformista koncepcióra rányomja bélyegét. Ez a meghatározás így hangzik: „Imperializmus alatt azt a folyamatot értem, amellyel népek vagy nemzetek meghódítanak, maguk alá rendelnek és utána tartósan uralmuk alatt tartanak (vagy de jure, vagy de facto) más népeket vagy nemzeteket."[1]

Strachey és a modern reformizmus más képviselői, amikor az imperializmus meghatározását adják, a burzsoá szociológia módszertanát követik. Ennek fő jellemzője az, hogy a társadalmi folyamatokat és azokat a kategóriákat, amelyekben azokat eszmeileg megfogalmazzák, egyrészt elválasztja a történelmi fejlődéstől, másrészt tagadja ezek függését a fennálló társadalmi-gazdasági viszonyoktól. A reformizmus szerint az imperializmus hódítás, egyik ország uralma a másik felett. Tehát minden esetben *egyaránt* imperializmusról van szó, amikor egy ország tartósan maga alá rendel egy másikat — függetlenül a történelmi fejlődés fokától, a fennálló társadalmi viszonyoktól. Az imperializmus tehát nem a kapitalizmus fejlődésének szükségszerű következménye, annak egyik fejlődési szakasza, hanem valamiféle „örök" jelenség az emberiség életében.

A kategóriák történelmi-társadalmi tartalmát azért vetik el, azért korlátozzák ezeket kizárólag a külső formális vonásokra, hogy teljesen ellentétes társadalmi jelenségeket vegyenek egy kalap alá. Ennek a látszólag elvont módszertani problémának a politikai vonatkozása eléggé nyilvánvaló. Az imperializmus kategóriáját formálisan értelmezve próbálja a mai reformizmus bizonyítani, hogy például az Egyesült Államok nem imperialista ország, mivel nincsenek gyarmatai, és hogy az Egyesült Államokat, Németországot, meg még egy sor egyéb országot a századforduló idején nem valami-

[1] *J. Strachey.* The End of Empire. 7. old.

féle belső társadalmi szükségszerűség, hanem csak más országok példája — mintegy a kor divatja — vonzotta az imperializmus felé. Ugyancsak az imperializmus kategóriájának ez a formális értelmezése nyújt lehetőséget arra, hogy azokat a változásokat az imperialista országok és volt gyarmataik kapcsolatában, melyek a köztük fennálló viszony gyökerét teljesen nem számolják fel, úgy tüntessék fel, hogy ezek az imperializmus végét jelentik.

A reformizmus mindebből arra következtet, hogy Lenin tévedett, amikor az imperializmust a kapitalizmus fejlődésének meghatározott szakaszával hozta összefüggésbe. Imperializmus — állítják — a kapitalizmus előtt is volt és utána is lesz.

A jelenkori reformizmus képviselői az imperializmus meghatározásában Kautskyhoz tértek vissza, sőt túl is mentek rajta. Kautsky — mint ismeretes — tagadta, hogy szükségszerű kapcsolat van az imperializmus és a kapitalizmus fejlődésének legújabb szakasza között. Az imperializmust pusztán bizonyos tőkés csoportok által előnyben részesített politikának tekintette. Strachey előbbi meghatározásában az imperializmust már nemcsak a monopolkapitalizmustól választja el, hanem a kapitalizmustól általában, és mint minden társadalmi alakulattól független kategóriát értelmezi.

Az imperializmus lenini elméletének az a szemlélet az alapja, amely a jelenségek lényegét, tartalmát nem formális vonásaikban, hanem konkrét történelmi és társadalmi meghatározottságukban keresi. Ennek megfelelően Lenin rámutatott a külső formális vonásoknál megragadó szemlélet teljes terméketlenségére. „Gyarmati politika és imperializmus — írta — létezett már a kapitalizmus legújabb foka előtt, sőt a kapitalizmus előtt is. A rabszolgaságon alapuló Róma gyarmatpolitikát folytatott és gyakorlatilag imperialista hatalom volt. De az imperializmusról szóló »általános« elmefuttatások, amelyek elfelejtik vagy háttérbe szorítják a társadalmi-gazdasági alakulatok közti gyökeres különbségeket, elkerülhetetlenül üres közhelyekké vagy nagyzolássá vál-

nak, mint amilyen például »Nagy Róma és Nagy Britannia« összehasonlítása. Még a kapitalizmus *előző* szakaszainak kapitalista gyarmatpolitikája is lényegesen különbözik a finánctőke gyarmatpolitikájától."[2]

Az imperializmus reformista meghatározása egészében általános és elvont, külső ismertetőjelekből indul ki, a mai kapitalizmus fő jellegzetességeit teljesen figyelmen kívül hagyja. Így alkalmatlan arra is, hogy alapul szolgáljon a jelenkori kapitalizmus társadalmi-gazdasági folyamatainak vizsgálatához. Azok a kategóriák, amelyek minden társadalmi-történelmi meghatározottságot nélkülöznek, nem valóságos társadalmi összefüggések, folyamatok kifejezései, hanem tartalmatlan szólamok, üres logikai konstrukciók eszközei. Ezzel szemben az imperializmus lenini meghatározása a mai kapitalizmus alapvető, fejlődésének új szakaszában meghatározó jelentőségű összefüggéseit, uralkodó folyamatait tükrözi. Mivel a valóságból indul ki, ezért alapul is szolgálhat a mai kapitalizmus konkrét társadalmi folyamatainak tanulmányozásához.

Strachey, amikor könyvében az imperializmust vizsgálja, teljesen eltekint a monopóliumok létezésétől, a mai kapitalizmus uralkodó vonásától, sőt Lenin imperializmus-elméletét is úgy bírálja, hogy említést sem tesz arról: ennek az elméletnek a monopóliumoknak a mai kapitalizmus fejlődésében betöltött uralkodó szerepe az alapja. Strachey nemcsak a saját imperializmus-koncepcióját építi szubjektív alapokra, hanem az imperializmus lenini elméletébe is ilyen szubjektív tartalmat igyekszik belemagyarázni, amennyiben úgy tünteti azt fel, mintha az pusztán a külső terjeszkedés egyfajta magyarázata volna, teljesen független a fejlett tőkésországok gazdasági fejlődésének uralkodó belső tendenciáitól. A reformizmus tehát a saját képére igyekszik átalakítani az imperializmus lenini felfogását, s bírálatában éppen annak lényegét nem veszi figyelembe.

[2] *Lenin* Művei. 22. köt. 269. old.

A reformizmus továbbá oly módon bírálja az imperializmus lenini elméletét, hogy annak az első világháború alatt Lenin által megfogalmazott formáját mint végleges és befejezett koncepciót tüntette fel, s ezután a mai világhelyzetnek a század első évtizedeitől lényegesen különböző új vonásaira való hivatkozást elégséges érvnek tekinti, melylyel a lenini álláspont elavultságát bizonyíthatja.

Lenintől természetesen semmi sem állt távolabb, mint az az elképzelés, hogy a marxizmusnak valamely adott korszakra vonatkozó tétele független lehetne a konkrét társadalmi-gazdasági viszonyoktól, és hogy az ezekben a viszonyokban bekövetkezett lényeges változások ne követelnék meg az elméleti következtetések módosítását e változásoknak megfelelően. Lenin munkájának célját a következőkben jelölte meg: „a könyv fő feladata... a vitán felül álló burzsoá statisztika összefoglaló adatai és az egész világ burzsoá tudósainak beismerései alapján megmutatni, milyen volt — nemzetközi kapcsolatait tekintve — a kapitalista világgazdaság *általános képe* a XX. század elején, az első imperialista világháború előestéjén."[3] Azt a kérdést, hogy Leninnek az imperializmusról adott elemzése helyes volt-e vagy sem, nem az dönti el, hogy Leninnek egyes megállapításai ugyanúgy érvényesek-e a mai, sok tekintetben alapjaiban megváltozott világhelyzetben, mint Lenin idejében voltak. Lenin imperializmus-elméletének helyességét illetően az a döntő, hogy azok a társadalmi folyamatok, amelyek a világhelyzetnek ezt a sok tekintetben alapvető változását előidézték, azoknak a konzekvenciáknak megfelelően mentek-e végbe, amelyeket Lenin a tőkés világgazdaság elemzéséből levont. Lenin arra a fő következtetésre jutott, hogy a szocialista forradalmak sorozatos győzelmei és a nemzeti felszabadító mozgalmak előretörései következtében a további fejlődést az imperialista világrendszer fokozatos összeszűkülése fogja jellemezni. Az imperialista országok belső fejlődésével kapcsolat-

[3] Ugyanott. 195. old.

ban Lenin zseniálisan előrelátta, hogy erre mindenekelőtt az állammonopolista kapitalizmus térhódítása és uralkodóvá válása fogja rányomni a bélyegét. Aligha kell itt részletesebben bizonyítani, hogy a jelenlegi világhelyzet éppen a lenini következtetések valóra válása folytán tér el a Lenin által az első világháború idején vizsgált helyzettől. A reformizmus tehát lényegében a lenini elmélet igazságának a fő bizonyítékait akarja a leninizmus ellen felhasználni.

Marx abban jelölte meg a munkásmozgalom elméletének megkülönböztető vonását, hogy célja nem a világ magyarázata, hanem megváltoztatása. Az imperializmus lenini elméletének is csak ez lehet a mércéje: mennyiben működött közre a világ tudatos átalakításában, mennyiben tudott — és tud — vezérfonal lenni korunk haladó mozgalmainak tevékenységében. A válasz erre a kérdésre teljesen egyértelmű.

A marxizmus ereje nem változatlanságában, hanem abban a képességében van, hogy képes a kor változásaival együtt fejlődni. Kétségtelen, hogy a mai világhelyzet vizsgálata sok vonatkozásban másfajta nézőpontot kíván, mint az az időszak, amikor az imperializmus még egységes és kizárólagos világrendszer volt, amikor még nem létezett a szocialista országok tábora, amikor a nemzeti felszabadító mozgalmaknak még csak a csírái voltak meg, amikor az állammonopolista kapitalizmus még alig tűnt föl stb. De az imperializmus elméletének továbbfejlesztése csak azokra az alapokra épülhet, amelyeket Lenin rakott le, mivel azok helyességét az elmúlt fél évszázad tapasztalatai igazolják.

IMPERIALIZMUS ÉS TŐKEKIVITEL

Strachey a tőkekivitel és az imperializmus kapcsolatában vélte felfedezni azt a pontot, ahonnét kiindulva az imperializmus lenini elméletét sarkaiból kiforgathatja. A reformizmus az imperializmus lenini elméletét a tőkekivitel szükségességének a megindokolásával azonosítja. A reformizmus

szerint a tőkekivitel nem az imperializmus egyik, a többivel — s főként a kapitalizmus új szakaszának fő vonásával, a monopóliumok uralkodó szerepével — szorosan összefüggő jellemzője, hanem lényegében az egyetlen tényező, amely a fejlett tőkésországokat az imperializmussal összekapcsolhatja. A reformizmus a részt leválasztja az egészről, a tőkekivitelt kiragadja a gazdasági kapcsolatoknak az imperializmus korszakára jellemző rendszeréből. A tőkekivitel szükségességének azonosítása az imperializmussal arra szolgál, hogy a reformizmus ezzel igazolja az imperializmus egybeesését egy meghatározott politikával, és ezzel együtt tagadja az imperializmus szükségszerű összefüggését a jelenkori kapitalizmus gazdasági lényegével.

Strachey az imperializmus lenini elméletének cáfolatát lényegében egyetlen idézetre alapítja, amely a tőkekivitel szükségességét indokolja az imperializmus korszakában. Ez az idézet a következő: „Magától értetődik, hogy ha a kapitalizmus képes volna fejleszteni a mezőgazdaságot, amely jelenleg mindenütt szörnyen el van maradva az ipartól, ha képes volna emelni a lakosság tömegeinek életszínvonalát, amelyek a technika szédületes fejlődése ellenére mindenütt éhséggel küszködnek és nyomorognak, akkor szó sem lehetne tőkefölöslegről. A kapitalizmus kispolgári bírálói lépten-nyomon élnek ezzel az »érvvel«. De akkor a kapitalizmus nem lenne kapitalizmus, hiszen a fejlődés egyenlőtlensége éppúgy, mint a tömegek éhezéshez közel járó életszínvonala ennek a termelési módnak alapvető, elkerülhetetlen feltétele és előfeltétele. Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, nem arra fordítják a tőkefölösleget, hogy az illető országokban felemeljék a tömegek életszínvonalát, hiszen ez a tőkések profitjának csökkenését vonná maga után, hanem arra, hogy a tőkének külföldre, az elmaradott országokba való kivitele útján növeljék a profitot. Ezekben az elmaradott országokban a profit rendszerint magas, mert kevés a tőke, a föld ára viszonylag nem magas, a munkabér alacsony, a nyersanyagok olcsók. A tőkekivitel lehetőségét az teremti

meg, hogy több elmaradott ország már be van vonva a világkapitalizmus forgalmába, hogy a vasúti fővonalakat már megépítették vagy megkezdték építésüket, hogy az ipar fejlődésének elemi feltételei biztosítva vannak stb. A tőkekivitel szükségességét az idézi elő, hogy néhány országban a kapitalizmus »túlérett«, és a tőkének (minthogy a mezőgazdaság fejletlen és a tömegek nyomorognak) nincs elég működési tere »hasznot hajtó« befektetésre."[4]

Strachey ebből az idézetből mindenekelőtt azt akarja bizonyítani, hogy az imperializmus lenini elmélete semmi más, mint az elnyomorodásról szóló marxi tétel „kiterjesztése". Mint Strachey állítja: „Nem lehet a legcsekélyebb kétség sem afelől, hogy Lenin a bérmunkások és a farmerek életszínvonalának elkerülhetetlen csökkenését tekintette annak a tényezőnek a legfejlettebb kapitalista országokban, amely az egész imperialista folyamatot elkerülhetetlenné tette... Ő egyenesen kijelenti, *ha* a hazai bérmunkások és mezőgazdasági dolgozók életszínvonala emelkedhetne, akkor az egész imperialista áramlat nem volna többé elkerülhetetlen." Strachey szerint Lenin hibája abban gyökeredzik — akár előzőleg Marxé —, hogy nem vett figyelembe bizonyos tényeket. Nem vette figyelembe, hogy a demokratikus erők megváltoztathatják a fejlődés szükségszerűnek vélt irányát és lehetővé tehetik, hogy a bérmunkások és a farmerek helyzete a fejlett tőkésországokban alapjaiban megváltozzon. Éppen ez a Lenin által kizártnak ítélt folyamat változtatta meg szerinte a fejlődés menetét. Végső következtetését a következőkben összegezi: „A tapasztalat megmutatta, hogy az imperializmus nem az egyedüli vagy szükségszerű eredménye a körülmények azon kapcsolatának, amelyet Hobson és Lenin leírt... Szociális reformok által elért életszínvonal-emelkedés, amely hazai beruházáson és a nemzeti jövedelem bizonyos újraelosztásán alapul, a megoldás lehetett volna a lakosság többi része számára. És ez az, ami nagyrészt megtör-

[4] Ugyanott, 249—250. old.

tént. Ez ugyanaz, mintha azt mondanánk, hogy Leninnek igaza lett *volna*, ha végül a demokratikus erőknek nem sikerül néhány kulcsországban módosítani a kapitalista fejlődés jellegét."[5]

Stracheynek ez az állítása a tengelye az imperializmus reformista koncepciójának. Ez a koncepció korántsem valamiféle gondolatilag, logikailag zárt rendszer, hanem tételeknek meglehetősen lazán kapcsolódó halmaza. Bizonyos tételek logikailag ellentmondanak egymásnak. Mindamellett ezek a tételek valamilyen formában kapcsolatban vannak az előbb idézett álláspontlal.

A jelenkori reformizmus először is azt a lenini megállapítást igyekszik tagadni, hogy a tőkekivitel jelentősen hozzájárult az uralkodó nemzetek meggazdagodásához. E tekintetben legmesszebb az amerikai renegát Browder ment el, aki még Stracheyt is hibáztatja, hogy bizonyos engedményeket tett a „kommunista felfogásnak". Browder szerint „Lenin dogmájának sebezhető oldala az a feltevés, hogy az uralkodó nemzetek megerősítették gazdaságukat és meggazdagodtak a gyarmatok kizsákmányolásából. A lenini dogmát eredményesen megcáfolni csak akkor lehet, ha valaki teljesen megérti azt az elvet, hogy az a csapás, amelyet egyik ország a másiknak okoz azzal, hogy leigázza, ugyanolyan káros saját magára nézve is... Hadd hangsúlyozzam, hogy ebben a kérdésben az én tézisem jelentékenyen tovább megy, mint Strachey megállapítása, amennyiben fenntartom azt az álláspontot, hogy a gyarmati rendszer, amely jellegét tekintve pre-kapitalista, fejlődésében folytonosan visszatartotta a modern kapitalizmust. Ezért nem értek egyet Strachey-nek azzal az engedményével, miszerint kétségtelenül igaz az, hogy a gyarmati birtoklások és az imperializmus általában nagymértékben segítették a vezető kapitalista országokat."[6]

Browder szerint tehát az egész modern imperializmus nem

[5] *J. Strachey:* The End of Empire. 110. és 112. old.
[6] *E. Browder:* Marx and America. New York 1958. 98. és 102. old.

egyéb, mint fatális tévedés, amelynek lényege, hogy valamennyi imperialista hatalom és az őket mozgató finánctőke is saját érdekei ellen cselekszik. Ennyire elrugaszkodni a valóságtól még Stracheynek is soknak tűnik. Újabb könyvében — e kérdésre visszatérve — megállapítja, hogy bár a jelent illetően teljesen egyetért Browderrel, mégis meg kell jegyeznie: „Az a tény, hogy a brit bérmunkásoknak 1870 és 1914 között nem jelentett előnyt munkaadóik imperializmusa, a legkevésbé sem jelenti, hogy munkaadóik sem nyertek belőle."[7] Strachey „csak" abban hibáztatja Lenint, hogy egyrészt „eltúlozta" a gyarmati tőkekivitelből származó nyereséget az angol kapitalizmus fejlődésében, másrészt pedig tagadja, hogy a gyarmati tőkekivitelből származó profitból az angol munkásosztálynak bármiféle haszna lett volna.

Leninnek — a neki tulajdonított reformista állítással ellentétben — egyáltalán nem az volt a véleménye, hogy az imperialista országok gazdagsága kizárólag, vagy akár elsősorban a gyarmati népek kizsákmányolásából származik. Hiszen Lenin az egyenlőtlen fejlődés törvényére hivatkozva olyan országokra utalt, mint Németország vagy az Egyesült Államok, ahol a gyors felhalmozást lehetővé tevő profit nem származhatott a gyarmatok kizsákmányolásából, a felhalmozás *fő forrása* itt nem lehetett a gyarmatok kirablása. Azt sem állította Lenin sehol, hogy az angol munkásosztály érdekelt a brit imperializmus fenntartásában. Ellenkezőleg, a szocialista forradalom lenini stratégiája az imperialista országok munkásosztálya és az elnyomott népek közti érdekazonosságra épült, arra, hogy az imperializmussal szembeni közös fellépésüknek megvan a gazdasági helyzetük által meghatározott szükségessége. Lenin csak a munkásarisztokrácia és az imperializmus közti érdekazonosságra mutatott rá. És hogy ez az érdekközösség valóban fennállt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a Labour Party-nak a gyarmati kérdésben sok évtizeden keresztül képviselt álláspontja, az, hogy

[7] *J. Strachey:* The End of Empire. 121. old.

a szociálimperializmus a reformista befolyás alatt álló angol munkásmozgalomban uralkodóvá vált.

Az a tény azonban, hogy a gyarmati népek kizsákmányolása nem volt egyetlen vagy szükségképpen a legfőbb forrása az imperialista országok meggazdagodásának, egyáltalán nem azt jelenti, hogy a tőkekivitelből származó profitok nem játszottak rendkívül nagy szerepet ezeknek az országoknak a fejlődésében. Strachey arra törekedve, hogy ezt a befolyást kisebbítse, arra hivatkozik, hogy a tőkekivitelből származó profit mindig csak kis hányadát tette ki az angol nemzeti jövedelemnek. De még az általa közölt adatok is rámutatnak ennek az állításnak a tarthatatlan voltára. Adatai szerint 1914-ben Anglia teljes nemzeti jövedelmének egytizede a külföldi befektetésekből származott (a külföldről befolyt profitok tették ki). Ennek az összegnek a jelentőségét eléggé érzékelteti, hogy ugyanebben az időszakban — 1910 és 1913 között — az összes belföldi és külföldi tőkebefektetés a nemzeti jövedelemnek 11,2 százalékát tette ki.[8] Vagyis ebben az időszakban a külföldi tőkebefektetésekből származó profit összege lényegesen felülmúlta az összes belföldi tőkebefektetést, és csaknem azonos volt a bel- és külföldi összes tőkeberuházással.

Már ebből az összehasonlításból is kitűnik, hogy a tőkekivitelnek a nemzeti jövedelemhez történő viszonyítása nem ad megfelelő képet arról a hatásról, melyet a tőkekivitelből eredő haszon a fejlett tőkésországok gazdasági fejlődésére gyakorolt. A tőkekivitelből származó profit felosztása ugyanis arányaiban egyáltalán nem követi a nemzeti jövedelem felosztását. Míg a nemzeti jövedelemnek a tőkésországokban csak egy kisebb hányada szolgál a gazdasági fejlődés meggyorsítására, a termelés bővítésére, addig a nemzeti jövedelemnek azt a részét, amely a tőkekivitelből származik, mivel túlnyomórészt a nagy monopóliumok kezében koncent-

[8] Lásd *Molnár Erik:* A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. 30. old.

rálódik, főként felhalmozzák. Vagyis a tőkekivitelből származó profit nem a nemzeti jövedelemhez való arányának mértékében járul hozzá a gazdasági fejlődés meggyorsításához, hanem annak sokszorosával. Erre az összefüggésre mutatott rá az amerikai Baran is: „Valóban bármekkora is lehetett Nyugat-Európa *nemzeti jövedelme* növekményének az a része, amely tengerentúli műveleteiből származott, ezek *megsokszorozták* a rendelkezésére álló *gazdasági* többletet. És ami még fontosabb: a gazdasági többlet növekedése közvetlenül koncentrált formában jelent meg és túlnyomórészt a kapitalisták kezeibe került, akik beruházási célokra tudták azt felhasználni. A fokozásnak azt az intenzitását, amelyet Nyugat-Európa ebből az »exogén« hozzájárulásból saját tőkefelhalmozásához nyer, aligha lehet eltúlozni."[9] A tőkekivitel jelentősége azonban egyáltalán nem merül ki abban, hogy a segítségével szerzett hatalmas profitok nagymértékben hozzájárulnak az imperialista országok és különösen a nagy nemzetközi monopóliumok meggazdagodásához. A tőkekivitel emellett az egyik legfontosabb tartóoszlopa a kapcsolatok azon rendszerének, amely az imperializmus korszakában az élenjáró tőkésországokat és az elmaradott népeket egymáshoz fűzi, sokszor a közvetlen politikai függésnél sokkal nagyobb erővel. Lenin ezt a termelési kapcsolatokon keresztül megvalósuló függést igen fontosnak tartotta: „A gyarmatok és az európai népek — legalábbis az európai népek többsége — között fennálló gazdasági különbség mindenekelőtt abban állott, hogy a gyarmatok már bekapcsolódtak az *áru*forgalomba, de még nem kapcsolódtak be a tőkés *termelésbe*. Az imperializmus változtatott ezen. Az imperializmus többek között *tőke*kivitelt jelent. A tőkés termelést egyre gyorsuló ütemben honosítják meg a gyarmatokon. A gyarmatokat nem lehet kiragadni az európai finánctőkétől való függő helyzetből."[10] A tőkekivitel tehát a belőle származó

[9] *P. A. Baran:* The Political Economy of Growth. New York 1957. 142. old.

[10] *Lenin* Művei. 22. köt. 353. old.

közvetlen hasznon kívül fontos feltétele mindazon egyéb gazdasági — és nemcsak gazdasági — előnyöknek, amelyeket a fejlett tőkésországok a gazdaságilag elmaradott területekhez fűződő kapcsolataikból nyernek.

A kép teljességéhez hozzátartozik annak a hatásnak a felvázolása is, amelyet a tőkekivitel a gyengén fejlett országok gazdasági életére, fejlődésére gyakorol. Baran említett könyvében hivatkozik két tekintélyes indiai statisztikus, K. T. Shah és K. J. Khambata számítására. A két statisztikus szerint Anglia Indiát a XX. század első évtizedeiben évenként teljes nemzeti jövedelmének tíz százalékától fosztotta meg — a kedvezőtlenül alakuló cserearányokból származó veszteségeket nem is számítva. Ha tekintetbe vesszük, hogy India nemzeti jövedelmének még jelenleg is milyen csekély hányadát képes felhalmozásra fordítani, akkor kitűnik, hogy nemzeti jövedelme egytizedének elvesztése Indiát lényegében csaknem teljesen megfosztotta a belső felhalmozásra fordítható anyagi forrásaitól. Ez a számadat mindenesetre nagyon fontos adalék India jelenlegi gazdasági elmaradottságának megértéséhez.

Még Strachey is kénytelen elismerni, hogy ha — szerinte — a tőkekivitelből származó haszon nem is nagyon jelentős a gazdaságilag fejlett tőkésországok számára, terhei annál jobban nyomják a fejlődő országokat. Mindamellett kijelenti, hogy a tőkekivitel még ebben az esetben is előnyös a gyengén fejlett országok számára, mivel enélkül ezekben az országokban semmiféle fejlődés sem következhetett volna be. Észak-Rhodesia példájára hivatkozva a következőket állítja: „A következtetés úgy látszik az, hogy a fejlődésnek még az ilyen ultraimperialista fajtája is, amelynek fennállása esetén a bennszülött lakosság befolyása túl gyenge ahhoz, hogy a megtermelt érték egy töredékénél többet szerezzen meg, valószínűleg mindamellett még ez is jobb, mint semmilyen fejlődés."[11]

[11] *J. Strachey:* The End of Empire. 178. old.

A reformista álláspont tehát eleve kizárja a gazdaságilag kevésbé fejlett országok önálló fejlődésének lehetőségét, és azt hangoztatja, hogy ezek az országok csak a gyarmati típusú tőkés fejlődés és a teljes stagnálás alternatívája között választhatnak. Ezzel a nézettel szemben jogosan állapítja meg Baran: „Semmi esetre sem lehet adottnak venni, hogy a ma gyengén fejlett országok, a fejlődés független útján, ne kezdték volna el egy bizonyos ponton természeti erőforrásaikat a saját javukra és sokkal előnyösebb feltételek mellett hasznosítani, mint amilyeneket a külföldi beruházóktól kaptak. Ezt csak akkor lehetne elutasítani, ha a külföldi beruházás és a gazdaságilag kevésbé fejlett országok fejlődésének menete független volna egymástól."[12]

Baran itt Japán példájára hivatkozik, ahol a XIX. század közepéig a fejlődés feltételei semmivel sem voltak kedvezőbbek, mint a többi ázsiai országban, mégis, mivel el tudta kerülni a gyarmati vagy félgyarmati függést, fejlődésének további menete inkább a többi imperialista országéhoz, mint az elmaradott területekéhez hasonlított. Valóban nem lehet másnak, mint a nagyhatalmi sovinizmus megnyilvánulásának tekinteni a mai reformizmus számos képviselőjének azt az álláspontját, amely az önálló gazdasági fejlődésre való képességet néhány fejlett kapitalista ország privilégiumának tartja.

*

A jelenkori reformizmus szerint az tette lehetővé, hogy az élenjáró tőkésországok letérjenek az imperialista fejlődés útjáról, hogy a demokratikus erők nyomására gyökeresen megváltozott a nemzeti jövedelem elosztása, lehetővé vált a belső piac állandó bővítése és ezzel további tőkekivitel fölösleges lett. Vagyis eszerint a belső piac bővülése szükségtelenné tette a külső terjeszkedést és ez az imperializmus végét jelentette. A mai reformizmus felfogásában az imperializmus

[12] *P. A. Baran:* The Political Economy of Growth. 186. old.

csak a századforduló még nem „módosított" kapitalizmusának volt a velejárója, és nem a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának általában. A mai reformizmus Lenint éppen ezért abban hibáztatja, hogy a jelenkori kapitalizmus általános vonásának tüntetett fel egy olyan jelenséget, amely csak az első világháború előtti kapitalizmus viszonyaival volt okozati összefüggésben. „Lenin tévedése nem az volt — állapítja meg Strachey —, hogy egy olyan dilemmáját tárta fel a kapitalizmusnak, amely nem létezett. A dilemma fennállott. Azt nem tudta meglátni, hogy van kivezető út, alternatíva az imperializmussal szemben, és ez a népesség nem kapitalista kilenc-tizede fogyasztásának a megfelelő és biztosított növekedése. Vagy inkább ő *látta* ezt a kivezető utat, de csak mint elméleti lehetőséget, amelyet figyelmen kívül kell hagyni, mivel teljesen összeférhetetlen azzal, amit a hatalom reális mérlegének vélt bármely kapitalista társadalomban. Mindebben Lenin saját korának gyermeke volt."[13]

Közismert, hogy az imperializmus lenini elmélete korántsem korlátozódik pusztán a külső terjeszkedés megnyilvánulásainak a megindokolására, hanem a gazdasági viszonyoknak azt a teljes rendszerét foglalja magába, amely a termelési viszonyok alapjainak az azonossága ellenére a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszát a megelőzőtől megkülönbözteti. A gazdasági viszonyoknak ez a kapitalizmust megelőző szakaszától sok tekintetben különböző rendszere a tőkés fejlődés azon belső törvényszerűségeinek a konzekvenciáiként alakult ki, amelyeket Marx tárt fel. A külső terjeszkedésnek az imperializmusra jellemző formáit éppen a gazdasági viszonyoknak ez az új rendszere szüli. A jelenkori reformizmusnak azok az érvei, melyeket az imperializmus lenini elmélete ellen felhozott, nem ennek a rendszernek az egészére, nem is annak legfőbb összetevőire vonatkoznak, hanem csupán néhány vonására. A reformizmus képviselői tehát az imperializmust elválasztják a tőkés fejlődés mai sza-

[13] *J. Strachey:* The End of Empire. 117. old.

kaszára jellemző gazdasági kapcsolatok rendszerétől, és az imperializmus lenini felfogását is úgy tekintik — és e jogon bírálják —, hogy az nem ezeknek a kapcsolatoknak az egészére, hanem csak egyes vonásaira vonatkozik, amelyeket semmiféle belső összefüggés nem tart össze.

Amikor Strachey az imperializmus lenini felfogását lényegéből kiforgatva leszűkíti és elválasztja a mai kapitalizmus uralkodó jellegzetességeitől, egyúttal azt igyekszik kimutatni, hogy Lenin elmélete tulajdonképpen semmi más, mint az elnyomorodásról szóló marxi álláspont megismétlése az új körülményeknek megfelelő formában. Mi több, Lenin álláspontját olyanokéval is azonosítja, akikkel szemben Lenin élesen fellépett. Strachey ugyanis — teljesen alaptalanul és Marx kijelentéseivel szöges ellentétben — az elnyomorodást a belső piac szűkülésével teszi egyenlővé, és ennek megfelelően Leninnek tulajdonítja Sismondinak, valamint a narodnyikoknak azt a tételét, hogy a tőkés termelési viszonyok terjedésével és uralkodóvá válásával szűkül a belső piac; Rosa Luxemburgnak azt az álláspontját, hogy a kifejlődött kapitalizmusban a termelés fejlődését csak a külső expanzió biztosíthatja; az angol liberális Hobsonnak a nézetét, miszerint az imperializmus oka az elégtelen fogyasztás.

Stracheynek az imperializmus lenini elméletéről adott sémája tehát nem túl bonyolult: az elnyomorodás a belső piac szűkűléséhez vezet, a belső piac összehúzódása elkerülhetetlenné teszi a tőkekivitelt, a tőkekivitellel pedig szükségképpen együttjár a törekvés a külső területek meghódítására, tehát az imperializmus. A séma valóban elég egyszerű, csak éppen semmi köze az imperializmus létrejöttének valóságos okaihoz, valamint az imperializmusról szóló lenini elmélethez.

A marxizmus azoknak a törvényszerűségeknek a vizsgálatából, amelyek a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban meghatározzák, sohasem jutott arra a következtetésre, hogy a kapitalizmus fejlődésével a belső piacnak szükségszerűen szűkűlnie kell. Ellenkezőleg, a belső piac bővülését és a ka-

pitalizmus fejlődését összetartozónak, egymástól elválaszthatatlannak tekintette. Ezt bizonyította Lenin abban a vitában — és ez volt az elméleti magja e vitának —, melyet a narodnyik közgazdászokkal folytatott. Ha Lenin az imperializmust a nemzeti jövedelem egyenlőtlen elosztásából, az elnyomorodásból vezette volna le, akkor nem tekinthette volna a kapitalizmus új korszakának, hiszen az említett folyamatok a tőkés termelési mód egész korszakának velejárói. Strachey tehát az imperializmus lenini elméletét teljesen hamisan állítja be és ezután próbálja cáfolni. Egyrészt Leninnek tulajdonítja a marxizmus ellenfeleinek egyik képtelen állítását — a belső piacnak a kapitalizmusbeli szűkülését —, másrészt pedig azt, hogy a kapitalizmus egész korszakának általános vonásával — a munkásosztály helyzetét meghatározó törvényszerűségekkel — magyarázta a kapitalizmus fejlődésének legújabb korszakát. Ha ez utóbbi állításnak bármi alapja volna, Lenin semmiképpen sem nevezhette volna az imperializmust a kapitalizmus utolsó szakaszának.

Mindez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy nincs semmiféle összefüggés a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban meghatározó törvényszerűségek és az imperializmus — pontosabban a tőkekivitel — között. De ez a viszony korántsem csak okozati összefüggés, hanem ennél sokkal általánosabb kapcsolat.

A tőkekivitel azért lett a kapitalizmus utolsó szakaszának egyik fontos összetevője, mivel egyrészt az imperializmus korában *állandó jelenséggé* vált a tőkefölöslegek képződése a fejlett tőkésországok gazdaságában, másrészt pedig azért, mert létrejöttek a feltételek, amelyek lehetővé tették, hogy ezeket a tőkefölöslegeket hasznothajtóan befektethették a tőkés világ elmaradott területein. A kapitalizmus első szakaszában ezeknek a feltételeknek egyike sem állott fenn. A szóban forgó tőkefölöslegek — mint Lenin hangoztatta — nem abszolut, hanem viszonylagos jellegűek; nem a társadalom szükségleteihez, hanem csak a tőke megfelelő haszonnal történő értékesítéséhez képest jönnek létre. Ha tőke-

beruházás nem volna a profit függvénye, vagyis ha a kapitalizmusban lehetőség volna arra, hogy a munkásosztály, a dolgozók helyzetét meghatározó törvényszerűségeket hatályon kívül helyezzék, és ezzel biztosítsák a belső piac korlátlan bővítését, akkor valóban nem volna alapja annak sem, hogy tőkefölöslegek keletkezzenek. Ha tehát — mint Strachey állítja — a társadalom szubjektív erői gyökeresen megváltoztathatnák a fennálló rendszer természetét, anélkül, hogy egyúttal felszámolnák azt, akkor valóban nem lehetne szó tőkefölöslegek képződéséről és a tőkekivitel szükségességéről sem.

A munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban meghatározó törvényszerűségek a marxizmus szerint nem azt eredményezik, hogy a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat fejlődésével a belső piac szűkül, hanem azt, hogy a belső piac bővülésének társadalmi korlátai vannak, melyek akadályozzák, hogy a dolgozó tömegek fogyasztása megfelelően emelkedjen. Ebben rejlik a végső oka annak, hogy a kapitalizmusban tőkefölöslegek keletkeznek. Időszakonként a kapitalizmus megelőző időszakaiban is keletkeztek tőkefölöslegek, de csak az imperializmus korszakában vált ez a tőkés gazdaság állandó jellemvonásává. E tőkefölöslegek lecsapolásának egyik — az imperializmus fejlődésének *adott időszakában* legfontosabb — eszköze a tőkekivitel, amelynek általános feltételei szintén lényegében az imperializmus kialakulásának korszakában jöttek létre.

Mindebből következik, hogy ha Strachey állítása a dolgozók helyzetének gyökeres átalakulásáról igaz volna, ez azt jelentené, hogy a fő tőkésországokban sikerült megszüntetni a tőkefölöslegek keletkezésének az okait. A valóságban a fejlődés — erről még lesz szó — éppen ellenkező irányú: a tőkefölöslegek a fejlett tőkésországokban az első világháborút megelőző időszakhoz képest nem csökkentek, hanem abszolut és relatív értelemben egyaránt nőttek. Ha *jelenleg* néhány gazdag kapitalista ország dolgozóinak bizonyos részéről erős túlzás is volna azt állítani, hogy az

éhezéshez közel álló színvonalon élnek, mégis a dolgozó tömegek társadalmi-gazdasági viszonyaiban, helyzetében, a nemzeti jövedelem elosztásában az azt meghatározó törvényszerűségekben semmiféle lényegbevágó változás sem következett be. (Ezt a megelőző tanulmány adatai meggyőzően bizonyították.) A különbség az első világháború előtti helyzethez képest legfeljebb csak annyi, hogy — összhangban a világhelyzetben végbement lényegbevágó változásokkal — a tőkefölöslegek jelenleg sok tekintetben más formákban jelennek meg a fejlett kapitalista országokban, mint korábban.

Mindezekből következően a marxizmus és a reformizmus vitája nem korlátozódhat pusztán arra a kérdésre, hogy a tőkekivitel alakulásának a dinamikájában következett-e be változás az első világháborút megelőző időszakhoz képest, hanem ezen túl magában kell foglalnia a tőkefölöslegek keletkezésének és megnyilvánulásainak ennél általánosabb és az előbbit is tartalmazó problémáját is. Vagyis a tőkekivitel alakulásának vizsgálatát nem szabad pusztán mennyiségi összehasonlításokra korlátozni, hanem szerepét azoknak az alapvető változásoknak a keretében kell megítélni, amelyek a világban és a tőkésországok belső viszonyaiban az első világháború óta végbementek. Hasonlóképpen csak az új világhelyzet minőségi elemzése alapján lehet választ adni arra a kérdésre, hogy megtartotta-e a tőkekivitel a maga kimagasló szerepét a kapitalista világgazdaság mai rendszerében is, vagy pedig elhanyagolhatóvá vált — ahogy a reformizmus egyes képviselői állítják.

A tőkekivitel dinamikájában az első világháború kitörése jelentette a fordulópontot az addigi fő tőkeexportőr országok életében. A tőkekivitel nemcsak a háború alatt esett vissza érthető okokból, hanem a két világháború közötti egész időszakban is elmaradt mind abszolut, mind pedig relatív értelemben az első világháborút megelőző időszakétól, beleértve az ideiglenes stabilizáció rövid fellendülési periódusát is. Különösen nagymértékben esett vissza a régebbi fő tőkeexportőr országok, Anglia és Franciaország tőkekivitele. Ezen

országok tőkekivitelének a visszaesését az Egyesült Államokénak az előretörése sem tudta kiegyenlíteni.

A marxista közgazdászok már ekkor rámutattak arra, hogy az első világháborút követő időben érvényesült egy tendencia a tőkeexport növekedésének visszatartására.[14] Az 1920-as évek rövid konjunktúrájától eltekintve ennek az egész időszaknak egyik általános jellemző vonása a hosszú lejáratú tőkeberuházásoktól való tartózkodás volt. Ennek egyáltalán nem abban rejlett az oka, hogy nem álltak rendelkezésre megfelelő tőkefölöslegek. Ellenkezőleg, a tőkefölöslegek ebben az időszakban rendkívül felduzzadtak, hiszen ekkor vált a jelenkori kapitalizmus krónikus vonásává a kapacitások kihasználatlansága. (Már ebből is látható, hogy a reformisták érvelése teljesen megalapozatlan, amikor pusztán a tőkekivitel csökkenéséből arra következtetnek, hogy a kapitalizmusnak sikerült megszüntetni a tőkefölöslegek keletkezését, felduzzadását.) A hosszú lejáratú beruházásoktól történő tartózkodás igazi oka az volt, hogy a kapitalizmus helyzete általános válságának időszakában bizonytalanná vált.

A tőkekivitel dinamikájában tehát egyáltalán nem azért következett be változás, mert a nemzeti jövedelem elosztása módosult — hiszen ebben az időszakban még a reformisták szerint sem változott meg a nemzeti jövedelem elosztása. A változást azok a társadalmi-gazdasági folyamatok idézték elő, amelyek a kapitalizmus általános válságához vezettek.

Ennek a változásnak a legfőbb tényezője a szocialista forradalom győzelme volt a Szovjetunióban. A Szovjetunió létrejöttével az első világháború előtti időszak legfőbb tőkeimportőrje kivált a kapitalista világgazdaságból és ezzel együtt a nyugati tőkésországok elvesztették a cári Oroszországba befektetett sok milliárdnyi beruházásaikat. Az első szocialista forradalom győzelme ezen túlmenően az egész vi-

[14] Lásd *Varga—Mendelsohn:* New Data for Lenin's Imperialism. New York. 1940.

lágon megingatta a tőkés rendszer biztonságát, és alapjává vált a nemzeti felszabadító mozgalmak nagyarányú kifejlődésének az imperialista hatalmak hátországában. Mindennek révén a gyarmati és félgyarmati országok nagy részében nagyon bizonytalanná vált a tőkekivitel, és így az ezekre a területekre irányuló tőkekivitel csökkent. Ezen állandó tényezők mellett a tőkekivitel csökkenéséhez a két világháború közötti időszak olyan eseményei is hozzájárultak, mint a háborút követő infláció, a világgazdasági válság, amely szétzilálta a tőkés világgazdaságot, s egy sor állam pénzügyi csődjéhez vezetett, amelyek így nem tudtak eleget tenni fizetési kötelezettségeiknek stb. Az 1930-as években pedig a fasizmus előretörése, a háború közeledése tette rendkívül kockázatossá a tőkekivitelt a világ nagy részében. A tőkeexport méreteinek a csökkenése azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy a tőkeexportnak a tőkés világgazdaságban betöltött *funkciója* vesztett volna fontosságából.

A kapitalizmus általános válságának korszaka tehát nem abban jelentett változást az imperializmusnak az első világháborút megelőző szakaszához képest, hogy sikerült megoldania a tőkefölöslegek keletkezésének problémáját. Ellenkezőleg, éppen ebben az időszakban vált a tőkefölöslegek felhasználása a tőkés rendszer akut problémájává. A mai polgári közgazdaságtan vezető irányzatának, a keynesizmusnak a megjelenése és uralkodóvá válása éppen azzal függ össze, hogy a felhalmozott tőkéknek az értékesítése és felhasználása a termelésben mindinkább megnehezült. A mai burzsoá közgazdaságtan legfőbb problémája éppen az, hogyan lehetne a tőkésállamnak a bővített újratermelés menetébe történő bekapcsolásával a tőkefölöslegeket megfelelően hasznosítani, és ezzel a kapitalista gazdaság hatékony működését, helytállását a két rendszer versenyében biztosítani. A tőkekivitel dinamikájában bekövetkezett változás nem azt jelezte, hogy a fő tőkésországoknak sikerült saját nemzetgazdaságukban felhasználni a tőkefölöslegeket. Ellenkezőleg, azt mutatta, hogy a tőkefölöslegek értékesítésének ez az

útja megnehezült és a probléma még feszültebbé vált. A tőkekivitel nehézségei a helyzetet még súlyosabbá tették és olyan intézkedések kidolgozását sürgették, amelyek az új körülmények között alkalmasnak látszottak arra, hogy a tőkefölöslegeket csökkentsék. Emellett az állam szerepének, befolyásának növelése a tőkekivitel lebonyolításában maga is részévé vált azoknak az intézkedéseknek, amelyeket a keynesizmus mint az állammonopolista kapitalizmus rendszerének alkotórészeit arra akar felhasználni, hogy biztosítsa a jelenkori kapitalizmus gazdasági stabilitását.

Az a körülmény, hogy a tőkefölöslegek felhasználásának kérdése vált a modern burzsoá politikai gazdaságtan fő témájává, önmagában is mutatja, mennyire minden alapot nélkülöz a jelenkori reformizmus állítása, miszerint a tőkés rendszer megreformálása a fejlett kapitalista országokban összhangba hozza a tőkefelhalmozás követelményeit a lakosság szükségleteivel.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen mértékben változott meg a tőkekivitel részvétele a létrejött tőkefölöslegek értékesítésében, különösen a második világháború utáni időszakban, akkor ezt nem a nemzeti jövedelem elosztásának állítólagos megváltozásában, hanem abban a hatásban találjuk meg, amelyet az állammonopolista kapitalizmus rendszerének az uralkodóvá válása a tőkés újratermelésre gyakorolt. Erről a kérdésről a legutóbbi években tanulmányok és könyvek egész sora jelent meg marxista szerzők tollából, úgy hogy itt elegendőnek látszik néhány közismert tényre utalásszerűen hivatkozni. Jelenleg például a mai legfőbb tőkeexportáló országban, az Egyesült Államokban, a gazdaság militarizálására — a tőkefölöslegek állammonopolista „hasznosításának" egyik legfőbb formájára — fordított évi átlagos kiadások jóval több mint tízszeresét teszik ki az átlagos évi tőkekivitelnek. Ennek a tényezőnek a jelentőségét még ennél az összehasonlításnál is jobban mutatja az, hogy jelenleg az Egyesült Államok katonai kiadásai a nemzeti jövedelemnek sokkal nagyobb százalékát te-

szik ki, mint amekkora a klasszikus tőkeexportáló ország, Anglia tőkekivitelének részesedése volt a nemzeti jövedelemben a tőkekivitel „aranykorában". Erről nyújt figyelemreméltó képet az a tény, hogy az Egyesült Államokban az évente átlagosan ki nem használt kapacitások értéke ugyancsak sokszorosan felülmúlja az évi tőkekivitel értékét. Ha a tőkefölöslegek egyéb megnyilvánulási formáit figyelmen kívül hagyjuk is, már teljesen világos, hogy pusztán a tőkekivitel százalékos arányának csökkenéséből nem lehet a tőkefölöslegek fokozatos megszűnésére következtetni.

A tőkekivitellel kapcsolatban mindamellett utalni kell a tőkefölöslegek lecsapolásának egyik, az utóbbi időben mind fontosabbá váló formájára, tudniillik az imperialista országok által nyújtott különféle segélyekre. Ezek jelentőségét többek közt eléggé mutatja az a tény, hogy az Egyesült Államok által a második világháború utáni másfél évtizedben nyújtott segélyek összege felülmúlja az Egyesült Államok összes külföldi tőkeberuházásainak összegét, melyeket ugyanebben az időszakban eszközölt. Hogy ezzel foglalkozzunk, azt ezenkívül az is indokolja, hogy e segélyek gazdasági természetének megítélésében esetenként némi bizonytalanság figyelhető meg.

Több szerző is megkísérli, hogy a különféle segélyeket valamilyen formában a tőkekivitelhez sorolja, és így próbálja — szükségtelenül — a tőkekivitelnek az imperializmus rendszerében betöltött szerepéről szóló lenini felfogást „védelmezni". Valójában a segélyeknek a tőkekivitelhez történő sorolása azt jelenti, hogy pusztán bizonyos formális vonások alapján azonosítanak egészen különböző tartalmú gazdasági jelenségeket. A segély abban különbözik a kölcsöntőkétől, hogy nem hoz profitot és nem térül meg — tehát nem „értéktöbbletet termelő érték", vagyis nem tőke kivitelét jelenti. Más dolog az, hogy a tőkekivitelhez hasonlóan jelentős szerepe van a belső tőkefölösleg csökkentésében, valamint abban, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat és politikai viszonyokat az imperialista hatalmak érdekében be-

folyásolja. A nyugat-európai országokban a második világháború után a segélyek fontos szerepet töltöttek be a kapitalizmus pozícióinak megmentésében, az amerikai befolyás kiszélesítésében, valamint az amerikai hegemónia kivívásában a kapitalista világrendszerben. Jelenleg a fő imperialista országok által nyújtott különféle segélyek fontos szerepet játszanak az imperializmusra jellemző viszonyok fenntartásában, az elavult társadalmi rendszerek és reakciós kormányok megmentésében, valamint a nemzetközi imperializmus egész stratégiájában.

A tőkekivitelnek a jelenkori kapitalizmusban betöltött szerepét csak a második világháború óta végbement változásoknak a tükrében lehet helyesen megítélni. A szocializmus világrendszerének a kialakulása és a nemzeti mozgalmak rendkívüli megerősödése tovább szűkítette az imperializmus világrendszerét és csökkentette a korunkban végbemenő társadalmi átalakulásokra gyakorolt befolyását. Mindez tovább korlátozta a tőkekivitel bővítésének a lehetőségeit, és a világnak egyre nagyobb területein fokozta a vele járó kockázatokat. Az újonnan függetlenné vált országoknak az a mind határozottabb törekvése, hogy a politikai függetlenséget az imperializmustól való gazdasági függőség felszámolásával egészítsék ki és tegyék teljessé, a külföldi tőke pozícióinak további megingásához vezet. „Aligha szükséges részletesen magyarázni — írta a nyugatnémet Guth —, hogy amilyen mértékben a volt gyarmati népek mozgalma a függetlenség felé halad, abban a mértékben okoz kárt az ezekbe az országokba irányuló tőkekivitelben. A kedvezőtlen helyzet gyakran már a meglevő külföldi tőkét is veszélyezteti, az új tőke szkepticizmussal és ellenállással találkozik... A gyengén fejlett ország fokozódó nacionalizmusa jelentősen rosszabbá tette a külföldi magántőkekivitel feltételeit."[15]

[15] *W. Guth:* Der Kapitalexport in unterentwickelte Länder. Tübingen 1957. 8. old.

A tőkekivitel nehézségeinek a kétségtelen fokozódása azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a nagy monopóliumok lemondtak azokról a hatalmas előnyökről, amelyeket a tőkekivitelből származó extraprofitok, a vele járó piacszerzési lehetőségek és egyéb kedvező feltételek biztosítanak számukra. Sőt a második világháború utáni időszakban egy sor újabb tényező lépett fel, amelyek a tőkekivitel fontosságát tovább fokozták. A nemzetközi imperializmus pozícióinak általános visszaszorulása folytán ugyanis ebben az időszakban rendkívül megnövekedett azoknak a gazdasági kapcsolatoknak a súlya, amelyek egyre inkább a fő tartópilléreivé válnak annak a még kétségkívül létező uralkodó befolyásnak, amellyel az imperialista hatalmak a tőkés világgazdaságban jelenleg rendelkeznek. És ezeken a gazdasági kapcsolatokon belül a tőkekivitelnek különleges szerepe van.

Az előbb említett új feltételek természetesen hatnak mind a tőkekivitel irányára, mind pedig annak módjára, formájára. A tőkekivitel irányában bekövetkezett változásokkal kapcsolatban elégséges arra rámutatni, hogy míg a tőkekivitel klasszikus korszakában a fő tőkeexportáló ország, Anglia tőkeexportjának nagyobbik felét a gazdaságilag elmaradott területeken helyezte el, addig a mai fő tőkeexportáló ország, az Egyesült Államok tőkekivitelének — és különösen magántőkekivitelének — túlnyomó része a gazdaságilag fejlett országokba kerül, a gazdaságilag kevésbé fejlett területek közül pedig elsősorban Dél-Amerikába, mivel a legutóbbi időkig ez a földrész számított a legbiztonságosabbnak a nagy amerikai monopóliumok szempontjából. Ennek megfelelően az 1950-es évek végén az Egyesült Államok külföldi tőkebefektetéseinek 37 százaléka jutott Kanadára, 22 százaléka Nyugat-Európára és ugyancsak 22 százaléka Latin-Amerikára.

Változást jelent az is, hogy az imperialista országok tőkekivitelének lebonyolításában megnőtt az állam szerepe. A legszembetűnőbb az a változás, hogy a tőkésállam maga közvetlen tőkeexportáló lett, és igen nagy részt vállal a külföldi

tőkeberuházásokból. 1960-ban az Egyesült Államok összes külföldi beruházásainak mintegy 30 százaléka volt állami eredetű. Az állam szerepe a külföldi tőkeberuházások megvalósításában azonban egyáltalán nem merül ki abban, hogy az ilyen beruházásokban közvetlenül részt vesz. A monopoltőke állama fontos feladatának tekinti, hogy biztosítsa a „megfelelő gazdasági és politikai légkört" a magántőke-beruházások számára. Ennek megfelelően például Eisenhower 1953-as kongresszusi üzenetében kijelentette: az amerikai külpolitika céljai közé tartozik, hogy „megtegyen mindent, amit a kormány megfelelően megtehet, hogy bátorítsa a magánberuházások külföldre áramlását. Ez magában foglalja — mint lényeges és kifejezett célját külpolitikánknak — egy kedvező légkör bátorítását az ilyen beruházások számára a külföldi országokban."[16]

Az állami tőkeberuházások főként az olyan területekre irányulnak, amelyeken nagyobb a kockázat, kisebbek a profitszerzési lehetőségek, és ahol elő kell készíteni a talajt a kedvező gazdasági és politikai feltételek létrehozásához, hogy ott a magántőke beruházásokat eszközölhessen. Az állami tőkeberuházások kifejlődésében az is megmutatkozik, hogy a politikai szempontok egyre nagyobb szerepet játszanak a nemzetközi monopoltőke és állama gazdasági tevékenységében. A monopóliumok arra törekszenek, hogy összeegyeztessék a gazdasági és politikai szempontokat. A politikai okokból szükségessé vált engedményeket az állammal fizettetik meg, amit azután saját érdekükben gazdaságilag igyekeznek kihasználni. A politikai szempontok fokozott figyelembevételének szükségessége a tőkekivitel esetében szorosan összefügg az imperializmus meggyengült helyzetével, azokkal a változásokkal, amelyeket az imperialista hatalmak a második világháború utáni időszakban kénytelenek végrehajtani a nemzeti felszabadulás útját járó országokkal szembeni magatartásukban. Ezekkel a taktikai jellegű változások-

[16] State of Union Message, 1953.

kal igyekeznek továbbra is fenntartani az imperializmusra jellemző viszonyokat. De e változások éppen azt jelzik, hogy az imperializmus viszonyainak megőrzése a régi módon már mind kevésbé lehetséges. A nemzetközi imperializmus a közvetlen elnyomás helyett mind inkább kerülő utakra kényszerül, egyes esetekben még bizonyos anyagi áldozatokat is kell hoznia és gyakran meg kell elégednie kompromisszumokkal. Mindezek a körülmények rányomják bélyegüket az imperialista államok tőkekivitelére, természetesen anélkül, hogy annak alapvető jellegét megváltoztatnák.

A tőkekivitelnek a kapitalista világgazdaságban betöltött sok irányú és bonyolult szerepéből adódik, hogy pusztán a tőkeexport dinamikájának alakulásából nem lehet közvetlenül következtetni a tőkekivitel funkciójának változására. Ebből azonban egyáltalán nem következik az, hogy a tőkekivitel alakulását nem kell vizsgálni, hogy ez elhanyagolható kérdés.

A kapitalizmus általános válságának időszakában az Egyesült Államok vette át Angliától a fő tőkeexportőr szerepét. A második világháború utáni időszakban az Egyesült Államoknak ez a szerepe még jobban megszilárdult. Közvetlenül a második világháborút követő években csak az Egyesült Államok rendelkezett jelentősebb méretű tőkefölösleggel, így egyedül volt abban a helyzetben, hogy nagyobb tőkeexportot lebonyolíthatott. S ha azóta az Egyesült Államoknak ez a monopolhelyzete meg is szünt, a világ tőkeexportjának túlnyomó részét ma is ez az ország bonyolítja le. Simai Mihály adatai szerint 1946 és 1960 között az összes hosszú lejáratú tőkekivitel 149,1 milliárd dollár volt, és ebből az Egyesült Államok 116,6 milliárd dollárral részesedett.[17] Sajnos azonban ezek az adatok — indokolatlanul — az állami segélyeket is a tőkekivitelhez sorolják és ezért nem elég pontosan mutatják a helyzetet. Mindamellett az kétségtelenül kiderül ezek-

[17] Lásd *Simai Mihály:* Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó. 1962. 72. old.

ből az adatokból, hogy jelenleg a világ tőkekivitelének nagy része az Egyesült Államokból származik, vagyis az Egyesült Államok a fő tőkeexportőr ország.

Az Egyesült Államok külföldi tőkeberuházásai a második világháború után, milliárd dollárban, a következőképpen alakultak:[18]

1946	18,7
1953	39,5
1955	44,9
1956	49,5
1957	54,2
1958	59,3
1959	64,8
1960	71,4

Az Egyesült Államok külföldi tőkeberuházásai a második világháború után — ellentétben a két világháború közti időszak nagyarányú ingadozásaival — állandóan, lényegében megszakítás nélkül növekedtek. Az 1950-es évek második felétől kezdve a külföldi tőkeberuházások — mindenekelőtt a működő tőkebefektetések — nemcsak abszolút értelemben bővültek, hanem a belső tőkebefektetések visszaesése folytán az összes tőkeberuházásokon belüli részarányuk is növekedett. Ezek a beruházások a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban főleg kitermelő iparba irányultak. Jelentőségüket mutatja, hogy az előbb idézett cikk adatai szerint 1959-ben a kitermelő ipar fő ágaiba eszközölt összes tőkebefektetéseknek mintegy 36 százalékát a külföldi beruházások tették ki.

Már az előbbiekben volt arról szó, hogy a tőkekivitel mindenekelőtt a nagy monopóliumok üzlete. Ez különösen így van az Egyesült Államokban. A külföldi tőkebefektetésekből származó extraprofitoknak igen jelentős szerepük

[18] *M. Zahmatov:* Ekszport kapitala i vnyesnjaja targovlja Sz. S. A. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1962. 4. sz 69. old.

van abban, hogy a profitok az Egyesült Államokban még a tőkénél is jobban koncentrálódnak, és így a további tőkekoncentráció fontos előmozdítói. Simai Mihály könyvének adatai[19] szerint 1960-ban az Egyesült Államokban működő vállalatok nettó profitja a befektetett össztőke 9,2 százalékát, a külföldi vállalatoké pedig 14,2 százalékát tette ki. A legnagyobb hasznot a gazdaságilag elmaradott területeken eszközölt tőkebefektetések hozták. 1959-ben az amerikai monopóliumok külföldi tőkebefektetéseinek 40 százaléka összpontosult a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban, összes profitjuknak viszont 60 százaléka származott ezekből az országokból. A legnagyobb hasznot zsebre vágó olajmonopóliumok külföldi profitrátája három-négyszeresen is felülmúlja a hazait. A külföldi beruházásokból származó profitok viszonylagos súlyának növekedését mutatja az a tény, hogy míg 1947-ben az összprofit 7 százalékát tették ki, 1960-ban már 15 százalékát.[20] A helyzet pontosabb megítéléséhez hozzátartozik, hogy az Egyesült Államok magántőke-kivitelének csak kisebbik hányada az, amely ténylegesen új tőke kivitelét jelenti, nagyobbik részét a külföldi tőkebefektetésekből származó profit felhalmozása adja. 1946 és 1958 között az Egyesült Államokból ténylegesen kivitt új tőke 11 300 millió dollár volt, a beruházott profit összege viszont 19 582 millió dollár, az összes profit pedig 28 300 millió dollár.[21] Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk, kitűnik, hogy az újonnan kivitt tőke alig valamivel múlja felül a profitnak azt a részét, mely az Egyesült Államokba áramlott. Ha számításba vesszük, hogy az amerikai magántőke-kivitel ebben az időszakban nagyobbrészt az iparilag fejlett területekre irányult, a profit viszont

[19] Lásd *Simai Mihály:* Tőkekivitel a jelenkori kapitalizmusban. 245—247. old.

[20] Lásd *M. Zahmatov:* Ekszport kapitala i vnyesnjaja targovlja Sz. S. A. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1962. 1. sz. 73. old.

[21] Lásd *A. Becsin:* Ekszport kapitala v szisztyeme mirovovo kapitalisztyicseszkovo hozjajsztva. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1960. 6. sz. 104. old.

főleg a gazdaságilag elmaradott területekről származott, akkor világosan megmutatkozik, hogy az új tiszta tőkeexport és a hazavitt profitok viszonya a kevésbé fejlett országok szempontjából rendkívül kedvezőtlen.

Már Lenin rámutatott arra a szoros kapcsolatra, amely a tőkekivitel és árukivitel között fennáll: „A legmegszokottabb dolog, hogy a kölcsön feltételeként kikötik, hogy a kölcsön egy részéért a hitelező állam termékeit, különösen hadfelszerelést, hajókat stb. kell vásárolni... A tőkekivitel az áruexport fokozásának eszközévé válik."[22]

Jelenleg azonban a kölcsöntőke kivitele mellett egyre nagyobb — különösen a magántőke-exportban — a működő tőke kivitelének a jelentősége. Amíg a kölcsöntőke kivitele — a segélyekkel együtt — igen nagy mértékben hozzájárult az áruexport növekedéséhez — az amerikai exportnak mintegy 30—40 százalékát finanszírozták a segélyekből és kölcsönökből —, addig a működő tőke kivitelének a fokozódása oda vezetett, hogy az amerikai importnak egyre nagyobb részét olyan áruk teszik ki, amelyeket amerikai monopóliumok külföldi vállalataiban állítottak elő. Így például az Egyesült Államok nyersanyag-importjának mintegy 30 százalékát a külföldi amerikai monopóliumok vállalatai szállítják. Az olyan fontos nyersanyagok esetében, mint az olaj, a bauxit, a vasérc, ez az arány közel van a 100 százalékhoz.

A működő tőke kivitele azonban emellett úgy is felfogható, mint az árukivitel közvetett növelésének egyik eszköze. A közvetlen amerikai áruexporthoz képest egyre nagyobb a külföldön létesített amerikai vállalatok árueladásainak a jelentősége, anélkül esetleg, hogy ezek a termékek formálisan a külkereskedelmi forgalomba bekerülnének. Hogy itt milyen fontos tényezőről van szó, az kitűnik abból a tényből, hogy az amerikai ellenőrzés alatt álló külföldi vállalatok termelése mintegy kétszerese az amerikai áruexportnak.

A gazdaságilag kevésbé fejlett országokba irányuló ameri-

[22] *Lenin* Művei. 22. köt. 252. old.

kai tőkekivitel társadalmi-gazdasági következményeit vizsgálva kiderül, hogy a lényeget tekintve ezek semmiben sem különböznek az angol tőkeexportnak már ismertetett társadalmi-gazdasági hatásától. Az amerikai tőkekivitel ugyanúgy eltorzítja ezen országok gazdaságának a szerkezetét, kialakítja a gazdasági függőség feltételeit, konzerválja az elmaradott társadalmi rendszereket és támogatja a reakciós kormányokat Dél-Amerikában és a Közép-Keleten, mint az Angliáé Ázsia és Afrika hatalmas területein. Sőt a második világháború óta eltelt időben Ázsiában és Afrikában is egyre inkább az amerikai monopoltőke veszi át az angol finánctőkétől ilyen jellegű szerepét. A gazdaságilag kevésbé fejlett országokba irányuló tőkekivitel az imperializmusra jellemző gazdasági viszonyok fenntartásának az egyik legfontosabb és jelentőségében növekvő eszköze a jelenlegi világhelyzetben.

Mindebből következik, hogy Stracheynek az imperializmus lenini elmélete ellen felhozott egyetlen állítása sem felel meg a jelenkori kapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyaiban végbemenő tényleges folyamatoknak. A reformista munkáspolitikának nem sikerült megváltoztatnia a nemzeti jövedelem elosztásának törvényszerűségeit és nem sikerült összhangba hoznia a tőkefelhalmozást a lakosság tényleges szükségleteivel. A tőkefeleslegek problémája nemcsak hogy nem oldódott meg, hanem a jelenkori kapitalizmus krónikus betegségévé vált, különösen éppen a legfejlettebb kapitalista országban, az Egyesült Államokban. Kétségtelen, hogy a tőkekivitel aránya a nemzeti jövedelemhez és az összes tőkeberuházáshoz jelenleg általában alacsonyabb, mint az imperializmus kizárólagos uralmának korszakában volt a fő tőkeexportőr országokban. Ezt a változást azonban nem a kapitalizmus természetének a módosulása idézte elő, hanem a világhelyzetben végbement gyökeres átalakulások. Azt sem lehet vitatni, hogy ezek a változások hatottak a tőkekivitelnek a tőkés világgazdaságban játszott szerepére is. A tőkekivitel a jelenlegi világhelyzetben nem pontosan ugyanazt

a szerepet tölti be, mint Lenin idejében. S bár a tőkekivitel súlya a tőkefölöslegek értékesítésében csökkent, a tőkés világgazdaság egész rendszerében betöltött funkciójának jelentősége egészében nagymértékben fokozódott.

A BIRODALOM VÉGE AZ IMPERIALIZMUS VÉGE?

A jelenkori reformizmus ahhoz a következtetéshez jutott, hogy a második világháború utáni időszakban a régi imperialista hatalmak részben saját jószántukból, főként pedig a körülmények nyomására, rátértek az imperializmus önfelszámolásának útjára. A gyarmati rendszer teljes felbomlása szerintük egyenlő az imperializmus megszűnésével. A birodalom vége az imperializmus vége — ebben lehet tömören összefoglalni Strachey könyve mondanivalójának a lényegét.

A jelenlegi világgazdasági viszonyok azonban annyira ellentmondanak az ilyen következtetéseknek, hogy Strachey is kénytelen az imperializmus maradványairól — nem közvetlen megnyilvánulásairól — beszélni, de úgy, mint a mai világhelyzet részleges, nem tipikus, eltűnőben levő vonásáról. Ezzel kapcsolatban megjegyzi: „... a fennmaradó gyarmatbirodalmak 1945 utáni felbomlása nem hagy kétséget afelől, hogy a birodalomnak ez a típusa legalábbis a gyors elhalás állapotában van. Igaz, léteztek és léteznek az imperializmusnak más, a gyarmatosításnál kevésbé közvetlen formái. Például Latin-Amerika nagyobb része ilyen, az Egyesült Államok által gyakorolt nem közvetlen típusú imperializmusnak volt és van bizonyos mértékig jelenleg is alávetve ... A nem közvetlen imperializmus — összehasonlítva a tényleges, közvetlen gyarmati birtoklással — bizonytalan, átmeneti dolog. A gyarmatosítás az imperializmus veleje."[23]

Kétségtelen, hogy a nemzetközi monopóliumok számára sokkal előnyösebb, ha a kapitalista világgazdaságban betöl-

[23] *J. Strachey:* The End of Empire. 144. old.

tött uralkodó szerepüket a közvetlen politikai függés viszonyaival is alátámaszthatják. Aligha vitatható, hogy a politikai függetlenség kivívása a volt gyarmati és félgyarmati országok egész sorában hatást gyakorol a tőkés világgazdaság viszonyaira és bizonyos változásokat tesz szükségessé a nemzetközi monopóliumok magatartásában is. De pusztán a nemzeti függetlenség kivívása nem változtatja meg a volt gyarmati és félgyarmati országoknak a tőkés világgazdaságban betöltött szerepét, nem vet véget annak a helyzetnek, hogy gazdasági életük továbbra is a nagy nemzetközi monopóliumoktól függ.

A mai reformizmus képviselői egyik legfőbb feladatuknak ezért azt tartják, hogy az ellen a marxista szemlélet ellen intézzenek támadást, amely a kapitalista világgazdaság jellegét nem az államok közti kapcsolatok formális vonásai, hanem mindenekelőtt a gazdasági viszonyaikban megmutatkozó törvényszerűségek alapján ítéli meg. Strachey ennek megfelelően fellép az imperializmus fogalmának „kiterjesztése" ellen. „... Ha az imperializmus kifejezést a szokásos és egyedül megfelelő értelemben használjuk, mint egyik országnak a másik feletti (nyílt vagy burkolt) uralmát, akkor ma kevés tartalma van a kommunista állításnak. Ha viszont ezt a kifejezést kiterjesztjük, mint a kommunista írók rendszerint — ha hallgatólag is — teszik, hogy mindazokat az előnyöket magában foglalja, amelyeket a fejlett országok a fejletlenektől nyerhetnek, akkor valóban egyike azoknak a tényezőknek, amelyek abban az irányban hatnak, hogy a szegény országok szegények, a gazdag országok gazdagok maradjanak. De ha az imperializmus kifejezést ilyen szélesen értelmezzük, akkor megszűnik minden világos jelentéssel rendelkezni."[24]

Strachey szerint tehát egy dolog az imperializmus és egy egészen más dolog a gazdasági kapcsolatoknak az a rendszere, amely az országok egyik csoportját gazdaggá, a másikat

[24] Ugyanott 191. old.

szegénnyé teszi. Mivel így az imperializmus az országok közti kapcsolatok formális vonásaira korlátozódik, ezért a jelenkori reformizmus szerint az imperializmus elleni harcnak egyáltalán nem szabad magában foglalnia a fellépést azokkal a gazdasági viszonyokkal szemben, amelyek az országok egyik csoportját gazdaggá, a másikat pedig szegénnyé teszik. Valójában az imperializmus lényege éppen ezekben a viszonyokban, a nagy nemzetközi monopóliumoknak a tőkés világgazdaságban betöltött funkciójában van. Amíg a nemzetközi monopóliumoknak ez az uralkodó szerepe a kapitalista világgazdaságban fennmarad, addig nem lehet az imperializmus megszűnéséről beszélni.

A reformizmus fő törekvése tehát az, hogy az imperializmus fogalmából minden gazdasági tartalmat kiszűrjön, hogy elválassza azt a tőkés világgazdaság fennálló rendszerétől. Jellemző ebből a szempontból az, hogyan ítéli meg Strachey a nemzetközi cserearányok alakulását. Strachey arra hivatkozik, hogy a Brit Birodalom felbomlásának időszakában a cserearányok a nemzetközi áruforgalomban Anglia szempontjából kedvezőbben alakultak, mint a birodalom csúcspontját jelentő viktoriánus korban. Bár Strachey ezzel az állításával a gyarmatosításból származó előnyöket akarja kisebbíteni, valójában — szándékával szöges ellentétben — azt bizonyítja, hogy a birodalom vége egyáltalán nem az imperializmus vége. Továbbra is fennmaradtak azok a viszonyok, amelyek biztosítják a volt birodalom — és az új imperialista hatalmak — uralkodó szerepét a tőkés világgazdaságban. A birodalom felszámolása csak egy — bár igen fontos — lépés előre az imperializmus felszámolásában. A nemzetközi reformizmus azt szeretné, ha korunk antiimperialista mozgalma ennél a lépésnél megállna. A mai helyzet objektív feltételei azonban megkövetelik, hogy a jelenkori antiimperialista mozgalom ne álljon meg a félúton, hanem haladjon tovább azon az úton, mely az imperializmus lényegét alkotó gazdasági viszonyok felszámolásához vezet.

A DEMOKRÁCIA
ÉS A JELENKORI KAPITALIZMUS

A korunkban végbemenő hatalmas társadalmi átalakulások a legkülönfélébb mozgalmak hatására valósulnak meg és ennek megfelelően jellegüket tekintve is rendkívül különböznek egymástól. Közülük a legfontosabb, a meghatározó jelentőségű a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, amelyben kifejezésre jut a mai kor fő ellentmondása, a szocializmus és a kapitalizmus legfejlettebb formája, az imperializmus közti ellentmondás. A jelenkor valamennyi társadalmi átalakulása végeredményben ebbe a világtörténelmi folyamatba illeszkedik bele, valamilyen módon ennek a része. A jelenlegi világhelyzet egyik legfontosabb vonása, hogy ezen az alapvető társadalmi átalakuláson belül a különféle demokratikus mozgalmak hatalmas, az egész világot átfogó antiimperialista áramlattá váltak. Éppen ezért a mai világhelyzet további alakulását meghatározó társadalmi folyamatok helyes megítélése szempontjából elsőrendű jelentősége van annak, hogy elméletileg tisztázzuk a jelenkori kapitalizmus gazdaságának és politikájának, konkrétebben az imperializmusnak és a demokráciának a viszonyát.

Az imperializmus kialakulása óta a szocialista munkásmozgalom központi kérdésévé vált, hogy az a változás, amely a monopóliumok uralkodóvá válásával a kapitalizmus gazdasági viszonyaiban bekövetkezett, milyen következményekkel járt a tőkésországok politikai rendszerére, milyen irányba befolyásolta a burzsoázia ideológiai és politikai magatartását.

Gazdaság és politika, imperializmus és demokrácia viszo-

nyának megítélése vízválasztó lett a marxizmus és a reformizmus között, és egyúttal az egyik legfontosabb ütközőpont a marxizmus és a különféle „ultraradikális", „baloldali" opportunista irányzatok között.

Az imperializmus és a demokrácia viszonyának a kérdése a jelenkori kapitalizmus fejlődésének különböző szakaszaiban és az egyes tőkésországokban természetesen igen eltérő formában jelentkezett. Az alapvető kérdés: vannak-e ennek az összefüggésnek állandó, ismétlődő, tehát törvényszerűnek tekinthető vonásai. Ez a kérdés egyúttal azt is magában foglalja, hogy lehetséges-e a mai kapitalizmus társadalmi, gazdasági és politikai változásainak, mozgalmainak valamiféle tudományos magyarázatát adni, vagyis a szocialista munkásmozgalomnak megvan-e a lehetősége arra, hogy a jelenkor társadalmi átalakulásainak a tudományos programját kidolgozza.

Annak a harcnak, amelyet Lenin az imperializmus és a demokrácia viszonyának megítélésében a kautskyzmus, illetve az imperialista ökonomizmus ellen folytatott, az egész imperialista szakaszra érvényes tanulságai vannak. Ezekben az irányzatokban a legáltalánosabb formában jelentkezett az a két ellentétes előjelű, de a gazdaság és a politika kölcsönhatását egyaránt megérteni képtelen szemlélet, amelynek hatása az imperializmus és a demokrácia kapcsolatát jobb- vagy „baloldalról" eltorzító valamennyi áramlatnál kisebb-nagyobb mértékben a mai napig megfigyelhető.

A MARXIZMUS ÉS A REFORMIZMUS ELLENTÉTE AZ IMPERIALIZMUS ÉS A DEMOKRÁCIA VISZONYÁNAK MEGÍTÉLÉSÉBEN

Az imperializmus gazdaságának és politikájának, valamint a köztük fennálló viszonynak az eltérő értékelése volt a forradalmi marxizmus és a reformizmus végleges szétválásának centrális kérdése. A kautskyzmust és a reformizmus vala-

mennyi modern irányzatát az jellemzi, hogy a gazdaság és politika viszonyának megítélésekor elvonatkoztat a kapitalizmus gazdasági struktúrájában az imperializmus időszakában végbemenő változásoktól. Szerinte a demokrácia előretörése vagy háttérbe szorulása független a monopóliumok uralmától, vagy legalábbis ez utóbbi semmiképpen sem hat meghatározóan a fennálló politikai rendszer természetére. Ennek megfelelően a burzsoá társadalom politikai fejlődésének reakciós vagy demokratikus alternatíváját úgy ítéli meg, mintha azt kizárólag szubjektív erők döntenék el. A gazdasági viszonyok bármiféle determináló befolyását kizárja. Ebben a reformista beállításban az imperializmus nem a kapitalizmus modern formája, hanem csupán egyes tőkésországok által időnként előnyben részesített politika, amely korunkban mindinkább háttérbe szorul. Következésképpen az imperializmus ellen vívott harc nem foglalja magában az imperializmus gazdasági alapja és lényege, a monopóliumok elleni harcot. Ez a felfogás az imperializmust lényegében a gyarmati rendszernek azzal a formájával azonosítja, mely a századforduló idején alakult ki.

Csak ezzel a szemlélettel indokolható a jelenkori reformizmusnak az az alapvető álláspontja, miszerint a fejlődés útja a mai kapitalizmusban az, hogy a demokrácia állandóan erősödik és olyan erővé válik, amely gyökeresen megváltoztatja a kapitalizmus természetét. Mindez anélkül megy végbe, hogy lényeges változások következnének be a gazdasági viszonyokban. Vagyis a reformizmus szerint az imperializmus korszaka egyáltalán nem jelent fordulatot a tőkés társadalom politikai fejlődésében a demokráciától a reakció felé, mint ahogy azt Lenin hangsúlyozta, ellenkezőleg, a demokrácia megújhodását idézi elő. Mindebből következik, hogy a reformista ideológia torzító tükrében az államnak — mint a demokrácia fő érvényesítőjének — a tőkésországok életében megnövekedett szerepe és a monopóliumok gazdasági hatalma mint két ellentétes, egymással szemben álló erő jele-

nik meg, teljesen kiforgatva a köztük fennálló valóságos összefüggést.

Az imperializmus és a demokrácia viszonyának reformista koncepciója azon alapszik, hogy tagadja a termelési viszonyok meghatározó szerepét a társadalom életében. A jelenkori reformizmusnak az állásfoglalását az imperializmus és a demokrácia viszonyáról John Stracheynek a közelmúltban megjelent két könyve foglalta össze a legszemléletesebben. Ezek a könyvek nemcsak a reformizmus állásfoglalását, s ennek az állásfoglalásnak a legrészletesebb indokolását tartalmazzák, hanem egyúttal különösen élesen feltárják azt a szemléletet, amely a mai reformizmusnak korunk társadalmi-gazdasági problémáival szembeni magatartását meghatározza. Ezért e könyvekben kifejtett koncepció (tételek, következtetések) elemzése lehetőséget nyújt a marxizmus és a reformizmus közti alapvető szemléleti, módszertani különbség feltárására is, ami az alapja általában a gazdaság és politika, valamint konkrétan az imperializmus és demokrácia viszonyáról vallott gyökeresen eltérő értékelésnek.

Strachey a termelési viszonyok meghatározó szerepéről szóló marxista felfogás „cáfolatát" az alapnál, a tőkés termelési viszonyok legáltalánosabb jellemző vonásait feltáró munkaérték-elmélet „bírálatával" kezdi. „Nem kezdhetjük másként, mint hogy ilyen vagy olyan módon elvégezzük a számadásunkat vele"[1] — írta. Stracheynek e feladata teljesítése közben nem kellett kitaposatlan ösvényen haladnia. Szemléletét, mellyel a munkaérték-elmélet problémáját vizsgálja és a vele szemben felhozott érveit egyaránt az úgynevezett „baloldali" keynesisták, mindenekelőtt az angol Joan Robinson műveiből meríti. (Joan Robinson tette a legtöbbet azért, hogy hidat verjen a keynesizmus és a jelenkori reformizmus között.)

Ami a szemléletet illeti, Robinsonnál — és következésképpen Stracheynél, valamint az egész modern reformizmus köz-

[1] *John Strachey:* Contemporary Capitalism. 46. old.

gazdasági felfogásában — valamely közgazdasági elmélet értékének, életrevalóságának lényegében egyedüli kritériuma, hogy ad-e valamilyen „racionális magyarázatot" a gazdaság bizonyos felszíni jelenségeire, összefüggéseire. Minden, ami ezen túlmegy, számukra „elvont spekuláció", „misztifikáció", „varázslat". Ebből a szemléletből következik Robinsonnak az a kissé meghökkentő „felfedezése", hogy a munkaérték-elméletnek tulajdonképpen semmiféle szükségszerű kapcsolata sincs Marx igazi közgazdasági munkásságával. Szerinte eddig a hiba éppen az volt, hogy mind a marxisták, mind a marxizmus ellenfelei túl komolyan vették ezt az elméletet. Valójában — fejti ki nézetét — „a marxisták és a keynesisták között a munkaérték-elmélet egy teljesen jelentéktelen vitapont"[2]. Ami Robinsont illeti, őt tényleg nem lehet azzal vádolni, hogy túl komolyan veszi a munkaérték-elméletet. Mivel bizonyos, általa önkényesen kijelölt feladat megoldására nem tartja megfelelőnek, Voltaire-nek arra a mondására hivatkozva, hogy egy nyáj juhot meg lehet ölni varázslattal, ha előzőleg arzénnel megmérgezik, kijelenti: „Marx mélyreható betekintése és az elnyomás keserű gyűlölete volt az arzén, míg a munkaérték-elmélet a varázslat."[3]

Az a feladat, amelynek megoldására Robinson és Strachey a munkaérték-elméletet alkalmatlannak tartják, egy olyan mérőeszköz funkciójának betöltése, amely felhasználható a gazdasági jelenségek mennyiségi számbavételére, a teljesítmények mérésére. Mivel a munka termelékenységének növekedése következtében az egy bizonyos idő alatt előállított termékek mennyisége állandóan változik, értékük viszont változatlan marad, ezért a munkaérték-elmélet nem alkalmas ennek a feladatnak a betöltésére — hangzik legfőbb érvelésük. Robinson azt állítja, hogy ezt a feladatot nem lehet megoldani az érték terminusaival való számítással.

[2] *J. Robinson:* Marx and Keynes. Collected Economic Papers. I. köt. 140. old.

[3] *J. Robinson:* An Essay on Marxian Economics. London. 1947. 22. old.

Strachey pedig hozzáteszi, hogy a modern statisztikai módszerek ennek a feladatnak az elvégzésében sokkal kevesebb tévedésre adnak lehetőséget, mint a munkaérték-elmélet által létrehozott kategóriáknak a használata.

Robinson, Strachey és követőik úgy próbálják megcáfolni a marxi munkaérték-elméletet, hogy olyan jelentőséget és szerepet tulajdonítanak neki, amit Marx a leghatározottabban tagadott. Marx sohasem állította, hogy a gazdasági jelenségek mennyiségi összefüggéseinek mérése, a teljesítmények mennyiségi meghatározása közvetlenül az érték felhasználásával megoldható. Ellenkezőleg, azt *bizonyította,* hogy ez lehetetlen a kapitalizmusban. Robinson és Strachey számára csak a valóságnak puszta empirizmussal érzékelhető összefüggései léteznek, ezért természetszerűen képtelenek arra, hogy a marxi értékelmélet jelentőségét felismerjék, lényegét megértsék. Számukra a politikai gazdaságtan kategóriái nem az objektív gazdasági viszonyok kifejezői, hanem a „konstrukció" eszközei, amelyeknek értékét az adott esetben egyedül az szabja meg, hogy mennyire használhatók fel a gazdasági élet mennyiségi összefüggéseinek mérésére, kifejezésére. A modern statisztikai módszereknek és a marxi munkaérték-elméletnek a szembeállítása ugyanolyan képtelenség, mintha valaki azt állítaná, hogy a modern elektronikus számológépek felhasználása feleslegessé teszi a matematikai elmélet tanulmányozását. Ez az érzéki megismerés fokán megrekedő empirista szemlélet eleve kizárja a felszíni jelenségek mélyenfekvő okainak, minőségi összefüggéseinek, a termelési viszonyokkal való kapcsolatainak és az e kapcsolatokból fakadó törvényszerűségeknek nemcsak a tanulmányozását, hanem az elismerését is. Ez a „könyvelői koncepció" a politikai gazdaságtant mint tudományt ebben a vonatkozásban puszta számvitellé degradálja. (A számvitelnek természetesen megvan a maga igen jelentős szerepe a gazdasági élet mennyiségi vonatkozásainak leírásában és rendszerezésében, de semmiként sem helyettesítheti a minőségi — elméleti — elemzést.) Egyszersmind

ez az empirikus módszer szolgál alapul ahhoz is, hogy a reformizmus általánosan tagadja a gazdaság és politika kapcsolatának marxi felfogását is.

A marxi munkaérték-elmélet elvetése — a munkaerő értékéről szóló felfogás elutasításának „megindokolása" mellett — arra jó a jelenkori reformizmus számára, hogy „megalapozza" a termelési viszonyok „kiiktatását" a társadalom viszonyaiból azok tanulmányozásakor, és ezzel tagadja a társadalmi fejlődés bármiféle tudományos magyarázatát. Strachey azt veti Marx szemére, hogy a „fizikai tudományok bizonyosságait" alkalmazta a társadalom életére. A mai reformizmus szerint a társadalom életében nincsenek törvényszerűségek, csak tendenciák, amelyek a fejlődés *lehetséges* irányát mutatják. Hogy e lehetőségek közül melyik válik valóra, azt nem valamiféle gazdasági szükségszerűség dönti el.

A reformizmus empirizmusa relativizmushoz vezet, mégpedig nem a megismerés viszonylagosságának az értelmében, hanem abban a vonatkozásban, hogy a reformista elmélet nem ismer el semmiféle objektív igazságot, és így a társadalmi fejlődés meghatározottságát sem. A reformizmus, hogy a maga pozícióit könnyebben védhesse, a marxizmust azzal vádolja, hogy a társadalom életének minden megnyilvánulását közvetlenül a gazdaságból igyekszik levezetni. Strachey úgy véli, hogy megcáfolja az alap és a felépítmény viszonyáról szóló marxi felfogást. Arra hivatkozik, hogy a kapitalizmus utolsó szakaszában akár a fasizmus, akár a demokrácia fennállhat a tőkésországokban, következésképpen nem lehet igaza a gazdaság meghatározó szerepéről szóló marxista állásfoglalásnak. Ezzel olyan mechanikus álláspontot tulajdonít a marxizmusnak a gazdaság és a politika összefüggéséről, amellyel szemben a marxizmus klasszikusai mindig a leghatározottabban felléptek.

Mindezek alapján a modern reformizmus azt igyekszik bizonyítani, hogy a jelenkori kapitalizmusban a gazdasági és politikai fejlődés ellentétes irányú. Elismerik, hogy a gazdasági fejlődést az élenjáró tőkésországokban a tőke-

koncentráció, a monopóliumok — a mai burzsoá közgazdaságtan és a reformisták szóhasználatával élve: oligopóliumok — létrejötte, az államkapitalista tendenciák erősödése jellemzi. Viszont azt állítják, hogy a politika szférájában a hatalom megosztódása, a demokrácia erősödése megy végbe, és létrejönnek a szocializmushoz vezető evolúciós fejlődés feltételei. A mai reformizmus hangadói azt állítják, hogy a gazdaság és a politika kölcsönhatásában a demokratikus intézményekkel rendelkező fejlett tőkésországokban a politikáé a meghatározó szerep. Ezekben az országokban a hatalom megosztódása, a demokratikus intézmények erősödése oda vezetett, hogy a monopóliumok politikai és gazdasági hatalma egyre inkább csökkent, hogy az imperializmus korszakára jellemző tendenciák nem érvényesülnek többé.

A jelenkori reformizmus képviselői szerint Marx azért tévedett, mert „... lebecsülte a gazdaság és túlértékelte a szükségszerűség tényezőjét egy adott gazdasági rendszerben... Nem volt képes meglátni, hogy a fejlett kapitalista társadalomban létrejöhetnek olyan, főként politikai erők, amelyek kiegyenlíthetik, sőt felülmúlhatják a rendszer belső tendenciáit".[4]

A modern reformizmus különös figyelemmel fejtegeti, elemzi „a demokrácia gazdasági következményeit". A marxizmus fő gyengeségét abban véli felfedezni, hogy — állítólag — az figyelmen kívül hagyta ezeket a következményeket. Ahol meghatározott politikai feltételek létrejöttek, vagyis ahol a demokrácia „hatékonnyá vált" — állítják —, ott az imperializmusról szóló lenini elmélet érvényét vesztette. „Lenin, akárcsak előtte Marx, nem látta meg a demokrácia gazdasági következményeit. Mert a demokrácia átható ereje kovácsolta ki ezt a nagyon lényeges változást a rendszer működésében."[5]

Ezek szerint a demokratikus intézmények nagy befolyást

[4] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 95. és 151. old.
[5] *J. Strachey:* The End of Empire. 111. old.

gyakorolnak a tőkés gazdaságra, s ennek következtében az mindinkább elveszti eredeti jellegét és a közösség ellenőrzése alá kerül. A Labour Party volt vezető ideológusának, Laskynek egy 1937-ben tett megállapításával szemben — amely szerint „bármilyen is az állam formája, a politikai hatalom a gazdasági hatalom birtokosaié" —, a mai labourizmus képviselője, Crosland a következőkben foglalja össze gyökerében eltérő véleményét: „bármilyen is a közgazdasági értelemben vett termelés módja, a gazdasági hatalom — ténylegesen — a politikai hatalom birtokosaié lesz. És ez biztosan nem a tőkések régi osztálya".[6] Mindebből ahhoz a következtetéshez jutnak, hogy a tőkés társadalomnak a marxizmus által feltárt törvényszerűségei a fejlett nyugati tőkésországokra már nem érvényesek. „A leninista szociológusok... csak az utolsó szakasz antidemokratikus tendenciáit látják... Figyelmen kívül hagyják azt a történelmi tényt, hogy a demokráciának — minden nehézség és akadály ellenére — a világnak ezen a kivételezett sarkán sikerült mélyrehatóan módosítania a társadalmi fejlődés útját. És ezért olyan politikát fogadnak el, amely újra meg újra katasztrofálisan olyannak bizonyul, melyet nem lehet alkalmazni a Nyugaton."[7]

Amikor a reformizmus „a demokrácia gazdasági következményeiről" beszél, akkor nem azzal kerül ellentétbe a marxizmussal — mint állítják —, hogy a mai kapitalizmus politikai fejlődésének különböző megnyilvánulásait nem közvetlenül a gazdaságból, a termelési viszonyokból vezeti le, és hogy hangsúlyozza a politika visszahatását a gazdaságra. A reformizmus ideológiája ebben a vonatkozásban sem egyszerűen „nyilvánvaló képtelenség", hanem a valóság bizonyos felszíni vonásainak a tükröződése, de egyben megrekedés e felszíni jelenségeknél, a társadalmi fejlődés egyes tényezői szerepének az eltúlzása, a társadalmi folyamatok

[6] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 29. old.
[7] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 283—284. old.

mozgását végső fokon meghatározó törvényszerűségeknek a tagadása. A reformizmus, miközben a politikának a gazdaságra gyakorolt visszahatását hangsúlyozza, eltekint a kettő közti kölcsönhatás alapjától, a gazdaság meghatározó szerepétől, és a politika viszonylagos önállóságából abszolút függetlenséget igyekszik konstruálni.

A reformista ideológia empirizmusa a reformista politika alapvető vonásának, a minden elvi állásfoglalást visszautasító taktikai opportunizmusnak az igazolására szolgál. Lenin az angol munkásmozgalommal kapcsolatban már régen kimutatta, hogy az empirizmus, az elmélet-ellenesség, a céhszellem megnyilvánulása és szerepe az, hogy megindokolja a lemondást a proletariátus *osztály*-érdekeiről.

A jelenkori kapitalizmus és a demokrácia kapcsolatának vizsgálatában a marxizmus azokból a strukturális változásokból indul ki, amelyek az imperializmus uralkodóvá válásával a fejlett tőkésországok gazdasági viszonyaiban bekövetkeztek. A monopóliumok előtti kapitalizmust — mint Lenin hangoztatta — gazdasági sajátosságai folytán, viszonylag igen nagy béke- és szabadságszeretet jellemezte. Ezek a vonások főként az angolszász országokban, mint a legjellegzetesebb, legtipikusabb tőkésországokban, jelentkeztek a legkifejlettebb formában. Az imperializmust viszont — ugyancsak gazdasági sajátosságai folytán — az jellemzi, hogy a reakció fokozódik és általánossá válik. A kapitalizmus felépítményében, a politikában és az ideológiában a reakció felé fordulás okát az imperializmus gazdaságában kell keresni.

Marx hangoztatta, hogy a kapitalizmusnak a gazdaságban a laissez faire az adekvát formája, Lenin pedig kiemelte, hogy a „tiszta" kapitalizmusnak elméletileg a politikai demokrácia a megfelelő felépítmény. A szabadversenyt azonban már régen felváltotta a monopóliumok uralma, és ezen az alapon jött létre az az objektív tendencia, amely a jelenkori kapitalizmusban a burzsoá társadalom politikai rendszerének a fejlődésirányát végeredményben meghatározza.

Az a fő folyamat, amely a kapitalizmus új szakaszának kialakulásához vezetett, a termelés és a tőke koncentrációjának az előrehaladása volt. A termelés koncentrációja a gazdasági és politikai hatalom koncentrációját idézte elő, s ez a reakció felé tett fordulatnak az alapja. Mivel az imperializmus a termelés koncentrációjának magasabb fokát képviseli, *pusztán gazdasági szempontból* előrelépést jelent a régi kapitalizmushoz képest, mégpedig annak ellenére, hogy a politikai rendszer, a nemzetközi kapcsolatok stb. tekintetében a reakció fokozódását vonja maga után. Azzal, hogy a marxizmus elismeri a monopolkapitalizmus történelmi-átmeneti szerepét, elhatárolja magát az imperializmus liberális-romantikus bírálatától, amely a kapitalizmusnak egy már túlhaladott korszaka szempontjából bírálja a tőkés társadalom új szakaszát. A marxizmus az imperializmussal nem a kapitalizmus „békés szakaszát" állítja szembe, hanem a szocializmust, tehát nem hátra mutat, hanem előre. Az imperializmus történelmi szerepének megítélésében alapvető szempont, hogy a monopolkapitalizmus rendszere még időlegesen sem oldja meg a tőkés társadalom fejlődésének fő ellentmondását. A monopóliumok uralmában kifejeződő változás nem a termelőerők fejlettségének megfelelő új termelési viszonyok létrejöttét jelenti. Ellenkezőleg, végeredményben még jobban kiélezi a termelőerők fejlettsége és a régi termelési viszonyok jellege közti ellentmondást, még inkább sürgetővé teszi a szocializmus megteremtését. Ezért a marxizmus az imperializmus romantikus bírálatával együtt elutasítja azt az álláspontot is, amely haladó gazdasági szerepére hivatkozva, védelmébe veszi az imperializmust.

A reakció felé fordulás a jelenkori kapitalizmus általános vonása, amely mind a tőkésországok belső társadalmi viszonyaiban, mind nemzetközi kapcsolataikban megmutatkozik. Ez a változás fontos következményekkel járt és jár a nemzetközi munkásmozgalom egész stratégiájára.

A reakció felé fordulásnak fő mutatója a belső viszonyok tekintetében a központosított államhatalom szerepének a nö-

vekedése. Ez a központosított államhatalom, amely valaha mint antifeudális erő bizonyos pozitív szerepet játszott a kapitalizmus kialakulásában, ezt a régebbi haladó funkcióját a fejlett tőkésországokban már régen elvesztette és fokozatosan a legfőbb antidemokratikus és antiszocialista erővé vált. Ez a folyamat a kontinentális országok legtöbbjében már a XIX. század folyamán megfigyelhető volt, és az imperializmus korában vált teljessé.

Marx a bürokrácia és a militarizáció fokozódását jelölte meg, mint a központosított burzsoá államhatalom legfőbb jellegzetességét. Engels a kapitalizmus új korszakának hajnalán rámutatott arra, hogy az imperializmus kialakulásával szükségképpen együtt járó „hódítási versenynek" elkerülhetetlenül oda kell vezetnie, hogy az államhatalom szerepe erősödik. A bürokratizálódás és militarizálódás, amelyet Marx mint a központosított burzsoá államhatalom fő fejlődési tendenciáját jelölt meg, az imperializmus korszakában hallatlanul megerősödik és általánossá válik. E tendencia további erősödését rendkívül meggyorsította az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése, majd uralkodóvá válása. A bürokrácia és a militarizmus fokozódását jól illusztrálja az Egyesült Államok példája. A századforduló idején az Egyesült Államokban az összes alkalmazottaknak 4 százaléka, az 1950-es években 12 százaléka volt állami szolgálatban, következésképpen az állami alkalmazottak száma háromszor gyorsabban nőtt, mint a foglalkoztatottság általános színvonala. A századforduló idején az állami alkalmazottak száma egymillió körül volt, jelenleg eléri a kilencmilliót. A militarizálódás elmélyüléséről tanúskodik a fegyveres erők létszámának és a katonai kiadásoknak a rendkívüli növekedése. A valaha antimilitarista Egyesült Államokban a fegyveres erők létszáma a legutóbbi két évtizedben a második világháború előtti 800 000-rel szemben a háború után 2,5—3,5 millió között váltakozott, s a közvetlen katonai kiadások — dollárban számítva — a negyvenszeresükre emelkedtek, a hivatalosan számított nemzeti jövedelem százalékában kife-

jezve pedig megtízszereződtek. Kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyan, de lényegét tekintve a többi tőkésországban is hasonló kép tárul elénk. A bürokrácia és a militarizálódás állandó fokozódásának egyik fontos következménye, hogy egyre növekszik a tőkésországok vezető hivatalnokrétegének és különösen a hadsereg tisztikarának a szerepe, a politikai életre gyakorolt befolyása. Ez a reakció erősödésének, a demokráciától való elfordulásnak egyik jelentős tényezője. Abból, hogy a bürokrácia és a militarizáció általánossá válik, vonta le Lenin azt a következtetést, hogy a XX. század első *évtizedeiben* a szocialista forradalom békés lehetőségei, amelyekről Marx beszélt, többé már nem álltak fenn.

Ami a nemzetközi kapcsolatokat illeti, a reakció felé tett fordulat az imperializmus korszakában itt mindenekelőtt a gyarmatok meghódításáért, a világ felosztásáért, majd újrafelosztásáért vívott harcban jutott kifejezésre. Az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülése következtében ez a harc időközönként szükségképpen imperialista háborúk (világháborúk) előidézőjévé vált. Lenin kiemelte: „A kapitalizmus, amely a feudalizmus elleni harcban a nemzetek felszabadítója volt, most mint imperialista kapitalizmus a nemzetek legnagyobb elnyomója lett."[8]

A nagy fordulópontot Lenin 1871-ben jelölte meg. 1871-ig a burzsoázia háborúit lényegében a feudalizmus ellen, a nemzetek felszabadulásáért vívta. Következésképpen ezek a háborúk progresszív szerepet töltöttek be. A burzsoázia vezette nemzeti felszabadító háborúk kora — legalábbis a fejlődésben élenjáró tőkésországokban — azonban 1871 körül lezárult. Az imperializmus korában ezen országok burzsoáziájának háborúira már nem a nemzetek felszabadítása, hanem más nemzetek elnyomása, leigázása, a világ újrafelosztásáért folytatott harc nyomja rá a bélyegét.

A reakció felé fordulás objektív tendenciájában az tükröződik, hogy a kapitalizmus ellentmondásai kiéleződtek. A

[8] *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 304. old.

kapitalizmus ellentmondásainak éleződésére a monopolista burzsoázia tipikusan ebben a formában reagál. A reakció felé tett fordulatnak egyik szembetűnő megnyilvánulása, hogy a politikai demokrácia rendszere a tőkésországokban válságba jut, s ez a válság egyre inkább elmélyül. Ez a folyamat különösen nyíltan jelentkezett a két világháború közti időszakban, amikor a burzsoázia számos tőkésországban úgy reagált a kapitalizmus ellentmondásainak éleződésére, hogy a fasizmus ilyen vagy olyan formáját választotta, illetve hozta létre. A két világháború közti időszakban a fennálló nemzetközi és belső erőviszonyok több tőkésországban lehetővé tették, hogy a monopolista burzsoázia politikai uralmát a lényegének, jellegének leginkább megfelelő formában gyakorolja, vagyis hogy a reakció felé fordulás objektív tendenciája „tiszta formában" érvényesüljön. Ez a tendencia rendkívül határozottan érvényesült a második világháború utáni időszakban is, és napjainkban is érvényesül, ha a megváltozott feltételek folytán nem is mindig annyira nyílt formában. A változás a mai világhelyzet objektív viszonyaiban, s nem a burzsoázia természetében következett be. Napjainkban a monopoltőke a demokráciától a reakció felé tett fordulatát úgy próbálja leplezni, hogy formálisan, szavakban ragaszkodik a burzsoá demokrácia elemeihez. Erre a fasizmus csúfos kudarca, valamint a szocializmus és a demokrácia erőinek óriási méretű növekedése következtében kialakult új világhelyzet kényszeríti a monopolista burzsoáziát. Hozzájárul ehhez az is, hogy a második világháború utáni konjunktúra és a tőkés gazdaságban végbement változások a fejlett tőkésországokban lehetővé tették, hogy elkerüljék az 1930-as évek elejéhez hasonló megrázkódtatásokat.

A reakció felé fordulás különösen szembetűnően mutatkozik meg néhány európai tőkésországban, többek között Portugáliában, Spanyolországban, Görögországban; bizonyos latin-amerikai diktatúrákban, vagy például a Dél-Afrikai Köztársaságban, az olyan országokról, mint Dél-Korea, Dél-

Vietnam és Thaiföld stb. nem is beszélve. Teljesen helytelen lenne, ha a demokrácia nyílt elvetését ezekben az országokban kizárólag vagy akár elsősorban a „hazai" burzsoázia reakciós voltára vezetnénk vissza. Ezek az országok az imperializmus világrendszerének szerves tartozékai, egy napig sem tudnának létezni a fő imperialista hatalmak gazdasági, politikai és katonai támogatása nélkül. Következésképpen az ezekben az országokban uralkodó politikai rendszerben az egész mai kapitalizmus reakciós lényege fejeződik ki.

A fordulat a reakció felé jól megfigyelhető egyes fejlett tőkésországokban is, például Nyugat-Németországban. Ebben az országban a második világháború után a fasizmus számos lényegbevágó tartozékát átmentették és fokozatosan beépítették a világ legreakciósabb monopoltőkéjének újonnan kifejlesztett uralmi rendszerébe. De például az olyan nagy demokratikus hagyományokkal rendelkező országban is, mint Franciaország, nyilvánvaló a reakció fokozódása. Itt a személyi hatalom rendszere számolta fel azoknak a vívmányoknak a jelentékeny részét, amelyeket a francia nép a demokráciáért folytatott évszázados harcával magának kivívott. Ugyanezt a törekvést lehetett nemrég megfigyelni az olasz Tambroni-kormány kísérletében is, mely arra irányult, hogy Olaszország politikai fejlődését a nyugatnémet és a francia példához igazítsa. S hogy ez a törekvés nem sikerült, az a legkevésbé múlott az olasz nagyburzsoázián.

A reakció nagyarányú előretörése az egyik legfontosabb vonása az Egyesült Államok politikai életének a második világháború utáni időszakban. Ebben az időszakban az Egyesült Államok vált a korunkban végbemenő progresszív társadalmi átalakulások, mindenekelőtt a szocializmus előretörésének, valamint a nemzeti felszabadító mozgalmaknak a legfőbb ellenségévé, és az imperializmus „nemzetközi csendőrének" a szerepét vállalta magára. Ez az új szerepvállalás természetesen belső következményekkel is jár. Az Egyesült Államok politikai életének egyik legfontosabb vonása a második világháború utáni időszakban az, hogy

a monopolista burzsoázia az államhatalmi szerveket mind nyíltabban igénybe veszi a haladó politikai irányzatok elleni harcban mind belső, mind külső vonatkozásban. Ez a folyamat annyira nyilvánvaló, hogy még a burzsoázia egyes képviselői is kénytelenek elismerni.[9]

Amikor a marxizmus a reakció felé tett fordulat objektív tendenciájáról beszél, akkor feltárja, hogy az eltávolodás a demokráciától, a politikai reakció erősödése nem valami véletlen kisiklás, hanem az imperializmus gazdasági lényegében, a monopóliumok uralmában gyökeredző okok szükségszerű okozata. Az imperializmus viszonyainak bonyolultságából, ellentmondásos jellegéből következik, hogy nem ez az egyetlen tendencia, amely a jelenkori kapitalizmus politikai fejlődésének irányára hat. De *az imperializmus uralmának viszonyai között* ez a fejlődés *uralkodó*, a szóban forgó folyamat mozgását *végső fokon* meghatározó tendenciája.

Mivel a jelenlegi történelmi periódus nemcsak az imperializmus, hanem a szocialista forradalmak korszaka is, ezért az imperialista világrendszer gyengülése és összeszűkülése, valamint a szocialista világrendszer állandó erősödése és kiszélesedése egyre jobban rányomja a bélyegét a jelenkorban a világban, sőt ezen belül az imperialista világrendszerben végbemenő társadalmi folyamatokra. A marxizmus a társadalmi szükségszerűség felismerését sohasem azonosította a fatalista beletörődéssel. Ellenkezőleg, abból indul ki, hogy minden szükségszerűség csak meghatározott feltételek között áll fenn, és éppen a társadalmi szükségszerűségek tendenciajellege folytán még akkor is megvan a lehetőség arra, hogy érvényesülésüket befolyásoljuk, ha e feltételek

[9] Walter Lippmann, az amerikai imperializmus egyik legjózanabb védelmezője, e tendencia érvényesülését a következőképpen írja le: „Mi még egy ésszerűen szabad országban élünk. De bizonyos, hogy az Egyesült Államok népei kevésbé szabadok, mint a XX. század háborúi előtt voltak. Sok okunk van arra, hogy szabadságunk megőrzése miatt nyugtalankodjunk." (New York Herald Tribune, 1961. június 27.)

fennállnak. Ezek a lehetőségek ma, amikor nemcsak a tőkésországok haladó erői, hanem a szocialista világrendszer is hatást gyakorol az imperialista országokban végbemenő társadalmi folyamatokra, sokkal nagyobbak, mint bármikor. Az új világhelyzetben rejlő lehetőségek kihasználása szempontjából elvileg igen nagy jelentőségű az imperializmus és a demokrácia közötti viszony ökonomista felfogásának lenini bírálata.

AZ IMPERIALIZMUS ÉS A DEMOKRÁCIA VISZONYÁNAK MARXISTA ÉS ÖKONOMISTA FELFOGÁSA

A szektarianizmus, bár gyökeresen ellentétes következtetésekre jut, módszertanilag ugyanúgy a gazdaság és politika viszonyának helytelen megítéléséből indul ki az imperializmus és a demokrácia kapcsolatának értékelésekor, mint a reformizmus. Lenin mint az imperializmus ökonomista szemléletét jellemezte azt a felfogást, amely a gazdaság és politika kölcsönös kapcsolatában egyetlen összefüggést ismert el, tudniillik azt, hogy a politikának alkalmazkodnia kell a gazdasághoz. Ebből a csak egyetlen összefüggésre korlátozódó szemléletből származik a következtetés: mivel a fordulat a reakció felé a monopolkapitalizmus gazdasági lényegéből folyik, mivel az imperializmus a demokrácia tagadása, ezért az imperializmusban a demokrácia „megvalósíthatatlan". Az imperializmusnak ez az ökonomista felfogása közös jellemzője a szocialista munkásmozgalomban fellépő minden olyan irányzatnak, amely korunkban csak a szocializmus és az imperializmus ellentétét ismeri el, viszont képtelen meglátni az imperializmus és a demokrácia ellentétét, és így nem tudja felismerni az összefüggést a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc között. Az imperializmusnak ebből az ökonomista felfogásából fakadó szektarianizmus képviselői azt állítják, hogy az imperializmus győzelme levette a napirendről a politikai demokrácia követelését, a demokráciáért folyó harcot, többé nincs szükség demokra-

tikus politikai programra. Az imperializmus korszakában a munkásmozgalom egyedüli feladata, hogy közvetlenül a szocializmus megteremtéséért harcoljon.

Ez a szemlélet mutatkozott meg kisebb vagy nagyobb mértékben, ilyen vagy olyan formában nemcsak a Lenin által az első világháború idején imperialista ökonomizmusnak nevezett irányzatban, hanem például Rosa Luxemburgnak ugyancsak az első világháború alatt a nemzeti kérdésben kifejtett álláspontjában és mindazokban a „baloldali" áramlatokban, amelyek ellen Lenin egyik leghíresebb munkáját, „A »baloldaliság« — a kommunizmus gyermekbetegsége" című művét megírta. A két világháború közti időszakban ez a szemlélet gátolta a fasizmus elleni népfrontpolitika megvalósítását, a fasizmus és a szociáldemokrácia azonosságát hirdetve akadályozta a munkásosztály összefogását. Azzal, hogy a szocializmus és a kapitalizmus egyedüli ellentétét hirdette, opportunizmusnak bélyegezte minden átmeneti forma felhasználását a proletárdiktatúra megteremtéséért vívott harcban. A második világháború után ez a félfogás hosszú ideig eleve egy táborba sorolta a vezető imperialista hatalmakat, valamint az imperializmussal többé-kevésbé szemben álló országokat, többek között Indiát, Indonéziát, Egyiptomot stb. Az ebben a csak példaszerű felsorolásban szereplő különféle irányzatok konkrét megjelenési formáikat, céljaikat tekintve természetesen rendkívül különböztek egymástól, de közös jellemzőjük volt az imperializmus egyfajta ökonomista felfogása.

A marxizmustól valójában semmi sem áll távolabb, mint a gazdaság és politika viszonyának mechanikus értelmezése, mint az ideológiai kapituláció az imperializmus lényegéből fakadó reakciós tendenciák előtt. Közismert, hogy Engels milyen határozottan lépett fel azok ellen, akik a gazdaság és politika bonyolult kölcsönhatását az ok és okozat kapcsolatára akarták leszűkíteni. Lenin hangsúlyozta, hogy a marxizmus ellensége a társadalmi folyamatok mindenfajta leegyszerűsítésének, egyoldalú vizsgálatának, annak, hogy

a fejlődés ellentmondásosságát figyelmen kívül hagyják. Ez érvényes a gazdaság és politika, valamint konkréten az imperializmus és a demokrácia viszonyának a felfogására is.

Lenin kiemelte, hogy a lemondás a politikai demokrácia követeléséről nem más, mint lecsúszás az imperializmus elismeréséről az imperializmus védelmezésére. Az a szemlélet, melyből az imperializmus ökonomista értelmezése táplálkozik, azon alapul, hogy képtelen megérteni az imperializmus és a demokrácia kapcsolatának bonyolult, ellentmondásos jellegét. Kétségtelenül igaz az, hogy a politikának alkalmazkodnia kell és alkalmazkodik is a gazdasághoz. Ennek elismerése nélkül nincs marxizmus, enélkül nem lehet szó a társadalom fejlődésének tudományos felfogásáról. A marxista és az ökonomista felfogás közti alapvető különbség nem abban a kérdésben, illetve az erre adott válaszban van, hogy a politikának alkalmazkodnia kell-e a gazdasághoz, hanem az alkalmazkodás módjának értelmezésében. Lenin hangsúlyozta: „A politika elkerülhetetlenül alkalmazkodik a gazdasági élethez, de nem egycsapásra és nem simán, nem egyszerűen, nem közvetlenül."[10] Az ökonomista felfogást az jellemzi, hogy abszolutizálja az imperializmus antidemokratikus tendenciáit, a gazdaság és a politika viszonyát mechanikusan értelmezve számításon kívül hagyja a politika visszahatását a gazdaságra, azt a befolyást, amelyet az osztályharc a tőkés társadalom fejlődéstörvényeinek érvényesülésére gyakorol. A kapitalizmus antagonisztikus társadalom, fejlődési tendenciái ezért ellentétes hatást váltanak ki a tőkés társadalom két alapvető osztályában, a proletariátusban és a burzsoáziában. Az imperializmus a gazdasági és a politikai hatalom koncentrációjával szükségszerűen szüli a reakció felé fordulás tendenciáját, de egyúttal kiváltja a dolgozó tömegek ellenállását is e tendenciával szemben, olyan mértékben, ahogy a tömegek képesek a saját érdekeiknek megfelelő szervezett politikai magatartást kialakítani. A jelen-

[10] *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 370. old.

legi világhelyzetben ennek az ökonomista szemléletnek egyik legfontosabb tartozéka, hogy lebecsüli azt a hatást, melyet a szocialista világrendszer létezése, gazdasági, politikai, kulturális stb. pozícióinak erősödése gyakorol a kapitalista országokban végbemenő társadalmi folyamatokra, a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc új lehetőségeire. Az imperializmus tehát nemcsak a reakció felé fordulás objektív alapja, hanem egyúttal a dolgozó tömegek demokratikus törekvéseinek elmélyítője is.

Az imperializmus mindenfajta ökonomista felfogását az jellemzi, hogy a mai korszak *fő* ellentmondását — az imperializmus és a szocializmus közti ellentétet — *egyedüli* ellentmondásnak tünteti fel, és ezzel valójában nemcsak a demokráciáért folytatott harcról mond le, hanem a szocializmusért vívott harcról is, mivel az imperializmus korszakában nem lehet úgy harcolni a szocializmusért, hogy közben ne harcolnánk a demokráciáért is. Lenin mindenfajta reformista és ökonomista torzítással szemben és ellen feltárta a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harc összefüggését. „A demokrácia — írta — *mindvégig* való kifejlesztése, e kifejlesztés formáinak megkeresése, a *gyakorlatban* való kipróbálása stb., mindez a szociális forradalomért folytatott harc egyik szerves feladata. Önmagában véve semmiféle demokratizmus sem hozza meg a szocializmust, az életben azonban a demokratizmus sohasem »önmagában véve« jelenik meg, hanem más jelenségekkel »együttvéve«, befolyást gyakorol a gazdaságra is, előbbre viszi *annak* átalakítását és maga is változik a gazdasági fejlődés hatására stb. Ez az élő történelem dialektikája."[11]

Azok a változások, amelyek a gazdasági viszonyokban a monopolkapitalizmus korszakában bekövetkeznek, tükröződnek a felépítményben is. De a reakció felé fordulás nem jelenti a demokrácia végleges megsemmisítését, elvetését, nem zárja ki, nem teszi értelmetlenné a demokráciáért folyó küz-

[11] *Lenin* Művei, 25. köt. Szikra 1951. 485. old.

delmet. Az imperializmussal, mint a kapitalizmus modern formájával szemben nincs alternatíva a tőkés társadalom fennmaradása esetén. A kapitalizmusnak ezt a legfelsőbb szakaszát csak a szocializmus válthatja fel. Az imperializmus adott politikai rendszerének viszont lehet újabb alternatívája. Adott gazdasági rendszernek ugyanis különféle — persze lényegükben azonos — politikai formák felelhetnek meg. Bizonyos gazdasági nehézségek, bajok a tőkés rendszer szükségszerű velejárói, és ezért ezeket nem lehet megszüntetni anélkül, hogy a kapitalizmust fel ne számolnánk. Bizonyos politikai bajok viszont csak eltérések a demokráciától, következésképpen ezeket meg lehet szüntetni a kapitalizmus fennmaradása esetén is, a kapitalizmus keretein belül. A proletariátusnak az az érdeke, hogy a politikai demokrácia minél teljesebben érvényesüljön, nemcsak azért, mert ez biztosítja a legkedvezőbb feltételeket a szocializmusért vívott harcához, hanem azért is, mert minél teljesebbek politikai jogaik, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy a bajok a gazdaságban, a termelési viszonyokban gyökeredznek. Ezért elvileg helytelen minden olyan álláspont, amely azt tartja, hogy a politikai demokrácia követelésének a kapitalizmusban „gazdaságilag" lehetetlen eleget tenni. A finánctőke uralma nem szünteti meg a politikai demokrácia formájának jelentőségét. Igaz, az imperializmusban a politikai demokrácia minden követelése általában csak hiányosan, korlátozottan valósítható meg. De minden lehetőséget a politikai demokrácia bármely követelésének a megvalósítására ki kell használni a szocializmusért vívott harc előkészítése érdekében. Másrészt pedig a demokratikus követeléseket, a demokráciáért vívott harcot az általános szocialista és demokratikus világmozgalom részének kell tekinteni. Egy demokratikus követelésekkel fellépő mozgalom akkor tekinthető haladónak, ha összhangban van a szocializmusért, a békéért, a demokráciáért vívott harc hatalmas nemzetközi áradatával.

Következésképpen a jobboldali opportunizmust általánosságban az jellemzi, hogy nem képes megérteni az új tar-

talmat és ezért mereven ragaszkodik a régi formákhoz. A „baloldali" doktrinerség viszont mindenáron igyekszik elvetni a régi formákat, ezért nem látja, hogy bizonyos feltételek között a régi formákban új tartalom is megnyilvánulhat.

A DEMOKRÁCIÁÉRT VÍVOTT HARC NÉHÁNY IDŐSZERŰ PROBLÉMÁJA A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN

Lenin a munkásmozgalom két irányzata közti választóvonalat húzta meg akkor, amikor kijelentette, hogy a munkásosztály tevékenységének nem a kapitalizmus megjavítására, hanem megdöntésére kell irányulnia, vagyis minden cselekvését a szocialista forradalom perspektívájával kell összhangba hoznia. Ez az alapvető elvi megállapítása párosult azzal a felismerésével, hogy a jelenkori kapitalizmus bonyolult társadalmi viszonyai között lehetetlen „tiszta" szocialista átalakulás, hogy a szocialista és demokratikus mozgalmak szoros kölcsönhatásban vannak, áthatják egymást. A kapitalizmus és a demokrácia a mai fejlett tőkésországokban akkor kezdett szétválni, amikor a szocializmus, mint reális társadalmi erő, megjelent a történelem színpadán. Ma ezekben az országokban a kapitalizmus és a demokrácia már nem pusztán szétvált egymástól, hanem szembe is került egymással.

A tőkésországokban a demokráciáért vívott harc jelenleg a legszorosabb kapcsolatban van a szocialista világrendszer kialakulásával és térhódításával. A monopolista burzsoázia minden rendelkezésére álló gazdasági, politikai és katonai eszközt igénybe vesz, hogy ezt a világtörténelmi folyamatot meggátolja, visszaszorítsa, hogy korlátozza e folyamatnak a jelenkor többi progresszív mozgalmára gyakorolt hatását.

Az imperializmus pozícióit a nemzeti felszabadító mozgalmak előretörése hasonlóképpen veszélyezteti. A nemzetközi

imperializmus helyzetének megrendülésére azzal igyekszik válaszolni, hogy fokozza a reakciót: agresszív katonai szövetségeket alakít, támaszpontok hálózatát építi ki a szocialista országok körül, gazdasági és politikai csoportosulásokat hoz létre, főként a szocialista országok ellen, részben pedig azért, hogy gátolja a nemzeti felszabadító mozgalmakat és fenntartsa a gazdaságilag kevésbé fejlett országokra gyakorolt imperialista befolyást. De ez csak az egyik része annak a hatásnak, melyet a második világháború után végbement társadalmi átalakulások a tőkésországok életére, fejlődésére gyakorolnak. Ennél is fontosabbak azok az új lehetőségek, amelyeket az új világhelyzet teremtett a kapitalista országok haladó erői számára a demokráciáért és a szocializmusért folyó harcban.

Az új történelmi feltételek sok tekintetben új megvilágításba helyezik a demokratikus mozgalmak helyét és lehetőségeit a tőkésországokban. Teljesen ellentétes volna a marxizmus szellemével, ha azt feltételeznénk, hogy a kor egész arculatát alapjaiban megváltoztató társadalmi átalakulások ne lennének hatással az imperializmus és a demokrácia viszonyára, s hogy az objektív társadalmi viszonyokban végbement változások ne követelnék meg az új helyzetnek megfelelő, azt tükröző elméleti konzekvenciák levonását.

Lenin az imperializmus és a demokrácia viszonyának vizsgálatakor abból a történelmi helyzetből indult ki, amikor az imperializmus rendszere az egész világot átfogta és uralkodott nemcsak a fejlett tőkésországok belső életében, hanem a nemzetközi kapcsolatok alakulásában is. Amíg az imperializmusnak uralkodó befolyása volt a végbemenő társadalmi átalakulásokra, folyamatokra, addig a monopolkapitalizmus rendszerében gyökerező és abból következő tendenciák szükségképpen az egész korszak jellegét meghatározták, vagyis *uralkodó tendenciák* voltak. Mivel az imperializmus ma is fennáll, ezért az imperializmus lényegéből fakadó tendenciák ma is érvényre jutnak. Ezek a tendenciák azonban ma már nem szükségképpen az egész kor fejlődését meg-

határozó törvényszerűségek, mert az imperializmus már nem az egyedüli és nem az uralkodó rendszer a világon. Amíg az imperializmus kizárólagosan, vagy legalábbis meghatározóan befolyásolta a nemzetközi kapcsolatok alakulását, addig szükségszerű összefüggés állt fenn a világ újrafelosztásáért vívott harc és az imperialista háborúk között. Mivel az imperializmus ezt a pozícióját elvesztette, ezért ennek az összefüggésnek a szükségszerű jellegét a lehetséges jelleg váltotta fel. A szocialista világrendszer létezése nemcsak a szocialista országokat ragadta ki a világ imperialista felosztásából, hanem arra is egyre jobban rákényszeríti a nemzetközi imperializmust, hogy a világ újrafelosztásáért folytatott harcának a formáját a gazdaságilag kevésbé fejlett országokkal szemben is változtassa meg. Lenin hangoztatta, hogy bár a finánctőke teljesen maga alá rendelheti a politikailag független országokat, kényelmesebb számára azonban az, hogy politikai függésbe hajtja ezeket az országokat. Azóta, hogy Lenin erre a megállapításra jutott, a helyzet alapjaiban megváltozott. A szocializmus és a nemzeti felszabadító mozgalmak előretörése következtében a nemzetközi finánctőke ma már mindinkább kénytelen erről a számára legkényelmesebb módszerről lemondani, és kénytelen-kelletlen a politikai önállóság elimerésével egyidejűleg igyekszik az elmaradott országok gazdasági függését fenntartani. A gyarmatok nyílt felosztását, a gyarmatosítás régi durva és kíméletlen eszközeit felváltotta a neokolonializmus. A szocialista világrendszer fejlődésével nemcsak a két rendszer közti háború elkerülése vált lehetségessé, hanem egyúttal az imperialista hatalmak a világ újrafelosztásáért folyó egymásközti háborúi is valószínűtlenekké lettek.

Az elmondottak jelzik azt a minőségi változást, amely az imperializmusnak a nemzetközi kapcsolatokra, a világ fejlődésére gyakorolt befolyásában bekövetkezett.

A nemzetközi monopoltőke sajátos reagálása a kapitalizmus általános válsága éleződésére, a szocialista világrendszer fejlődésére, a nemzeti felszabadító mozgalmak előretöré-

sére — egyebek közt — a különféle gazdasági és politikai integrációs törekvésekben mutatkozik meg. Ezeknek az integrációs törekvéseknek az a rendeltetésük, hogy a nemzetközi monopoltőke egyesített erejével próbálják megváltoztatni a nemzetközi erőviszonyoknak az imperializmus szempontjából rendkívül kedvezőtlen alakulását. Csakhogy ezek az integrációs törekvések a világ haladó mozgalmait is arra ösztönzik, hogy erőiket egyesítsék és az integrációs szervezetekben részt vevő tőkésországok dolgozóinak is új lehetőségeket nyújtanak, hogy akcióikat egybehangolják, a munkásosztály nemzetközi összefogását erősítsék. Az imperialista világrendszerben megvalósuló gazdasági és politikai integrációs törekvések fontos új feltételei a demokráciáért és a szocializmusért folyó harcnak, és hogy ezt az új feltételt hogyan használja ki a munkásosztály, az az osztályharc alakulása szempontjából rendkívül fontos lesz az elkövetkező időszakban.

Ami a tőkésországok belső helyzetét illeti, ezekben az országokban a monopolkapitalizmus rendszere továbbra is osztatlanul uralkodik. De helytelen lenne, ha nem látnánk és nem értékelnénk azt, hogy az új világhelyzet ezeknek az országoknak a belső viszonyaira is hat. A szocializmus térhódítása folytán kialakult új nemzetközi feltételek nemcsak a központ és a periféria viszonyát módosítják gyökeresen az imperialista világrendszerben, hanem a fejlett tőkésországok belső társadalmi átalakulására is megvannak a következményei. Azok az objektív folyamatok, amelyek a nemzetközi erőviszonyok alakulását korunkban meghatározzák, a demokráciáért vívott harcnak sok tekintetben új tartalmat és új perspektívát adnak.

A demokratikus és szocialista irányzatok jellegüket és lényegüket tekintve természetesen korunkban is különböznek egymástól, de feltétlenül van egy közös vonásuk, az tudniillik, hogy antiimperialista mozgalmak. Ezért a mai kapitalizmusban végbemenő társadalmi folyamatokat nem formális jegyeik, hanem a szocializmus és az imperializmus közötti

harcban elfoglalt szerepük alapján kell megítélni. A demokrácia formális és lényeges vonásait azért is meg kell különböztetni egymástól, mert a mai kapitalizmus reakciós tendenciái gyakran demokratikus köntösben jelentkeznek. Mivel a demokratikus jelszavak rendkívül népszerűek, és csak ezek népszerűek, a burzsoá-reformista ideológusok főleg azt igyekeznek bizonyítani, hogy a kapitalizmus és a demokrácia szétválaszthatatlan, viszont a szocializmus és a demokrácia összeférhetetlen egymással. A demokrácia és korunk társadalmi viszonyai közötti kapcsolat elméleti tisztázása ezért az ideológiai osztályharc egyik legfontosabb területe.

Míg a nemzetközi erőviszonyok változása a demokratikus irányzatok térhódításának szempontjából egyértelműen kedvező, addig a tőkésországok társadalmi viszonyaiban végbemenő változások már sokkal ellentmondásosabbak. Az imperialista kapitalizmus lényegében gyökeredző, abból eredő fordulat a reakció felé a második világháború utáni időszakban a legszorosabban összefonódott a tőkés rendszer objektív fejlődési irányzatával, az állammonopolista kapitalizmus térhódításával. Az állammonopolista kapitalizmus kiterjeszti a tőkésállam funkcióját: a monopóliumok bevonják az államot a tőkés újratermelés menetébe, hogy ezt közvetlenül és az ő érdekeiknek megfelelően befolyásolja. Az állammonopolista kapitalizmusban a végsőkig kifejlődik az a tendencia, amely a reakció felé fordulás alapja a tőkésországokban, tudniillik a gazdasági és politikai hatalom monopolista koncentrációja. A monopolista burzsoázia államának egyre fokozódó befolyása a fejlett tőkésországok gazdasági és politikai életére — egyebek között — kifejezi a tőkés rendszer veszélyeztetettségének, ingatagságának fokozódását és a burzsoáziának a reagálását erre a folyamatra.

Az állammonopolista kapitalizmus jellegzetes, tipikus kifejezője azoknak a változásoknak, amelyek a mai kapitalizmusnak mind a gazdasági alapjában, mind a felépítményében bekövetkeztek. De ezek a változások összhangban vannak az imperializmus fejlődéstörvényeivel, és elsősorban ezek ré-

gebbi érvényesülési formáihoz képest jelentenek változást. Nincs semmiféle reális alapja annak az uralkodó burzsoá-reformista koncepciónak, amely szerint az államnak ez a megnövekedett szerepe teljesen új korszakot jelez a kapitalizmus fejlődésében, s ennek az új korszaknak a jellegzetességei hatályon kívül helyezik mind a kapitalizmus általános, mind pedig a monopolkapitalizmus sajátos törvényszerűségeit, és gyökeresen megváltoztatják a tőkésállamnak — mint a tőkés társadalom felépítményében a legfontosabb elemnek — az osztálytermészetét.

Már szó volt néhány olyan vonásról, mely a kapitalizmus második világháború utáni fejlődésében a reakciós tendenciák erősödését, a reakciós törekvések elmélyülését mutatja. E tendenciák megnyilvánulása igen nagy mértékben függ attól, hogy a kapitalizmus ellentmondásai mennyire éleződnek ki, a monopóliumok mennyire vannak veszélyeztetve, s hogyan alakulnak a belső osztály-erőviszonyok, valamint a nemzetközi helyzet. E tényezők hatása igen gyakran ellentétes, ellenkező irányú. A belső és a nemzetközi erőviszonyok nem mindig teszik lehetővé, hogy a mai kapitalizmus ellentmondásainak elmélyülését a reakció fokozódása kísérje, sőt, a helyzet alakulása a monopóliumokat időnként engedményekre kényszeríti a haladó erőkkel szemben. *Ez a mai kapitalizmus fejlődésének egyik igen fontos és jelentőségében növekvő vonása.* Ezzel függ össze az, hogy a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc összekapcsolásának számos új lehetősége alakult ki. Mint ahogy jelentős hibák származnának abból, ha a mai tőkés gazdaság fejlődési törvényszerűségeinek tanulmányozásakor eltekintenénk a tőkésállamnak a gazdaságra gyakorolt visszahatásától, úgy még súlyosabb tévedésekhez vezetne, ha a gazdaság meghatározó szerepét mechanikusan értelmezve, *csak* közvetlenül és egyenesen belőle próbálnánk levezetni a mai kapitalizmus politikai fejlődésének lehetőségeit, távlatait.

A kommunista és munkáspártok 1957-es és 1960-as értekezletein elfogadott dokumentumok hangsúlyozzák, hogy ko-

runk fő tartalma az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakának marxista felfogása azonban gyökeresen különbözik ennek revizionista-reformista értelmezésétől. A revizionista-reformista ideológusok azt állítják, hogy a szocializmusra jellemző viszonyok már — habár különböző mértékben — csaknem valamennyi országban kialakultak. Következésképpen a további feladat lényegében csak az, hogy e viszonyokat mennyiségileg fejlesszük. Ez a koncepció a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet tartalmából „csak" a minőségi, a lényegi oldalt, vagyis a forradalmi átalakulást küszöböli ki. A marxizmus szerint viszont korunk azért a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszaka, mert olyan objektív társadalmi folyamatokat hív életre és fejleszt ki, amelyek végbemenetelük folytán ilyen vagy olyan módon szembekerülnek a kapitalizmussal és kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárulnak a szocializmusra való forradalmi áttérés előkészítéséhez és végrehajtásához. E felfogás szerint a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harc ugyanannak a történelmi folyamatnak két, szorosan összetartozó egyirányú, s egymástól jellegében mégis különböző oldala. Korunkban a radikális demokratikus átalakulásért vívott harc szerves része a szocializmusba való átmenet előkészítésének és végrehajtásának. Az igazán demokratikus átalakulások mindig segítik a szocialista forradalmat, a szocializmusra való felkészülés pedig mindig magában foglalja a demokráciáért folyó forradalmi harcot. Ez az a történelmi folyamat, mely — rendkívül változatos formákban — az egész világot átfogja, s korunk fő tartalmát alkotja.

A demokráciáért és a szocializmusért vívott harc összekapcsolásának kérdése összefonódott a munkásmozgalom két irányzatának harcával és annak egyik legfontosabb elvi problémáját alkotja. A jelenkori reformizmus, amely magát „demokratikus szocializmusnak" nevezi, nevében a két oldalnak, a történelmi harc két szakaszának az egységét hirdeti. Valóságos szerepe viszont abban áll, hogy a demokráciát a

maga burzsoá formájában konzerválja és elválassza a szocializmustól. A mai szociáldemokrácia azt igyekszik elérni, hogy a demokráciáért folytatott harc ne menjen túl a burzsoá demokrácia keretein. A szociálreformizmus szabotálja a forradalmi demokratikus intézkedéseket, a radikális változásoktól való félelmében hajlandó kompromisszumot kötni a nyiltan reakciós erőkkel — példa erre Guy Mollet és de Gaulle megegyezése 1958-ban —, és minden módon meg akarja akadályozni, hogy a demokráciáért vívott harc átcsapjon a szocializmusért folytatott harcba. Csak ebben az aspektusban lehet helyesen megítélni a mai reformizmus társadalmi szerepét.

Kétségtelen, hogy a szociáldemokrata pártok is értek el bizonyos eredményeket a harcban, melyet a dolgozók egyes gazdasági és politikai követeléseinek megvalósításáért vívnak, és így bizonyos vonatkozásban pozitív szerepet tölthettek — és tölthetnek — be. Éppen ez teszi reálissá a kommunista pártok harcát a munkásosztály egységéért, a szociáldemokrata pártokkal való együttműködésért. De a mai reformizmus fő ideológiai-politikai funkciója reakciós, mivel nem a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényszerű folyamatának az előrevitelére, hanem feltartására, esetenként visszafejlesztésére irányul. Éppen ezért a szociáldemokrata pártokkal való együttműködés megteremtésére irányuló helyes törekvés sohasem vezethet oda, hogy a kommunista pártok elvi engedményeket tegyenek.

A marxizmus és a reformizmus között nemcsak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek az értékelésében, hanem a demokráciáért folytatott harc értelmezésében is ellentét áll fenn. A reformizmus nemcsak egyszerűen azt teszi, hogy a demokráciát és a valóságos szocializmust szembeállítja egymással, hanem egyúttal arra is törekszik, hogy a demokratikus mozgalmak antikapitalista élét tompítsa, s a harc formális oldalait, célkitűzéseit a lényegesek elé állítsa. Ezért a kommunista pártok nemcsak a szocializmusért, hanem

a demokráciáért vívott harc vezetését sem engedhetik át a reformizmusnak.

A szociáldemokrata pártok, ha bárhol és bármikor hatalomra jutottak, mindig abszolutizálták a burzsoá demokrácia bizonyos formális jegyeit és szembeállították azokat a szocializmus valóságos követelményeivel. A demokráciát formálisan értelmezve, az osztályok hatalmának változását a kormányzó pártok cseréjével helyettesítették, radikális gazdasági és politikai átalakulást soha és semmikor nem hajtottak végre, s így kormányzásuk nem vezetett mélyreható következményekhez, sehol sem vezetett a szocializmus felé.

Annak, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet megvalósuljon, elengedhetetlen követelménye és feltétele az, hogy a reformizmus ideológiai és politikai befolyását leküzdjük. Ez a harc nem mond ellent a szociáldemokrata pártokkal való együttműködésnek. Ezt az együttműködést lehetővé teheti, hogy egyrészt a jelenkori kapitalizmus antidemokratikus tendenciáinak bizonyos megnyilvánulásai még e pártok vezetőit is ellenállásra késztethetik, másrészt pedig, és főként az, hogy e pártok tagjainak többsége objektíve érdekelt abban, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feladatait megoldják. Ezt viszont csak úgy lehet tudatosítani, ha a reformizmus ellen állandó ideológiai-politikai harcot vívnak. Éppen ebben rejlik a szociáldemokrácia ellen folytatott harcnak és a vele való egyidejű összefogásnak a rendkívüli bonyolultsága és ellentmondásossága. Aki ennek a feladatnak csak egyik oldalát látja, az óhatatlanul vagy a szektarianizmus, vagy az opportunizmus útjára téved.

A kapitalista országokban végbemenő demokratikus mozgalmak érintik mind a gazdasági, mind a politikai viszonyok összességét. A gazdasági viszonyok demokratizálása arra irányul, hogy *korlátozza* a monopoltőke hatalmát és lehetővé tegye a dolgozók gazdasági követeléseinek fokozottabb érvényesítését. Közvetlenül tehát nem célozza ez a harc a tőkés termelési viszonyok radikális megváltoztatását, de a mono-

poltőke hatalmának visszaszorításával, valamint a munkásosztály, a dolgozó tömegek szervezeteinek a tőkés gazdaság működő rendszerébe való bekapcsolásával hozzájárulhat a szocializmusra való áttérés előkészítéséhez.

A gazdasági viszonyok demokratizálásának egy olyan gazdaság-politikai koncepció az általános alapja, amelynek tengelyében a monopóliumok hatalmának korlátozása áll, s mint fő célkitűzéseket magában foglalja az alapvető, legfontosabb gazdasági pozíciók államosítását, a dolgozók életviszonyainak megjavítását, a foglalkoztatottság biztosítását tartalmazó programot, a szakszervezeteknek és a dolgozók egyéb szervezeteinek mind nagyobb részvételét az ország gazdasági életében, valamint egyes országokban a földreform végrehajtását. A gazdasági viszonyok demokratikus átalakításáért vívott küzdelem természetesen a legszorosabban összefügg a demokratikus jogok megvédelmezéséért és kiterjesztéséért, a kormányzat demokratizálásáért, a tömegnevelésért, a reakciós törekvések visszaveréséért stb. folyó közvetlen politikai harccal.

Az államosítás tőkés viszonyok között természetesen nem változtatja meg a tulajdonviszonyok jellegét, a tulajdon lényegét, sőt, gyakran a monopóliumok helyzetének a megerősítését hozza magával. Az államosítás szerepét a tőkésországokban nem lehet önmagában megítélni, hanem csak azokkal a társadalmi összefüggésekkel, folyamatokkal összhangban, amelyek közepette az államosítást végrehajtják. Ha az államosításra egy nagyszabású demokratikus tömegmozgalom keretében kerül sor, ilyen feltételek között az osztályerőviszonyok pozitív változása, a dolgozó osztályok javára történő eltolódása határozza meg az államosítás jellegét. Ebben a helyzetben az államosítás csapást mér a tulajdon magánkapitalista formájára, e tulajdon megszemélyesítőinek osztályára, megmutatja, hogy a termelés társadalmasításának jelenlegi foka mellett a burzsoázia teljesen felesleges. Mindezzel azt is egyre nehezebbé teszi, hogy a burzsoá-reformista ideológusok elméletileg igazolják a kapitalizmust.

Nem véletlen, hogy a burzsoázia általában még akkor is hevesen ellenszegül az államosítási kísérleteknek, ha ezek nem is változtatják meg a tulajdonviszonyok tőkés jellegét. Ilyen körülmények között az államosítások — még a kapitalizmus fennmaradása esetén is — nem a monopóliumok helyzetének erősödését, hanem gyengülését idézik elő, ezért összhangban vannak a szocializmusra való áttérés perspektívájával.

Az állammonopolista kapitalizmus térhódítása azt is jelenti, hogy a tőkésországokban megnő az állam szerepe a nemzeti jövedelem elosztásában és felhasználásában. Mivel a nemzeti jövedelem elosztása a tőkésországokban az osztályharc egyik legfontosabb területe, ezért a politikai erőviszonyoknak az állam tevékenységére gyakorolt befolyása, helyesebben ezeknek az erőviszonyoknak a dolgozó tömegek javára történő eltolódása folytán kiváltott hatás ebben a vonatkozásban is egyre fontosabb lesz. Itt természetesen nem arról van szó — mint a reformizmus állítja —, hogy az állam tevékenysége napjainkban a tőkésországokban pusztán passzív visszatükröződése az osztály-erőviszonyok változásának. A burzsoá állam szerepe ma sokkal inkább, mint valaha, a nagy monopóliumok érdekeinek tudatos és aktív szolgálata, ezeknek az érdekeknek mindenek fölé helyezése. A burzsoá állam azonban e funkciójának teljesítésében nem tekinthet el az osztályok közti erőviszonyok adott állapotától. S ezek a viszonyok már ma is gyakran nem teszik lehetővé számára, hogy a dolgozók követeléseivel nyíltan szembeszállva szolgálja a monopóliumok érdekeit. Vagyis az osztályharcnak az állam tevékenységére gyakorolt befolyása folytán a munkásosztály elérheti, hogy a burzsoá állam számos követelését teljesítse. A burzsoá államnak ezt az osztályharc által meghatározott kényszerhelyzetét a burzsoá-reformista ideológia úgy igyekszik magyarázni, mint az állam osztályjellegének megváltozását.

Amennyiben a nemzetközi és belső erőviszonyok kedvezően alakulnak, az egyes tőkésországokban létrejöhetnek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy a gazda-

sági és politikai viszonyokat jelentős mértékben demokratizálják, a monopóliumok hatalmát korlátozzák. Csak demokratikus módszerekkel, csak a társadalmi viszonyok demokratikus átformálására szorítkozó eszközökkel — bármily radikálisak is legyenek azok — nem lehet teljesen és véglegesen felszámolni a monopóliumok hatalmát, de gyengíteni, valamint a szocialista módszerek alkalmazását előkészíteni igen.

A gazdasági viszonyok demokratizálásának marxista felfogása gyökeresen különbözik a „demokrácia gazdasági következményeiről" szóló reformista elmélettől. A reformizmus ideológusai azt állítják, hogy ennek a folyamatnak a legfőbb előrevivője a burzsoázia állama, viszont a marxizmus éppen ebben az államban látja a monopoltőke pozícióinak legfőbb védelmezőjét. Továbbá, a reformizmus ellenszegül minden olyan lépésnek, amely túlmutat, túlmegy a burzsoá demokrácia „játékszabályain", a marxizmus pedig a demokratikus átalakulás döntő tényezőjének a dolgozó tömegek forradalmi harcát tekinti. A reformisták a munkásosztály által kiharcolt egyes részeredményeket arra igyekeznek felhasználni, hogy stabilizálják a kapitalizmust, enyhítsék az osztályellentéteket. A marxisták viszont arra törekszenek, hogy gyengítsék a kapitalizmust, előkészítsék a szocialista forradalmat e részleges vívmányokkal. És végül, a reformizmus tagadja azt, hogy a szocialista világrendszer pozitívan hat a tőkésországokban végbemenő társadalmi folyamatokra, és a kapitalizmus belső természetének a megváltozására hivatkozik; a marxizmus viszont elveti a tőkés rendszer gyökeres belső megreformálhatóságának koncepcióját és a tőkésországokban lezajló társadalmi folyamatok, átalakulások új perspektíváit a legszorosabban összekapcsolja korunk fő tartalmával, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenettel, s hangsúlyozza, hogy ennek legfőbb tényezője a szocialista világrendszer.

A marxizmus és a reformizmus közötti gyökeres különbség megmutatkozik annak a hatásnak a teljesen eltérő érté-

kelésében is, amelyet a demokratikus mozgalmak erősödése a tőkés társadalmi rendszerre gyakorol. Mivel a reformizmus tagadja a demokrácia és a mai kapitalizmus lényege közti ellentmondást, mindenáron igyekszik elfogadtatni azt az állítást, hogy a demokratikus mozgalmak izmosodása, kiteljesedése nem gyengíti, ellenkezőleg inkább stabilizálja a tőkés rendszert. Vagyis a fejlődésnek egy alapjaiban antikapitalista folyamatából olyan következtetést igyekszik levonni, mely a kapitalizmus létjogosultságát igazolja. Igaz, gyakran nemcsak a társadalmi folyamatok, hanem következményeik is ellentmondásosak. Így az elért gazdasági és politikai eredményeknek lehet — és van is — bizonyos korrumpáló hatása a fejlett tőkésországok munkásosztályának egy kisebb vagy nagyobb hányadára. A reformista ideológiát éppen az teszi veszélyessé, hogy állításai egyes országokban ideiglenesen részleges igazolást nyerhetnek a munkásosztály bizonyos részében. Nagy hiba volna tehát, ha a fejlődés ellentmondásosságát figyelmen kívül hagynánk és ezt a negatív hatást lebecsülnénk. De ez nem változtat az alapvető tendencia érvényességén, azon tudniillik, hogy a demokratikus irányzatok térhódítása a tőkésországokban azt mutatja, hogy a mai kapitalizmus mind kevésbé képes nagyobb megrázkódtatásokat elviselni, a burzsoázia manőverezési lehetőségei csökkennek, egyre inkább ki lehet tőle kényszeríteni engedményeket, és egyre kedvezőbbekké válnak a szocializmusra való áttérés objektív feltételei.

A demokratikus és szocialista mozgalmak összefogása a monopóliumok ellen az új történelmi helyzetben a szocializmusba való átmenet számos új lehetőségét, formáját tárja fel. Ezzel kapcsolatban az SZKP XXII. kongresszusán elfogadott új program megállapítja: „Sok ország munkásosztálya, az új történelmi helyzetben, már a kapitalizmus megdöntése előtt is olyan intézkedések megvalósítására kényszerítheti a burzsoáziát, amelyek a szokványos reformok keretein túlmenve, létfontosságúak mind a munkásosztály és a szocializ-

musért vívott harcának további fejlődése szempontjából, mind a nemzet többsége szempontjából."[15]

Ez az elvi megállapítás sűrítetten tartalmazza azt a tipikus változást, amely az új történelmi helyzetben a kapitalizmusból a szocializmusba való áttérés feltételeiben bekövetkezett. Ez a tipikus változás azt jelenti, hogy a polgárháború elkerülése szocialista forradalom esetén az új történelmi helyzetben már nem véletlen jelenség, hanem országok egész csoportjára jellemző lehet, természetesen anélkül, hogy kizárólagossá válna. A burzsoázia magatartásától függ, hogy a szocialista átalakulás az egyes országokban fegyveres felkeléssel párosul-e vagy sem. Másrészt pedig ez a változás azt is magában foglalja, hogy a haladó erők harcának eredményeként a szocializmusra való áttérés számos lényegbevágó feladatát még a kapitalizmus megdöntése előtt meg lehet valósítani.

A szocializmusra való áttérésnek ez az új perspektívája egyetlen szállal sem kapcsolódik az erről szóló reformista elképzelésekhez. A marxizmus és a reformista felfogás közti alapvető elvi különbség nem a szocializmusra való áttérés formájában, hanem tartalmában van, annak a kérdésnek a gyökeresen ellentétes megválaszolásában, hogy a szocializmus megteremtése megköveteli-e a burzsoázia hatalmának megdöntését és a proletárdiktatúra kivívását, valamint a burzsoázia termelési eszközeinek társadalmi tulajdonba vételét, vagy sem, vagyis, hogy forradalmi, gyökeres változásról, avagy pedig békés belenövésről van-e szó. A szocializmusért vívott harc új feltételei nem a szocialista átalakulásnak ezt a tartalmát, hanem formáját befolyásolják. Azt mutatják, hogy a fejlett tőkésországok demokratikus és szocialista mozgalmainak összefogása a szocialista országokkal és a nemzeti felszabadulásért küzdő és függetlenné vált népekkel, minden eddiginél kedvezőbb viszonyokat teremt a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harc számára.

[15] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 741. old.

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMAK HELYE AZ IMPERIALIZMUS ELLENI HARCBAN

Korunk demokratikus, antiimperialista mozgalmainak sorában különlegesen fontos helyet foglalnak el a nemzeti felszabadító mozgalmak. Annak, hogy a korunkban végbemenő társadalmi átalakulásokat megértsük, elengedhetetlen feltétele e mozgalmak jellegének, szerepének helyes értékelése. A nemzeti felszabadító mozgalmak óriási befolyást gyakorolnak a jelenkor két fő ereje — a szocializmus és az imperializmus — közötti harc kimenetelére.

A kapitalizmus olyan társadalmi rendszer, amely egyszerre teremti meg saját fejlődésének és bukásának feltételeit. A kapitalizmus csak akkor fejlődhet, ha a proletariátus száma növekszik, szervezettsége fokozódik. A proletariátus létrehozásával és kifejlesztésével viszont a kapitalizmus a maga sírásóját teremti meg. A tőkés társadalom e sajátos belső ellentmondásának a külső vetülete az imperializmus korában az, hogy az imperializmus létrehozza és kifejleszti a gazdaságilag élenjáró és elmaradott országok rendszerét, mint az imperializmus létezésének feltételét, s egyszersmind azt az erőt, amelynek objektív helyzetéből következik az a hivatása, hogy az imperializmust megdöntse.

A szocialista forradalom lenini stratégiájának kidolgozásában alapvető szerepe volt annak a felismerésnek, hogy a kapitalizmus fejlődése az imperializmus korában szükségszerűen olyan viszonyokat hoz létre, amelyek közepette megszűnik az az állapot, amikor a világ túlnyomó részét kitevő gyarmati és függő országok még passzív szerepet játszanak a történelem alakulásában. Most ezeknek az országoknak a népei belekerülnek a világtörténelem alakításának fő áramlatába.

Az imperializmus rendszerének lényegében gyökereznek annak okai, hogy a gyarmati és függő országok népeinek alapjaikban demokratikus jellegű nemzeti felszabadító mozgalmai szükségszerűen elválaszthatatlanul összefonódnak a

proletariátus szocialista forradalmi mozgalmával. Ennek megfelelően Lenin rámutatott arra, hogy a szocialista forradalom nem csak és nem főként „az egyes országok forradalmi proletárjainak a saját burzsoáziája ellen vívott harca lesz", hanem a szocialista forradalom „az imperializmus által elnyomott valamennyi gyarmatnak és országnak, valamennyi függő országnak harca lesz az imperializmus ellen"[16]. Ezeknek az eltérő jellegű és különböző feladatok megoldására hivatott mozgalmaknak a közös irányát az adja, hogy mindkettőnek az imperializmussal szembeni forradalmi fellépés a lényege.

A gyarmati és függő országokban minden társadalmi átalakulás alapja a nemzeti függetlenség kivívása. Következésképpen e mozgalmak szükségképpen antiimperialista jellegűek. A nemzeti felszabadító mozgalmak antiimperialista jellege azonban nem korlátozódik pusztán a nemzeti függetlenség kivívására, mivel ez önmagában még nem szünteti meg annak az antagonizmusnak a forrását, amely őket az imperializmussal szembeállítja. Ahhoz, hogy ez az antagonizmus megszűnjön, a gazdaságilag kevésbé fejlett országoknak a nemzeti függetlenség kivívásán túl olyan feltételeket kell megteremteniük, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy felzárkozzanak az élenjáró országokhoz. Ez viszont megköveteli, hogy az imperializmus világrendszerében és a tőkés világgazdaságban elfoglalt helyzetüket gyökeresen megváltoztassák. A nemzeti felszabadító mozgalmak továbbfejlődése szempontjából alapvető jelentőségű az, hogy a nemzeti függetlenség kivívása nem teszi lehetővé, hogy ezek az országok egyszerűen megismételjék a kapitalista fejlődésnek azt az útját, amelyet a fejlett tőkésországok előttük megjártak. Ezen országok önálló nemzeti fejlődése nem a kialakuló, hanem a halódó kapitalizmus korszakában kezdődik el, amikor a kapitalizmus a fejlett tőkésországokban már régen eljutott utolsó, imperialista korszakába. A néhány hatalmas imperia-

[16] *Lenin* Művei.

lista országnak a tőkés világban elfoglalt uralkodó helyzete szükségképpen rányomja bélyegét azoknak az országoknak a helyzetére és fejlődési perspektívájára, amelyek a kapitalista úton éppen hogy elindultak, vagy annak első szakaszában vannak. De az sem kevésbé fontos, hogy a jelenkori történelmi periódus nemcsak a kapitalizmus haldoklásának, hanem egyúttal a szocializmus születésének és gyors, állandó fejlődésének, gyarapodásának is az időszaka. Az új történelmi helyzet nemcsak lehetetlenné teszi a fejlődés régi útjának egyszerű megismétlését, hanem új perspektívát is ad a nemzeti felszabadulásukért küzdő országok népei számára, s ez a perspektíva magában foglalja az imperializmussal és végső fokon a kapitalizmussal való szembefordulást is. Már Lenin megállapította: „És tökéletesen világos, hogy a világforradalom eljövendő döntő ütközeteiben a földkerekség népessége többségének eredetileg a nemzeti felszabadulás jegyében folyó mozgalma, a kapitalizmus és az imperializmus ellen fog fordulni és talán nagyobb forradalmi szerepet fog játszani, mint hinnénk."[17]

A nemzeti felszabadító mozgalmaknak ez az értékelése az egyik határvonal, amely a marxista és a liberális-reformista ideológiát elválasztja egymástól. A liberális-reformista felfogást az jellemzi, hogy amint az imperializmus és a demokrácia viszonyának általában csak a formális vonatkozásait képes felismerni, úgy a nemzeti felszabadító mozgalmak és az imperializmus viszonyának lényegét is figyelmen kívül hagyja. E felfogás szerint a nemzeti függetlenség deklarálásával lényegében véget ér az imperializmus elleni harc, s a gyarmati rendszer korunkban végbemenő felbomlása pedig az imperializmus végét jelenti. A liberális-reformista állásfoglalással szemben a marxizmus a nemzeti felszabadító mozgalmak és az imperializmus viszonyában megkülönbözteti a formális és a lényeges vonásokat. Igaz, a társadalmi-gazdasági viszonyok átalakításának az alapfeltétele és kiinduló-

[17] *Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 518. old.

pontja ezekben az országokban a nemzeti függetlenség kivívása. Amennyiben azonban ez nem párosul az imperializmus világrendszeréből történő kiszakadással és azzal a törekvéssel, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmakat tovább folytassák, egészen a tőkés világgazdaságban az imperializmus korában kialakult „munkamegosztás" gyökeres megváltoztatásáig, ebben az esetben a nemzeti függetlenség deklarálása önmagában nem változtatja meg lényegesen ezeknek az országoknak a helyzetét. E megkülönböztetésnek rendkívül nagy a jelentősége, mivel feltárja, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak és az imperializmus közti antagonizmus nem ér véget a gyarmati rendszer felbomlásával, ezt az antagonizmust — tekintve, hogy a gyökere az imperializmus rendszerében rejlik — csak az imperializmus rendszerének felszámolásával lehet megszüntetni.

*

A nemzeti felszabadító mozgalmak fejlődése számára alapvető jelentősége van a nemzetközi feltételek alakulásának, mindenekelőtt a szocializmus és az imperializmus közti erőviszonyok változásának. A nemzeti felszabadító mozgalmak előtt az imperializmus meggyöngülése, a kapitalizmus általános válságának időszaka nyitotta meg az utat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után, s a szocializmus világrendszerré válása teremtette meg a feltételeit a gyarmati rendszer felbomlásának. A nemzeti felszabadító mozgalmak csak a nemzetközi szocialista munkásmozgalom vezetésével és támogatásával oldhatják meg az előttük álló feladatokat. Az olyan törekvések, amelyek el akarják választani a nemzeti felszabadító mozgalmakat a szocialista munkásmozgalomtól, vagy a fölé akarják helyezni, a valóságban az imperializmus érdekeit szolgálják.

A jelenkori történelmi időszakban gyökeres változások bontakoznak ki a gazdaságilag kevésbé fejlett országok és az imperialista hatalmak közötti kapcsolatokban. Olyan —

sokszor nagyon ellentmondásos és kitérőkkel teli — folyamat előrehaladásáról van szó, amely a politikai függetlenség mellett a még fennálló gazdasági függésnek, és ezzel együtt annak a sajátos polarizációnak a felszámolására irányul, amely a kevésbé fejlett és az élenjáró országok között alakult ki az imperializmus korában. Ez a folyamat olyan körülmények között megy végbe, amikor a szocialista világrendszer soha nem látott példát mutat a gazdasági elmaradottság felszámolására. Az imperialista hatalmak célja, hogy akadályozzák és eltorzítsák ennek a folyamatnak az érvényre jutását. A szocialista tábor létezése azonban arra kényszeríti a nemzetközi imperializmus erőit, hogy legalábbis a formáját tekintve mindinkább megváltoztassák magatartásukat a gazdaságilag kevésbé fejlett országokkal szemben. A nemzetközi imperializmus azonban az új formák között is igyekszik megőrizni a régi tartalmat, vagy legalábbis annak fő vonásait.

Az imperialista hatalmak magatartásának formai változásaira az imperializmus világrendszerében végbemenő átalakulások is hatnak, mivel befolyásolják a nemrég felszabadult népek és az imperialista hatalmak kölcsönös kapcsolatait, s fontos új nemzetközi feltételei a nemzeti felszabadító mozgalmak előrehaladásának. A termelés társadalmasításának objektív tendenciája — párosulva az imperialista világrendszer belső ellentmondásainak elmélyülésével — a mai kapitalizmusban arra ösztönzi a nemzetközi monopoltőkét, hogy nemzetközi állammonopolista szövetségeket hozzon létre. Ezek a nemzetközi állammonopolista szövetségek oda vezetnek, hogy az imperializmus lényegéből eredő, arra jellemző tendenciák új formában jelentkeznek. Ez természetesen vonatkozik az imperializmusnak a nemzeti felszabadulásukat kivívó, vagy azért küzdő népekhez való viszonyára is. Az imperialista világrendszerben végbemenő változásokkal szükségképpen együtt járnak az új helyzetnek megfelelő kísérletek arra, hogy fenntartsák az imperializmusra jellemző

gazdasági kapcsolatokat, és új formáit alkalmazzák a világ újrafelosztásának.

A nemzetközi állammonopolista szövetségek egyesített erővel harcolnak azért, hogy a gyarmati rendszer korunkban végbemenő felbomlása az imperialista hatalmak és a gazdaságilag kevésbé fejlett területek kapcsolatában a már szükségszerűnek elismert formális változáson túl, ne vezessen e viszony gyökeres átalakulásához. A modern neokolonializmus fő törekvése, hogy megakadályozza a kevésbé fejlett országokat abban, hogy gazdasági életük struktúráját radikálisan átalakítsák, hogy felszámolják a tőkés világgazdaságra az imperializmus korában jellemző „munkamegosztást", hogy gátolja a szocialista munkásmozgalomnak és a nemzeti felszabadító mozgalmaknak, korunk két fő antiimperialista erejének az összefogását. Az imperializmus kezére játszanak azok, akik álforradalmi frázisok hangoztatásával arra törekszenek, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmakat elválasszák a szocialista munkásmozgalomtól.

*

A gazdaságilag kevésbé fejlett országok nemzetközi kapcsolatai és belső társadalmi viszonyai rendkívül változatosak. A világpolitikában és a világgazdaságban elfoglalt helyzetük alapján mégis három fő csoportba sorolhatók. Az elsőbe azok az országok tartoznak, amelyek a teljesen felbomló gyarmati rendszer utolsó tartozékai. A második csoportot azok az országok alkotják, amelyek formálisan ugyan függetlenek, önállóak, de valójában politikailag, gazdaságilag és katonailag teljesen az imperialista világrendszertől, illetve egyes imperialista hatalmaktól függnek, s így a még gyarmati sorban levő országokkal együtt az imperialista világrendszerhez tartoznak. Végül van egy harmadik csoport, amelybe azok az országok tartoznak, amelyek függetlenek, az országaikat érintő belső és nemzetközi kérdésekben általában önállóan, az imperializmus uralkodó befolyásától men-

tesen foglalnak állást. A függetlenné vált országoknak ez a csoportja már nem tartozik az imperialista világrendszerhez, de a tőkés világgazdaságnak még része, mivel egyrészt ezeknek az országoknak egy részében viszonylag erős nemzeti burzsoázia fejlődött ki, főként pedig azért, mivel ezeknek az országoknak a gazdaságában a nemzetközi monopóliumok még igen fontos pozíciókat tartanak kezükben és a legtöbbjük életében alapvető szerepet játszó külkereskedelem jellegét és irányát lényegében a vezető imperialista hatalmakkal kialakult sok évtizedes „munkamegosztás" határozza meg. A felszabadult, politikailag függetlenné vált országok — Kuba kivételével — még nem szakadtak ki a tőkés világgazdaságból, amely a gyarmati és félgyarmati kizsákmányolás alapja. Ezért ezek az országok kisebb-nagyobb mértékben még függnek az imperialista államoktól, mivel a tőkés világgazdaságban ez utóbbiaké az uralkodó szerep. A külföldi monopoltőke befolyása ezeknek az országoknak a gazdasági életében természetesen veszélyezteti a politikai függetlenségüket is.

A gazdaságilag kevésbé fejlett országoknak ez a nemzetközi kapcsolataik jellegén alapuló csoportosítása természetesen nagyon feltételes, és csak a fő típusok megjelölésére alkalmas. Vannak országok, amelyeket egyértelműen sem a második, sem a harmadik csoportba nem lehet besorolni és nyilvánvaló, hogy a harmadik csoportba tartozó országok is sok mindenben különböznek egymástól.

Belső társadalmi viszonyaik fejlettsége és jellege alapján ezeket az országokat két fő kategóriába lehet osztani. Az egyikbe azok az országok tartoznak, amelyek lényegében már rátértek a fejlődés kapitalista útjára, és az imperialista függés, valamint a jelentős feudális és félfeudális maradványok ellenére gazdaságukban lényeges és növekvő a tőkés szektor. Ebbe a kategóriába sorolhatók általában a latinamerikai országok, rajtuk kívül többek között India, Tunézia, Marokkó stb. A másik kategóriát azok az országok alkotják, amelyekben a kapitalizmusnak még csak a csírái fej-

lődtek ki, s a hazai tőke szerepe elenyésző. Ebbe a kategóriába főként a nemrég felszabadult afrikai országok egy része tartozik. A belső társadalmi viszonyok jellege önmagában nem dönti el, hogy nemzetközi kapcsolataik szempontjából ezek az országok az előbb felsorolt három csoport közül melyikhez tartoznak.

A nemzetközi imperializmus magatartása a kevésbé fejlett országok e három csoportjával szemben eléggé változatos. Az első két csoportba tartozó országok esetében a nemzetközi imperializmus erőinek fő törekvése az, hogy fenntartsák és fokozzák uralkodó befolyásukat ezekben az országokban, hogy megakadályozzák ezeknek az országoknak a kiszakadását az imperializmus világrendszeréből. A harmadik csoportba tartozó országokkal szembeni imperialista magatartást jelenleg már mindinkább az a felismerés szabályozza, hogy a velük szembeni nyílt ellenségeskedés általában nem kifizetődő. Ezért az imperialista hatalmak politikailag arra törekszenek, hogy a nyíltan reakciós elemek mellett az ingadozó irányzatokat, mindenekelőtt a nemzeti burzsoáziát a maguk oldalára állítsák. Gazdaságilag arra törekszenek, hogy a fennálló függést megőrizzék és erősítsék, mindenekelőtt azzal, hogy megakadályozzák ezeket az országokat gazdasági struktúrájuk gyökeres megváltoztatásában, mivel enélkül lehetetlen a gazdasági függést felszámolni. Ezzel függ össze az is, hogy mindenképpen akadályozni igyekeznek, hogy ezek az országok a szocialista országokkal erősítsék gazdasági kapcsolataikat. A nemzetközi imperializmus a régi pozíciók megőrzésén kívül erre felhasználja még nagy gazdasági erőforrásait, hogy befolyásolja a gazdaságilag kevésbé fejlett országokkal kiépített kapcsolatait. Éppen ezért nagyon helytelen lenne, ha lebecsülnénk azt a befolyást, amelyet a nemzetközi imperializmus ezeknek az országoknak legtöbbjére gyakorol.

*

A vezető imperialista hatalmak és a felszabadult, függetlenné vált gazdaságilag kevésbé fejlett országok közti viszony alapja az, hogy ezek az országok a tőkés világgazdasághoz tartoznak. A kapitalista világgazdasághoz való tartozás folytán a köztük fennálló viszonyban még mindig uralkodó az a tendencia, amely az imperializmus korában kialakult „munkamegosztás" fenntartására irányul. Ez a viszony, e tendencia érvényesülése és a felszabadult országok törekvése antagonisztikus ellentmondást rejt magában.

A felszabadult országokban az elmaradottságnak, valamint a gazdasági függőségnek a felszámolása ugyanannak a dolognak a két oldala. Ha a gazdasági elmaradottságukat ezek a népek valóban fel akarják számolni, szembe kell kerülniük az imperializmussal.

A tőkés világgazdaságban kifejlődött „munkamegosztás" azzal járt, hogy a kevésbé fejlett országok gazdasági struktúrája a nemzetközi monopóliumok szükségleteinek megfelelően alakult ki. Ez a struktúra — az általános elmaradottság mellett és azzal szoros összefüggésben — az ezen országok gazdasági függőségének és a kizsákmányolásuknak az alapja. Ennek az is a következménye, hogy ezen országok többségében a gazdaság exportszektora, amelynek döntő súlya van a nemzeti jövedelem termelésében, teljesen elszakadt a belső munkamegosztástól és fejlődése csaknem kizárólag a nemzetközi monopóliumoktól függ, sőt, az esetek nagy részében a külföldi tőke kezében vagy ellenőrzése alatt van. Az egyoldalú fejlődés nemcsak az exportszektort szolgáltatta ki a nemzetközi monopóliumoknak, hanem arra kényszeríti ezeknek az országoknak a jelentős részét, hogy az arányos belső fejlődés hiánya következtében a belső áruforgalomba kerülő csaknem valamennyi szükséges terméket importálják. Ennek a kétirányú függőségnek a következtében ezekben az országokban, vagy legalábbis a többségükben az export aránya az összárutermelésben, és ugyanígy, az import aránya az összárufogalomban abnormálisan magas. Jellemző, hogy amíg a fejlett tőkésországok közül a viszony-

lag legnagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító Angliában az export az össztermléknek mintegy 16 százaléka, addig ugyanez az arány Bolíviában 30, Ghanában 35, Malájföldön 45 százalék, az olajtermelő országokban — Irakban, Kuwaitban, Szaud-Arábiában, Venezuelában — pedig még magasabb. Ez a kétoldalú gazdasági függés rendkívül súlyosan befolyásolja a legtöbb kevésbé fejlett ország fizetési mérlegét, és ezen keresztül az egyik legfőbb akadálya gyors gazdasági fejlődésüknek. A gazdasági fejlődés importigényei rendkívül nagyok, az export méretei és az árak viszont óriási mértékben függnek a külföldi monopóliumoktól, ezek érdekeinek megfelelően alakulnak.

A tőkés világgazdaság spontán mechanizmusa állandóan újratermeli a gazdaságilag élenjáró és elmaradott országok között az imperializmusra jellemző viszonyokat. A nemzetközi monopóliumok és állammonopolista szövetségek tudatosan tovább fokozzák, elmélyítik e spontán tendenciáknak a kevésbé fejlett országokra nézve káros hatását. Következésképpen az így kialakult gazdasági kapcsolatok megváltoztatása a nemzeti felszabadulási mozgalmak egyik legfőbb mozzanata. A jelenlegi tőkés világgazdaság ebben az alapvető vonatkozásban a kevésbé fejlett országok és az imperialista hatalmak közti ellentétek egysége és harca. És mint minden ellentétben, az ellentétek egysége ebben is átmeneti és viszonylagos, az ellentétek harca viszont abszolút. E harc szabja meg a fejlődés irányát, amely — ha törésekkel, ellentmondásoktól terhesen, felemásan is — elkerülhetetlenül a tőkés világgazdaság jelenlegi rendszerének felbomlásához és ezzel az imperializmus egyik létfeltételének megszűnéséhez vezet.

*

Mind ez ideig a felszabadult országok, népek antiimperialista harcának lényegében az első szakasza zárult le azzal, hogy kivívták nemzeti függetlenségüket, kiszakadtak az imperializmus világrendszeréből. A nehezebb és hosszabb időt

igénylő feladat, a gazdasági függőségnek és elmaradottságnak a megszüntetése, még hátra van. Még a haladás élén járó országok is csupán a kezdetén tartanak ennek az útnak. Azonban mégis helytelen lenne lebecsülni az elért eredményeket. A legfontosabb eredmény az, hogy megteremtődtek egy új fejlődési irányzat lehetőségei, megnyílt az út a gazdasági elmaradottság és függőség felszámolásához.

Az elért legfontosabb gazdasági eredmény az, hogy az utóbbi években növekedett a kevésbé fejlett országok részesedése a tőkés világ ipari termelésében. A 19. sz. táblázat adatai erről tanúskodnak.

19. sz. táblázat

*A tőkés világ teljes ipari termelésének megoszlása**

	1938	1948	1953	1958	1959	1960
Összes terület:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből:						
1. Iparilag fejlett területek	88,1	89,6	89,7	87,3	87,7	86.9
2. Iparilag kevésbé fejlett területek	11,9	10,4	10,3	12,7	12,3	13,1

* *Forrás:* Monthly Bulletin of Statistics, 1961 november; Statistical Yearbook. U. N. 1961.

Az 1950-es évek közepéig az uralkodó irányzat az volt, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett országok részesedése a tőkés világ ipari termelésében csökkent. Azóta ez a tendencia — ha nagyon lassan is — megváltozott. Ennek a változásnak a nagyon alacsony ütemkülönbség mellett az a másik fontos vonása, hogy a kevésbé fejlett országok részesedésének ez a javulása főként a kitermelő ipar fejlődésére vezethető vissza. Ezen országok részaránya a tőkés világ kitermelő iparának termelésében az 1938-as 18,5 százalékról 1953-ig 25,2, 1960-ig pedig 35,7 százalékra nőtt. Részesedésük a feldolgozó iparban

ugyanezen 22 év alatt 9,8 százalékról mindössze 11 százalékra emelkedett. Ez a nagy aránytalanság önmagában bizonyítéka mind az elmaradottság, mind a gazdasági függőség fennmaradásának, hiszen — egyebek mellett — a kitermelő iparban a nagy monopóliumok igen fontos pozíciókkal rendelkeznek. A gazdaságilag kevésbé fejlett országok legfontosabb nyersanyagának, az olajnak a kitermelése például csaknem 90 százalékban a nagy amerikai, angol és holland monopóliumok kezében van. Ezekben az országokban él a tőkés világ lakosságának több mint kétharmada, viszont a gépek és felszerelések termelésének csak 3, a kohászati termékekének pedig 5 százaléka jut rájuk. Az ipar fejlődésének ez a struktúrája mutatja, hogy a gazdasági növekedés a kevésbé fejlett országokban mennyire a nemzetközi imperializmus befolyása alatt áll.

A másik fontos vonása a gazdaságilag elmaradott országok fejlődésének, hogy a lakosságuk részaránya a tőkés világ összlakosságán belül gyorsabban növekedett, mint ahogy ipari termelésük aránya a tőkés világ ipari termelésében emelkedett. A legutóbbi években ezekben az országokban az ipari termelés évente átlagosan 4, a fejlett tőkésországokban 3 százalékkal növekedett. A lakosság viszont az országok első csoportjában évi 2,2 százalékkal, a második csoportjában pedig csak 1,2 százalékkal szaporodott. Ez azt jelenti, ha az utóbbi évek fejlődési (ütembeli) arányai konzerválódnának, a gazdaságilag kevésbé fejlett országok az egy főre jutó ipari termelésben sohasem érhetnék utól a fejlett tőkésországokat és ahhoz pedig, hogy az utóbbi országok *mai* színvonalát elérjék, mintegy száz évre lenne szükségük. Az iparfejlődésben bekövetkezett változások tehát végeredményben nem tudták megakadályozni az elmaradott és fejlett országok közti különbségek fokozódását.

Míg a kevésbé fejlett országokban az egy főre jutó ipari termelés az elmúlt időszakban ha lassan is, de nőtt, addig a mezőgazdaságra — amely a nemzetgazdaság fő ága ezeknek az országoknak legtöbbjében — a stagnálás, sőt gyakran a visszaesés a jellemző. Ezt mutatják a 20. sz. táblázat adatai.

20. sz. táblázat

*Az egy főre jutó élelmiszer-termelés a tőkés világgazdaság különböző területein**

(1952/1953 — 1956/1957 = 100)

	Háború előtti színvonal	1948/1949—1952/1953	1953/1954—1957/1959	1958—1959	1959—1960	1960—1961
1. Nyugat-Európa	93	89	102	106	109	110
2. Észak-Amerika	85	99	99	102	102	101
3. Óceánia	108	102	98	106	101	105
4. Latin-Amerika	104	97	101	105	102	99
5. Dél- és Délkelet-Ázsia	108	92	101	105	107	100
6. Közel- és Közép-Kelet	94	91	102	105	104	103
7. Afrika	95	96	100	97	95	94

* *Forrás*: The State of Food and Agriculture 1961. FAO 1961. 14. old.

A táblázatból világosan kitűnik, hogy Nyugat-Európában és Észak-Amerikában az egy főre jutó élelmiszer-termelés jelentősen meghaladja a háború előtti színvonalat; a kevésbé fejlett területek közül Latin-Amerikában, Dél- és Délkelet-Ázsiában a legtöbb évben alatta maradt a háború előtti igen nyomorúságos színvonalnak is, Afrikában pedig akörül ingadozik. A gazdaságilag elmaradott országok életében alapvető szerepet játszó mezőgazdaság még az iparnál is élesebben mutatja, hogy ezen országok és az élenjáró tőkésországok gazdasági színvonala közötti szakadék mélyül. Nem hat tehát túlzásnak egy Felipe Pazos nevű latin-amerikai közgazdásznak a következő megállapítása: „... van okunk azt hinni, hogy néhány latin-amerikai országban és bizonyára néhány elmaradott országban más kontinenseken is a közvetlen probléma nem az előrehaladás, hanem a visszaesés elhárítása".[18]

[18] Idézi *G. Myrdal:* An International Economy. New York 1957. 152. old.

Ezek után nem meglepő, ha a tőkés világban létrehozott összjövedelemnek a megoszlása a következő képet mutatja. (Lásd a 21. sz. táblázatot.)

21. sz. táblázat

*A fejlett és gyengén fejlett országok nemzeti jövedelmének megoszlása és viszonylagos arányuk változása a tőkés világ összjövedelmében**

(Az abszolút számok milliárd dollárban)

	1951		1959	
	A nemzeti jövedelem összege	Százalékos arány	A nemzeti jövedelem összege	Százalékos arány
A gazdaságilag fejlett országok csoportja	407,5	87,6	622,6	90,3
A gyengén fejlett országok csoportja	57,6	12,4	66,9	9,7
Összesen:	465,1	100,0	689,5	100,0

* *Forrás:* Statistical Yearbook 1960.

A gazdaságilag kevésbé fejlett országok részesedése a tőkés világ összjövedelméből tehát mindössze nyolc év alatt 12,4 százalékról 9,7 százalékra csökkent. Mivel az elmaradott országok népességszaporulata nagyobb, ezért a viszonylagos növekedés legfontosabb mutatója, az egy főre jutó nemzeti jövedelem még rosszabbul alakul, s ez az országok két csoportjában nyilvánvalóan még tovább fokozza az amúgyis rendkívül éles kontrasztot. Erre utalnak a 22. sz. táblázatban szereplő összehasonlítások, amelyek az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulását mutatják az Egyesült Államokban és néhány gyengén fejlett országban.

A táblázat adatai nemcsak arról tanúskodnak, hogy az Egyesült Államokban az egy főre jutó nemzeti jövedelem tízszeresen, hússzorosan, sőt még nagyobb mértékben múlja felül

22. sz. táblázat

*Az egy főre jutó nemzeti jövedelem**

	1939		1953		1956—1958	
	dollár	%-arány az Egyesült Államokhoz viszonyítva	dollár	%-arány az Egyesült Államokhoz viszonyítva	dollár	%-arány az Egyesült Államokhoz viszonyítva
Egyesült Államok	554	100,0	1908	100,0	2164	100,0
Mexikó	61	11,0	200	10,5	234	10,8
Brazília	46	8,3	215	11,3	218	10,1
Bolívia	47	8,5	55	2,9	—	—
Egyiptom	85	15,3	112	5,9	112	5,2
India	34	6,1	57	3,0	60	2,8
Ceylon	63	11,4	108	5,6	110	5,1
Burma	24	4,3	43	2,3	48	2,2
Indonézia	22	4,0	—	—	48	2,2

* *Forrás:* Voproszi Ekonomiki, 1962 május. (A szerző számításai az ENSZ adatai alapján.)

a kevésbé fejlett országokat, hanem arról is, hogy az uralkodó irányzat ennek a különbségnek a növekedése.

A gazdaságilag kevésbé fejlett országok további előrehaladását meghatározóan befolyásolja az az általánosan elismert tény, hogy a tőkés világgazdaság mai szerkezetében az imperialista hatalmak és az elmaradott országok közti kapcsolat törvényszerű vonása a köztük fennálló antagonizmus éleződése. És ami különösen jellegzetes, az imperialista burzsoázia nem is lát kiutat ebből a helyzetből. Az angol „Times" a következőket írta erről: „Az Ázsiának, Afrikának és Dél-Amerikának nyújtott segély évei után lassanként felismertté vált, hogy a rés azok között, »akiknek van« és »akiknek nincs« — ahelyett, hogy szűkülne — még mindig tágul. Az utóbbi idő-

ben végzett értékelés szerint az 1950-es évek közepén száz kommunista blokkon kívüli elmaradott országnak 1250 millió lakosa fejenként kb. évi 100 dollár jövedelemmel rendelkezett. Ezzel szemben az egy főre jutó jövedelem a Szovjetunióban 550, a Közös Piac országaiban 700, a Szabadkereskedelmi Övezet országaiban 875 (Portugáliát kihagyva) és az Egyesült Államokban nem kevesebb, mint 2075 dollár. A rés elég tág volt akkor, s nem valószínű, hogy a jövőben szűkülni fog. Az egy lakosra jutó reáljövedelem a fejlett országokban évi 2,5 százalékkal emelkedik, miközben az elmaradott országokban mindössze 1 százalékkal. Gazdagok és szegények az egész világon egyre messzebb kerülnek egymástól."[19]

A nemzetközi imperializmus nemcsak úgy hat a gazdaságilag kevésbé fejlett országok előrehaladására, hogy saját érdekeinek megfelelően eltorzítja gazdasági struktúrájukat és akadályozza az elmaradottság és függőség felszámolásához nélkülözhetetlen szerkezeti változásokat, hanem azzal is, hogy a tőkés világpiacon elfoglalt uralkodó helyzetét kihasználva, a nemzetközi cserearányokat úgy alakítja, hogy azok szöges ellentétben vannak a felszabadult, a nemzeti függetlenséget elnyerő országok érdekeivel. A cserearányok ilyen alakítása a gazdaságilag kevésbé fejlett országok kizsákmányolásának a legkényelmesebb formája. A tőkés világpiacnak már hosszú évtizedek óta uralkodó tendenciája, hogy — ritka kivételektől, főként háborús időszakoktól eltekintve — a fejlett tőkésországok által exportált ipari késztermékek árai viszonylagosan egyre magasabbak a gazdaságilag elmaradott országokból importált nyersanyagárakhoz képest, vagyis a cserearányok az utóbbiak rovására romlanak. Az exportáraknak és a cserearányoknak a legutóbbi évtizedbeni alakulásáról adnak képet a 23. sz. táblázat adatai.

Az adatokból kitűnik, a koreai háború által okozott rövid konjunkturális időszakot kivéve az egész periódust az jellemezte, hogy a cserearányok a gazdaságilag kevésbé fejlett

[19] The Times, 1962. augusztus 7.

23. sz. táblázat

*Exportárak**

(1950 = 100)

	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Összes árucikkek:	121	118	112	111	111	113	116	112	110	111
a) Nyersanyagok	121	106	102	106	101	102	104	98	96	96
b) Iparcikkek	119	121	116	114	115	120	123	123	123	127
Cserearányok:										
a) Gazdaságilag elmaradott országok	107	92	93	98	96	93	90	88	91	91
b) Ipari országok	95	100	103	101	102	102	103	107	106	107

* *Forrás:* Monthly Bulletin of Statistics U. N. 1960—1961. számai alapján.

országok szempontjából szinte rohamosan rosszabbodtak, s ennek révén a dollárok milliárdjait szivattyúzták át ezekből az országokból az imperialista hatalmak urainak páncélszekrényeibe. Így rabolják el a gazdaságilag elmaradott országoktól gazdasági növekedésük nélkülözhetetlen eszközeit. Különösen kedvezőtlenné vált a kevésbé fejlett országok helyzete az 1957—1958-as válság időszakában, és ez a helyzet azóta sem javult. Sőt, 1961-ben egy újabb rosszabbodás következett be, ekkor ugyanis exportcikkeik ára ismételten 3 százalékkal csökkent. Nem indokolatlanul állapította meg az angol pénzügyi körök lapja a következőket: „Az elmúlt év volt a legkedvezőtlenebb a nyersanyag- és élelmiszer-exportáló országok számára az egész háború utáni időszakban."[20]

Hogy ez úton milyen hatalmas mértékben zsákmányolják ki a fejlett országok a gazdaságilag elmaradottakat, arra jellemző, hogy egyedül Anglia csak a legutóbbi négy évben 500 millió

[20] The Financial Times, 1961. december 22.

font sterling haszonra tett szert a cserearányok ilyen alakulása következtében. Ez a helyzet nagymértékben hozzájárult a nyersanyagtermelő országok világkereskedelmi helyzetének rosszabbodásához, gyengüléséhez. Részesedésük a világkereskedelem forgalmában az 1948-as 30,2 százalékról 1961-ig 20,7 százalékra csökkent.[21]

Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a korunkban végbemenő tudományos-technikai forradalom mindenekelőtt az élenjáró országok feldolgozó iparában érezteti hatását, és sokkal kevésbé a gazdaságilag elmaradott területek kitermelő iparában és mezőgazdaságában. Az értékarányoknak ennek következtében beálló változása azonban egyáltalán nem tükröződik az árakban, az árarányokban, sőt éppen ellenkező folyamat érvényesül. A vezető imperialista hatalmak a gyors technikai fejlődést arra használják ki, hogy a kevésbé fejlett országok népeinek kizsákmányolását fokozzák. Erre az ellentmondásra a kérdés legjobb burzsoá szakértője, a svéd Myrdal is kénytelen rámutatni: „A termelékenység az élenjáró országokban általában sokkal nagyobb mértékben növekszik, mint a gazdaságilag elmaradottakban. A gazdasági egyensúly elmélete szerint az az előny, amelyet az egyik szektor a magasabb termelékenységből nyer, az e szektor termékeinek alacsonyabb árai révén átmegy az egész kereskedő közösségre... De nemzetközileg ennek megvalósulása nem vehető észre. Ahelyett, hogy — mint kellett volna — lényegesen megjavította volna a gazdaságilag kevésbé fejlett országok cserearányait, úgy látszik, hogy a valóságban éppen az ellenkezője történt." És kiegészítésül még idézi Raúl Prebisch közgazdásznak, az ENSZ latin-amerikai gazdasági bizottsága volt főtitkárának a véleményét: „... a nagy ipari központok nemcsak maguknak tartották meg a saját gazdaságukban felhasznált új technika hasznát, hanem kedvező helyzetben vannak ahhoz, hogy megszerezzék a periféria technikai fejlődéséből származó előny egy részét is".[22]

[21] Lásd: Handelsblatt, 1962. szeptember 28—29.
[22] *G. Myrdal:* An International Economy. 232. old.

A „szegények" és a „gazdagok" közti rés állandó tágulásának a hangoztatása a tőkés világgazdaságban érvényesülő antagonizmus éleződésének sajátos elismerését jelenti. A vezető imperialista hatalmak és a gazdaságilag kevésbé fejlett országok közti szakadék mélyül, és ez szükségképpen szembeállítja az országok e két csoportját egymással. A vezető és a gazdaságilag elmaradott országok közti különbség fokozódása annak a kapcsolatnak a megnyilvánulása, amely közöttük a tőkés világgazdaságban kialakult, valamint annak a bizonyítéka, hogy a felszabadult, politikai függetlenségüket elnyert népek nem számolhatják fel gazdasági elmaradottságukat, ha a nemzeti-demokratikus átalakulás antiimperialista konzekvenciáit nem vonják le teljesen, vagyis ha nem törekszenek a tőkés világgazdaság jelenlegi rendszerének radikális megváltoztatására.

Mivel a fejlődés a szocialista országokban jóval nagyobb ütemű, ezért a közöttük és a tőkés világgazdaság kevésbé fejlett országai között fennálló fejlettségbeli különbség még gyorsabban növekszik. Ez az egyik legfontosabb forradalmasító tényező, amely ez utóbbi országokat az imperializmus világrendszerével szembeállítja. A szocialista országok többsége ugyanis maga is gazdaságilag elmaradott ország volt és így fejlődésük világosan bizonyítja, hogy a tőkés világgazdaságban jelenleg érvényesülő polarizáció nem valamilyen természeti csapás, hanem az imperializmusból ered, az imperializmus korszakára jellemző törvényszerűség, melynek hatását csak a tőkés világgazdaság mai rendszerének radikális átalakításával, a gazdaságilag elmaradott országok társadalmi-gazdasági viszonyainak és nemzetközi kapcsolatainak a forradalmi megváltoztatásával lehet megszüntetni.

A nemzetközi gazdasági viszonyoknak alapvető szerepük van abban, hogy a nemzeti függetlenség kivívása után ezek az országok a fejlődésnek melyik útját fogják választani, melyiken fognak elindulni. A XIX. században a nemzeti-demokratikus átalakulás programja elválaszthatatlan volt a kapitalista fejlődés perspektívájától, s annak legprogresszívebb for-

máját képviselte. Az imperializmus korszakában, különösen a jelenlegi feltételek között a nemzeti-demokratikus átalakulásnak és fejlődés kapitalista útjának ez az összekapcsolása nagyobb távlatban már nem jelent reális alternatívát a felszabadult, függetlenné vált országok, népek számára. Azok a külső és belső feltételek, amelyek között a mai vezető tőkésországok fejlődésükben elindultak, ma már nem léteznek. A fejlődés tőkés útja a gazdaságilag kevésbé fejlett országokat nem teszi képessé arra, hogy történelmileg viszonylag rövid idő alatt felszámolják — vagy akár csak jelentősen mérsékeljék — a köztük és a fejlett tőkésországok közti gazdasági fejlettségbeli különbségeket, s az ezekből fakadó ellentmondást. Emellett figyelembe kell venni, hogy ezek az országok a kapitalizmust legrosszabb oldaláról ismerték meg, mint imperialista kapitalizmust. Megismerkedhettek a kapitalizmus valamennyi hátrányos oldalával, nagyrészt anélkül, hogy előnyeit is megismerhették volna. Következésképpen a fejlődés tőkés perspektívája már csak ezért sem nagyon vonzó a gazdaságilag elmaradott országok népei számára.

A nemzeti-demokratikus átalakulás programja ezekben az országokban mindennek folytán nemcsak antiimperialista jellegű, hanem végső konzekvenciáiban szükségszerűen antikapitalista is. Egy olyan demokratikus mozgalom programja, amely — ha következetesen átültetik az életbe — magában hordja a szocializmusra való áttérés perspektíváját is, természetesen az adott korszaknak és az egyes országok belső viszonyainak megfelelő formák között.

A felszabadult, függetlenné vált és az imperializmus világrendszeréből kiszakadt országokban, még azoknak a legtöbbjében is, amelyekben a teljes hatalom a nemzeti burzsoázia kezében összpontosul, a legkülönfélébb irányzatok is a fejlődés szocialista útját vallják az egyedül elfogadhatónak. Mivel a szocializmus ezekben az országokban a legeltérőbb irányzatok jelszava lett, ezért ezek az irányzatok a szocializmusnak is a legkülönfélébb értelmet tulajdonítják. A nagy néptömegek számára a szocializmus jelszava általában nem tudományos

programot jelent, hanem egyszerűen csak a jobb élet utáni vágy kifejezése. Az egyes gazdaságilag kevésbé fejlett országokban nagy szerepet játszó értelmiségi-kispolgári csoportok a szocializmus jelszavában különféle nemzeti és demokratikus törekvéseket kevernek utópikus elképzelésekkel, „harmadik utas" illúziókkal. Megnyilvánul ebben az az egyre növekvő hatás is, amelyet a szocialista országoknak az eredményei ezekre a rétegekre gyakorolnak. A nemzeti burzsoázia pedig arra törekszik, hogy ezzel a jelszóval elhomályosítsa az osztályellentéteket, hogy az osztályharcot és a szocializmust szembeállítsa egymással, és hogy így a szocializmusnak valamiféle „össznemzeti" tartalmat adjon.

Helytelen lenne azonban, ha a szocialista út hangoztatásában *csak* demagógiát látnánk. Ebben egyúttal benne van annak beismerése is, hogy a fejlődés tőkés útján ezek az országok nem oldhatják meg az előttük álló feladatokat. Nehru például kijelentette: „Célunknak a szocializmust tartjuk, nemcsak azért, mert elfogadhatónak és hasznosnak véljük, hanem mert nincs más út számunkra, hogy gazdasági problémáinkat megoldjuk."

Ezeken az irányzatokon kívül a szocializmus jelszavát hangoztatják és ezzel lépnek fel nyíltan reakciós erők is. Náluk e jelszónak semmiféle progresszív tartalma sincs.

A nemzeti burzsoázia vezetése esetén természetesen nem lehet arról szó, hogy a nemzeti-demokratikus átalakulást teljes következetességgel végrehajtják, s még kevésbé arról, hogy áttérnek a fejlődés szocialista útjára. De a kedvező nemzetközi feltételek és a haladó erők nyomása oda vezethet, hogy számos, ezzel a perspektívával (a szocializmussal) összhangban levő reformot megvalósíthatnak. A nemzeti burzsoázia egyes képviselőinél, de főként a különféle értelmiségi-kispolgári irányzatoknál a szocializmus jelszavában a nemzeti-demokratikus átalakulás bizonyos követelményei jelentkeznek. E követelmények következetes megvalósítása, ha nem is vezet el a szocializmushoz, fontos szakaszt jelenthet a hozzá vezető úton. A szocializmusnak a különféle nemzeti és demok-

ratikus követelésekkel, „harmadik utas" illúziókkal történő azonosítását a marxistáknak bírálniuk kell, de úgy, hogy a helytelen és zavaros nézetek cáfolatát, az illuzórikus elképzelések leleplezését összekapcsolják a mögöttük gyakran meghúzódó többé-kevésbé haladó törekvések támogatásával.

Az imperializmus számára létkérdés, hogy kialakítsa a gazdaságilag kevésbé fejlett országokkal való „együttműködés" valamilyen formáját. És ha a mai kapitalizmus lényegében gyökeredző okai vannak is a vezető imperialista hatalmak és a gazdaságilag elmaradott országok közti antagonizmusnak, hiba volna azt hinni, hogy az előbbiek nem rendelkeznek bizonyos eszközökkel, amelyek segítségével az ilyesfajta — ha csak időleges — „együttműködést" ki is alakíthatják és fenntarthatják. Az „együttműködésnek" ezt a lehetőségét az imperialista világrendszer, a tőkés világgazdaság jelenlegi szerkezete erőteljesen korlátozza, de figyelembe kell venni, hogy a kevésbé fejlett országokban is vannak olyan, ma még sokszor igen jelentős szerepet játszó erők, amelyek hajlamosak arra, hogy az imperializmussal együttműködjenek saját kiváltságaik, előnyeik megőrzése érdekében. És ami a legfontosabb: a nemzetközi imperializmusnak ma még hatalmas gazdasági erőforrások állnak rendelkezésére, amelyekkel a gazdaságilag kevésbé fejlett országok fejlődését befolyásolhatja.

Az imperializmusnak a felszabadult, függetlenné vált országok népei számára kínált mai programja arra épül, hogy összeegyeztesse a nemzetközi monopóliumok és a nemzeti burzsoázia érdekeit. Ez a program a gazdasági kölcsönök és segélyek felhasználásával a külföldi tőke és a hazai magántőke fejlesztését, a Nyugattal kiépített gazdasági kapcsolatok erősítését, a szocialista országokkal folytatott, még kifejlődőben levő kapcsolatok visszaszorítását, a „szabad vállalkozásnak" megfelelő belső feltételek biztosítását és az ezekben az országokban pozitív szerepet betöltő állami beavatkozás szerepének korlátozását, a feudális és félfeudális viszonyok megőrzését, a hagyományos „munkamegosztás" fenntartását és a gazda-

sági struktúra lényegbeli megváltoztatásának az akadályozását tűzi ki célul.

A nemzetközi imperializmus erői arra törekszenek, hogy megakadályozzák a nemzeti-demokratikus átalakulás feladatainak megvalósítását, és így azoknak a feltételeknek a megteremtését, amelyek a későbbiekben lehetővé tehetik az áttérést a fejlődés szocialista útjára ezekben az országokban.

A mai világhelyzet akkora alkalmazkodóképességet kényszerít az imperializmusra, hogy egyes különleges esetekben még bizonyos strukturális átalakulásokban is hajlandó közreműködni. Az együttműködés a szocialista világrendszer országaival ugyanis számos gazdaságilag elmaradott ország számára lehetővé teszi, hogy olyan gazdaságfejlesztési programot dolgozzon ki, amely a tőkés világgazdaságra jellemző „munkaosztás" folytán létrejött gazdasági struktúra lényeges megváltoztatását irányozza elő. Ilyen esetben az imperialista hatalmak kénytelenek közreműködni ezeknek a programoknak a megvalósításában, hacsak nem akarják teljesen elveszteni befolyásukat ezekben az országokban. A szocialista országokkal kiépített gazdasági kapcsolatnak külön előnye a kevésbé fejlett országok számára, hogy az imperialista hatalmakat egyre inkább és egyre nagyobb engedményekre kényszeríti.

Az imperializmusnak tehát számos eszköz áll rendelkezésére, amelyekkel akadályozhatja a nemzeti-demokratikus átalakulás feladatainak a megvalósítását, eltorzíthatja a felszabadult, a nemzeti függetlenségüket kivívó országok fejlődését. De az imperializmus már nem olyan erős, hogy képes lenne meggátolni ezeket az országokat a nemzeti-demokratikus átalakulás végigvitelében, amennyiben ezek az országok következetesen antiimperialista magatartást tanúsítanak.

A nemzeti-demokratikus átalakulás végigvitelének és ezzel együtt a fejlődés nem kapitalista útjára történő áttérésnek a feltételei az egyes gazdaságilag kevésbé fejlett országokban jelentősen különböznek: bizonyos országokban viszonylag jelentős hazai burzsoázia fejlődött ki, másutt pedig a tőkés termelési viszonyoknak csak a csírái vannak meg. Az utóbbi

csoportba tartozó országokban a még meglevő kollektív földtulajdon, az áru- és pénzkapcsolatok rendkívüli fejletlensége, az új államhatalom növekvő szerepe a gazdasági életben megakadályozhatja a magánkapitalizmus megerősödését, korlátozhatja és visszaszoríthatja a külföldi tőke pozícióit, elejét veheti az osztályellentétek kifejlődésének, és így a termelőerők rendkívüli elmaradottsága ellenére megnyílik számukra a lehetőség, hogy a fejlődés kapitalista szakaszát elkerüljék. Ezekben az országokban általában csak szűk, főként az imperializmus által korrumpált rétegeknek érdeke az ellenszegülés a fejlődésnek ezzel a perspektívájával. Negatív tényező viszont az, hogy ezekben az országokban nincsenek, vagy nagyon gyengék a kommunista pártok, és ennek következtében igen nagy az eszmei bizonytalanság a haladó irányzatok között is. Ez pedig akadályozza a nemzeti-demokratikus átalakulás tudományos programjának kidolgozását, viszont megkönnyíti az imperializmus ideológiai és politikai behatolását.

Azokban az országokban ellenben, ahol a tőkés viszonyok már meglehetősen fejlettek, a fejlődés nem kapitalista útjára való áttérést nagymértékben befolyásolja a már kifejlődött hazai burzsoázia magatartása, a gazdasági és politikai életben betöltött szerepe. Ezekben az országokban a szocialista útra való áttérést csak a tőkés termelési viszonyok fenntartásában érdekelt osztályok ellenállásának a leküzdése teheti lehetővé.

Azok a gazdaságilag elmaradott országok, amelyek a fejlődés kapitalista útján haladnak, kétségtelenül még jelentősebb eredményeket érhetnek el ezen az úton is, de nem képesek arra, hogy megoldják a történelmi fejlődés által napirendre tűzött feladatokat. A fejlődés kapitalista útja általában azzal jár, hogy fennmaradnak az imperializmus gazdasági pozíciói és különösképpen konzerválódik a tőkés világgazdaságban uralkodó szerepet betöltő nemzetközi monopóliumoktól való függés, hogy az országon belül tovább élnek a feudális és félfeudális viszonyok. Ennek szükségszerű következménye a gazdasági növekedés lassú üteme, a néptömegek anyagi és kulturális elmaradottsága, valamint a tőkés fejlődéssel együtt járó osz-

tályellentétek megjelenése és kiéleződése. A fejlődés kapitalista útján mindazok az ellentmondások tovább hatnak, sőt fokozódnak, amelyek a gazdaságilag kevésbé fejlett országok jelenlegi helyzetét jellemzik.

A fejlődés nem kapitalista útjára történő áttérés legáltalánosabbnak látszó lehetőségét a nemzeti-demokratikus átalakulás nyújtja a gazdaságilag elmaradott országok mindkét kategóriája számára. Az első kategóriába tartozó országokban a nemzeti-demokratikus átalakulás lehetővé teheti, hogy a fejlődés kapitalista korszakát *elkerüljék*, a második kategóriához tartozó országokban pedig a tőkés fejlődés útjáról való *letérés* perspektíváját nyújtja.

A jelenkori történelmi időszakban a nemzeti-demokratikus átalakulás formáinak és az átmeneteknek rendkívül széles változatossága lehetséges, és a megvalósítás ütemének, szakaszainak is ma még beláthatatlan sajátosságai tűnhetnek fel.

A nemzeti-demokratikus átalakulás lényege a kevésbé fejlett országok számára antiimperialista és antifeudális feladataik végrehajtásában áll a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok egész területén. Ennek megfelelően az olyan erők összefogását igényli, amelyek érdekeltek ezeknek a feladatoknak a megvalósításában. A nemzeti-demokratikus átalakulás magában foglalja a magántőke tevékenységének *korlátozását* is annak érdekében, hogy a termelőerők fejlődése ne a tőkekoncentráció spontán törvényeinek megfelelő tulajdonformák kialakulásához vezessen, hogy meg lehessen előzni a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban, hogy a hazai tőkének a monopolkapitalizmus korszakára jellemző formái — monopóliumok, finánctőke stb. — alakuljanak ki, terjedjenek el és váljanak uralkodóvá.

Hibás az a felfogás, amely a nemzeti demokratikus fejlődés útját a jelenlegi történelmi feltételek között egyszerűen a kapitalista fejlődés egyik változatának tekinti. Ugyancsak helytelen az a nézet is, amely a nemzeti-demokratikus átalakulást valamiféle „harmadik útnak" értelmezi — anélkül esetleg, hogy annak nevezné —, amely lehetőséget nyújt a

gazdaságilag kevésbé fejlett országoknak, hogy elkerüljék a kapitalizmust, mégpedig úgy, hogy ne a szocializmust válasszák. A nemzeti-demokratikus átalakulás a fejlődés nem kapitalista útja első szakaszának tekinthető, egy átmeneti korszaknak, amely egyes országokban igen hosszú is lehet, és amennyiben következetesen végigviszik, szükségszerűen a szocializmus felé vezet. A fejlődésnek az a nem kapitalista útja, amelyből hiányzik a szocializmus perspektívája, nem más, mint fából vaskarika.

A nemzeti-demokratikus átalakulásnak és majd a szocializmusra történő áttérésnek az útja ezekben az országokban előreláthatóan igen bonyolult és változatos, gyakran hosszadalmas lesz, s nem fogja nélkülözni az ellentmondásokat, valamint az időnkénti kitérőket sem.

A gazdaságilag kevésbé fejlett országok nagy részében a továbbfejlődés útja szempontjából elsőrendű jelentősége van az agrárkérdés megoldásának, mint a belső feltételek közül az egyik legfontosabbnak. Ezekben az országokban még jelentősek a feudális és félfeudális viszonyok. Ezek a legfőbb belső akadályai annak, hogy következetesen szembeforduljanak az imperializmussal, és ezzel együtt annak is, hogy felszámolják a gazdasági elmaradottságot és függőséget. Az agrárkérdés megoldása ma a legfontosabb belső feltétele a nemzeti-demokratikus átalakulás következetes végrehajtásának.

Helytelen volna azonban azt feltételezni, hogy a továbbfejlődés utját *minden* érdekelt országnak a legközelebbi jövőben véglegesen el kell döntenie. Az ilyen állásfoglalás káros előreugrás volna, mivel figyelmen kívül hagyná a nemzeti demokratikus átalakulás soron levő feladatait az egyes országokban, többek között például a földkérdés megoldását, a külföldi monopóliumok tevékenységének korlátozását stb., és a belső polarizációt az imperializmussal való elsődleges ellentét elé helyezné. Ez a magatartás számos országban oda vezetne, hogy az imperializmusellenes erők megoszlanának, és így az adott helyzetben hátráltatná a nemzeti-demokratikus átalakulás soron levő feladatainak megvalósítását. Az

azonban, hogy ezeket a soron levő feladatokat hogyan, milyen következetességgel oldják meg, az igen nagy mértékben befolyásolja a fejlődés további útjának megválasztását.

A szocialista világrendszer létezése teremtette meg a gazdaságilag kevésbé fejlett országok számára a fejlődés új útjának lehetőségét. A fejlődés nem kapitalista útja a társadalmi fejlődés objektív követelménye ezekben az országokban, de ez a követelmény nem valósulhat meg automatikusan. Az egyik tényező, amelynek alapvető hatása van arra, hogy a fejlődésnek tőkés vagy antikapitalista útját választják-e, a szocializmus és az imperializmus harca. A másik tényező az, hogy az imperialistaellenes, valamint az ingadozó és az imperialistabarát erők között folyó belső osztályharc hogyan alakul. A fejlődés e két fő útjának természetesen rendkívül változatos formái lehetnek. Jelenleg a továbbfejlődés útja ezek közül az országok közül — Kuba kivételével — még egyikben sem dőlt el végérvényesen.

A felszabadult, a nemzeti függetlenséget elnyert országok helyzetének további alakulása szempontjából annak van meghatározó jelentősége, hogy fejlődésük objektív tendenciája a világgazdaságban és a nemzetközi politikában végbemenő olyan törvényszerű változásokkal és erőeltolódásokkal találkozik, amelyek segítik őket abban, hogy a nemzeti-demokratikus átalakulás feladatait következetesen megvalósítsák, és azután pedig rátérjenek a fejlődés új szakaszára.

*

Lenin mint a korabeli reformizmus egyik fő, jellegzetes hibáját emelte ki, hogy semmibe veszi az elmaradott területek népeinek nemzeti felszabadító mozgalmát, és képtelen megérteni e mozgalom igazi jelentőségét. A legutóbbi időszakot tekintve úgy tűnik, mintha azóta, hogy Lenin ezt megállapította, a helyzet gyökeresen megváltozott volna. A jelenkori reformizmust már aligha lehet azzal vádolni, hogy nem *beszél* eleget a „harmadik világ" népeiről. Ellenkezőleg, a

látszat szerint alig van olyan probléma, amely annyira nyugtalanítaná, mint a világ e részének elmaradottsága és nyomora. Így például a Német Szociáldemokrata Párt 1962. május 26—30. között megtartott kongresszusán elfogadott határozat rögtön az első pontjában a következőket tartalmazza: „A világ nagy részeiben még meglevő éhezés, nyomor és ínség súlyos kötelezettségeket ró ránk. Néhány nemzedék harcainak köszönhető, hogy az iparosított országok fejlett gazdasági, kulturális és szociális helyzetet teremtettek maguknak. Az ő kötelességük és feladatuk, hogy segítsék Ázsia, Afrika és Latin-Amerika népeit gazdasági és szociális problémáik megoldásában."[23]

Ennek a látszólag gyökeres szemléleti változásnak az okát természetesen nem a reformizmus megváltozott jellegében, hanem az új történelmi helyzetben kell keresni. Mivel az új helyzetben egyszerűen nem lehet már tagadni a felszabadult, függetlenné vált népek hatalmas és egyre növekvő szerepét a jelenkor társadalmi átalakulásaiban, a reformizmus számára nem marad más hátra, mint az, hogy ideológiai-politikai hatásával megkísérelje befolyásolni ezeknek az országoknak, népeknek a fejlődését.

A nemzetközi reformizmuson belül a második világháború utáni időszakban két irányzat alakult ki a nemzeti felszabadító mozgalmak és a hozzájuk való viszony megítélésében. Az egyik irányzatot a Francia Szocialista Párt képviselte a legjellegzetesebben. Ez az irányzat lényegében a régi típusú szociálimperializmust követte, és azt segített elérni, hogy a vezető tőkéshatalmaknak és a gazdaságilag elmaradott területeknek az imperializmus korára jellemző rendszere változatlanul fennmaradjon. Ennek megfelelően a Francia Szocialista Párt tevékenyen támogatta, sőt időnként irányította a vietnami, majd az algériai gyarmati háborúkat, és az angol konzervatívokkal szövetségben vezető szerepet játszott

[23] Socialist International Information, 1962. július 7. 403. old.

az 1956-os „szuezi kaland" megszervezésében és végrehajtásában.

Ennek a régi típusú szociálimperializmusnak egyik modern képviselője, Lucien Laurat, egyenesen Marxra hivatkozva próbálta ideológiailag igazolni ezt az irányzatot. Laurat-nak az a véleménye, hogy bár a marxizmusnak már sok tétele érvényet vesztette, de Marx egyik megállapítása feltétlenül érvényes napjainkban is, mégpedig az a megállapítás, miszerint a szocializmus csak a kapitalizmus teljes kifejlődésén keresztül érhető el. (Laurat úgy látszik semmit sem hallott Marxnak éppen Oroszországgal kapcsolatban tett megjegyzéséről, arról, hogy kijelentette: Oroszországnak a szocializmus eléréséhez esetleg nem kell áthaladnia a kapitalizmus teljes kifejlődésén.)

Laurat és a szélsőséges szociálimperializmus más képviselői szerint az elmaradottabb társadalmi viszonyok között élő népeknek a külföldi — imperialista — kapitalizmus elleni harca, valamint az a törekvésük, hogy a fejlődés kapitalista szakaszát elkerüljék, illetve letérjenek róla, egyaránt reakciós. Laurat durván támadja a nemzeti felszabadulásért harcoló országok „kultúrálatlan és írástudatlan munkásait", és kijelenti: „Az antiimperialista lázadás, amely ma megrázza az elmaradott területeket, politikailag és gazdaságilag egyaránt alapjaiban reakciós... Gazdaságilag az elmaradott országok dolgozó tömegeinek antiimperializmusa szintén teljesen reakciós. Miközben azon igyekeznek, hogy elkergessék a külföldi tőkét, megkockáztatják a termelőerők fejlődésének akadályozását, ami nélkül életszínvonaluk javulása és függetlenségük előkészítése lehetetlen... A nemzeti függetlenség meghódításáért lelkesedve, az elmaradott országok munkásmozgalma hibás útra tér."[24]

Ennek megfelelően Laurat a fejlett tőkésországok szocialistáinak helyét saját imperialistáik mellett és a nemzeti felszabadulásért küzdő országok népeivel szemben jelöli

[24] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialisme. 147—150. old.

ki: „Az európai szocializmusnak nincs joga arra, hogy figyelmen kívül hagyja a történelem tanulságait. Azzal mentegetődzve, hogy a népeknek joguk van saját magukkal rendelkezniük, nem járulhat hozzá azoknak a gazdasági és társadalmi kötelékeknek a lerombolásához, amelyek több mint egy évszázad óta szervesen fejlődtek ki."[25]

A nemzeti felszabadító mozgalmakkal szembeni magatartásról vallott felfogás másik irányzatát a Szocialista Internacionálén belül elsősorban a Labour Party képviselte. A két irányzat közötti alapvető különbség a második világháború utáni erőviszonyok eltérő megítéléséből származott. Míg a régi típusú szociálimperializmus képviselői úgy vélték, hogy az új helyzetben is megvannak a feltételei az imperialista világrendszer változatlan fenntartásának, addig a modern szociálimperializmus világosan felismerte, hogy a ragaszkodás az imperialista uralom régi formáihoz csak teljes kudarchoz vezethet. Ennek a második irányzatnak az egyik vezető szószólója, Strachey, ezt minden köntörfalazás nélkül elismerte. „Arra következtethetünk — írta —, hogy a huszadik század közepén, a végső területi eredményt, vagy éppen azt az ütemet tekintve, amellyel ezt az eredményt elérik, kevés különbség van egy gyarmati birodalom fenntartásáért vívott harc és aközött, hogy önkéntesen beleegyeznek a gyarmatok függetlenségének elnyerésébe. A gyarmatok mindegyik esetben függetlenek lesznek. A különbség — és ez alapvető különbség — mind a volt birodalom, mind a volt gyarmat szempontjából a politikai és a pszichológiai következményekben rejlik. Ha a kérdéses birodalom makacsságból reménytelen és véres gyarmati »utóvéd« háborúkat vív, gazdasági, pszichológiai és politikai sebeket okoz nemcsak a korábbi gyarmatnak, hanem mindenekelőtt saját magának is, ennek pedig súlyos következményei lehetnek. Ha viszont a volt birodalom felismeri a XX. század közepének realitásait, akkor megnyílnak a

[25] Ugyanott, 167. old.

termékeny együttműködés lehetőségei közte és a korábbi gyarmat között. Ez az együttműködés mindkettőjük számára igen értékes lehet."[26]

A továbbiakban Strachey azt is elismerte, hogy „alapjában helyes" az angol marxista Palme Dutt megállapítása, miszerint a második világháború után a munkáspárti kormány azért járult hozzá India és más gyarmatok függetlenségének kikiáltásához, mert nem tehetett mást. „A brit kormány igazi érdeme — írta — nem az volt, hogy nagylelkűen függetlenséget »adott« Indiának, amikor azt nem kellett volna megtennie, hanem hogy képes volt felismerni India függetlenségének szükségességét, ahelyett, hogy értelmetlen harcot folytatott volna India gyarmati státusáért."[27] Strachey ehhez még azt is hozzátette, hogy a volt anyaország és a volt gyarmat közötti viszony nem érhet véget a függetlenség elnyerésével, hanem a fejlett kapitalista országoknak segíteniük kell — értsd: meg kell őrizni befolyásukat — a gazdaságilag elmaradott országokat. „... a gyarmati viszonyok felszámolása — állapította meg —, amely oly gyorsan halad előre, nem bizonyul majd elégnek. Egy életképes világ kialakításához nem lesz elég..., hogy a gyarmatok kormányzása és kizsákmányolása megszűnjön. Elengedhetetlennek fog bizonyulni, hogy segítsék a volt gyarmatok — és az egész gazdaságilag kevésbé fejlett világ — előrehaladását."[28]

A legutolsó másfél évtized eseményei — többek között a gyarmati rendszer felbomlása, már majdnem teljessé vált széthullása — véget vetettek azoknak a reményeknek, amelyeket a mai reformizmus számos képviselője a régi típusú szociálimperializmus módszereinek hatékonyságához fűzött. Ma már lényegében az egész Szocialista Internacionálé a második irányzat mellé állt, amely az új helyzet által megkövetelt engedmények mellett törekszik arra, hogy az imperia-

[26] *J. Strachey:* The End of Empire. 142—143. old.
[27] Ugyanott, 197. old.
[28] Ugyanott, 192. old.

lista országok gazdasági és politikai befolyásukat megőrizzék és ezzel együtt a nemzeti felszabadulásért küzdő, függetlenné vált országok népeit a szocialista országok népeivel szembeállítsák. Ez az álláspont diadalmaskodott a Szocialista Internacionálé 1962-es oslói értekezletének határozatában is.

A Szocialista Internacionálé oslói határozatát az a kettősség jellemzi, hogy egyrészt szavakban rendkívül erőteljesen hangsúlyozza a fejlett és a gazdaságilag elmaradott országok közti ellentmondás megszüntetésének szükségességét, másrészt viszont olyan programot javasol, amely konzerválni igyekszik a fennálló helyzetet. Ez a határozat rendkívül éles ellentmondástól terhes, mely a felvetett problémák és a megoldásukra kínált javaslatok között áll fenn. Ez az ellentmondás abban gyökeredzik, hogy a jelenkori reformizmus társadalmi funkciója miatt képtelen feltárni és kimutatni a gazdaságilag elmaradott területek problémáinak valóságos okait. Azoknak a valóságos okoknak a feltárása, amelyek a felszabadult, függetlenségüket kivívó országokat gazdasági fejlődésükben akadályozzák, valamint annak az útnak a megmutatása, amely ezeknek a problémáknak a megoldásához vezet — mindez azt követelné a reformizmustól, hogy adja fel alapvető tételeit.

A reformizmus képviselői a Szocialista Internacionálé oslói határozatának mindjárt a bevezetőjében kénytelenek voltak elismerni, hogy „... a gazdag és a szegény nemzetek közötti szakadék az életszínvonal tekintetében még tovább szélesedett."[29] A továbbiakban a határozat megállapítja: „A felemelkedő nemzeteknek — sok száz milliós népességükkel — a szegénység súlyos terheit kell legyűrniük." De amikor arról van szó, hogyan oldhatják meg ezt a feladatot, a mai reformizmus a „harmadik út" már réges-régen megkopott illúzióján kívül nem tud mit ajánlani számukra.

[29] The World Today — The Socialist Perspectives. Socialist International Information, 1962. június 16. 354—361. old.

A határozatban kinyilatkoztatták: „A jövő nem a kommunizmusé és nem is a kapitalizmusé." Ebben a megfogalmazásban benne rejlik az a felismerés, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett országok népei számára a fejlődés tőkés útjának semmiféle vonzóereje sincs. De egyúttal meghúzódik itt az a törekvés is, hogy ezeket az országokat letérítsék arról az útról, amelynek követése egyedül teheti lehetővé számukra, hogy fejlődésük problémáit megoldják.

A „harmadik út" jelszavát az teszi veszélyessé, hogy találkozik és egybevág ezen országok nemzeti burzsoáziájának azzal a törekvésével, hogy a szocializmus jelszavát hangoztatva tereljék a fejlődés kapitalista útjára a gazdaságilag elmaradott területeket. A nemzetközi reformizmusnak és a gazdaságilag kevésbé fejlett országok nemzeti burzsoáziájának ez az ideológiai találkozása a köztük fennálló és erősödő politikai kapcsolatoknak a kifejezője. Míg a régi szociálimperializmus a nyíltan imperialistabarát erőkkel igyekezett szövetségre lépni, addig modern válfaját — hasonlóan a monopolista burzsoázia jelenlegi vezető irányzatához — az jellemzi, hogy mindenekelőtt a nemzeti burzsoáziát igyekszik maga mellé állítani a nemzeti függetlenségüket kiharcoló országokban. Mivel a reformizmus társadalmi bázisa ezekben az országokban rendkívül szűk, ezért *közvetlen* ideológiai befolyása is csekély. Az azonban veszélyessé teszi, hogy a szocializmus reformista koncepcióját a nemzeti burzsoázia és egyes kispolgári-értelmiségi csoportok a gazdaságilag elmaradott országok fejlődési perspektíváinak elhomályosítására, eszmei zavarkeltésre használják fel.

A mai reformizmus a „harmadik út" jelszavával ugyanúgy félre akarja vezetni a gazdaságilag kevésbé fejlett országok dolgozóit, mint ahogy már régóta ugyanezt próbálja elérni a fejlett tőkésországok munkásaival. Lényeges különbség, hogy az előbbi országokban még azokra a részleges vívmányokra sem hivatkozhat, amelyeket a fejlett tőkésországok dolgozóinak sok évtizedes harcukkal sikerült maguknak kiharcolniuk. A reformizmus a fejlődés tőkés út-

jára igyekszik terelni ezeket az országokat, tehát egy olyan útra, amely alapjaiban ellentétes fejlődési szükségleteikkel, dolgozóik érdekeivel. A reformista álláspont marxista leleplezésének, bírálatának a célja az, hogy segítse ezeket a népeket annak az útnak a megtalálásában, amelyen haladva elérhetik a társadalmi és gazdasági felemelkedést.

A KOEGZISZTENCIA — ÉS AZ IMPERIALIZMUS ELLENI HARC

Lenin életművében központi helyet foglalt el a tőkés társadalom fejlődéstörvényei és a háborúk közti összefüggés tanulmányozása, valamint annak meghatározása, hogy a szocialista munkásmozgalom milyen magatartást tanúsítson a háborúkkal szemben. Lenin rámutatott arra, hogy az imperializmus világrendszerének kialakulásával olyan új feltételek jöttek létre, amelyek az imperialistává vált tőkés hatalmak közti háborúkat szükségszerűvé, ezeknek a háborúknak a jellegét pedig — szemben a XIX. század első kétharmadának alapjaiban nemzeti jellegű háborúival — reakciósakká, igazságtalan háborúkká változtatta. Leninnek ez a megállapítása a háború szükségszerűségéről arra az időszakra vonatkozott, amelyben az imperializmus rendszere osztatlanul kiterjedt az egész világra, illetve amelyben az imperializmus meghatározóan befolyásolta a nemzetközi kapcsolatok alakulását.

Semmi sem állt azonban Lenintől távolabb, mint az a magatartás, hogy mivel a háborúk az imperializmusban szükségszerűek, a munkásosztálynak nincs más feladata, mint a passzív várakozás. Lenin arra a következtetésre jutott, hogy mindenekelőtt azokat a feltételeket kell megszüntetni, amelyek a háborúkat elkerülhetetlenné teszik, de ezen túl harcolni kell minden adott fenyegető háború elhárításáért, még akkor is, ha e háborúk szükségszerűségének általános feltételei fennmaradnak. Azzal, hogy az imperialista

háborúk szükségszerűsége mellett azok reakciós jellegét is hangsúlyozta, Lenin egyben meghatározta a munkásosztály állásfoglalását is e háborúkkal szemben. Ezt abban lehet összefoglalni, hogy mindent megtenni az imperialista háborúk elhárításáért, de amennyiben ez hiábavalónak bizonyulna, a munkásmozgalomnak az e háborúk által előidézett helyzetet arra kell felhasználnia, hogy felszámolja a háborúk szükségszerűségének általános okát, magának az imperializmusnak a rendszerét.

Az Októberi Forradalom győzelme megrendítette az imperializmus világrendszerét, kedvezőbbé tette az imperialista háborúk elhárításáért folyó harc feltételeit, de nem szüntette meg az imperializmus uralkodó befolyását a nemzetközi kapcsolatok alakulására, vagyis nem számolta fel még a háborúk szükségszerűségének általános okait. A szocializmus rendszerének létrejöttével az új szocialista hatalom számára a háború elhárításáért folytatott harc konkrét formájává a koegzisztencia elvének biztosítása vált, de az adott helyzetben a koegzisztencia elve még nem kapcsolódhatott össze a háborúk végleges megszüntetésének lehetőségével. A koegzisztencia elve ebben a helyzetben az első szocialista hatalomnak azt a törekvését fejezte ki, hogy békés kapcsolatokat akar kiépíteni az őt körülvevő tőkésországokkal, de ez az adott helyzetben semmiképpen sem jelenthette a háborúk végleges megszüntetésének reális alternatíváját.

Lenin az adott világhelyzet objektív feltételeinek, a nemzetközi erőviszonyoknak a reális mérlegelése alapján állította, hogy a munkásosztály forradalmi harcai és az elnyomott népek nemzeti felszabadító háborúi *mellett* az imperialista országok egymás közti háborúi is szükségszerűek maradnak és ilyen feltételek között az első szocialista országnak fel kell készülnie arra, hogy az imperialista hatalmak egymás közti ellentéteiket az ellene való közös fellépéssel próbálják megoldani. A koegzisztencia elvének és a háborúk szükségszerűségének egyidejű hirdetése a kor objektív adottságait fejezte ki, vagyis azt, hogy létrejött a világ első

szocialista országa, de ezzel együtt az imperializmus meghatározó befolyása a nemzetközi kapcsolatok alakításában még fennmaradt. Lenin következtetéseit, melyek az objektív helyzet ellentmondásosságát feltáró elemzésből eredtek, az imperialista propaganda évtizedeken keresztül igyekezett kiforgatni, s valamiféle „kommunista taktikának" magyarázni, amely a békés együttélést a háborúra való felkészülésre szándékozik felhasználni.

A második világháború után a békéért, a koegzisztenciáért vívott harc feltételei a nemzetközi erőviszonyokban végbement változások eredményeként jelentősen megváltoztak. Az új történelmi feltételek lehetővé tették, hogy a koegzisztenciáért folytatott harc összekapcsolódjék a két rendszer közti háborúk végleges kiküszöbölésével a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egész történelmi időszakára.

A koegzisztencia elve szorosan összefügg a két világrendszer, a kapitalizmus és a szocializmus közti kapcsolatok megítélésével. A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1957-es és 1960-as konferenciáján elfogadott határozatoknak az az állásfoglalása, hogy a harc a koegzisztenciáért nem pusztán egyik elemét, alárendelt részét jelenti a kommunista pártok nemzetközi tevékenységének, hanem annak tengelyét alkotja, igen nagy elvi jelentőségű. Ebben az állásfoglalásban kifejezésre jut azoknak a feltételeknek marxista elemzése, amelyek meghatározóan befolyásolják a kommunista pártok nemzetközi politikájának a kialakítását.

A koegzisztencia nemcsak a szocialista országok külpolitikájának alapelve, hanem egyúttal az az eszme is, amely a legátfogóbban egyesíti a világ valamennyi antiimperialista erejét. A koegzisztenciáért folytatott harcban a kommunisták, a szocializmus hívei mellett részt vesznek a legkülönfélébb burzsoá, kispolgári, pacifista, nacionalista stb. irányzatok képviselői. A köztük és a kommunisták közti különbség nem az — mint ahogy azt az imperializmus propagandistái, köztük a reformizmus egyes képviselői is el szeretnék hitetni —,

hogy a kommunisták csak valamilyen ideiglenes taktikai meggondolásból támogatják a népek békés egymás mellett élésének eszméjét. A két álláspont közti elvi különbség abban áll, hogy a kommunisták a koegzisztenciáért vívott harcot a marxizmus tudománya alapján, korunk társadalmi viszonyainak összefüggéseibe beágyazva vizsgálják és elválaszthatatlannak tekintik a mai korszak jellegét meghatározó legfőbb történelmi-társadalmi folyamattól, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenettől. Ezért hangsúlyozzák, hogy bár a békés egymás mellett élésért és a szocializmusért folytatott harc nem azonos egymással, de szoros összefüggés áll fenn közöttük. És ennek az összefüggésnek a felismerése és tudatosítása nem gyengíti a kommunisták harcát a békés egymás mellett élésért, ellenkezőleg, erősíti azt.

A koegzisztenciáért és a szocializmusért vívott harc azonosítása korunkban a szocialista munkásmozgalmon belül jelentkező szektarianizmus egyik legveszélyesebb megnyilvánulása. Aki csak az imperializmus bármilyen áldozatok árán való megdöntéséről beszél és a koegzisztencia itt kifejtett értelmezését opportunizmusnak nevezi, az az álforradalmi frázisok ellenére maga akadályozza nemcsak a békéért, hanem *ezzel együtt* a szocializmusért folytatott harcot is. Habár a harc kétféle formája semmiként sem azonosítható egymással, mégis egy nagyon fontos vonatkozásban szorosan összefüggnek. A koegzisztencia a két rendszer közti harc feltételeit szabályozza, mivel elfogadása kizárja a háborút, mint a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok között felbukkanó nézeteltérések, mint korunk alapvető konfliktusa megoldásának az eszközét. Vagyis amikor a nemzetközi munkásmozgalom a nemzetek békés egymás mellett éléséért küzd, akkor egyúttal azért is harcol, hogy megteremtse a szocializmusra való áttérés legkedvezőbb nemzetközi feltételeit.

A kommunisták azzal, hogy a koegzisztenciáért folytatott harcot korunk fő kérdésének tekintik, egyáltalán nem a fennálló helyzet megőrzéséért szállnak síkra, és egyálta-

lán nem mondanak le a kapitalizmus forradalmi átalakításáról. A marxizmus álláspontja mindig az volt, hogy a szocialista átalakulást valamennyi ország dolgozóinak, minden külső beavatkozástól mentesen, maguknak kell véghezvinniük. A koegzisztencia elve a legszorosabb összhangban van ezzel az álláspontal, amennyiben elfogadása kizár minden külső beavatkozást az egyes országok belső társadalmi problémáinak a megoldásába. Amikor a kommunista pártok a békés egymás mellett élésért harcolnak, akkor e harc sikerét egyáltalán nem az imperializmusnak a reformisták által hirdetett „megváltozott természetére" alapozzák. A koegzisztencia elvét éppen az teszi reálissá egy egész történelmi korszakban, hogy a szocializmus, a nemzeti felszabadító mozgalmak, korunk valamennyi antiimperialista mozgalmával együtt ma már akkora erőt képviselnek, hogy együttesen, e területen összefogva *rákényszeríthetik* az imperializmusra a békés egymás mellett élés elvének az elfogadását.

Az elmúlt években az imperializmus befolyása a nemzetközi kapcsolatok alakulására állandóan csökkent, habár az még korántsem jelent „elhanyagolható mennyiséget".

Az imperializmusnak a nemzetközi kapcsolatok alakulására gyakorolt befolyása a továbbiakban főleg viszonylagos gazdasági erejének csökkenése folytán csökken. Ezért a két rendszer közti gazdasági versenynek meghatározó szerepe van a szocializmus és a kapitalizmus közti küzdelemben, többek között éppen a békés egymás mellett élés elvének a megvalósításában is. A két rendszer közötti gazdasági verseny nyújtja a legkedvezőbb lehetőségeket ahhoz, hogy a szocializmus bebizonyítsa fölényét, és ezért a békés egymás mellett élés viszonyai között a két rendszer közötti gazdasági verseny a legfőbb lendítőereje a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek. A koegzisztencia és a két rendszer közötti gazdasági verseny kapcsolatára még Lenin mutatott rá, amikor hangsúlyozta, hogy a polgárháború befejezése után az új szocialista állam mindenekelőtt a gazdasági építőmunka sikereivel mozdíthatja elő a szocia-

lista forradalom előrehaladását világméretekben. Amíg azonban a szocializmus csak egy országban épült és győzött, a két rendszer közötti gazdasági verseny csak a fejlődés ütemét, a szocializmus viszonylagos erejének növekedését foglalhatta magában. A szocialista világrendszer kialakulásával a két rendszer versenye az előbbieken túl mindinkább a szocializmus abszolút gazdasági túlsúlyának a megszerzését jelenti. A nemzetközi kapcsolatoknak az a formája, amely a leginkább elősegíti a szocializmus viszonylagos gazdasági erejének növekedését és majd az abszolút gazdasági fölény elérését, a két rendszer békés egymás mellett élése, a koegzisztencia.

A két rendszer közötti gazdasági verseny a szocializmus és az imperializmus ellentétének *közvetlen* megnyilvánulása. Nincs alapja tehát az olyan állításnak, amely szerint a koegzisztenciának, mint fő célnak az elfogadása, az adott történelmi korszakban kizárja a szocializmus és a kapitalizmus ellentmondásainak minden közvetlen megjelenését. A békés egymás mellett élés elvének az olyanfajta értelmezése, amely benne csak az imperializmus és a demokrácia ellentmondásainak közvetlen megnyilvánulásait ismeri el, az korunk antiimperialista mozgalmainak hatóköreiből kirekeszti a legfőbb erőt, a szocialista világrendszer *közvetlen* hatását a nemzetközi kapcsolatok alakulására, és ezzel a koegzisztenciáért vívott harcot lényegében — akarva-akaratlan — az adott helyzet alapvető vonásainak fenntartásával azonosítja.

A szocializmus győzelme a két rendszer gazdasági versenyében új szakaszt jelent majd a kapitalizmus általános válságának fejlődésében. E szakaszban rendkívül korlátozódni fognak az imperializmus lehetőségei, hogy a nemzetközi kapcsolatokat befolyásolja.

Mindebből következik, hogy a koegzisztencia elvének kell a szocialista országok külpolitikájának alapját alkotnia. Az imperializmus elleni harc fő eszköze — a két rendszer közti gazdasági verseny a koegzisztencia viszonyai között — azonban nem az egyetlen fegyver ebben a harcban. Ideiglenesen

sem jelenthet lemondást az imperializmus elleni harc egyéb formáiról, így többek között a nemzeti felszabadító mozgalmakról, illetve ezek támogatásáról. A békés egymás mellett élés elvének érvényre juttatása elősegíti a szocializmus viszonylagos erejének a növekedését, és ez pedig kedvez a nemzeti felszabadító mozgalmaknak. De ez az összefüggés fordítva is fennáll, amennyiben a nemzeti felszabadító mozgalmak gyengítik az imperializmust és jelentősen hozzájárulnak a koegzisztencia elvének megvalósításáért vívott harc sikeréhez. A koegzisztencia elvének érvényesítése nem opportunista alkalmazkodás az imperializmushoz, hanem az imperializmus ellen a demokráciáért, a nemzeti felszabadulásért, a szocializmusért folytatott harc legkedvezőbb nemzetközi feltételeinek a kivívása. Éppen ezért teljesen alaptalan például a koegzisztencia elvének és a nemzeti felszabadító mozgalmaknak a szembeállítása. Mivel a békés egymás mellett élés elve egyáltalán nem jelenti a meglevő helyzet konzerválását, a szocialista országok és a kommunista pártok minden eszközzel segítik az elnyomott népek harcát függetlenségük kivívásáért, és ehhez a két rendszer békés egymás mellett élése teremti meg a legkedvezőbb feltételeket. Ugyanez vonatkozik a munkásosztály forradalmi harcára is a kapitalista országokban.

A koegzisztencia a kapitalizmus és a szocializmus ellentétének sajátos megjelenési formája, amelyben sajátos módon tükröződik korunk fő ellentmondása. A koegzisztencia elvének érvényesülése szabályozza a kapitalizmus és a szocializmus ellentétének megnyilvánulásait, de egyáltalán nem jelenti ennek az ellentétnek a megszűnését. A koegzisztencia kizárja a két rendszer közti háborút, mint korunk fő ellentmondása megoldásának eszközét, de egyáltalán nem zárja ki, sőt feltételezi az osztályharc egyéb formáit.

Az opportunizmus és a revizionizmus képviselői a koegzisztencia elvén a fennálló helyzet fenntartását értik, mereven elválasztják egymástól a szocializmusért és a koegzisztenciáért folytatott harcot, a kapitalizmus és a szocializmus

ellentétének minden közvetlen megnyilvánulását elvetik és korunknak ezt a fő ellentmondását legfeljebb csak általánosságban ismerik el. A szektarianizmus viszont nem képes felismerni a koegzisztenciáért és a szocializmusért vívott harc összefüggéseit, a szocializmusért folytatott harc feltételeiben bekövetkezett változásokat, lemond a nem következetesen szocialista erőkkel való szövetségről és ezzel leszűkíti az imperializmus elleni harc társadalmi bázisát, alábecsüli a szocializmus erőit a két rendszer gazdasági versenyében és a saját, alapjában opportunista állásfoglalását radikális frázisokkal leplezi. Módszertanilag ez a szektarianizmus azon alapul, hogy az imperializmus gazdasági lényegét abszolutizálja és fatalista módon fogja fel. Ezzel a felfogással Lenin mindig a leghatározottabban szembefordult és hangoztatta, hogy az imperializmus jelenségeit sohasem szabad *közvetlenül* a gazdaságból levezetni, hanem azok megítélésekor az imperializmus adott korszakának valamennyi tényezőjét és mindenekelőtt a nemzetközi munkásmozgalom erejét, befolyását is számításba kell venni. Ezért ahhoz, hogy a koegzisztencia kérdésében helyesen foglaljunk állást, nem elegendő pusztán azt hirdetni — ami egyébként önmagában helyes —, hogy az imperializmus természete változatlan maradt, hanem számításba kell venni korunk valamennyi antiimperialista erejét, s ezen belül mindenekelőtt a szocialista világrendszer befolyását. Az opportunizmus és a szektarianizmus térhódítása végeredményben egyaránt a szocializmust gyengítené és az imperializmust erősítené a két rendszer között folyó harcban. Mindkét hibás szemlélet ellen küzdeni kell, mert ez egyaránt alapvető érdeke mind a koegzisztenciáért, mind a szocializmusért vívott harcnak.

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGA ÉS TÜKRÖZŐDÉSE A REFORMIZMUS IDEOLÓGIÁJÁBAN

A marxizmus és a reformizmus közötti ellentét csomópontja a jelenkori kapitalizmus helyzetének, perspektívájának és ebből következően a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek a megítélése. Ez az ellentét tehát a kapitalizmus általános válságáról szóló marxista felfogás lényegét érinti.

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK REFORMISTA TAGADÁSA

A kapitalizmus életképességének bizonyítása — ez a reformista ideológia egyik elengedhetetlen funkciója. Bár a jelenkori reformizmus nem hunyhat szemet a kapitalizmus bizonyos ellentmondásai fölött, azokat el kell ismernie, de ha társadalmi funkcióját teljesíteni akarja, akkor arra kell törekednie, hogy ezekből az ellentmondásokból ne vonjon le olyan következtetéseket, amelyek a *valóságban* a kapitalizmus keretein túlmutatnak. A munkásmozgalom reformista irányzatának — fejlődése minden szakaszában — rendelkeznie kell egy olyan ideológiával, amely a kapitalizmus bizonyos, már tagadhatatlan bajainak elismerése mellett egyúttal receptet kínál ezeknek a bajoknak az orvoslására — mégpedig olyan receptet, mely a fennálló társadalmi viszonyok lényegét érintetlenül hagyja.

A reformizmus alapvető társadalmi funkciójának szerves része, hogy ideológiájában a szocializmus megvalósítását és a kapitalizmus forradalmi megdöntését elválassza egymástól. Ezért a szocializmus reformista koncepciója kizárja a kapita-

lizmus általános válságának elismerését. E koncepciónak az a feltételezés az alapja, hogy a kapitalizmus fejlődésével a tőkés társadalom benső ellentmondásai nem éleződnek szükségszerűen, ellenkezőleg, „a demokratikus erők nyomására" fokozatosan egyre enyhébbekké válhatnak. Ezeknek az erőknek a hatására — a reformizmus szerint — a kapitalizmus fejlődésének utolsó szakaszában sem válik ingatagabbá, hanem még inkább megszilárdul. E felfogás lényege szerint a szocializmus az állandóan tökéletesedő, s régi „rossz" vonásait mindinkább elvesztő kapitalizmus fejlődésének szinte automatikus következménye.

A kapitalizmus általános válsága rányomja bélyegét a burzsoá ideológiára. E válság első szakaszának a burzsoá ideológiára gyakorolt egyik legfőbb hatása abban állt, hogy fokozatosan rákényszerítette a *laissez faire* elvének feladására. A kapitalizmus védelmezőinek le kellett mondaniuk legfőbb érvükről. Ez egyúttal jelentős lépést jelentett a burzsoá és a reformista ideológia további közeledésében is. A szocializmus reformista felfogása ugyanis szükségképpen feltételezi a kapitalizmus tervszerű irányítását, mivel csak ezen az alapon lehet a tőkés társadalom szocializmussá történő fokozatos átalakításának programját elfogadhatóvá tenni. A burzsoá ideológia fejlődése szükségszerű irányának és a reformista ideológia belső szükségletének ez az egybeesése vezetett el a két irányzat találkozásához, mégpedig a keynesizmus elvei alapján.

A keynesizmus és a reformizmus összeolvadásában kifejezésre jut egyrészt a burzsoá és a reformista ideológia közti közeledés, a kettő lényegbeli azonossága, másrészt az, hogy ennek az összeolvadásnak a jellegét a reformizmus sajátos társadalmi szerepe befolyásolja. Mind a mai kapitalizmus uralkodó társadalmi-gazdasági folyamataival és az ezeket kifejező ideológiával való azonosulás, mind pedig az ezeknek az objektív folyamatoknak és ideológiának a sajátos, a burzsoáziától árnyalataiban kisebb-nagyobb mértékben különböző értelmezése a mai reformizmus társadalmi szerepéből következik. A

mai reformizmusnak ez a funkciója abban jut kifejezésre, hogy a jelenkori kapitalizmus fő fejlődési irányzatát úgy igazolja, hogy az összeférhető legyen a szocializmus reformista koncepciójával. Ebből következik a keynesi elveknek a reformizmus ideológiai és politikai szükségleteihez történő idomítása és felhasználása, a keynesizmus reformista változatának a kidolgozása.

A keynesizmus reformista változata a jelenkori reformizmus válasza a kapitalizmus általános válságának marxista felfogására. Cole egészen világosan megírta ezt: „J. M. Keynes közgazdasági elmélete közvetlen kihívása volt a marxista álláspontnak, mely szerint a kapitalizmus pusztulásra van ítélve saját »ellentmondásai« miatt, melyek egyre mélyebb válságba döntik, mígnem eléri a »végső válságot«, melyből nem lehetséges gyógyulás a rendszer gyökeres megváltoztatása nélkül... Ez teljes elvetése volt a kapitalizmus marxista diagnózisának, és — meggyőződésem szerint — helyes elvetése a huszadik század kapitalizmusának viszonylatában."[1]

A jelenkori reformizmus szerint a keynesizmus nem az állammonopolista kapitalizmus jelenkori fejlődési követelményeinek ideológiai kifejezése, hanem a kapitalizmus megszilárdításának és demokratikus átalakításának elmélete — tehát lényegében antikapitalista, szocialista ideológia. Az angol reformisták egyik kollektív dokumentuma ebben az elméletben vélte megtalálni azt az eddig hiányzó ideológiai eszközt, amelynek segítségével végre a kapitalizmus reformista átalakítása végrehajtható: „A keynesi forradalom a közgazdasági gondolkodásban lerombolta a pénzügyi ortodoxia mítoszát, amely előzőleg eltorlaszolta a gazdasági tervezés útját és megbénította a legjobb szándékú labour-kormányokat is. A második világháború adta a gyakorlati lendületet a demokratikus tervezés gépezetének kifejlesztéséhez és megmutatta annak lehetőségeit. Az erős labour-kormány

[1] *G. D. H. Cole:* Capitalism is the Modern World. London, 1957. 18. és 29. old.

visszatérése 1945-ben hozzátette a politikai akaratot, hogy fenntartsa és átültesse ezt a gépezetet békés szükségletekre. A teljes foglalkoztatottság most végre valóság volt és ezen az alapon lehetővé vált az, hogy teljessé tegyék a jóléti állam gépezetét."[2] Strachey szerint Keynes elmélete nemcsak arra alkalmas, hogy megmentse a kapitalizmust gazdasági bajaitól, hanem az alapja a demokrácia fennmaradásának a kapitalizmus „utolsó szakaszában", valamint a kapitalizmus demokratikus átalakításának is: „Keynes járult hozzá a legnagyobb mértékben a demokratikus átalakulás technikájához. És ezzel a Nyugat népei számára segített feltárni egy előrevezető utat, amely nem visz keresztül a totális osztályháború területén: egy olyan területen, melytől a Nyugat bérmunkásai visszariadnak . . ."[3] Strachey szerint Keynes közgazdasági elmélete megadja azt a módszert a „demokratikus erők" számára, amellyel ellenőrizhetik a „kapitalizmus utolsó szakasza" gazdaságának működését. A keynesizmusnak a „hagyományos szocialista módszerekkel" történő párosítása — szerinte — megnyitotta egy új út lehetőségét, megteremtette azt az eszközt, amellyel a szocializmus a kapitalizmus forradalmi megdöntése nélkül megvalósítható.

A keynesizmus baloldali változata lényegében a jóléti állam koncepciójának közgazdasági megalapozását adja. Ezt a reformizmus úgy tünteti fel, mint a szocializmusba való átmenet marxista felfogásának reális alternatíváját a munkásmozgalom számára, mely a mai kor feltételeinek leginkább megfelel, és egyúttal ez a legfőbb érve a reformizmusnak a kapitalizmus általános válsága elutasítására.

A jelenkori reformizmus mindenekelőtt a fejlett tőkésországoknak a második világháború utáni tapasztalataira hivatkozik. E tapasztalatok — a reformisták szerint — megcáfolják a kapitalizmus általános válságáról szóló marxista elméletet és egyúttal bizonyítják a kapitalizmus fokozatos stabilizálódá-

[2] Thwentieth Century Socialism. London, 1956. 66. old.
[3] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. London, 1956. 253. old.

sának és belső megreformálhatóságának a lehetőségét. A reformizmus itt is ahhoz a módszerhez folyamodik, hogy a mai kapitalizmus fejlődésének egyes időleges és részleges vonásait igyekszik általánosítani, s ugyanakkor figyelmen kívül hagyja a kor jellegét meghatározó fő társadalmi folyamatokat, átalakulásokat, illetve azok valóságos jelentőségét eltorzítja. Hogy a reformizmus állításait marxista alapról megcáfoljuk, ezt megnehezítette az a tény, hogy a marxisták között egy időben elterjedt a kapitalizmus általános válságának bizonyos vulgáris értelmezése.

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK VULGÁRIS FELFOGÁSA

A kapitalizmus általános válságának vulgáris értelmezése mint egyik megnyilvánulása jelentkezett azoknak az irányzatukat tekintve „baloldali" hibáknak, amelyek főként — közvetlenül vagy közvetve — Sztálin ideológiai befolyására vezethetők vissza. Sztálin műveiben kétségkívül sok értékes megfigyelés található a kapitalizmus általános válságának első szakaszáról. Később azonban befolyása mindinkább abban nyilvánult meg, hogy gátat emelt a kapitalizmus általános válságának marxista elemzése elé. Egyre inkább dogmatikussá váló szemlélete és hibás tételei — párosulva az ideológiai életben elfoglalt csaknem monopolisztikus helyzetével — alapvető tényezői voltak annak, hogy egy időszakban helytelen elméleti feltevések válhattak uralkodóvá. Ez különösen károsan hatott a kapitalizmus általános válsága fő folyamatainak megítélésére a második világháború utáni időszakban.

Annak a kulcskérdése, hogy a tőkés világ második világháború utáni fejlődését helyesen meg lehessen ítélni, az volt, hogy milyen összefüggés áll fenn a kapitalizmus általános válsága, illetve a tőkésállam megnövekedett gazdasági szerepe, az állammonopolista kapitalizmusnak a fejlett tőkésországokban történő térhódítása és uralkodóvá válása között.

A kapitalizmus általános válsága vulgáris felfogásának kialakulásában fontos szerepe volt annak a vitának, amely Varga Jenő: „A tőkés gazdaság a második világháború után" című könyvéről zajlott le 1947—1948-ban. Közvetlenül a második világháború befejezése után ez a könyv volt az első jelentős kísérlet, amely az államnak a tőkésországok gazdaságában játszott új, megnövekedett gazdasági szerepét vizsgálta. A vita lényege nem akörül forgott, hogy a könyv egyes megállapításai helytállóak-e vagy sem — a könyv néhány megállapítását valóban jogosan lehetett bírálni —, hanem magának a kérdés feltevésének a jogosságáról. A vita azzal torlaszolta el évekre az utat a kapitalizmus általános válságának, a válság e rendkívül fontos összetevőjének a megértése elől, hogy magának a problémának az elismerését is összeegyeztethetetlennek nyilvánította a marxizmussal.

A vitában részt vevők közül sokan elvileg elvetették és a marxizmustól való eltérésnek nyilvánították azt a szemléletet, amely a mai kapitalizmus gazdasági jelenségeit szorosan összekapcsolja az állam megnövekedett szerepével. Mint ennek az álláspontnak egyik szószólója, Miznyikov állította: „Hibás és alapjaiban antimarxista mindenekelőtt az a módszertani eljárás, amellyel Varga akadémikus a tőkésországok gazdasági életét tanulmányozza. Varga a *monopolkapitalizmus elemi gazdasági törvényenek és osztályellentéteinek elemzése helyett a polgári állam szerepének kérdését állítja figyelmének középpontjába* és azt mint a tőkésországok gazdasági fejlődésének mozgatóerejét vizsgálja." Ebből kiindulva Miznyikov szembefordult azzal az állítással, hogy az állam gazdasági szerepének növekedése befolyásolhatja a tőkésországok gazdasági fejlődését, e fejlődés kilátásait: „Varga akadémikus a monopolkapitalizmusnak és a kapitalizmus általános válságának reformista felfogásából kiindulva, *elferdített formában ismerteti a kapitalista országok, különösen az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének kilátásait.* Az a véleménye, hogy a kapitalizmusnak a termelés társadalmi jellegében és a kisajátítás magánjellegében gyökeredző alapvető ellentétei csak

mintegy tíz évvel a háború befejezése után kezdenek majd teljes mértékben érezhetővé válni és hogy a kapitalizmusnak ez idő alatt sikerül elkerülnie a komoly túltermelési válságot és legalább ideiglenesen stabilizálódhat."[4]

A kapitalizmus általános válságának ez az ál-baloldali, vulgáris felfogása a marxizmus és a reformizmus közti határvonalat nem a mai kapitalizmus új fejlődési folyamatainak eltérő *értelmezésében,* hanem azok *elismerésében* húzta meg. Ez az állásfoglalás éppen annak az újnak az elemzése, feltárása és helyes marxista megvilágítása előtt zárta el az utat, amelynek figyelembe vétele nélkül nem lehet tudományosan megmagyarázni a mai kapitalizmusban végbemenő változásokat. E felfogás uralkodóvá válásának az lett a következménye, hogy a tőkésállam és a monopóliumok kapcsolatának csak egyik oldala került előtérbe, az tudniillik, hogy a monopóliumok felhasználják az államot a minél nagyobb profit biztosítása érdekében. Háttérbe szorult viszont az államnak a tőkés újratermelésben betöltött egyre növekvő szerepe, mindazokkal a következményekkel együtt, amelyet ez a folyamat a kapitalista országok társadalmi-gazdasági viszonyaira gyakorol.

A kapitalizmus általános válsága vulgáris felfogásának másik fontos jellemzője az a merev szemlélet, amely szerint az általános válság elmélyülésével a kapitalizmus valamennyi ellentmondása szükségszerűen *állandóan éleződik.* Ebből a szemléletből következett például az az álláspont, hogy az általános válság időszakában a gazdasági válságok elkerülhetetlenül egyre súlyosabbak, egyre mélyebbek lesznek. Ezt példázza a következő megállapítás: „Ami ezeket az időszakonként jelentkező gazdasági válságokat illeti, a helyzet nem fog javulni. Ellenkezőleg, egyre inkább romlani fog... Hatása sokkal szörnyűbb lesz, mint az utolsó válságé volt... Az időszakonként jelentkező válságok súlyosbodása és kiéleződése egyik legfontosabb jele a kapitalista világrendszer általános

[4] Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle, III. évf. 6. sz. 555—557. old.

válságának."[5] Ugyanez a merev álláspont érvényesült a munkásosztály helyzetének megítélésében is: „Lehetetlen a munkásosztály helyzetének az imperializmus és különösen a kapitalizmus általános válsága idején beálló *szakadatlan rosszabbodását* helyesen megrajzolni anélkül, hogy szembe ne állítanók a reálbérek *rohamos csökkenését* és a munkásosztály életfeltételeinek romlását a tőkések hasznának hihetetlen növekedésével"[6] (kiemelés tőlem — R. G.). Ez a szemlélet a kapitalizmus általános válságának olyan antidialektikus értelmezéséhez vezetett, amely a mai kapitalizmus fejlődéséből kiiktatja az ellentmondást, és ezzel a marxizmus lelkét jelentő dialektikus felfogást valamiféle mechanikus állásponttal helyettesíti. Ez az álláspont a rész és az egész viszonyában csak a megfelelést ismeri el, az ellentmondást viszont kizárja.

Nagyjából ez a szemlélet jellemzi azt a felfogást is, amely ugyan valóságos tendenciákból indul ki, de ezeket abszolutizálja, az ellenható erőket figyelmen kívül hagyja és a valóságos *folyamatokat* mint befejezett tényeket tünteti fel. A valóságos tendenciáknak erre az abszolutizálására, tényleges folyamatnak befejezett tényként való feltüntetésére jellemző az alábbi állásfoglalás: „Az Egyesült Államok beavatkozása függő, félgyarmati kapitalista rendszert tart fenn Nyugat-Európában a kapitalizmus súlyosbodó általános válsága közepette. Ezáltal békében is korlátokat szab az ipari fejlődésnek, állandósítja a gazdasági élet pangását és rothadását."[7]

Kétségtelen, az amerikai imperializmus a második világháború utáni években igen erőteljesen törekedett arra, hogy Nyugat-Európát gazdaságilag és politikailag függő helyzetbe taszítsa, maga alá rendelje. Itt tehát egy valóban érvényesülő

[5] *W. Z. Foster:* A kapitalizmus alkonya. Szikra 1950. 9—10. old. (Ezek az idézetek nem az egyes szerzőket jellemezték, hanem egy általános szemlélet kifejezői voltak egy adott időszakban. Bírálatuk ezért önbírálat is. — *R. G.*)

[6] *J. Kuczynski:* A munkásosztály helyzete Franciaországban. V. Ljubimova előszava. Szikra 1951. 9. old.

[7] *V. Perlo:* Az amerikai imperializmus. Szikra 1952. 198. old.

tendenciáról volt szó, de korántsem a fejlődés kimenetelét meghatározó és eldöntő *egyetlen* tendenciáról, és semmiképpen sem befejezett folyamatról. Ugyanez a szemlélet mutatkozott meg abban az állásfoglalásban is, hogy eleve kudarcra van ítélve minden olyan törekvés, amely az imperialista országok bármiféle gazdasági egyesülését tűzte ki célul: „... a marshallizált országok ténykedéseinek bármilyen tényleges összehangolása már eleve csúfos kudarcra van ítélve. A vámtarifák, a pénzforgalom és az európai kereskedelem összeegyeztetéséről szóló véget nem érő tanácskozások puszta fecsegések."[8]

Vitathatatlan, hogy az imperialista hatalmak közti belső ellentétek nagyon jelentős akadályai voltak — és ma is azok — a gazdasági együttműködésnek, de korántsem ez az egyetlen tényező, amely az ilyen tervek valóra váltását meghatározza.

Az ilyen hibás szemlélet és a belőle származó téves elméleti következtetések természetesen nagymértékben akadályozták a tőkés világban végbemenő változások helyes értékelését. Különösen káros volt az az álláspont, amely a kapitalizmus általános válságának egyik legfontosabb folyamatát, a gyarmati rendszer felbomlását, rendkívül leszűkítette, s pusztán formális változásnak, az imperializmus taktikai lépésének tekintette a nemzeti függetlenség kivívását olyan országokban, mint India, Ceylon, Burma, Egyiptom stb. A vulgáris álláspont képviselői itt is egy valóságos összefüggésből indultak ki, amikor rámutattak a gazdasági és politikai függés maradványaira ezekben az országokban, de ezt az összefüggést abszolutizálták és minden egyéb kapcsolatot figyelmen kívül hagytak.

Mindez arról tanúskodik, hogy a kapitalizmus általános válságának vulgáris koncepciója ugyan nagymértékben lebecsülte a tőkésországok fejlődési lehetőségeit, de nagy hibát

[8] *A. Leontyev:* A dollárimperializmus Nyugat-Európában. Szikra 1950. 414. old.

követett el azzal is, hogy rendkívül leszűkítette a jelenkor antiimperialista mozgalmainak hatókörét. Nem volt képes meglátni, jelentőségének megfelelően értékelni és helyére állítani a gyarmati rendszer felbomlásának komplex folyamatát, azokat a lehetőségeket, amelyeket a gyarmati rendszer fokozatos felbomlása nyújtott a szocializmus erői számára. Ebből a leszűkített, merev nézőpontból nem lehetett meglátni a formáknak azt a változatosságát, amelyekben ez a történelmi folyamat végbemegy. Ez a passzív, elutasító magatartás akadályozta a különböző antiimperialista mozgalmak összefogását, fékezte azt, hogy a bennük rejlő forradalmi lehetőségek valóra váljanak.

A kapitalizmus általános válságának vulgáris felfogását végül kiegészítette az a helytelen módszer, amely az egy adott időszakra érvényes megállapítást kiterjesztette az egész korszakra, illetve nem vette figyelembe, hogy az egész korszakra érvényes jellemző vonások az általános válság egyes szakaszaiban különböző mértékben és eltérő formákban jelentkezhetnek. Az a módszer, amely „a konkrét helyzet konkrét elemzésé"-nek lenini követelményét figyelmen kívül hagyta, így eleve az egész jelenkori kapitalizmusra nézve általános érvényűnek tüntette fel Sztálin következtetéseit a második világháborút megelőző újratermelési ciklusról. Más szempontból, de hasonlóképpen hibás volt az, ahogy a kapacitások krónikus kihasználatlansága és a krónikus tömegmunkanélküliség, valamint az általános válság közötti kapcsolatot megítélte. A kapacitás-kihasználatlanság és a munkanélküliség krónikussá válása kétségkívül nem egyes időszakokban, hanem az általános válság egész időszakában jellemzi a jelenkori kapitalizmus gazdaságát. De ugyanígy nehezen vitatható, hogy az általános válságnak ezek a vonásai igen eltérő módon, másmás intenzitással jelentkeznek a fejlődés különböző szakaszaiban. S itt nemcsak időleges ciklikus eltolódásokról van szó, mint gyakran állítják, hanem például korunkban a krónikus tömeges munkanélküliség mérete és formája szorosan összefügg azokkal a változásokkal, amelyek a második vi-

lágháború utáni időszakban — a többi között — a foglalkoztatottság struktúrájában mentek és mennek végbe a fejlett tőkésországokban.

A kapitalizmus általános válságának vulgáris értelmezése hosszú ideig gátolta — és ennek a szemléletnek különféle maradványai bizonyos mértékig még ma is gátolják — a mai kapitalizmusban végbemenő átalakulások marxista megvilágítását, valamint az ezekkel kapcsolatos burzsoá-reformista elméletek eredményes cáfolatát.

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK ELMÉLYÜLÉSE — URALKODÓ TENDENCIA

A jelenkori reformizmus a kapitalizmus általános válságáról szóló marxista tanítás állítólagos „elavultságát" úgy igyekszik bizonyítani, hogy minduntalan a kapitalizmusnak a második világháború utáni fejlődésére hivatkozik. A tőkésországok második világháború utáni fejlődése azonban legfeljebb a kapitalizmus általános válsága vulgáris felfogásának mond ellent, amely viszont *szemléletében* sokkal közelebb áll a reformizmushoz, mint a marxizmushoz.

A valóságban a tőkés világ második világháború utáni fejlődésének, változásának tényei a reformizmus ellen szólnak és a kapitalizmus általános válságáról szóló marxista elmélet helyességét bizonyítják. A második világháború után világméretekben rendkívül meggyengültek a kapitalizmus pozíciói, a tőkés rendszer egyre ingatagabbá vált, jelentősen összeszűkült az imperializmus világrendszere. Ez a mai kapitalizmus fejlődésének alapvető és *általános* vonása. Ugyanakkor néhány iparilag fejlett kapitalista országban a tőkés rendszernek sikerült a termelést viszonylag jelentősen növelnie és igen ingatag és időleges alapon stabilizálódnia. Ez a kapitalizmus második világháború utáni fejlődésének *másodlagos, részleges* vonása. Fontos megjegyezni, hogy a jelenkori kapitalizmus nem képes még időlegesen és részlegesen sem stabi-

lizálni a tőkés világrendszert és világgazdaságot. A néhány fejlett tőkésországban elért ingatag és időleges stabilitás nem terjedt ki a tőkés világ túlnyomó részére, és semmiféle megszilárdulást sem hozott a kapitalista világgazdaság egészében.

Az általános válság elmélyülését egyáltalán nem cáfolja az, hogy a kapitalizmus *bizonyos* ellentmondásai egyes fejlett tőkésországokban nem éleződtek *állandóan* a második világháború utáni időszakban, hanem esetleg — ideiglenesen — enyhültek. A kapitalizmus általános válságának dogmatikus, vulgáris szemléletét az jellemzi, hogy csak az általános vonást látja, a másodlagost nem; a reformizmust pedig az, hogy a másodlagos vonás mögött nem képes meglátni az általánost, a törvényszerűt.

A kapitalizmus általános válságának megítélése szempontjából igen nagy jelentőségük van a tőkés társadalom benső állapotát jellemző mutatóknak, mint például a termelési feltételeknek, a foglalkoztatottságnak, a reálbér-színvonal alakulásának stb. A kapitalizmus általános válsága előrehaladásának legfőbb mutatója azonban az imperializmus világrendszerének összeszűkülése, s ezzel együtt az, hogy a nemzetközi imperializmus befolyása a korunkban végbemenő társadalmi átalakulásokra csökken. A kapitalizmus valamennyi ellentmondása állandó éleződésének frázisát hangoztatni nagyon kényelmes módja annak, hogy ezzel helyettesítsék a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat ellentmondásainak, azok megnyilvánulásainak konkrét és beható tanulmányozását. A reformizmus pedig éppen az említett tényezők időleges javulásából vonja le azt a következtetését, hogy a kapitalizmus általános válságáról szóló marxista tanítás tarthatatlan.

A valóságban az említett mutatók alakulása ténylegesen igen jellemző lehet a kapitalizmus általános válságának egyes időszakaira, vagy adott időszakon belül az egyes tőkésországokra, de nem alkalmas arra, hogy belőlük a kapitalizmus általános válságának egész korszakára és valamennyi tőkésországra általánosan érvényes következtetést vonjanak le. Pusztán e mutatók alapján például a fejlett tőkésországokat

tekintve arra lehetne következtetni — ahogy azt a reformisták meg is teszik —, hogy a második világháború után a két világháború közti időszakhoz képest a kapitalizmus általános válsága nem fokozódott, ellenkezőleg, enyhült. Erre az érvelésre nem az a dogmatikus magatartás a helyes válasz, amely a fejlődés szükségszerűen ellentmondásos jellegét, s ezzel együtt a fejlődés ellentmondásosságának *tényeit* figyelmen kívül hagyva a kapitalizmus fejlődésére vonatkozó valamennyi mutató állandó rosszabbodását igyekszik bizonyítani. A helyes, marxista választ erre csak úgy lehet megadni, hogy a kapitalizmus általános válságának fejlődését — minden más társadalmi folyamathoz hasonlóan — mint ellentmondásos folyamatot fogjuk fel, s valamennyi tényező figyelembevételével, de a kapitalizmus általános válsága előrehaladása szempontjából meghatározó jelentőségű kritériumok alapján foglalunk állást.

A kapitalizmus általános válságának második világháború utáni alakulását lényegében az imperializmus világrendszerének összeszűkülése határozza meg. Az imperializmus világrendszerének összezsugorodása mindenekelőtt a szocialista világrendszer létrejöttének és fejlődésének, másrészt pedig azoknak a nemzeti felszabadító mozgalmaknak a következménye, amelyek nagyjában-egészében kitörtek az imperializmus szférájából, és az imperializmus gyarmati rendszerének teljes felbomlásához vezettek. Ezen az időszakon belül jelenleg a kapitalizmus általános válságának elmélyülését elsősorban az imperializmus viszonylagos erejének csökkenése idézi elő a két rendszer közti gazdasági verseny következtében, valamint a nemzeti függetlenségüket kivívó országok mind következetesebb szembefordulása az imperializmussal és a szocializmussal való összefogásuk tendenciájának erősödése és általában korunk valamennyi imperialistaellenes ereje összefogásának a fokozódása.

A második világháború utáni fejlődés tapasztalatai bizonyítják, hogy a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének nem feltételei sem az imperialista háborúk, sem pedig az álta-

lános túltermelési válságok a tőkés világgazdaságban, és nem ellentétes vele a termelés viszonylag gyors növekedése sem bizonyos időszakokban a tőkés világ egyes területein. A kapitalizmus általános válságának harmadik szakasza azt a minőségi változást fejezi ki, hogy a szocializmus vált a korunkban végbemenő társadalmi átalakulások döntő tényezőjévé, nemcsak mint eszme, hanem mint anyagi erő is. S ez a minőségi változás olyan körülmények között következett be, amikor sem világháború, sem általános túltermelési válság nem volt, ellenkezőleg, a fejlett tőkésországok jelentős részében elég kedvezőek voltak a termelés növelésének feltételei. Ennek a minőségi változásnak igen nagy az elvi jelentősége: megmutatja a szocializmus fejlődésének és az imperializmus visszaszorításának azokat az új lehetőségeit, amelyek a megváltozott világhelyzet szerves következményei. A szocializmus és a kapitalizmus ellentéteire és azok megoldására vonatkozó különféle mai ál-baloldali nézetek éppen abból származnak, hogy képviselőik képtelenek jelentőségüknek megfelelően értékelni a kapitalizmus általános válságának elmélyülését előidéző fő tényezők szerepét a jelenlegi világhelyzetben.

A kapitalizmus általános válságát tagadó reformista álláspont helyes értékelése szempontjából különös figyelmet kell fordítani a tőkésállam megnövekedett gazdasági szerepének megítélésére. Keynes és reformista követői azt igyekeznek bizonyítani, hogy az állammonopolista kapitalizmus térhódításával lehetővé válik, hogy a kapitalizmus és a szocializmus közti választást a tőkésországok kétfajta gazdaságpolitikájának az alternatívájával cseréljék fel. A valóságban persze — történelmi perspektívában nézve — nemcsak a kapitalizmus és a szocializmus közti választás megkerülése lehetetlen, de a kétfajta gazdaságpolitika közti alternatíva is csak elméletben létezik a tőkésországok számára.

Az új történelmi helyzetben a tőkés társadalom fejlődését nemcsak saját benső törvényszerűségei határozzák meg, hanem az új világhelyzet fő adottságai is, amelyeknek az alakításában pedig mind nagyobb a szocializmus befolyása.

Az állammonopolista kapitalizmus és annak nemzetközi vetületei a monopolista burzsoázia reagálását fejezik ki a tőkés termelés és a kapitalista világgazdaság objektív folyamataira, valamint a mai világhelyzetben végbemenő erőeltolódásokra.

Az állammonopolista kapitalizmus a monopolista burzsoáziának az objektív körülmények által megkövetelt kísérlete arra, hogy a kapitalizmus benső ellentmondásait megoldja. Ez a kísérlet valójában oda vezet, hogy a kapitalizmus alapvető ellentmondása még inkább kiéleződik. Az állammonopolista kapitalizmusban sajátos módon és a legmagasabb fokon jelenik meg a kapitalista fejlődés egyik fontos jellegzetessége. A kapitalizmus fejlődésének velejárója, hogy a termelés társadalmi és a kisajátítás magánjellege közti ellentmondás fokozódóan elmélyül és *ezzel együtt* a tőkés termelés olyan új formái alakulnak ki, amelyek egyrészt a kapitalizmusnak ezt az alapvető ellentmondását magasabb fokra emelik, másrészt pedig időlegesen lehetővé teszik a tőkés gazdaság funkcióképességét. Csak ez a dialektikus megközelítés ad magyarázatot arra, hogy bár a kapitalizmus alapvető ellentmondása egyre inkább kiéleződik, mégis hosszú ideig lehetséges a tőkés termelés fennmaradása és fejlődése. *Ebben a vonatkozásban* ez egyúttal az az alap is, amelyről az állammonopolista kapitalizmus szerepe helyesen megítélhető.

Az állammonopolista kapitalizmus fokozza és magasabb szintre emeli a termelés és a tőke koncentrációját, még inkább elmélyíti a termelés társadalmi jellege és a kisajátítás magántőkés formája közti ellentmondást. De az állami monopolkapitalizmus kifejlődése egyben megteremtette ezen ellentmondás rendkívül éles kirobbanása részleges elhárításának, a tőkés gazdaság időleges funkcióképességének feltételeit is. A kapitalizmus alapvető ellentmondása a valóságban nem gyengült, hanem erősödött. Megjelenési formái bizonyos vonatkozásban ugyan kevésbé kiélezettek, de a két rendszer versenyének jelenlegi viszonyai között hatásuk potenciálisan nem kevésbé súlyos és veszélyes a kapitalizmusra nézve. Az

alapvető ellentmondás közvetlen megjelenési formáinak ez a részleges módosulása a legtisztábban a legfejlettebb tőkésországok, elsősorban az Egyesült Államok és részben Anglia fejlődésében mutatkozik meg. Főleg éppen ezekre az országokra hivatkozva állította és állítja a reformizmus azt, hogy a tőkésországok választhatnak az állami beavatkozás és a válságok között. A tények azt mutatják, hogy a tőkésországok nem az állami beavatkozás és a válság között „választhatnak", hanem a rendkívül éles és a kevésbé éles, de gyakoribb és erőteljes stagnálási tendenciával párosuló válság között. A jelenkori tőkés társadalmat a kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakaszában a fő tőkésországok gazdaságának hosszabb ideig tartó stagnálása is létében fenyegeti. Az állam mesterséges beavatkozása nem tudja pótolni a tőkés gazdaság elvesztett belső mozgató rugóit.

Az állammonopolista kapitalizmus nem szünteti meg a tőkés társadalmi-gazdasági alakulatnak a termelési eszközök magántulajdonában gyökeredző alapvető ellentmondását, viszont létrehozza — Engels szavaival — megoldásának „formális kulcsát". Hogy a tőkés gazdaság funkcióképességét a burzsoázia biztosíthassa, olyan eszközök alkalmazására kényszerül, amelyek a tőkés magántulajdon formális tagadását tartalmazzák. Azért is olyan ellentmondásos a burzsoázia magatartása *bizonyos* állammonopolista intézkedésekkel szemben, mivel azok — ha csak formálisan is — kérdésessé tehetik a mai kapitalizmus alapját, a magánmonopóliumok uralmát.

Nem lenne helyes az állammonopolista kapitalizmus és az általános válság összefüggését csak a tőkésországok belső gazdasági viszonyai szempontjából megítélni. De még az ennyire leszűkített vizsgálatból is az derül ki, hogy bármennyire ellentmondásos is az állammonopolista kapitalizmus és az általános válság közti kapcsolat, ezen az ellentmondáson belül a kapitalizmus általános válságának elmélyítése irányába ható tendencia az uralkodó. Ezen az összefüggésen belül az a meghatározó, hogy kiéleződik a termelés társadalmi jellege és a kisajátítás tőkés formája közti ellentmondás, és ezzel együtt

szűkülnek a burzsoázia lehetőségei azoknak a formáknak a megválasztására, amelyek a tőkés termelés további növekedését lehetővé tehetik, hiszen, mint Lenin mondotta: az állammonopolista kapitalizmus és a szocializmus közt nincs semmiféle közbeeső lépcsőfok. Azok a formák, amelyekben jelenleg a tőkés termelési viszonyoknak a termelőerők fejlődését gátló hatása kifejezésre jut, egyre inkább megnehezítik a kapitalizmus helyzetét a két rendszer közti versenyben.

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGÁNAK MEGNYILVÁNULÁSA A REFORMIZMUS IDEOLÓGIÁJÁBAN

A kapitalizmus általános válságának a reformizmus ideológiájára gyakorolt hatását vizsgálva két körülményt kell figyelembe venni. Először azt, hogy a reformizmus egy *tömegmozgalom ideológiája.* E tömegmozgalom résztvevőinek nagy része a legtöbb országban még ma is a munkásosztály tagjai közül kerül ki. Ez azzal jár, hogy ha a reformista pártok nem akarnak elszakadni a munkástömegektől és szűk szektává degradálódni, akkor nem zárkózhatnak el a mai világban végbemenő társadalmi átalakulások hatásától. A reformista ideológia feladata, hogy ezeknek az átalakulásoknak a lényegét, valóságos jelentőségét eltorzítsa és úgy magyarázza, hogy ne kényszerüljön alapvető tételeinek feladására. De ennek a lehetőségei mind korlátozottabbakká válnak. Ha az ideológia (magyarázat) és a valóság ellentmondása túl nyilvánvalóvá lesz, akkor ez szükségszerűen kikényszeríti, hogy a reformizmus többé vagy kevésbé megváltoztassa álláspontját.

A másik körülmény: nemcsak a reformista ideológia hat a munkásosztály kisebb-nagyobb részére, hanem fordítva is, a munkásosztály is hat a reformizmusra, mely ha befolyását meg akarja őrizni, nem mellőzheti a munkásosztály tömegeinek a véleményét. A korunkban végbemenő hatalmas társadalmi változások természetesen hatnak a munkásosztálynak

azokra a tömegeire is, amelyek a reformizmus befolyása alatt állnak és ez a hatás — ha közvetetten is — kifejezésre jut a reformizmus ideológiai fejlődésében.

Mindezeknek a tényezőknek a következtében a reformista ideológia további fejlődésében egyre inkább ellentmondásosabbá válik. A reformista ideológia lényegéből következik, hogy a kapitalizmus általános válságát tagadja. De egyúttal éppen a kapitalizmus általános válságát alkotó fő folyamatok azok, amelyek egyre jobban rányomják bélyegüket a mai reformizmus ideológiai fejlődésére. Ezek a folyamatok rákényszerítik a reformizmus egyes képviselőit, hogy ilyen vagy olyan formában beismerjék az általános válság megnyilvánulásait a mai kapitalizmus fejlődésében.

Ez az ellentmondásosság abban mutatkozik meg, hogy a jelenkori reformizmus fejlődésében két álláspont jelentkezik. Az egyik — s jelenleg ez az *uralkodó* — vélemény a jelenkori kapitalizmus életképességét hirdeti, s minden módon tagadja a kapitalizmus általános válságát. A másik — egyre növekvő, de egyelőre még korántsem általános — állásfoglalást az jellemzi, hogy bár különböző formákban és intenzitással, de hangot ad azoknak a folyamatoknak, amelyek a kapitalizmus általános válságának fő összetevői. Ez a két álláspont természetesen nem kikristályosodva, tisztán, egymással élesen szembenállva jelentkezik, hanem keveredve, gyakran ugyanannak a reformista írásműnek a különböző megállapításaiban. S ha a továbbiakban elsősorban a második állásfoglalásról lesz szó, abból egyáltalán nem szabad olyan következtetést levonni, mintha jelenleg ez volna az *uralkodó vonása* a reformizmus ideológiájának.

Ez a kettősség még az államnak a fejlett tőkésországok életében játszott szerepéről adott reformista értékelésben is megmutatkozik. A reformizmus képviselőinek állásfoglalását az *jellemzi,* hogy az állam megnövekedett szerepéből a kapitalizmus általános válságának tagadására igyekeznek következtetni, de emellett kénytelenek elismerni és rámutatni, hogy az egyes fejlett tőkésországokban elért viszonylagos stabili-

tás alapjai rendkívül ingatagok, a burzsoázia helyzete annyira megrendült, hogy már a kisebb belső megrázkódtatások is létében fenyegethetik. A német Sternberg még az 1950-es évek első felében ezt írta erről: „... a válság óta, amely egy negyed évszázada kezdődött, a vezető tőkés társadalmi rétegek a kapitalista társadalmi rendszert politikai és szociális szempontból annyira veszélyeztetettnek tekintik, hogy az állami beavatkozás mellett szállnak síkra még abban az esetben is, ha egy elkövetkező válság — tisztán gazdasági szempontból nézve — nem is érné el az 1929-es válság méreteit. Hangsúlyozni kell azt az alapvető tényt, hogy a vezető burzsoá rétegek szerint egy új válság a tőkés rendszer létét rendkívüli mértékben fenyegetné ... Ennyire erőteljesen aláaknázták már a tőkés rendszert saját fejlődéstörvényei."[9]

A reformizmusnak még azok a szószólói is, akik azt állítják, hogy a fejlett tőkésországok a „keynesi stabilizátorok" segítségével bizonyos belső szilárdságra tettek szert, kénytelenek beismerni: a tőkés világrendszer egészét tekintve semmiféle stabilitásról sem lehet beszélni, s a fejlett imperialista országok és a gazdaságilag kevésbé fejlett területek közti antagonizmus nem szűnt meg, ellenkezőleg, potenciálisan még fenyegetőbbé vált.

Strachey is kénytelen bevallani, hogy a „demokratikus szocializmus" programjának jelenleg nem lehet hatása a tőkés világ túlnyomó részére, ez a program nem ragadhatja magával a gazdaságilag fejletlen országok nagy tömegeit. „Azok a nemzetek, amelyek azt remélik, hogy megfékezhetik és utána átalakíthatják a kapitalizmus utolsó szakaszát egészen addig a fokig, amikor az többé már nem kapitalizmus — ismétlem —, nem többek, mint fénylő szigetek a jelenkori emberiség hatalmas tengerében."[10] A holland Tinbergen még ezeknek a „fénylő szigeteknek" a fennmaradását is kétségbe vonja, amennyiben nem sikerül valamilyen megoldást találni erre

[9] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. Köln 1955. 325. old.
[10] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 281. old.

az egész tőkés világrendszert szétfeszítéssel fenyegető és állandóan erősödő antagonizmusra: „... a bennünket körülvevő világban két olyan tényező van, amely nagy bizonytalanságot okoz és amely leginkább fenyegeti az egész világot. Mindenekelőtt a szegényebb országokon belüli konfliktusok, amelyek lehetővé tették a kommunisták számára, hogy jelentősen kiterjesszék hatalmukat... Másrészt a stabilitás hiánya a nem kommunista országokon belül. A fejlődő és a fejlett országok reáljövedelmei közti szakadék mélyül. Ez növeli annak veszélyét, hogy az országok e két csoportja szétválik. Nehéz elérni azoknak a csoportoknak az egyetértését, amelyek életszínvonalának különbségei fokozódnak... a nem kommunista országok fennmaradása kétséges, ha a fejlődő országok problémája rendezetlen marad."[11] A francia Germain az imperialista országok és a gazdaságilag kevésbé fejlett területek közti gazdasági kapcsolatok jellegére és bizonyos politikai összefüggéseire is kénytelen, ha erősen torzított módon is, rámutatni: „Világviszonylatban van egy jelenség, amelynek jelentőségét eddig nem hangsúlyozták megfelelően, s ez az, hogy a nyugati országok munkásai nagymértékben a kevésbé fejlett országok kizsákmányolásának haszonélvezői voltak és részben még ma is a nyomorban tartott emberek százmillióinak a költségére élnek. Érthető tehát, hogy a nyugati országokat belsőleg határozottan gyengítette az osztályharc. Ezt a belső osztályharcot elleplezi egy világméretű osztályharc, amelyben a kapitalista országok munkásai — kétségkívül akaratlanul, de ténylegesen — a kizsákmányolók oldalán találják magukat."[12]

A kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakaszában különösen fényesen igazolódik Lenin előrelátása: az imperializmus korában a történelem alakításának fő áramlatá-

[11] *J. Tinbergen:* Szocialism in a Divided World. Socialist International Information, 1962. január 6. 5—6. old.

[12] *J. Germain:* Socialisme et marxisme. La Revue Socialiste, 1959. november. 647. old.

ba bekerülnek az addig a történelem perifériáján élő népek százmilliói, és ezeknek a népeknek a mozgalma szükségképpen az imperializmus, végső fokon a kapitalizmus ellen irányul. Ezek előtt a népek előtt mozgalmuk objektív iránya tárja fel összefogásuk szükségességét a nemzetközi szocialista munkásmozgalommal és ennek legfőbb erejével, a szocialista világrendszerrel. Az a körülmény, hogy a szocializmus először főként gazdaságilag viszonylag kevésbé fejlett országokban győzött, bizonyos hátrányt jelentett a szocializmust építő országoknak a két rendszer közötti gazdasági versenyben, de egyúttal megkönnyíti az együttműködést a nemzeti függetlenségüket kivívó népekkel, közelebb hozza ezeket a népeket a szocializmushoz, mivel a gazdasági elmaradottság viszonylag gyors felszámolásának egyedüli reális programját, s útját kínálja számukra. A fejlődésnek ezzel az irányzatával a reformizmus a valóságban semmit sem tud szembeállítani. A reformizmusnak nincs talaja a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban és ezért minden olyan kísérlet, amely a „demokratikus szocializmus" hatókörét ezekre az országokra is ki akarta terjeszteni, eleve kudarcra ítéltetett és szükségképpen kudarccal végződött. A nemzeti felszabadulás útjára tért országok és az imperializmus közti antagonizmus kiéleződése, a köztük és a szocialista országok közti összefogás erősödése, valamint a reformizmusnak a képtelensége arra, hogy ennek a folyamatnak valamiféle reális alternatíváját állítsa szembe a marxisták álláspontjával —, ez egyike azoknak a legfontosabb tényezőknek, amelyek a reformizmus ideológiájának további fejlődésére rányomják bélyegüket, és ezt az áramlatot arra kényszerítik, hogy burkoltan vagy kevésbé burkoltan beismerje a kapitalizmus általános válságát.

Korunkban a kapitalizmus általános válságának elmélyülésében a legfőbb szerepet a kialakult és állandóan fejlődő szocialista világrendszer játssza, az, hogy az új társadalomnak a kapitalizmussal szembeni fölénye egyre újabb és újabb területeken válik kétségbevonhatatlanná. A szocialista országok eredményei minden elméleti okfejtésnél meggyőzőb-

ben cáfolják és teszik tarthatatlanná a reformizmus ideológiáját. A szocialista világrendszer fejlődése nemcsak a jelenkor társadalmi viszonyait változtatja meg gyökeresen, hanem mélyen hat korunk egész gondolatvilágára, s ezen belül a reformizmus ideológiájára is. A szocializmus előretörése két irányba befolyásolja a reformizmus ideológiáját: egyrészt arra ösztönzi — és ez az uralkodó hatása —, hogy a szocializmus ellen összefogjon a legreakciósabb polgári elméletekkel; másrészt pedig — ami itt különösen fontos — arra kényszeríti, hogy mindinkább elismerje a *valóságos, már létező szocializmus fölényét és a kapitalizmus vereségének elkerülhetetlenségét.*

A második világháború utáni időszakban a Szovjetunió és a többi szocialista ország megítélésében két irányzatot lehetett megfigyelni a reformizmus állásfoglalásaiban. Az egyik irányzat teljesen elvetette ezeknek az országoknak tapasztalatait, tagadta társadalmi rendjük szocialista jellegét. A másik irányzat azt hangoztatta, hogy a szocializmus megteremtésének az az útja, amelyen a szocialista világrendszer országai haladnak, járható út ugyan a gazdaságilag kevésbé fejlett országok számára, de a gazdaságilag élenjáró, fejlett tőkésországok semmi követendőt sem találhatnak benne. E felfogás számos hangadója szerint a szocializmus nem a kapitalizmus meghaladása, hanem helyettesítése —, pusztán azt a funkciót tölti be az elmaradott országok egy csoportjában, amit a fejlett tőkésországokban valaha a kapitalizmus oldott meg. Joan Robinson erről a következőket írta: „A korunkbeli tapasztalat azt sugallja, hogy a szocializmus nem egy, a kapitalizmuson túli szakasz, hanem a kapitalizmusnak egyfajta helyettesítője, egy eszköz arra, hogy azok az országok, amelyek nem mentek át az ipari forradalmon, lemásolhassák annak technikai vívmányait; megváltozott játékszabályok között a gyors felhalmozás elérésének eszköze."[13]

[13] *J. Robinson:* Marx, Marshall and Keynes. Collected Economic Papers. Oxford 1960. II. köt. 15. old.

A társadalmi fejlődésnek ilyenfajta „magyarázata" természetesen a reformizmus képviselőinek is kapóra jön. Ennek megfelelően Crosland a következőket állapította meg: „... a kommunizmus kérdése valójában az elmaradott országok társadalmának problémájával függ össze, mert ezeknek egyik eszköze arra, hogy ésszerű gazdasági rendszert hozzanak létre."[14]

Mivel a reformisták a jelenkori kapitalizmust úgy igyekeznek feltüntetni, mint ami valóra váltja a szocializmus valamennyi lényeges gazdasági követelményét, ezért — szerintük — semmiféle gazdasági szükségszerűséggel sem indokolható a kapitalizmusnak szocializmussal történő felváltása. „Semmiféle egyéb marxista eszme sem vésődött be olyan mélyen a baloldal tudatába — írta Crosland —, mint az a meggyőződés, hogy egy átmeneti időszak után, amely lehet hosszan tartó és viharos, a kapitalizmust szükségszerűen felváltja a szocializmus. Csakhogy soha semmiféle helytálló igazolás nem támasztotta alá a szocializmus történelmi szükségességének ezt az optimista hitét."[15]

Crosland számára nemcsak a marxizmus megállapításainak, de a történelem tényeinek sincs semmiféle bizonyító erejük, például annak, hogy a szocializmus már az országok egész sorában győzött, hogy kialakult és rohamosan fejlődik a szocialista világrendszer. Mi sem jellemzőbb a Croslandféle reformisták társadalomszemléletének „tudományos megalapozottságára", mint az, hogy a jelenkor leghatalmasabb társadalmi átalakulásában nem képes semmiféle szükségszerűséget felfedezni, az egészet puszta véletlennek, szubjektív erők önkényes mozgásának tekinti. Az viszont mindenesetre figyelemre méltó, hogy Robinson és Crosland is a „kommunizmust" alkalmas eszköznek tekinti a gazdaságilag kevésbé fejlett tőkésországok gazdasági problémáinak megol-

[14] *C. A. R. Crosland:* Vers un regime de transition. L'avenir du travaillisme. Párizs 1954. 74. old.

[15] Ugyanott, 70—71. old.

dására. (Ezen országok lakossága a tőkés világ lakosságának túlnyomó részét alkotja.)

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek ez a fajta értelmezése természetesen rendkívül kényelmes lett volna a reformizmus számára. A baj ott kezdődött, hogy nem számíthatott különösebben tartós sikerre. Ennek az álláspontnak az a feltételezés az alapja, hogy a szocialista építőmunka gazdasági, tudományos és kulturális téren elért eredményei nem hatnak és nem is hathatnak jelentősebben a fejlett tőkésországok dolgozóira. A szocialista országok sikerei azonban arra kényszerítik a jelenkori reformizmus ideológusait, hogy fokozatosan revideálják álláspontjukat, mivel ennek elfogadtatása mind nehezebbé válik. A reformizmusnak szembe kell néznie azzal, hogy a szocializmus sikerei a fejlett tőkésországok dolgozóira egyre nagyobb mértékben hatnak.

A második világháború után a reformista propaganda hosszú ideig csaknem kizárólagosan ahhoz a módszerhez folyamodott, hogy félremagyarázta, a szocializmus kompromittálása érdekében meghamisította a szocialista országokban végrehajtott intézkedéseket, az ott végbement társadalmi átalakulásokat. A reformista ideológusok egyrészt azt a tényt igyekeztek kihasználni, hogy a szocializmus építése először általában gazdaságilag viszonylag fejletlen országokban kezdődött meg, s itt a szocializmus anyagi alapjainak megteremtése nem kis nehézségekkel és bizonyos elkerülhetetlen áldozatokkal is járt. Másrészt azt állították, hogy törvényszerűek azok a torzulások, amelyek annak következményei voltak, hogy a leninizmus elveit Sztálin helytelen nézeteinek hatására egyes szocialista országok építőmunkájának bizonyos területein megsértették. A reformizmus a szocializmus építésének nehézségeit, a szocialista építőmunkában elkövetett hibákat mérhetetlenül felnagyította, s minden eszköz felhasználásával azt igyekezett elhitetni a kapitalista országok dolgozóival, hogy a szocializmus építésének ez az útja a dolgozó tömegektől elviselhetetlen áldozatokat követel. Ez a re-

formista propaganda kétségkívül hatott a fejlett tőkésországok munkásainak kisebb-nagyobb rétegeire.

Az ilyen propagandának a további folytatása azonban egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. A szocialista országok általában már túl vannak a szocialista építőmunka legnagyobb nehézségein, legtöbbjük már kiemelkedett a gazdasági elmaradottság állapotából, s egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy világtörténelmi jelentőségű eredményeket értek és érnek el. Kiderül az is, hogy ezeket az eredményeket nemcsak a jövő nemzedékei, hanem már a ma élő emberek is élvezhetik. Önkéntelenül adódik a kérdés: ha enynyire rövid idő alatt, mégpedig a szocialista építőmunka számára igen kedvezőtlen nemzetközi feltételek között ilyen hatalmas eredményekhez vezethet gazdaságilag kevésbé fejlett országokban a szocializmus, akkor a fejlődésnek milyen hatalmas perspektíváit tárja fel a gazdaságilag fejlett tőkésországok dolgozói előtt? Az elmúlt évek tapasztalatai azt is bebizonyították, hogy az elkövetett hibák nem a szocializmus felépítésének lenini tervéből, felfogásából következtek, hanem azzal gyökeresen ellentétes nézetek megnyilvánulásai voltak. Következésképpen a szocializmus vívmányait, eredményeit is egyre kevésbé lehet letagadni és elleplezni a tőkésországok dolgozói előtt, és ezeknek az eredményeknek a hatása a nagy néptömegekre mindinkább nő.

Ez visszatükröződik a burzsoá és reformista ideológia fejlődésében is, és egyebek között megköveteli, hogy megváltoztassák a szocialista országok megítélésében eddig alkalmazott módszereket, mert ezeknek a kudarca egyre nyilvánvalóbb. Az osztrák Hindels ezt írta ezzel kapcsolatban: „Szakítanunk kell azzal az egyoldalú kommunistaellenességgel, amelyet a szputnyik megjelenése óta még a burzsoá szociológusok és burzsoá publicisták is határozottan elvetnek."[16] A francia szocialista párt elméleti csoportjának a szocializmus aktuális kérdéseiről folytatott vitáján a csoport vezetője,

[16] Die Zukunft, 1958. január. 14—15. old.

Jules Moch, szintén kénytelen volt kijelenteni: „Nagyon gyakran megelégszünk egy leegyszerűsített és együgyű antibolsevizmussal, megtagadva a jelentékeny anyagi előrehaladás elismerését."[17] Sőt, még a Szocialista Internacionálé 1962. június 2—4-i oslói nyilatkozata is hangot adott — persze a maga kétértelmű módján — ennek a megváltozott magatartásnak: „A Szovjetunióban a jelentős gazdasági fejlődés az életszínvonal emelkedéséhez, mindenekelőtt azonban katonai potenciáljának növekedéséhez vezetett."[18]

Hogy a reformizmus kénytelen a szocialista országokban végbemenő átalakulásokról alkotott véleményét bizonyos szempontból revideálni, az úgy tekinthető, mint a kapitalizmus általános válságának a jele és a reformista ideológia válságának a megnyilvánulása. Itt természetesen egy ellentmondásos folyamat előrehaladásáról van szó, amelyben keverednek az új helyzet megkövetelte beismerések a régi rágalmakkal. A reformizmus csak annyit ismer el a szocialista országok által elért eredményekből, amennyit ezeknek az eredményeknek a tőkésországok dolgozóira, néptömegeire gyakorolt hatása feltétlenül megkövetel. Emellett ezeket a már tagadhatatlan eredményeket is hamis megvilágításban igyekszik feltüntetni. De a lényeges mégis ennek a folyamatnak a *tendenciája*, amelynek előrehaladása a reformizmus alapvető ideológiai pozícióit fenyegeti.

A szocializmus sikerei még élesebb megvilágításba helyezik az általános válságának korszakát élő kapitalizmus belső ellentmondásait. A kapitalizmus általános válságát a reformista és a burzsoá ideológusok közvetve azzal ismerik el, hogy egyre inkább kénytelenek bevallani a szocializmus fölényét. A kapitalizmus általános válsága első szakaszának a burzsoá ideológiára gyakorolt hatása mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy kérdésessé tette a kapitalizmus létét. Azt a „szembetűnő változást", amely például a bur-

[17] La Revue Socialiste, 1959 április. 52. old.
[18] The World Today — The Socialist Perspectives. Socialist International Information, 1962. június 16. 358. old.

zsoá közgazdászok gondolkodásában bekövetkezett, Joan Robinson így írta le: „A kor feltételei arra kényszerítették őket, hogy két problémára, a monopóliumra és a foglalkoztatottságra koncentrálják minden figyelmüket, ami természetesen kétségeket ébresztett, hogy minden a legjobb-e a lehetséges gazdasági rendszerek legjobbikában és inkább hajlamosak lettek arra, hogy a kapitalizmus gyengeségeit vizsgálják, mint hogy érdemeit hosszan felsorolják."[19]

Azoknak a burzsoá közgazdászoknak a műveiben, akik a reformista ideológiára a legnagyobb mértékben hatottak — ha nagyon ellentmondásos formában is —, mind erőteljesebben mutatkozott meg ez a hatás. Még a kapitalizmus harcias, de „illúzióit elvesztett" védelmezője, maga Keynes is így nyilatkozott korának kapitalizmusáról: „A dekadens nemzetközi, de egyúttal individualista kapitalizmus, amelynek kezeiben találtuk magunkat a háború után, nem egy siker. Nem értelmes, nem szép, nem igazságos, nem erkölcsös — és nem teljesíti, amit ígér. Röviden, ellenszenvesnek tartjuk és kezdjük megvetni."[20] Még továbbmenve, fő művében Hicks egyenesen a kapitalizmus fennmaradását vonja kétségbe: „Nem hiszem, hogy valaki... a kapitalista rendszer hosszú fennmaradására számíthatna."[21] Schumpeter pedig egészen odáig jut, hogy — ha általános formában is — elismeri a szocializmus fölényét a kapitalizmussal szemben: „A szocializmus feltehetően a nagyüzemen túlhaladó lépést jelent azon az úton, amelyet a nagyüzem kijelölt, vagy más szavakkal: a szocialista vezetés valószínűleg éppúgy fölényben lesz a nagyüzemi kapitalizmussal szemben, ahogy a nagyüzemi kapitalizmus fölényben volt a szabadversenyes kapitalizmusnak azzal a válfajával szemben, amelynek a

[19] *J. Robinson:* Marx and Keynes. Collected Economic Papers. Oxford 1960. I. köt. 133. old.

[20] National Self-sufficiency. Yale Review. 1933. 760. old. (Idézi: *J. B. Patel:* Marxism and Recent Economic Thought. Keynesian Economics. Delhi 1956. 93. old.)

[21] *J. R. Hicks:* Value and Capital. Oxford 1939. 302. old.

jó száz év előtti angol ipar a tipikus példája. Nagyon is lehetséges, hogy a jövő nemzedékek a szocialista terv alacsonyabbrendűségének bizonyítékait éppúgy le fogják nézni, mint ahogy mi lenézzük Adam Smithnek a részvénytársaságok elleni érveit, amelyeket — éppúgy mint az előbbi érveket — nem lehet egyszerűen hamisaknak nevezni."[22]

A kapitalizmus általános válságának elmélyülésében a legfőbb szerepet az a hatás játssza, amelyet a Szovjetunió és a többi szocialista ország gyakorol a kapitalista világra és ezen belül egyre inkább a fejlett tőkésországokra is. A reformista ideológusok egyre kevésbé zárkózhatnak el az elől, hogy ezt a hatást elismerjék. Germain például a következőket írta erről: „A Szovjetunió létezése — és gazdasági növekedése — jelentékenyen befolyásolta a kapitalizmus fejlődésének feltételeit. Gondolhat akárki bármit a szovjet rendszerről, elvitathatatlan az a tény, hogy ez a kapitalizmustól különböző és lehetséges rendszer. A szabad vállalkozásról többé nem lehet azt állítani, hogy ez a természetes rend."[23] A kapitalizmus általános válságának további fokozódása jut kifejezésre többek között abban is, hogy a mai reformizmus ideológusai egyre inkább kénytelenek eljutni a szocializmus fölényének általános formában való elismerésétől a *már létező* szocialista társadalmi rendszer fölényének elismeréséhez. Ez a mai reformizmus ideológiai fejlődésének természetesen csak az egyik — korántsem általános és uralkodó — tendenciája, de olyan tendencia, amelynek jelentősége állandóan növekszik.

Ahhoz, hogy a szocialista országoknak a tőkés világ dolgozóira gyakorolt hatását a reformizmus mai védelmezői ellensúlyozni tudják, azt kellene bizonyítaniuk, hogy a jelenkori kapitalizmusban a dolgozók számára mindazok a vívmányok elérhetők, amelyeket a szocialista országok dolgozói

[22] *J. Schumpeter:* Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie. Bern 1946. 313. old.

[23] *J. Germain:* Le capitalisme contemporain. La Revue Socialiste, 1959. június. 296. old.

megteremtenek maguknak. Ezt a feladatot azonban mind nehezebb megoldani még a reformista ideológusok nagy részére jellemző szokványos hamisítási eljárásokkal is. Az alapvető körülmény e tekintetben az, hogy a reformizmus mind kevésbé számolhat azokkal a kedvezőbb kiindulóhelyzetből adódó előnyökkel, amelyekkel a fejlett tőkésországok rendelkeztek — és részben még jelenleg is rendelkeznek — a két rendszer közti gazdasági verseny kezdetén. A szocialista és az imperialista világrendszer viszonylagos helyzetének változása, a jelenkor társadalmi átalakulásaira gyakorolt befolyásuk ellentétes irányú eltolódása abban is kifejezésre jut, hogy a jelenkori reformizmus mind több — bár jelenleg még kisebbségben levő — szószólója egyre inkább arra kényszerül, hogy ha ellentmondásos formában is, de elismerje a Szovjetunió és a többi szocialista ország fölényét a mai kapitalizmussal szemben. Ez a kapitalizmus általános válságának legfőbb megnyilvánulása az ideológia területén.

A szocialista országok rendkívül sokoldalúan befolyásolják a tőkés világ fejlődését, de a legnagyobb hatása kétségkívül a két rendszer közti gazdasági versenynek van, és különösen e verseny kimenetelének lesz. A jelenkori reformizmus mindinkább kénytelen beismerni, hogy ezt a versenyt csak a szocialista országok nyerhetik meg. Így például az angol, a holland, a belga és az osztrák szocialista párt képviselőinek 1960. januárjában Utrechtben megtartott konferenciáján a holland Ameringen kijelentette: „Nemcsak arról van szó, hogy Oroszországban a haladás sebessége kétszerese a miénknek, hanem abban a helyzetben is van, hogy a termelési tényezőket úgy koncentrálja, hogy az az ő győzelmük rendeltetésének feleljen meg a békés harcban... Az a meggyőződésem, hogy a Nyugat nagyon kevéssé van tudatában a békés együttélés veszélyeinek. Vegyes gazdaságunk labirintusában nehéz megtalálni azt az utat, amelyen megnyerhetjük a békét az oroszokkal szemben... Az oroszok képesek arra, hogy a fontos dolgokra koncentráljanak, amelyek lé-

nyegesek a lakosság fejlődése, az erőforrások bővülése, vagy a kevésbé fejlett területek segítése, vagy a nyugati piacokra való behatolás szempontjából."[24]

Ugyanezt az álláspontot fejti ki a francia Germain is: „Az utóbbi idők legalaposabb gazdasági tanulmányai szerint a nyugati országokban a nemzeti jövedelem hosszabb időszakban évenként 2,5—3 százalékkal nő, ugyanakkor a Szovjetunióban az évi növekedés aránya 8—10 százalék. Jóllehet ez a globális szám önmagában nem elégséges ahhoz, hogy egy gazdaság növekedésének méreteit meg lehessen határozni, de azért mégiscsak igaz, hogy az egy főre jutó jövedelem a Szovjetunióban 1965 előtt túl fogja szárnyalni Nyugat-Európát és 1975—1980 között az Egyesült Államokat... A kapitalizmus — a tapasztalatok szerint — képtelennek bizonyul arra, hogy a saját javára kiállja a Kelet és a Nyugat közti gazdasági versenyt."[25] Itt természetesen nem az évek, hanem a tendencia szükségességének a beismerése az érdekes, vagyis az a megállapítás, hogy a két társadalmi rendszer közti gazdasági versenyben a kapitalizmusnak végeredményben semmiféle esélye sincs. És ez nem egyedüli, elszigetelt vélemény. A Labour Party egyik hivatalos dokumentuma más összefüggésben szintén ennek a véleménynek adott hangot: „Abban az időben, amikor a hidegháború utat ad egy intenzív gazdasági harcnak a Kelet és a Nyugat nemzetei között, mi lemaradunk más ipari országok mögött, különösen azok mögött, amelyek a vasfüggöny másik oldalán vannak."[26] A reformizmus hosszabb távon semmit sem tud szembeállítani a két rendszer gazdasági versenyének ezzel a perspektívájával. A reformizmus legtöbb képviselőjének a magatartását eddig az jellemezte, hogy igyekezett ezt a problémát figyelmen kívül hagyni. De amikor a két rendszer közti

[24] Orientation. Socialism today and tomorrow. Amsterdam 1960. 47. old., és Part two, 26. old.

[25] *J. Germain:* Le capitalisme contemprain. La Revue Socialiste, 1959 június. 330. old.

[26] Plan for Progress. London 1958. 6. old.

gazdasági verseny korunk fő kérdésévé vált, ez a magatartás egyre kevésbé tartható. Az a körülmény, hogy a reformizmus ezzel a perspektívával szemben semmiféle reális alternatívát nem tud kidolgozni, elkerülhetetlen ideológiai és politikai csődjének a legfőbb bizonyítéka.

Természetesen súlyos hiba volna ezeknek a tendenciáknak a súlyát a reformista ideológia *jelenlegi* helyzetében túlbecsülni és a reformizmus automatikus ideológiai-politikai összeomlását várni. Jelenleg a reformizmus ideológiájában azoké a nézeteké a vezető szerep, amelyek valamilyen módon megpróbálják tagadni a két rendszer közti gazdasági versenynek ezt a szükségszerű kimenetelét. A reformista ideológia mindig kísérletet tesz arra, hogy a megváltozott történelmi helyzet bizonyos másodlagos vonásaiból, a fejlődés elkerülhetetlenül ellentmondásos voltából próbáljon érveket kovácsolni, amelyekkel társadalmi magatartását megindokolhatja. Kétségtelen, hogy elsősorban a kapitalizmus általános válságának objektív folyamatai ássák alá a reformizmus ideológiai pozícióit, de ez semmiképpen sem vezethet oda, hogy a reformizmus elleni ideológiai-politikai harcot lebecsüljük. A reformizmus elleni ideológiai-politikai harc azzal, hogy feltárja a korunkban végbemenő társadalmi átalakulások törvényszerűségeit, egyik fontos feltételét alkotja e törvényszerűségek érvényesülésének és egyúttal meggyorsítja a társadalmi átalakulást.

A reformizmus ideológiájának további fejlődésére az a mindinkább megoldhatatlanná váló ellentmondás nyomja rá a bélyegét, hogy egyrészt létezésének feltétele a kapitalizmus általános válságának a tagadása, ugyanakkor — másrészt — fejlődésének egyre inkább meghatározó tényezője lesz az általános válságot alkotó folyamatok befolyása. Ebben a kettősségben fejeződik ki a legélesebben a jelenkori reformizmus ideológiai válsága. A reformizmus ideológiája egyre kevésbé teljesítheti alapvető feladatát, azt tudniillik, hogy a munkásmozgalom és a marxizmus szétválasztását megindokolja. Mindinkább bebizonyosodik, hogy a munkásmozgalom és a

marxizmus szétválasztása egyet jelent a munkásmozgalom és a szocializmus szétválasztásával. A reformizmus ideológiai válságában a kapitalizmus általános válsága tükröződik, ugyanakkor a munkásmozgalom opportunista irányzatának válsága maga is a kapitalizmus általános válságának egyik fontos összetevője.

A „BŐSÉG TÁRSADALMA” ÉS A KOEGZISZTENCIA IDEOLÓGIAI PROBLÉMÁI

Az elmúlt években kevés közgazdasági munka váltott ki olyan nagy hatást, mint J. K. Galbraith-nek, a Harvard Egyetem professzorának, Kennedy elnök egyik gazdasági tanácsadójának, az Egyesült Államok volt indiai nagykövetének „The Affluent Society" („A bőség társadalma") című alkotása. Galbraith könyve igazi közgazdasági bestseller: az Egyesült Államok és általában a fejlett tőkésországok értelmiségének ideológiai szükségletét igyekszik kielégíteni a mai kor feltételeinek megfelelően, gondosan ügyelve arra, hogy az általa kínált új eszmék elterjedését a tudományos ismeretek elsajátításával járó erőfeszítések ne akadályozzák. Egyes igényesebb burzsoá közgazdászok kissé ugyan fanyalogva fogadták azt a könnyedséget, amellyel Galbraith állításainak alaposabb bizonyítása elől következetesen kitér, ez azonban egyáltalán nem gátolta a könyv népszerűségének gyors növekedését a tőkésországokban. K. E. Boulding, a michigani egyetem professzora, például azt a reményét fejezte ki, hogy Galbraith könyvének éppoly nagy lesz a hatása, mint amekkora népszerűsége. Richard Crossmann, a Labour Party egyik vezetője, magát „keresztül-kasul Galbraith hívének" nevezte. Egy másik ismert munkáspárti ideológus, John Strachey, kijelentette, hogy Galbraith műve a legközelebbi évtizedekben olyan nagy hatást fog gyakorolni, amelyet csak Keynes főművének hatásához lehet hasonlítani. Galbraith könyvének fő megállapításai a jelenkori reformizmus ideológiájának szerves részévé váltak. Galbraith könyve ideológiai szempontból kétségtelenül egyike a legérdekesebb műveknek, ame-

lyek a fejlett tőkésországok problémáinak feltárására és megválaszolására törekednek, különös tekintettel azokra a hatásokra, melyek a két társadalmi rendszer egymás melletti létezéséből erednek.

I.

A kapitalizmus általános válságának egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása, hogy a jelenkori polgári közgazdaságtan — és ezen túl az egész mai burzsoá ideológia — központi kérdésévé vált a kapitalizmus fennmaradásának és normális működésének problémája. Az erőviszonyokban bekövetkezett történelmi változást jelzi, hogy a burzsoá közgazdászok feladatuknak már nem azt tartják, hogy a szocializmus lehetetlenségét, hanem hogy a kapitalizmus *lehetőségét* bizonyítsák. A kapitalizmus általános válsága a burzsoá ideológusok tudatában mint a régi elméletek válsága jelenik meg. Társadalmi helyzetükből szükségszerűen következik, hogy képtelenek felismerni: a burzsoá ideológia válsága a tőkés rendszer válságának a kifejezése. Ennek megfelelően a válság megoldását nem annyira a kapitalista valóság, mint inkább az ideológia megváltoztatásában keresik. Így a „dogmák elleni harc" lett a jelenkori polgári közgazdaságtan egyik fő jelszava.

A kapitalizmus általános válságának elmélyülésével a politikai gazdaságtan jelentősége a burzsoázia számára nem csökken, hanem avval megfelelő arányban növekszik. Ebben a burzsoáziának a kapitalizmus életképességével szembeni bizalmatlansága mutatkozik meg. Marx hangoztatta, hogy a laissez-faire a kapitalizmus adekvát formája és az attól való eltérésben a tőkés rendszer belső erőinek a gyengülése tükröződik. Amilyen mértékben a kapitalizmus belső erői gyengülésének következményeként egyre inkább kérdésessé válik a tőkés rendszer funkcióképessége, olyan arányban növekszik azoknak a közgazdasági elméleteknek a jelentősége, amelyek a természetes gyógyulás bevárása helyett mester-

séges beavatkozással igyekeznek a kapitalizmus bajait orvosolni. Ennek a megváltozott magatartásnak legjelentősebb és legnagyobb hatású képviselőjének, Keynes angol közgazdásznak a fellépése óta a burzsoá politikai gazdaságtanban fő irányzattá vált az a felfogás, hogy a kapitalizmus funkció- és fejlődésképessége nem elsősorban a kapitalizmus automatikusan működő belső erőin, hanem a burzsoá közgazdászok által kidolgozott gazdasági elméleteken és azon múlik, hogy azokat a burzsoá állam hogyan alkalmazza gazdaságpolitikájában.

A fentieknek megfelelően Galbraith is a régi dogmák és az azoknak megfelelő gazdaságpolitika hatástalanságában keresi és véli megtalálni annak okát, hogy az Egyesült Államok nem tud megfelelően élni a rendelkezésére álló hatalmas anyagi gazdagsággal, és hogy a Szovjetunióval vívott verseny alapvető területein egyre nyilvánvalóbbá válik elmaradása. Galbraith könyvének alapgondolata a következő: az Egyesült Államok jelenlegi helyzete új korszakot jelent a gazdasági fejlődés történetében, a „bőség társadalmának" korszakát, a jelenleg uralkodó gazdasági elméletek viszont egy már túlhaladott korszak termékei, és ennek következtében „olyan eszmék vezérelnek bennünket, amelyek egy más világra érvényesek".[1] Mivel szerinte a jelenlegi eszmék olyan korból származnak, amelyben a szegénység az emberek nagy többsége számára általános és egyedül lehetséges állapot volt, ezért ellentmondás keletkezett a megkövesedett eszmék és az új valóság között. Galbraith lényegében az őt megelőző politikai gazdaságtant egészében „konvencionális bölcsességnek" nevezi, amely ellentétes a „bőség társadalmának" valóságos követelményeivel. Ezzel saját fellépését úgy tünteti fel, mint új szakaszt a politikai gazdaságtan történetében.

Galbraith tényleges szembenállása az őt megelőző politikai gazdaságtannal nagyon is relatív: a gazdasági folyama-

[1] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. Boston 1958. 3. old.

tok értelmezésében, a feladatok meghatározásában rendszerint egyáltalán nem annyira eredeti, mint ahogy ígéri. De ez a *relatív* szembenállás, bizonyos vonatkozásokban, valóban fennáll: Galbraith művében egyrészt kifejezésre jut az a felismerés, hogy a keynesizmus korántsem bizonyult olyan hatásos receptnek a kapitalizmus bajainak orvoslására, mint ahogy ezt az elmúlt időszakban a tőkésországokban általában feltüntették, másrészt pedig megkísérli — gyakran nem is egészen tudatosan — felvetni azokat a problémákat, amelyekkel a mai kapitalizmusnak szembe kell néznie a két társadalmi rendszer egymás mellett létezése következtében.

Galbraith megállapítja, hogy az elmúlt időszakban a „keynesi magatartás vált az új konvencionális bölcsességgé"[2] és kihívást intéz a modern burzsoá közgazdaságtan uralkodó irányzatának „szent" kategóriái, többek között például a „teljes foglalkoztatottság", a „gazdasági növekedés", valamint a keynesi pénzügyi politika alapelvei ellen. A keynesizmus bírálata Galbraith-nél azonban egyáltalán nem mélyreható, nem annak kiszorítására, hanem inkább kiegészítésére törekszik, és a legfontosabb kérdésben, a burzsoá állam szerepének értékelésében lényegesen túl is megy Keynesen. Emellett a keynesizmus dogmáit igen gyakran a burzsoá politikai gazdaságtan sokkal régebbi dogmáival igyekszik helyettesíteni.

Galbraith könyvének egyik legfontosabb vonása, hogy — bizonyos tekintetben — visszatükrözi azt a hatást, amelyet a szocialista világrendszer létrejötte és fejlődése a jelenkori burzsoá ideológiára gyakorol. Az adott helyzetben a burzsoá közgazdaságtan fő feladatává válik, hogy kidolgozza a kapitalizmus apologetikájának új érveit a két rendszer gazdasági versenyének feltételei között. Csak ebből az aspektusból lehet Galbraith könyvét, a könyv jelentőségét helyesen megítélni. Galbraith osztályhelyzeténél fogva természetesen kép-

[2] Ugyanott. 192. old.

telen arra, hogy a koegzisztencia igazi problémáit feltárja, még inkább, hogy azokat megválaszolja.

A két rendszer egymás melletti létezése és versenye a burzsoá közgazdaságtanban szükségképpen előtérbe állítja a társadalom rendelkezésére álló erőforrások leghatékonyabb felhasználásának, és ezzel összefüggésben a társadalom céljának a problémáját. „A legutóbbi időben — írja Galbraith — egyetlen probléma sem volt annyira zavaró a gondolkodó emberek számára, mint az, hogy miért használjuk fel olyan roszszul gazdagságunkat. Az államférfiúi képesség bizonyos hiányát rendszerint feltételezték. Ma már világos, hogy a baj mélyebben gyökeredzik. Ez a mi gazdasági magatartásunk nézőpontja."[3] A polgári közgazdaságtan legutóbbi fejlődésének egyik jellemző vonása, hogy számos képviselőjénél egyre inkább háttérbe szorul az a felfogás, miszerint a politikai gazdaságtan valamiféle technikai tudomány, amely a társadalom céljának kérdésével nem foglalkozik. Ennek megfelelően egyre jobban hangsúlyozzák a közgazdaságtan világnézeti, ideológiai vonatkozásait. Ez a szemlélet jut kifejezésre például J. R. Hicksnek, az oxfordi egyetem politikai gazdaságtan professzorának nemrégiben megjelent tanulmánygyűjteményéhez írt előszavában is. Hicks hangsúlyozza: „Lehetetlen olyan gazdasági javaslatokat készíteni, amelyeknek nincs »nem gazdasági« vonatkozásuk..." „Ahogy a gazdagság növekszik, úgy válik maga a gazdagság (vagy kell válnia) kevésbé fontossá... Nem vagyunk olyan »bőségesek«, hogy a nagyobb gazdagság iránti szükséglet eltűnt; de viszonylagosan kevésbé sürgős lett..." „Lehetséges úgy növelni a gazdagságot, hogy egyúttal csökken a szabadság."[4] (Ez utóbbi megállapításával Hicks a nagy monopóliumok hatalmának állandó fokozódására utal, s ezt ő a szabadság legnagyobb fenyegetőjének tekinti a nyugati társadalomban.)

Ez a megváltozott magatartás kétségkívül a legszorosabban

[3] Ugyanott, 180. old.

[4] *J. R. Hicks:* Essays in World Economics. Oxford 1959. X., XIII., XIV. old.

összefügg a Szovjetunió által a legutóbbi években elért hatalmas eredményekkel, amelyeknek ideológiai kihatásaival a polgári közgazdaságtan képviselői is kénytelenek szembenézni. Galbraith ezt egészen nyíltan elismeri: „A Szovjetunió nyilvánvalóvá tette a tudományos és technológiai haladásnak egy lélegzetelállító sorozatát... Nyilvánvalóvá vált, azért vallottunk kudarcot abban, hogy ennek a haladásnak megfeleljünk, mert kudarcot vallottunk abban, hogy a szükséges eszközöket a kívánt célokra összpontosítsuk. Egyesek kimutatták, hogy azon a héten, amikor az oroszok elindították első mesterséges holdjukat, mi a gépkocsimodelleknek egy nagyszerű választékát bocsátottuk ki... A leckét nem tanultuk meg teljesen... Nem láttuk, hogy a probléma sokkal nagyobb, mint a költségvetés méreteinek növelése — ez a mi magatartásunk magával a társadalom céljával szemben."[5] Egy társadalmi cél, amely képes lenne mozgósítani az Egyesült Államok összes erőforrásait, és amely kellő vonzóerőt tudna gyakorolni azokra a népekre, amelyek jelenleg nem tartoznak sem a szocialista, sem az imperialista országokhoz — ez az a koegzisztencia által felvetett probléma, amely mindinkább foglalkoztatja a burzsoázia ideológusait, politikusait. És az a tény, hogy ez mind élesebb formában jelentkezik, mutatja az imperialista országok pozícióinak gyengeségét a szocialista világrendszerrel való versenyben. Nem véletlen, hogy a „Life" című amerikai folyóirat szerkesztésében a közelmúltban egy tanulmánygyűjtemény jelent meg, amely kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkozik. Adlai Stevenson itt megjelent írásában például a kérdést ilyen élesen tette fel: „... valószínű-e, hogy a szupermarkettel mint templomunkkal és a fizetett rádióreklámmal mint litániánkkal a világot Amerika emelkedett céljainak és ösztönző életmódjának ellenállhatatlan víziójával lelkesítjük?"[6] Ugyanitt Walter Lippmann azt követeli, hogy változtassák meg az egész

[5] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. 352. old.

[6] The National Purpose. America in crisis; an urgent summons. New York 1960. 29. old.

amerikai társadalmi magatartást, hogy az megfelelhessen a Szovjetunió „kihívásának". „Nincs más választásunk, minthogy megfeleljünk ennek a kihívásnak, mégha ez megköveteli sok kedvelt dogmánk megváltoztatását, és hogy megeddzük magunkat egy keményebb életmódra."[7]

A burzsoázia vezető ideológusai és politikusai a koegzisztencia problémájának felvetésével, elemzésével a ténylegesen alapvető kérdésnek szükségképpen torzított beállításához jutnak el: a szocializmus előretörésének fő okait a két rendszer versenyében nem a tőkés gazdasági rendszerben keresik, hanem a megfelelő eszmék hiányában vélik felfedezni, amelyek alkalmasak volnának arra, hogy a kapitalizmus vonzóerejét növeljék. Ennek az alapállásnak megfelelően Galbraith könyve egyszerre dicsőítése is és „önkritikája" is a mai amerikai társadalomnak: dicsőítése annak az anyagi haladásnak, amely — Galbraith szerint — a történelemben először az Egyesült Államokban elvezetett a „bőség társadalmának" létrejöttéhez, és bírálata annak a magatartásnak, amely — a megfelelő eszmék hiányában — kudarcot vall abban, hogy ezt a gazdagságot eredményesen használja fel.

II.

Galbraith egész művének megítélésében perdöntő jelentősége van annak, hogy helyes-e kiinduló tétele: tehát igaz-e az, hogy az Egyesült Államok fejlődésének jelenlegi szakasza új korszakot jelent a társadalmi fejlődés történetében. A „bőség társadalmának" létrejöttére hivatkozva állítja Galbraith és követőinek serege, hogy a mai Egyesült Államoknak már nem kell szembenéznie a tőkés társadalom hagyományos problémáival. Erre hivatkozva jelentik ki, hogy a marxizmus is a „konvencionális bölcsesség" részévé vált, mivel a kapitalizmusnak a marxizmus által feltárt problémái

[7] Ugyanott, 133. old.

az Egyesült Államok jelenlegi feltételei között már megoldódtak. Ebből következően szerintük a szocializmus szükségszerűsége sem bizonyítható a marxizmus alapján, hiszen, mint Galbraith egyik leglelkesebb követője, Strachey állítja: „A gazdaság területén az állandóan növekvő nyomor marxista jóslata az igazság ellentétének bizonyult. Az állandóan növekvő bőség az, ami az Egyesült Államokban egyre inkább összeférhetetlenné válik egy nem módosított kapitalizmussal."[8] A „bőség társadalma" követelményeinek megfelelően átformált kapitalizmus, mint a szocializmus alternatívája; Galbraith műve mint a marxizmus—leninizmus alternatívája — ez az a következtetés, amelyet a burzsoá és reformista ideológusok jelentős része a fejlett kapitalista országok problémáinak megoldására kínál.

Bár Galbraith gondosan óvakodott attól, hogy valamenynyire is pontosan meghatározza azt, amit ő a „bőség társadalmának" nevez, erről szóló főbb megállapításait mégis a következőkben lehet összefoglalni:

1. Az Egyesült Államokban a fogyasztás színvonala a történelemben eddig ismeretlen fokot ért el. Olyan fogyasztási cikkek váltak elérhetővé a társadalom többsége számára, amelyek eddig csak egy szűk kiváltságos réteg monopóliumát képezték.

2. Az egyenlőtlenség csökkent és jelentősége többé már nem tekinthető elsőrangúnak a társadalmi kapcsolatok megítélésében. Abban az esetben, ha a reálbérek rendszeresen emelkednek, a vagyon szerepe másodrangúvá válik. A XIX. században a társadalmi feszültségek megoldásának egyedüli lehetősége a vagyon és a jövedelmek újraelosztása volt, jelenleg viszont a megnövekedett termelés helyettesíti az újraelosztást.

3. Az egyenlőtlenséget csökkentette, hogy megváltozott a vagyon felhasználásának módja. A gazdagok már nem viselkednek olyan kihívóan, mint régen.

[8] *J. Strachey:* The End of Empire. 224. old.

4. Gyökeresen megváltozott a gazdagok társadalmi és politikai helyzete, mivel megnőtt a szövetségi kormány tekintélye, a szakszervezetek befolyása és ami a legfontosabb: rendkívül fokozódott a vállalati igazgatási apparátus vezetőinek, az úgynevezett menedzsereknek a szerepe.

5. A „teljes foglalkoztatottság" kivívása, a munkanélkülisegély kiterjesztése, a nyugdíjrendszer, a mezőgazdasági termékek ártámogatása stb. következtében megszűnt a kapitalizmussal régebben együttjáró létbizonytalanság.

A jelenkori burzsoá közgazdaságtan egyik fő vonása az, hogy a politikai gazdaságtan kategóriáit szubjektíven értékeli. Ennek megfelelően Galbraith-nél a politikai gazdaságtan kategóriái nem termelési-társadalmi viszonyoknak, összefüggéseknek a kifejezői, hanem általában csak mennyiségi kapcsolatok megjelölései. Ezzel a gazdasági jelenségeket társadalmi összefüggéseikből kiszakítja, az egyes kategóriákat megfosztja konkrét társadalmi meghatározottságuktól, tartalmuktól, és önkényes konstrukciókat hoz létre. Galbraith a társadalmi problémáknak csak a mennyiségi vonatkozásait képes felismerni, következésképpen elméletében a bőség és a nyomor problémája úgy jelenik meg, mint valamennyi társadalmi alakulat azonos problémája. Mivel ez a felfogás semmiféle objektív kritériumot nem ismer el, ezért ennek alapján a megelőzőhöz képest bármely társadalmi-gazdasági alakulatot a „bőség társadalmának" lehet nevezni, hiszen minden új társadalmi rendszer — a megelőzőhöz viszonyítva — több anyagi javat állít elő, tehát minden új társadalomban — a korábbihoz képest — „bőség" van.

Mivel Galbraith a tömegek nyomorát kizárólag a termelőerők viszonylagos fejlettségére vezeti vissza, ezért számára a szegénység felszámolása olyan problémát jelent, amelyet a fennálló társadalmi rendszer jellegzetességeitől függetlenül meg lehet oldani. Ezzel szemben Marx hangoztatta, hogy míg a kapitalizmus előtti *valamennyi* társadalmi alakulatban a dolgozók tömegeinek nyomorúságos helyzete szükségszerűen következett az ember természet feletti hatalmá-

nak elégtelenségéből, addig a kifejlett tőkésországokban a tömegek nyomorának *kizárólag* társadalmi, a kapitalista rendszerben gyökeredző okai vannak. Teljesen ellentmond az igazságnak Galbraith-nek az az állítása, amely szerint Marx nem tudta felismerni, hogy a kapitalizmus fejlődésével a termelőerők olyan fokra fejlődhetnek, amely lehetővé teheti a szegénység, a nyomor teljes és végleges felszámolását. Ellenkezőleg: a marxizmus a szocializmus lehetőségét, objektív feltételét éppen ebben jelölte meg, kiegészítve azonban azzal, hogy a nyomor felszámolása nem valósulhat meg a termelőerők fejlődésének automatikus következményeképpen, ehhez szükség van a szegénység társadalmi okainak — magának a kapitalizmusnak — a felszámolására is. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a nyomor felszámolásán a marxizmus nem pusztán a fizikai létfenntartás biztosítását érti, hanem azt is, hogy a dolgozó tömegek egész társadalmi helyzete gyökeresen megváltozik.

A dolgozó tömegek helyzete a tőkésországokban nem ítélhető meg közvetlenül a fogyasztás általános színvonalából, még kevésbé a fogyasztási struktúrában bekövetkezett változásokból. Kétségtelen, hogy pillanatnyilag a fogyasztás általános színvonala az Egyesült Államokban a legmagasabb a világon és hogy a fogyasztás szerkezete *általában* leginkább itt alkalmazkodott a korunkban végbemenő technikai forradalom követelményeihez. De a dolgozó tömegek helyzetének megítélésében nem az az alapvető szempont, hogy mekkora az Egyesült Államokban a megtermelt javak mennyisége, hanem az, hogyan használják fel az anyagi javakat, milyen magas a dolgozó osztályok fogyasztási színvonala és mekkora a részesedésük a nemzeti jövedelemben, valamint hogy szükségleteik kielégítési színvonala mennyiben van arányban a társadalmi fejlődés által létrehozott szükségletekkel. Csak ez utóbbi szempontok alapján dönthető el: igaz-e az, hogy az amerikai dolgozók megszabadultak a kapitalizmusnak számukra hátrányos törvényszerűségeitől, hogy az Egyesült Államok a *dolgozók tömegei számára is* a „bőség társadalma"-e?

Hogy a jövedelmek hogyan oszlanak meg, a különböző jövedelmű kategóriák hogyan részesednek a teljes jövedelemből az Egyesült Államokban, arról megközelítően pontos képet ad a következő táblázat, amely a családoknak a teljes jövedelem alapján való megoszlását mutatja abban az évben, amelyben a második világháború utáni konjunktúra a csúcspontját érte el, s amelyre Galbraith megállapításai is vonatkoznak.

24. sz. táblázat

*A családok megoszlása a teljes jövedelem alapján (1957-ben)**

(Átlagos jövedelem: 4971 dollár)

Családi jövedelem	A családok száma (ezer)	A csoportok százalékaránya	Összesített százalékarány
Kevesebb mint 1000 dollár	2 823	6,4	6,4
1000— 1999 dollár	3 712	8,5	14,9
2000— 2999 dollár	4 203	9,6	24,5
3000— 3999 dollár	5 160	11,8	36,3
4000— 4999 dollár	6 158	14,1	50,4
5000— 5999 dollár	6 352	14,5	64,9
6000— 6999 dollár	4 509	10,3	75,2
7000— 9999 dollár	7 126	16,3	91,5
10 000—14 999 dollár	2 856	6,5	98,0
15 000 dollár fölött	812	1,9	99,9
Összesen:	43 714	100,0	100,0

* *Forrás: L. Huberman:* La distribution du revenu aux U. S. A. Cahiers Internationaux, 1959 november. 80. old.

Az Egyesült Államokban a legkülönfélébb úgynevezett családi költségvetések készülnek azzal a céllal, hogy kimutassák: melyik az a legkisebb összeg, amely még biztosítja egy átlagos családnak az adott társadalmi feltételek közötti normális létfenntartását. Ezek közül a legismertebb a Heller-költségvetés. A kollektív szerződések tárgyalásakor a szakszervezetek is elsősorban erre szoktak hivatkozni. A Heller-költségvetés egy átlagos család normális létfenntartási minimumát 1957-ben 5832 dollárban jelölte meg. 1957-ben a Federal Reserve Board jelentése szerint az összes fogyasztói egység 66 százalékának jövedelme alatta maradt a Heller-költségvetés előirányzatainak.

Egyesek véleménye szerint a Heller-költségvetés előirányzatai „túl magasak". Ezért nem felesleges összehasonlítani az Egyesült Államok családjainak tényleges jövedelmét az egyéb számítások követelményeivel, tudva azt, hogy ez utóbbiak a dolgozók szükségleteiben a „szociális elem" súlyát igen alacsonyan állapítják meg. Eisenhower elnök hivatalba lépésekor, 1953-ban, 4000 dollárban jelölte meg azt az összeget, amelynek elérésével valamennyi amerikai család megszabadulhatna a szegénységtől. Azt tartotta, hogy e feladat végrehajtásához 10 évre van szükség. 1953 óta a létfenntartási költségek az Egyesült Államokban jelentősen emelkedtek, úgy hogy ennek megfelelően nőtt az az összeg is, amely Eisenhower szerint szükséges ahhoz, hogy a szegénységet véglegesen leküzdjék — figyelmen kívül hagyva a szociális tényezők jelentőségének növekedését. A New York város tanácsa által közzétett adatok szerint 1957-ben az egy átlagos nagyságú család költségvetéséhez szükséges minimum 4072 dollár volt, ami 4511 dollár bruttó (az adók levonása nélkül) jövedelmet igényelt. A „Fortune" című amerikai folyóirat megállapítása szerint: „... azok a családok, amelyeknek jövedelme az adók levonása után 4000 dollár alatt van, arra vannak kényszerítve, hogy csaknem mindent élelemre, ruházkodásra, lakásra, közlekedésre és orvosi ellátásra költse-

nek."[9] Az amerikai Munkaügyi Minisztériumnak a városi családokra vonatkozó „szerény, de megfelelő" költségvetése — amelyet az AFL—CIO szakszervezet „igazán szerénynek" nevezett — 1958-ban ezt az összeget átlag 4656 dollárban, azaz körülbelül heti 90 dollárban jelölte meg. A Gallup Intézet 1960-ban közvéleménykutatást rendezett azzal a kérdéssel, hogy melyik az a hangsúlyozottan *legkisebb* összeg, amely egy átlagos amerikai család még *elviselhető* létfenntartását biztosítja. A közvéleménykutatás alapján az intézet megállapította, hogy ez az összeg az Egyesült Államok átlagában heti 84, vagyis körülbelül évi 4400 dollár.

Ha ezeknek a különféle számításoknak az eredményeit összehasonlítjuk az előbb közölt táblázat adataival, akkor kiderül, hogy az amerikai családoknak egy igen jelentős hányada még a legalacsonyabb családi költségvetési előirányzatoknál is kevesebbet keres. Átlagos jövedelme (4—7000 dollár) 1957-ben a családok 38,9 százalékának volt, ennél többet a családok 24,7, kevesebbet viszont 36,3 százaléka keresett, vagyis az Egyesült Államokban az összes családoknak több mint egyharmada a normális létfenntartásnak a *legalacsonyabban megállapított* jövedelmi szintjét sem érte el. Ezen belül a fehér családoknak 33,1 százaléka keresett kevesebbet 4000 dollárnál, a négerekének viszont 68,1 százaléka. Ez az Egyesült Államokban még ma is meglevő faji megkülönböztetésnek talán a legfontosabb — ha nem is a legszembetűnőbb — vonása. Az Egyesült Államok családjainak 24,5 százaléka kevesebb mint 3000 dollár teljes jövedelemhez jutott, vagyis ezek heti jövedelme nem érte el a 60 dollárt sem. „1957-ben az Egyesült Államokban heti 60 dollár jövedelem a szegénységet jelentette. Azt jelentette, hogy ezek a családok rosszul táplálkoztak, rosszul öltözködtek, rossz lakásviszonyok között éltek. Azt jelentette, hogy életkörülményeik elmaradtak az egészséges és tisztességes élethez szükséges

[9] Fortune, 1959. június. 136. old.

minimum mögött."[10] Roosevelt elnök 1933-ban, a gazdasági válság mélypontján jelentette ki, hogy a nemzet egyharmadának a legelemibb létfenntartási szükségleteit sincs módjában kielégítenie. 1957-ben, a „bőség társadalmának" korszakában, a gazdasági konjunktúra csúcspontján az Egyesült Államok lakosságának legalább egynegyedére még mindig érvényes volt ez a kijelentés.

A mai kapitalizmus különféle védelmezőinek azokat az állításait, melyek szerint az Egyesült Államokban a jövedelmek már olyan nagy mértékben kiegyenlítődtek, hogy a jövedelmi eltéréseknek többé nincs jelentősebb szerepük az egyes osztályok, rétegek társadalmi helyzetének meghatározásában, a hivatalos amerikai statisztika nagyon is szépített adatai is alaposan megcáfolják, bőséges bizonyítékokat szolgáltatnak amellett, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. Az Egyesült Államok összes családját jövedelmeik nagysága szerint 10 egyenlő, a családoknak egyenként 10 százalékát magába foglaló csoportra osztva az egyes jövedelmi csoportok 1957-ben a következő arányban részesedtek az összes pénzjövedelemből:[11]

Legalsó	tized	1%	Hatodik	tized	9%
Második	tized	3%	Hetedik	tized	11%
Harmadik	tized	4%	Nyolcadik	tized	13%
Negyedik	tized	6%	Kilencedik	tized	16%
Ötödik	tized	8%	Legfelső	tized	29%

Az adatokból kiderül, hogy a legfelső jövedelmi csoportba tartozók átlagos jövedelme 29-szeresen múlta felül a legalsó jövedelmi csoport tagjaiét, s részesedésük csaknem egyenlő volt a legalsó *hat* jövedelmi csoport — a családok 60 százalékának — összes jövedelmével. A családok fele az összes jövedelem 22, a másik fele pedig 78 százalékával rendelkezett. Az adatokból kitűnik, hogy a jövedelemkülönb-

[10] *L. Huberman:* La distribution du revenu aux U. S. A. Cahiers Internationaux, 1959 november.

[11] Federal Reserve Bulletin, 1958. szeptember. 1053. old.

ségek az Egyesült Államokban továbbra is rendkívül nagyok, és hogy az alsó jövedelmi kategóriákba tartozók helyzete rendkívül nehéz, jövedelmük lényegesen alatta marad a legalacsonyabban megállapított létfenntartási előirányzatoknak is. Következésképpen a termelés növekedése korántsem oldotta meg az újraelosztás problémáját, mint ahogy azt Galbraith állította.

Galbraith-nek az az „érvelése", mely szerint az egyenlőtlenség kiküszöbölésének egyik tényezője, hogy a gazdagok kevésbé „tüntetően" költik el jövedelmüket, aligha érdemel nagyobb figyelmet. Ez csak azt példázza, hogyan próbálja a modern burzsoá közgazdaságtan képviselője az osztályellentétek társadalmi-gazdasági elemzését „pszichológiai elemzéssel" helyettesíteni, és az osztályellentétek okait a társadalmi viszonyok helyett az egyéni tudatra visszavezetni. Mégha Galbraith állítása helyes is volna, abból legfeljebb az egyenlőtlenség külső megnyilvánulásaira, de semmiként sem a mértékére lehetne következtetni.

A magas fogyasztói színvonalon, az egyenlőtlenség jelentőségének csökkenésén kívül Galbraith a létbizonytalanság megszűnését tekinti a „bőség társadalma" legfontosabb jellemzőjének. A keynesizmussal való részleges szembenállását többek között éppen azzal indokolja, hogy a mai Egyesült Államoknak már nem kell szembenéznie a létbizonytalansággal és így a „teljes foglalkoztatottság" keynesi koncepciója elvesztette jelentőségét. Mint Galbraith írja: „... míg a valóságban a létbizonytalanság megszűnt, többé-kevésbé érintetlenül fennmaradt mint a konvencionális bölcsesség ideológiai támasza..."[12] Galbraith-nek ezek az állításai nincsenek azonban jobban összhangban a tényekkel, mint az előző esetekben. 1958-ban, Galbraith könyve megjelenésének évében, a munkanélküliek száma a második világháború utáni, addig legmagasabb színvonalra szökött. 1958 júliusában az Egyesült Államokban a munkanélküliek száma — 5,4

[12] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. 100. old.

millió nyilvántartott, 1,1 millió rejtett és 1,7 millió teljes munkanélkülivel egyenértékű részleges munkanélküli[13] — 8,2 millió volt, az összes munkavállalóknak 11,6 százaléka. A munkanélküliség nemcsak a gazdasági válságok idején fennálló, hanem — mint azt az Egyesült Államok Munkaügyi Minisztériumának folyóirata megállapítja — állandóan jelenlevő probléma az Egyesült Államokban. „A magas munkanélküliség az ország számos körzetében viszonylagosan állandó probléma mind a fellendülés periódusaiban, mind a gazdasági visszaesés idején.[14] Az Egyesült Államokban a munkanélküliek száma (mozgásának tendenciáját tekintve) — Galbraith állításaival szemben — nem csökken, hanem növekszik. „A második világháború óta minden recesszió után megnőtt a munkanélkülieknek az a száma, amelyet normálisnak tekintünk. Régebben az volt az álláspontunk, hogy a prosperitás időszakában a munkaerő 3 százalékánál többen nem lehetnek munkanélküliek, most már ott tartunk, hogy az 5,5 százalékot is normálisnak tekinthetjük."[15] Kennedy elnök első kongresszusi üzenetében, 1961 januárjában erről a kérdésről így nyilatkozott: „A bejelentett csődök száma az üzleti életben a legmagasabb szintet érte el a nagy gazdasági depresszió óta. 1951 óta a gazdálkodók jövedelme 25 százalékkal csökkent. A munkanélküliség mértéke — az 1958. évi rövid időszakot kivéve — elérte az eddig tapasztalt maximumot. Mintegy öt és félmillió amerikai munkanélküli közül több mint egymilliónak több mint négy hónapon át kellett várakoznia, míg munkát talált... A munkanélkülieknek közel egynyolcada mintegy száz olyan körzetben, ahol különösen nagy a depresszió, majdnem minden remény nélkül él."[16]

Galbraith-nek azok az állításai, amelyek szerint a burzsoá-

[13] Lásd Fakti o polozsenyija trugyascsihszja v Sz. S. A. (Labor Fact Book. 14.) Moszkva 1960. 67. old.

[14] Monthly Labor Review, 1959 november. 1211. old.

[15] New York Times, 1961. február 6.

[16] New York Herald Tribune, 1961. január 31.

zia társadalmi szerepe azért csökkent, mert egyrészt nagymértékben fokozódott az állam beavatkozása a gazdasági életbe, másrészt pedig a vállalatok vezetésében az úgynevezett menedzsereké lett a döntő szerep, a mai kapitalizmus egyes valóságos folyamatait teljesen eltorzítják, tényleges szerepüket gyökeresen elferdítve magyarázzák. A *burzsoá* állam megnövekedett gazdasági tevékenysége nem csökkentette, hanem növelte a nagy monopóliumok befolyását és hatalmát — márpedig ez ennek a folyamatnak a lényege. Az úgynevezett menedzserek pedig egyrészt általában nem szorították háttérbe a *nagy* részvénytulajdonosokat a gazdasági élet irányításában, másrészt pedig nem alkotnak egy külön osztályt, mint azt a burzsoá ideológusok elhitetni szeretnék, hanem a burzsoáziához tartoznak. Amennyiben a részvénytulajdonosok és az úgynevezett menedzserek közti ellentétről egyáltalán szó lehet, úgy ez esetben nem két társadalmi osztály, hanem a burzsoázia két csoportja közti ellentétről van szó.

III.

A szocializmus pozícióinak állandó erősödése a két rendszer versenyében azt a sürgető feladatot állítja a burzsoázia ideológusai elé, hogy megkíséreljék kidolgozni a kapitalizmusnak egy olyan „modelljét", amely alkalmas lehet arra, hogy ellensúlyozza a szocializmus egyre növekvő vonzóerejét. Amint Stevenson megfogalmazta: „Nem feltételezem, hogy volna ma valaki, aki tagadná, hogy egy szabad társadalom meggyőző működő modelljének kialakítása az emberiség akut szükséglete... Az emberi energiák mindenfelé új formák felé törnek és a kommunisták általánosan az állítják, hogy egyedül az övéké az igazán hatékony rendszer."[17] Galbraith könyve az egyik első kísérletnek tekinthető, mely e nagyigényű feladatot igyekszik megoldani. A Galbraith

[17] The National Purpose. 26. old.

által kidolgozott „modell" a „bőség társadalma" követelményeinek megfelelően módosított kapitalizmus, amely képes szembenézni a koegzisztencia kihívásával. Ennek a „modellnek" az a feltételezés az alapja, hogy a „bőség társadalmában" a kapitalizmus hagyományos problémái már nem léteznek. Ez egyúttal a „modell" alapvető hibája is: eltekint a kapitalizmus lényegét meghatározó törvényszerűségektől, és ennek következtében szükségképpen megragad a mai kapitalizmus egyes sajátos problémáinak felszíni vetületeinél, és így lehetetlenné válik számára, hogy a problémák gyökereit feltárja.

Galbraith szerint az új valóság és a régi elméletek által formált magatartás közti ellentmondás az oka annak, amit ő a társadalmi egyensúly hiányának nevez. A társadalmi egyensúly hiánya miatt képtelen az Egyesült Államok arra, hogy a Szovjetunióval szembeni gazdasági, tudományos és ideológiai küzdelemben eredményesen megállja a helyét. A társadalmi egyensúly hiányának fő okai: az infláció és különösen az egyéni fogyasztás elsőbbsége a közületi kiadásokkal szemben. Ennek megfelelően Galbraith fő feladatának azt tekinti, hogy harcoljon azon felfogások ellen, amelyek szerinte akadályozzák a „bőség társadalmának" megfelelő „modell" kialakulását, hogy elérje a társadalom céljával szembeni magatartás gyökeres megváltozását. Galbraith-nek ezzel kapcsolatos megállapításai figyelmet érdemelnek már csak azért is, mivel sok vonatkozásban ideológiai alapjául szolgálnak a Kennedy-kormányzat meghirdetett programjának.

Galbraith támadása mindenekelőtt a társadalmi egyensúlynak az ellen a koncepciója ellen, a kapitalizmusnak az ellen a „modellje" ellen irányul, amely a nagy gazdasági válság után az 1930-as évek második felében kezdett kialakulni Keynesnek és követőinek a hatására. Galbraith szerint az e koncepció alapján kialakított magatartás a társadalom céljával szemben megfelelt az adott időszak feltételeinek, de egyáltalán nem felel meg a „bőség társadalma" követelmé-

nyeinek, nem alkalmas arra, hogy szembenézzen a koegzisztencia kihívásával, mégha e koncepció egyes vonásai fel is használhatók az új „modell" megalkotásában és annak fontos részévé is válnak. A társadalmi célnak, annak az irányelvnek, amely az új „modell" felépítését meghatározza, gyökeresen újnak kell lennie, a társadalmi egyensúly új követelményeinek kell megfelelnie.

Galbraith koncepciója az Egyesült Államok rendelkezésére álló erőforrások lényegbevágó átcsoportosítását követeli meg, s ezért szükségesnek tartja, hogy felülvizsgálják azokat az elveket, amelyek — szerinte — a termelés célját, méretét, a megtermelt javak elosztását az Egyesült Államokban jelenleg meghatározzák.

Stevenson, Galbraith, Lippmann és követőik szerint a társadalmi kiegyensúlyozatlanságnak az a magatartás a fő oka, amely a személyes fogyasztásra szolgáló javak termelésének mindenekfelettiségét tartja a gazdasági tevékenység egyedül elfogadható céljának. Ebből következik Galbraith szerint az az elmélet, amely a gazdasági tevékenység fokmérőjéül csak a termelés növekedését, a kapacitások kihasználását, a „teljes foglalkoztatottságot" hajlandó elismerni. Márpedig az ő felfogása szerint ezeknek a követelményeknek az előtérbe állítása nem stabilizálja a jelenkori kapitalizmust, ellenkezőleg, inkább még fokozza ingatagságát.

Galbraith ezt az állásfoglalását — amely a személyes fogyasztás részarányának csökkentését, valamint az erőforrásoknak a társadalmi kiadások növelése érdekében történő átcsoportosítását és így az infláció leküzdését tartja elsőrendű feladatnak — két érvvel igyekszik igazolni. Az egyik szerinte az a szerep, amelyet az Egyesült Államokban a reklám tölt be. Galbraith szerint a „bőség társadalmában" a személyes fogyasztás lényegében telített és a reklámnak itt az a szerepe, hogy mesterségesen új szükségleteket keltsen, a fogyasztókat arra „kényszerítse", hogy minél több olyan árut vásároljanak, amelyre tulajdonképpen nincs is

szükségük. A termelés így egy saját maga által létrehozott űrt tölt be, s nem valóságos szükségleteket elégít ki.

Galbraith ezzel a nyakatekert érveléssel azt igyekszik bizonygatni, hogy a reklámnak az a hatalmas szerepe, amelyet az Egyesült Államok gazdasági életében játszik, a „bőség társadalmának" egyik legfőbb bizonyítéka, mivel a reklám — szerinte — a mesterséges kereslet keltésének eszköze, amely csak akkor kerül előtérbe, ha a valóságos szükségletek már telítettek. Kétségtelen, hogy különösen az Egyesült Államokban a reklám legkülönfélébb fajtáit használják fel azért, hogy a fogyasztási cikkek — különösen az úgynevezett tartós fogyasztási cikkek — erkölcsi elavulását mesterségesen meggyorsítsák. Ez azonban egyáltalán nem a fogyasztás telítettségét bizonyítja, hanem a kapitalizmus pazarló természetéről vall, arról, hogy képtelen tervszerűen, a társadalom érdekében felhasználni a megtermelt anyagi javakat. A reklámnak az Egyesült Államok életében játszott óriási szerepe a valóságban azt bizonyítja, hogy a kapitalista vállalatok közti konkurrenciaharc rendkívüli mértékben kiéleződött, a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás jelentősen elmélyült.

Egy szempontból mégis figyelmet érdemel Galbraith-nek a reklám szerepéről vallott állásfoglalása. Hogy a reklám szerepével kapcsolatban kimutatja, mennyire képtelenség a burzsoá közgazdaságtan azon hagyományos felfogása, amely szerint a fogyasztói ízlés lényegében független, adott jelenség, ezzel egyben — ha akaratlanul is — leleplezi a burzsoá közgazdászoknak az egyik leggyakrabban hangoztatott rágalmát a szocializmus ellen. A burzsoá közgazdászok szerint ugyanis a szocialista állam azzal, hogy beleszól a kereslet-kínálat alakulásába, megsérti a „fogyasztói szuverenitást", aminek a biztosítása pedig — szerintük — a legfőbb társadalmi célok közé kellene hogy tartozzon. Nos, Galbraith — minden bizonnyal szándéka ellenére — tökéletesen bebizonyítja, hogy a „fogyasztói szuverenitás" a mai kapitalizmusban üres frázis, éppúgy, mint az az állítás, hogy a fogyasz-

tás elsődlegessége a tőkés társadalom kétségbevonhatatlan célja. A különbség a szocializmus és a kapitalizmus között „csak" annyi, hogy míg a szocialista állam az egész társadalom érdekében befolyásolja a kereslet-kínálat viszonyának alakulását, addig a kapitalizmusban a fogyasztók a nagy monopóliumok ráhatásának vannak kiszolgáltatva, amelyeknek egyedüli céljuk a minél nagyobb profit.

A másik érv, amellyel Galbraith álláspontját indokolni igyekszik, a „szükségletek csökkenő határszükségességének" úgynevezett „törvénye". Ezzel az állítólagos „törvénnyel" a burzsoá politikai gazdaságtan azt akarja bizonyítani, hogy az Egyesült Államokban a szükségletek jelenlegi kielégítettségi foka mellett a további szükségletek kielégítése mind kevésbé fontossá válik, sőt, ma már a fogyasztás „határhasznossága" teljesen elhanyagolható. Vagyis eszerint még a szükségletek kielégítési színvonalának bizonyos csökkenése sem okozna kárt az Egyesült Államok lakosságának, mivel jövedelmük egy részét már olyan dolgokra költik, amelyekre valójában nincs is szükségük. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a termelés „határhozadékának" fontossága is alacsony és csökken, vagyis a személyes fogyasztás igényeivel már nem lehet indokolni a termelés növelését. „A növekvő bőség minimálissá teszi a gazdasági célok fontosságát. A termelés és a termelékenység egyre kevésbé fontos lesz."[18]

Galbraith állásfoglalása tipikus példája az emberi szükségletek statikus szemléletének, a változatlan emberi természetről szóló idealista felfogásnak. Galbraith az emberi szükségleteket, a fogyasztás struktúráját elszakítja a konkrét történelmi adottságoktól, és így jut arra a képtelen következtetésre, hogy az Egyesült Államokban a termelés növekedése megelőzi — nem a lakosság vásárlóképességének, hanem a szükségleteknek a növekedését. Hogy ezeket az állításokat helyesen lehessen értékelni, először is figyelembe kell

[18] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. 146. old.

venni, hogy az Egyesült Államok lakosságának igen tekintélyes hányada még a legalapvetőbb létfenntartási szükségleteit sem tudja megfelelően kielégíteni. Ezt a tényt egyébként a Kennedy-kormányzat is elismerte azzal, hogy hivatalba lépése után felhatalmazást kért a Kongresszustól: engedélyezze, hogy az Egyesült Államok felhalmozott élelmiszerkészleteinek egy részét az ínségtől legjobban sújtott körzetek éhező lakosságának megsegítésére használják fel. Íme az amerikai imperializmus legújabb vívmánya: a „bőség társadalma" — ínségakciókkal. Emellett másrészt azt is számításba kell venni, hogy a termelés és a technika fejlődésével, az életkörülmények változásával a fogyasztás szerkezete is változik, újabb és újabb szükségletek keletkeznek, amelyek a ma embere számára nem kevésbé fontosak és reálisak, mint a régebben természetesnek vett szükségletek voltak. Éppen ezért teljes képtelenség arról beszélni, hogy az állandóan változó és fejlődő szükségleteket valahol is teljesen kielégítették. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a lakosság egy részének *egyes meghatározott szükségletei* telítettek és ez változást idéz elő a fogyasztási cikkek keresletében.

Galbraith szerint a társadalmi egyensúly hiányát előidéző legfőbb okokhoz, mindenekelőtt az inflációhoz az a magatartás vezetett, amely a személyes fogyasztásra szolgáló javak termelésének fokozását tekintette az egyedül elfogadható társadalmi célnak. „Kudarcunk az infláció problémájának megoldásában szintén az áruk termelésével szembeni jelenlegi magatartásunknak az eredménye."[19] Az infláció okát Galbraith abban a gazdasági magatartásban látja, amely a termelés magas színvonalában, a kapacitások csaknem teljes kihasználásában, a „teljes foglalkoztatottságban" véli biztosítani a társadalmi egyensúlyt. Abban, ahogy az infláció szerepét Galbraith megítéli, a legnyilvánvalóbb szembenállása Keynesszel. Keynes és követői a társadalmi egyensúly alapjának a „teljes foglalkoztatottságot", a termelőerők leg-

[19] Ugyanott, 199. old.

racionálisabb felhasználását, a „gazdasági növekedést" tekintették, és ezzel együtt elvetették a pénzügyi-költségvetési egyensúly évszázados dogmáját, amivel elméletileg igazolták az inflációs pénzpolitikát. Galbraith viszont a modern neoliberalizmus álláspontjához közeledik, a társadalmi egyensúly alapkövetelményének az infláció kiküszöbölését jelöli meg, és a „teljes foglalkoztatottság" követelésében a gazdasági ingatagság igazolását látja. Kétségtelen, hogy egy olyan országban, amelyben a fizetési mérleg hiánya immár krónikus jellegű, az inflációs áremelkedés egyáltalán nem könnyíti meg e probléma megoldását — hogy az infláció által előidézett egyéb nehézségekről ne is beszéljünk. De még inkább kétségtelen, hogy a Galbraith által javasolt orvosság sokkal rosszabb a betegségnél is.

Az Egyesült Államokban a második világháború óta érvényesülő inflációs folyamatot Galbraith — a burzsoá közgazdászok zömével egyetemben — lényegében az újratermelési ciklus fellendülési periódusa szokásos áremelkedésének okaival magyarázza, noha ezt az áremelkedést a szó politikai gazdaságtani értelmében nem is lehet inflációnak nevezni, mivel nem a pénzforgalom törvényszerűségei idézik elő. Ha az inflációt valóban a termelés gyors növekedése, a kapacitások magas fokú kihasználása, a „teljes foglalkoztatottság" idézné elő, akkor az Egyesült Államokban aligha kellene félni tőle. Köztudomású, hogy a termelés növekedési üteme az Egyesült Államokban az utóbbi években egészen minimális volt, hogy a kapacitásoknak 20—30 százalékát rendszeresen nem használták ki, és hogy a munkanélküliek száma végig magas és növekvő irányzatú volt. Az infláció valóságos okait az Egyesült Államokban abban kell keresni, hogy a nemzeti jövedelem hatalmas részét fordították improduktív célokra, és hogy ez az inflációs pénzpolitika összhangban volt a nagy monopóliumok érdekeivel.

Amikor Galbraith a társadalmi egyensúly feltételeként a termelés elsődlegességéről való lemondást követeli, csak azt bizonyítja, hogy a burzsoá közgazdászok, bármely oldalról is

próbálják megközelíteni a koegzisztencia problémáját, kielégítő feleletet nem tudnak adni a kérdésre. Míg Galbraith egyrészt rendkívüli mértékben eltúlozza a termelés jelentőségét a társadalmi egyenlőtlenség megoldásában, addig másrészt nem képes meglátni döntő szerepét a két rendszer versenyében. Szerinte a hangsúlyt a termelés növeléséről a megtermelt javak felhasználására kell áthelyezni. De amint a kapitalizmus ingatagságát nem az okozta, hogy a termelést előtérbe helyezték, ugyanígy az erről való lemondás sem oldhat meg semmit — ellenkezőleg, csak elmélyítheti azokat a nehézségeket, amelyekkel a mai kapitalizmusnak szembe kell néznie. Az Egyesült Államok Országos Tervbizottsága például kijelentette, hogy „a gazdasági növekedés jelenlegi üteme — évi 2,6 százalék az utolsó öt év átlagában — nem elegendő, ha a hazai keresletet ki akarják elégíteni, és ha szűkíteni akarják a különbséget az élenjáró és az elmaradott országok életszínvonala között. Ha a munkanélküliség a jelenlegi ütemben növekszik, 1963-ra eléri a 10, 1965-re pedig a 13 százalékot. Ez a jelenlegi aránynak több mint kétszerese volna és politikai katasztrófát idézne elő."[20]

Annak a legfőbb okát, hogy az Egyesült Államokban nincs meg a társadalmi egyensúly, hogy a két rendszer versenyében a legfejlettebb tőkésország elmarad, Stevenson, Galbraith, Lippmann és követőik abban látják, hogy ebben az országban nincs meg a megfelelő arány az egyéni fogyasztás és a közületi kiadások között. Ennek megfelelően azt tekintik a legfőbb feladatnak, hogy — Stevenson szavaival — megszüntessék az egyéni bőség és a társadalmi szolgáltatások nyomorúságos helyzete közti ellentmondást. Az a körülmény, hogy a Szovjetunió az elmúlt években a jelentékenyen alacsonyabb nemzeti jövedelem mellett is sokkal nagyobb eredményeket tudott elérni a két rendszer versenyének fő területein, arra indítja a burzsoázia ideológusait, hogy megkíséreljék megindokolni az Egyesült Államok rendelke-

[20] The Times, 1961. január 11.

zésére álló erőforrások felhasználásának gyökeres megváltoztatását. Galbraith ezzel kapcsolatban írta a következőket: „... a szovjet tudományos vívmányok hatása alatt jelentős vita indult meg a tudományos nevelést szolgáló, azzal kapcsolatos *beruházásunk* elmaradásáról. Viszont ezt úgy kezelték, mint az eltévelyedés egy fajtáját, s nem úgy, mint egy alapvető hibát erőforrásaink elosztásának mechanizmusában."[21] A két rendszer versenyében döntő szerepe van az iskolai nevelésnek, a tudományos képzésnek, a technológiai haladásnak, a tudományos fejlődés lehetőségei megteremtésének, a gazdasági segélynyújtásnak stb. Ugyanakkor az erőforrások elosztásának jelenlegi mechanizmusa az Egyesült Államokban ezeket a területeket háttérbe szorítja, ezért az erőforrások elosztásának egy újfajta mechanizmusát kell kidolgozni — ez a Kennedy-kormányzat vezető ideológusainak következtetése.

Ugyanezt a problémát ragadják meg a jelenkori reformizmus képviselői is, amikor szembenéznek a két rendszer versenyének egész bonyolult kérdésével. A szocialista pártok utrechti tanácskozásán Ameringen az alábbiakat mondta e kérdésről: „Véleményem szerint a néptömegek kulturális és intellektuális képességeinek a figyelmen kívül hagyása az egyik legfontosabb tényezője a jelenlegi társadalmunk gyengeségének. Hollandiában az egyetemi hallgatóknak 7 százaléka származik az alsóbb osztályokból, bár ezek alkotják a népesség 65 százalékát. Az 5 százalékot kitevő felső osztályból kerül ki az egyetemi hallgatók 47 százaléka.

Ennek a problémának az egyik vonatkozása különös figyelmet érdemel. A legutóbbi becslések szerint a Szovjetunió manapság minden 3000, az Egyesült Államok minden 5000, Nyugat-Európa minden 15 000 lakos után képez ki egy mérnököt."[22]

Galbraith könyvében és Ameringen felszólalásában egy-

[21] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. 274. old.
[22] Orientation. Socialism today and tomorrow. 46. old.

aránt az tükröződik, hogy a kapitalizmus nem alkalmas arra, hogy a termelőerők fejlődése korunkbeli leghatalmasabb hajtóerejének, a tudományos nevelésnek, kiképzésnek, kutatásnak a megfelelő feltételeit biztosítsa. Mivel a kapitalizmusban a beruházások elosztását a profitérdekek szabályozzák, ezért a tudományos haladásnak mindazok a területei, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a vállalatok profitérdekeivel, szükségképpen háttérbe szorulnak. „Nem valószínű — állapítja meg lehangoltan Galbraith —, hogy a tőke a kőolajfinomítók építéséből a tudósok neveléséhez áramlik át."[23] A megoldást Galbraith és társai abban látják, hogy a nemzeti jövedelem nagyobb részével kell az államnak rendelkeznie, mivel szerintük a közületi beruházások kívül esnek a piac hatósugarán. Ily módon kellene biztosítani az Egyesült Államok helytállását a két rendszer versenyében.

Galbraith állításával szemben az igazság az, hogy az állami költségvetés részarányának növekedése a nemzeti jövedelem felhasználásában és újraelosztásában egyáltalán nem vezet oda, hogy az Egyesült Államok a rendelkezésére álló erőforrásokat racionálisabban használja fel. A monopolkapitalizmus korszakában az állami kiadások összege az 1900-as 0,5 milliárd dollárról 1958-ig 75 milliárd dollárra emelkedett. De ennek a hatalmas mértékben megnövekedett összegnek túlnyomó részét a hadi kiadások és részben az állami bürokrácia költségei teszik ki. Stevenson szerint az egy főre jutó közületi kiadások összege *alacsonyabb,* mint a második világháború előtt volt. Vagyis az állam szerepének növekedése a nemzeti jövedelem felhasználásában korántsem vezetett az Egyesült Államok rendelkezésére álló erőforrások valóban hatékony felhasználásához.

Galbraith részleges szembenállása a keynesizmussal tehát egyáltalán nem érinti annak fő irányvonalát: az állammonopolista kapitalizmus védelmezését és igazolását. Ellenkező-

[23] *J. K. Galbraith:* The Affluent Society. 273. old.

leg, fellépése új szakasznak tekinthető a burzsoá állam szerepének értékelésében. Keynes a burzsoá állam időszakos beavatkozása mellett szállt síkra. Az 1950-es években fellépő „növekedési elmélet" az állandó beavatkozást igényelte a kiegyensúlyozott növekedés biztosítása végett, a keynesi technika felhasználásával. Galbraith pedig a burzsoá állam szerepének további kiszélesítését sürgeti a koegzisztencia követelményeinek szempontjából.

Galbraith gyakorlati javaslatai részben utópisztikusak, részben reakciósak. Utópisztikusak azért, mert a kapitalizmusnak egy olyan „modelljét" szándékoznak kialakítani, amelyben a nemzeti jövedelem felhasználását nem a tőkés társadalom törvényszerűségei határozzák meg, amelyben a tőkeberuházások elosztását nem a nagyobb profitért vívott harc szabályozza. Reakciósak azért, mert az erőforrások átcsoportosítását az egyéni fogyasztás — mégpedig elsősorban a dolgozók fogyasztásának — csökkentésével próbálják megvalósítani. Galbraith a társadalmi szolgáltatásokat az adók fokozásával, az így nyert állami bevételekből akarja növelni. Mégpedig nem az elsősorban a gazdagokat sújtó egyenes adókat javasolja emelni, hanem a túlnyomórészt a lakosság dolgozó osztályait érintő forgalmi adókat, mivel — Galbraith szerint — a „bőség társadalmának" nem a kisebbség, hanem az állítólagos többség — a gazdagok — érdekeihez kell igazodnia. Galbraith tehát a mai kapitalizmus egyik szembetűnő gyengeségét úgy próbálja orvosolni, hogy azzal a tőkés társadalom akut betegségét mélyítené el. Igaz, Galbraith könyvének egyik fő célja, hogy bebizonyítsa: a kapitalizmusnak ez a betegsége már nem létezik. De a kapitalizmus ellentmondásai nem tűnnek el azzal, hogy nem vesznek róluk tudomást.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ — 5

„DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS" ÉS MARXIZMUS — — — — — 7

A mai reformizmus viszonya a marxizmushoz — — — 11

Az ideológiától való félelem és az ideológia szükségessége 29

A szocializmus „átértékelése" — — — — — — — — 38

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE A KAPITALIZMUSBAN ÉS A MAI REFORMIZMUS — — — — — — — — — — — — — — — 59

A marxizmus és a reformizmus ellentéte a munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetének megítélésében — — — — 61

A „kettős elhatárolás" szükségessége és lényege — — 61

A mai reformizmus a munkásosztály elnyomorodásáról 65

A marxizmus és reformizmus szemléletének gyökeres ellentéte — — — — — — — — — — — — — 69

A munkásosztály helyzetét meghatározó fő törvényszerűségek a kapitalizmusban — — — — — — — — — 82

A tőkés újratermelés törvényszerűségei és a munkásosztály helyzete a kapitalizmusban — — — — — 82

Az elnyomorodás folyamatának fő összetevői — — — 87

A munkásosztály harca és az elnyomorodás — — — — 105

A munkaerő értékéről szóló marxi tanítás és a reformizmus — — — — — — — — — — — — 105

A marxizmus az elnyomorodás fatalista értelmezése ellen — — — — — — — — — — — — — 115

A szakszervezetek szerepe — — — — — — — — 126

A „teljes foglalkoztatottság" elmélete és a munkanélküliség alakulásának tendenciái a mai kapitalizmusban — — — 135

A „teljes foglalkoztatottság" elmélete és helye a reformizmus ideológiájában — — — — — — — — 135

A munkanélküliség alakulása a tőkés világban — — 147
Változások a foglalkoztatottság struktúrájában — — 158
Képes-e a kapitalizmus véget vetni a tömegek nyomorának? 164
A munkaerő értékét meghatározó tényezők és a reálbér alakulása — — — — — — — — — — — 182
A munkaerő értékváltozásának történelmi tendenciája a kapitalizmusban — — — — — — — — — 183
A reálbér alakulása a kapitalizmusban — — — — 200
A nemzeti jövedelem elosztásának megváltozásáról szóló reformista elméletek és a mai kapitalizmus — — — 219

AZ IMPERIALIZMUS LENINI ELMÉLETÉNEK REFORMISTA BÍRÁLATA (John Strachey: „A birodalom vége" című könyvéről — — 245
Az imperializmus vizsgálatának módszertana — — — 248
Imperializmus és tőkekivitel — — — — — — — — 253
A birodalom vége az imperializmus vége? — — — — 279

A DEMOKRÁCIA ÉS A JELENKORI KAPITALIZMUS — — — — — 283
A marxizmus és a reformizmus ellentéte az imperializmus és a demokrácia viszonyának megítélésében — — — — 286
Az imperializmus és a demokrácia viszonyának marxista és ökonomista felfogása — — — — — — — — — 301
A demokráciáért vívott harc néhány időszerű problémája a fejlett tőkésországokban — — — — — — — — 306
A nemzeti felszabadító mozgalmak helye az imperializmus elleni harcban — — — — — — — — — — — 320
A koegzisztencia — és az imperializmus elleni harc — — 353

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGA ÉS TÜKRÖZŐDÉSE A REFORMIZMUS IDEOLÓGIÁJÁBAN — — — — — — — — — — — 361
A kapitalizmus általános válságának reformista tagadása 363
A kapitalizmus általános válságának vulgáris felfogása — 367
A kapitalizmus általános válságának elmélyülése — uralkodó tendencia — — — — — — — — — — — — 373
A kapitalizmus általános válságának megnyilvánulása a reformizmus ideológiájában — — — — — — — — 379

A „BŐSÉG TÁRSADALMA" ÉS A KOEGZISZTENCIA IDEOLÓGIAI PROBLÉMÁI — — — — — — — — — — — — — — — — — 395

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója Szerkesztette: Bogyó Tibor. A borító és a kötésterv Szilágyi Sándor munkája Műszaki vezető Szécsi Andor Műszaki szerkesztő: Gyenes L György A szedést 1963 VI 29-en kezdték meg. Megjelent 1963 XII. 28-án, 3000 példányban Terjedelme 26¾ (A/5) ív

PL — 158 — K — 6366

63 3193 1 — Zrínyi Nyomda, Bpest Felelős vez.: Bolgár Imre igazgató